

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

В.І.Тарасенко
О.О.Іваненко

**ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**
(соціотехнологічна парадигма)

Київ 2004

ББК 60.5

Т 19

Т 19   *Тарасенко В.І., Іваненко О.О.* Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма). – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 576 с.

ISBN 966–02–3174–1

Аналізується проблема соціальної ідентифікації українського суспільства в рідчизні соціотехнологічного та соціоінженерного підходу в соціології. Розкриваються особливості соціальної експерименталістики та ідентифікаційної практики, дії соціальних технологів-інженерів у колишньому СРСР, нинішній Україні, змальовується образ її суспільства, трансформованого за копіювальним принципом.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, політиків, спеціалістів, зрештою, читачів, котрі цікавляться цією проблематикою.

***Tarasenko V.I., Ivanenko O.O.* The Problems of Social Identification of Ukrainian Society (Socio-Technological Paradigm).** – Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine, 2004. – 576 p.

The problem of social identification of Ukrainian society in a channel of socio-technological and socio-engineering approach in sociology is analyzed. There are considered peculiarities of social experiment and identificational practice, actions of social technologists-engineers in the former USSR and modern Ukraine, the image of its society transforming by a copying principle as well.

The monograph will be useful for scientists, lecturers, professors, politicians, experts and also everybody who is interested in this problem.

ББК 60.5

Рецензенти:

О.Семашко, доктор філософських наук

Є.Суїменко, доктор філософських наук

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України. Протокол №4 від 17 червня 2003 р.

ISBN 966–02–3174–1

© Інститут соціології НАНУ,
2004

Зміст

Вступ	7
РОЗДІЛ I. ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКСПЕРИМЕНТАЛІСТИКА	14
1. Соціотехнологічний підхід і практика суспільних трансформацій	14
2. Цілісна (голістська) та почастинна соціоінженерії. “Револьюція згори”	26
3. Уточнення соціотехнологічних термінів і понять	40
РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНИЙ ВИБІР: ПОНЯТТЯ, ДІЙСТВО, ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ОБРАЗ, ТИПИ	49
1. Про спосіб вивчення українського вибору	49
2. Соціальний вибір як соціотехнологічна проблема	53
3. Продукування соціально-історичного процесу і соціальний вибір	78
4. Соціотехнологічні критерії соціального вибору	104
РОЗДІЛ III. СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРОБЛЕМИ ...	116
1. Ідентифікаційний процес, ідентифікаційні практики	116
2. Копіювальний експеримент в Україні та імітаційно-наслідувальна ідентифікаційна практика	135
3. Спроби соціальної ідентифікації українського суспільства в науці та публіцистиці	163
4. Способи генерування та потрактування загальнонаціональної соціальної ідеї	190

РОЗДІЛ ІV. БЕЗНАЛОГОВИЙ КОНСТРУКТИВІСТСЬКИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ У РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ	214
1. Соціалістична альтернатива в Росії, революційний соціальний вибір та його реалізація	214
2. Соціотехнологічні та соціоінженерні особливості безаналогового конструктивістського експерименту в СРСР	249
3. Державний соціалізм як базова форма реалізації соціалістичного вибору	268
4. Чи був Радянський Союз імперією: до питання про “імперський соціалізм”	304
РОЗДІЛ V. ПЕРЕБУДОВА В СРСР ЯК НЕАДЕКВАТНА СОЦІАЛЬНА ЕКСПЕРИМЕНТАЛІСТИКА	320
1. Деструктивність горбачовських соціотехнологій	320
2. Міфи перебудови як ідеологічне прикриття її неадекватності	330
3. Технологічні етапи перебудови	368
4. КПРС як соціотехнолог і соціоінженер	451
РОЗДІЛ VI. ІНВОЛЮЦІЙНИЙ НАПРЯМ СОЦІАЛЬНОЇ ЕКСПЕРИМЕНТАЛІСТИКИ В УКРАЇНІ	500
1. Перманентна деструктивність копіювального експерименту	500
2. Модель деградативного соціального розвитку	537
3. Результати та наслідки копіювальної соціальної експерименталістики очима респондентів	550
Висновки	574

Contents

Introduction	7
CHAPTER I. TECHNOLOGICAL APPROACH IN SOCIOLOGY AND SOCIAL EXPERIMENTATION	14
1. Socio-technological Approach and Practice of Social Transformations	14
2. The Holistic and Partial Socio-engineerings. “Revolution from above”	26
3. Specification of Socio-technological Definitions and Notions	40
CHAPTER II. SOCIAL CHOICE: NOTIONS, ACTING, TECHNOLOGICAL IMAGE, TYPES	49
1. About the Way of Ukrainian Choice Research	49
2. Social Choice as Socio-technological Problem	53
3. The Producing of Socio-historical Process and Social Choice	78
4. Socio-technological Criteria of Social Choice	104
CHAPTER III. SOCIAL IDENTIFICATION OF SOCIETY: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS AND PROBLEMS	116
1. Identificational Process, Identificational Practice	116
2. Copying Experiment in the Ukraine and Copying-imitative Identificational Practice	135
3. Attempts of Social Identification of Ukrainian Society in Science and the Press	163
4. The Ways of Generating and Interpretation of General National Social Idea	190

CHAPTER IV. WITHOUT-ANALOGOUS CONSTRUCTIVIST EXPERIMENT IN THE SOVIET UNION	214
1. Socialist Alternative in Russia, Revolutional Social Choice and its Realization	214
2. Socio-technological and Socio-engineering Peculiarities of Without-analogous Constructivist Experiment in the USSR	249
3. State Socialism as a Basic Form of Social Choice Realization	268
4. Was the Soviet Union the Imperia: to the Issue of “Imperial Socialism”?	304
CHAPTER V. PERESTROIKA IN THE USSR AS UNADEQUATE SOCIAL EXPERIMENTATION	320
1. Destructiveness of Gorbachov’s Socio-technologies	320
2. Myths of Perestroika as Ideological Mask of its Unadequateness	330
3. Technological Stages of Perestroika	368
4. Communist Party of USSR as the Socio-technologist and the Socio-engineer	451
CHAPTER VI. INVOLUTIONAL DIRECTION OF SOCIAL EXPERIMENTATION IN THE UKRAINE	499
1. Permanent Destructiveness of Copying Experiment	499
2. The Model of Degradative Social Development	536
3. The Sequels and Effects of Copying Social Experimentation by the Eyes of Respondents	549
Conclusions	573

Вступ

XX століття – унікальне надбання цивілізації, яке, поза сумнівом, ще буде глибоко осмислено, а сьогодні оцінки цього відрізка історії можуть бути, зрозуміло, переважно тимчасовими. Їх неодноразово перевіряють, уточняють, доповняють, а можливо, й спростують.

Одна з таких оцінок – соціотехнологічна, в ракурсі якої, здається, можна твердити, що XX вік – це вік соціальної експерименталістики, конструктивістської апробації деяких соціальних концепцій та вчень попереднього (XIX) століття, зокрема й марксизму, застосування останнього як соціальної технології побудови позбавленого історичних аналогів суспільства. Реалізація соціотехнологічного, експерименталістського підходу в історичній творчості XX століття засвідчила принципову можливість управління соціальним розвитком людства, соціальною історією.

Проте цю можливість політичні сили, котрі явили себе в СРСР новітніми архідемократичними соціотехнологами, зрозуміли у такий радикалістський спосіб: мовляв, конструювати історію й управляти нею можна абсолютно за будь-яку ціну та будь-якою мірою – аж до штучної зміни її вектора на протилежний. Чи не тому й учинено на теренах колишнього СРСР соціально-історичний реверс, коли те, що утверджувалося в ньому впродовж більшої частини віку (соціалізм), раптом почали заперечувати наприкінці століття, витлумачуючи його як помилку історії та вважаючи, що розвалом радянського соціалізму поставлено хрест взагалі на соціалізмі (тоді як насправді соціалістичний експеримент поширився ще й на XXI століття). Звідси – відкидання, демонтаж соціалізму подавалися і досі подаються ідеологами цих політичних технологій як “виправлення помилки історії”, або вихід у пост-

соціалістичні простори. “Тепер, наприкінці віку, – констатував ще у 1993 році філософ В. Нерсесянц, – Європою вже бродить привид постсоціалізму. Проте нинішні спроби звільнитися від соціалізму радше схожі на непередбачену втечу, ніж на продуманий рух в історичному просторі й часі”¹.

Звичайно ж, приписувати історії помилки – нісенітниця. Вона їх просто не має, оскільки історія, як свого часу зауважували К.Маркс та Ф.Енгельс, нічого не робить, вона не є особою і не діє. В історії діють люди, котрі, звісна річ, можуть припускатися помилок, зокрема й історичних. Однак у даному разі важливо наголосити не так цю деталь, як ту обставину, що “непередбачена втеча” від соціалізму, спроба звільнитися від нього відкинули Україну далеко в “історичне назад”, перетворили її на особливий дослідний полігон, соціальну лабораторію, де й проводиться над суспільством експеримент цієї “втечі”.

Відбувається радикальна трансформація всієї соціальної системи, й у цьому процесі виокремлюють три етапи: перший – 1991–1994, другий – 1995–1999, а третій почався з “переломного” 2000 року. На думку І.Кураса, він знаменує повне утвердження реформаторського курсу Л.Кучми².

Проте цей експериментальний курс виявився далеко не в усьому доцільним та позитивно результативним. Наприклад, у соціальному плані його кваліфікують (і, до речі, не лише опозиційні сили) як деструктивну модель ринкової трансформації, що буквально розстрошила соціальну сферу суспільства. Це визнає навіть сам конструктор і стратег курсу. “Запроваджена модель ринкової трансформації, – зазначається у Посланні Президента України до Верховної Ради України (2002), – не мала необхідної соціальної спрямованості. Формула “спочатку реформи, а потім реалізація завдань соціального розвитку”, визначена вже на початку перехідного періоду, виявилася не просто помилковою, а глибоко деструктивною. На практиці вона звелася до того, що

---

¹ *Нерсесянц В.С.* Продолжение истории: от социализма – к цивилизму // Вопросы философии. – 1993. – № 4. – С.3.

² Див.: *Курас І.Ф.* Українське суспільство на рубежі століть: утвердження реформаторського курсу // Наукові записки КІТЕПу. Вип.1. – К., 2001. – С.6–15.

реформи здійснювалися ціною соціальних втрат. У багатьох випадках демонтовано навіть ті соціальні цінності, які свого часу були запозичені (у колишнього СРСР. – *В.Т., О.І.*) західними країнами та інтегровані в сучасні цивілізаційні процеси... Реформи не сприяли подоланню бідності, глибокого матеріального розшарування населення, яке набагато перевищує відповідні показники розвинених країн і не сприяє утвердженню в суспільстві надійної соціальної та політичної стабільності”³. Запитаймо, а навіщо ж тоді проводили такі деструктивні реформи та хто, зрештою, повинен відповідати за завдані мільйонам людей негаразди?

Крім того, експеримент перервав лінію розвитку України, що утверджувалася в ХХ столітті, і надав українському суспільству проміжних, транзитивних характеристик, перетворивши його на маргінальний соціум, історично невизначений у своєму русі між вихідною і якоюсь незнаною, але бажаною і гаданою кінцевою якістю. Саме ситуація загальної соціально-історичної невизначеності українського суспільства й досі не дає йому змоги самоідентифікуватися як з огляду на тип наявного в ньому соціуму, так і в плані соціальної перспективи (моделі майбутнього).

Справа в тому, що так званий стратегічний геополітичний вибір шляхів “інтеграції в Європу” не забезпечує автоматичного переходу України до тієї соціальної епохи, в якій перебуває нині та з якої поступово виходить Захід, а це, на наш погляд, свідчить, по-перше, про розбіжність геополітичної та соціальної історії України, оскільки кожна йде за своєю власною логікою (геополітично можна бути “в Європі” або “з Європою”, соціально ж – Європу не повториш, у ній не будеш); по-друге, про соціальну неспорідненість українського і західного суспільств, що не дає першому підстав безпосередньо ідентифікувати себе через друге; нарешті, по-третє, про неадекватність соціальних копій, створених в Україні за запозиченими на Заході зразками, цим зразкам.

Не дивно, що в публічних виступах державних діячів, політичних лідерів, ЗМІ, а також у науковій суспільствознавчій літературі продовжують ставити запитання типу:

---

³ Послання Президента України до Верховної Ради України. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки // Урядовий кур’єр. – 2002. – №100. – 4 червня.

“що будемо?”, “куди йдемо?”, “чи туди йдемо?”, “чи дійдемо туди?”, які залишаються без концептуальної відповіді, хоча багато хто з політиків, публіцистів та вчених пропонує свої версії означення і пояснення наявної ситуації⁴.

Узвичасним стало позначення українського суспільства терміном “перехідне”, однак сенс цього метафоричного терміна (“перехідне суспільство”) не осмислюється на науково-теоретичному рівні. Йдеться про те, що сам “перехід” українського суспільства (від “чогось” до “чогось”) недостатньо досліджується нашими суспільствознавцями, зокрема й соціологами, як особлива науково-практична проблема, зміст якої не вичерпується лише констатацією факту плинності та неусталеності суспільних процесів. Проблема й досі не зафіксована категоріально і концептуально, хоча ідеологія “переходизму” заповонила голови суспільствознавців незалежно від їхньої здатності цей “переходизм” усвідомлювати.

Експериментатор, орієнтуючись на “привабливого іншого” – Європу, прагне спрямувати розвиток суспільства тепер уже від соціалізму. Але куди?

Сьогодні в українському суспільстві немає єдиного бачення пріоритетних соціальних шляхів його розвитку, тому й немає однозначної відповіді на це запитання. Усе залежить переважно від результатів політичної боротьби: сили, які дістаються до керма державної влади, отримують можливість нав’язувати суспільству свій варіант його розвитку, не маючи інколи гарантій його пов-

⁴ Див.: Кудін В.О. Якою бути нашій Україні? – К., 1994.; Гальчинський А. Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? – К., 1996; Кремін В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (Критика історичного досвіду). – К., 1996; Врублевський В., Хорошковський В. Український шлях. – К., 1997; Головаха Є. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. – К., 1997; Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994 –1998 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментар). – К., 1999; Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001; Українське суспільство: моніторинг – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали. – К., 2000; Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців). – К., 2001; Шульга М.О. Метаморфози українського суспільства. Коментарі соціолога. – К., 2003 та ін.

ної реалізації. Така ситуація невизначеності соціального майбутнього означає ідентифікаційну кризу, що виникла внаслідок того, що, з одного боку, зруйновано попередньо вироблений ідентифікаційний образ суспільства та втрачено ті координати, у площині яких воно розпізнавало, усвідомлювало та утверджувало себе; а з іншого боку, не сформовано новий ідентифікаційний імідж – соціальне “дзеркало”, у яке вдивлялося б і з яким ототожнювало б себе українське суспільство. Модель чужого суспільства, яку йому пропонують як таке “дзеркало” (мовляв, дивись – побачиш своє щасливе майбутнє), не дає нашому суспільству належних координат для соціального самовизначення. Такі координати воно має виробити самотужки у собі, бо суспільство повинно зрозуміти своє сучасне і самого себе насамперед на власному ґрунті й досвіді, а не через вдивляння крізь призму сусідніх суспільств у свої невідомі й незрозумілі обрії, оскільки українську ідентичність не можна пояснити німецькою, шведською чи загалом скандинавською специфікою. Нарешті, поряд із тим ідентифікаційна криза зумовлена реформаторським курсом саме тому, що із самого початку цей курс проводиться без консультації та угоди з народом, суспільством. Не запитав реформатор, яких реформ бажають народ і суспільство, що саме і як треба змінювати, чи слід руйнувати радянську суспільну систему, або ж, можливо, її варто було всього лише в чомусь удосконалити. Замість усього цього він захопився тотально-руйнівним способом реформувань, який значною мірою підірвав продуктивні та репродуктивні сили нації та її життєвий тонус, а також усталені засади соціального самоусвідомлення.

Крім того, одним із наслідків трансформаційних процесів є руйнування попередньої ідентифікаційної практики суспільства та втрата відповідно вироблених нею ідентичностей соціальної свідомості та ментальності. Все це спричинило глибокий ідентифікаційний вакуум, оскільки виникла віртуальна реальність, у якій суспільство не може віднайти свій точний соціальний образ, і не усталилася ідентифікаційна практика нового типу. Саме у просторі цієї ідентифікаційної невизначеності й постає дослідницька проблема: якою мірою та за якими ідентифікаційними мотивами, критеріями, механізмами українське суспільство все ж таки со-

ціально самовизначається і як його визначають; якою є нинішня його ідентифікаційна практика; якого рівня самоідентифікованості в координатах нав'язаного йому владою варіанта соціального розвитку воно досягло. Всі ці питання й становлять суть та зміст нашої дослідницької проблеми.

Монографія узагальнює результати двох науково-дослідницьких тем: “Соціологічний аналіз вибору Україною соціального ідеалу” (№ держреєстрації 01957004315) та “Соціальна ідентифікація українського суспільства” (№ держреєстрації 0199002642), виконаних авторами впродовж 1995–2001 років в Інституті соціології НАН України.

Методологічну базу дослідження становить соціотехнологічний підхід у соціології, який уможлиблює вивчення не лише результативних, а й процесуально-процедурних аспектів ідентифікаційної практики суспільства. Йдеться про застосування методології соціальних технологій та інженерій до процесу соціального самовизначення суспільства, що здійснювався раніше і здійснюється нині в Україні. Оскільки онтологічно суспільство саме виробляє свою соціальну ідентичність, то практика цього вироблення, тобто ідентифікаційна практика, має свою технологію та інженерію.

Водночас соціальну ідентифікацію суспільства здійснює спостерігач на певних концептуальних засадах, що дають змогу його (суспільство) типологізувати й забезпечити адекватними образами-ідентичностями. І проблема полягає у необхідності забезпечення збігу ідентифікаційної практики суспільства та результатів його ідентифікації спостерігачем. Із цієї проблеми випливає питання: на основі яких пізнавальних технологій у соціології можна досягти ідентифікаційної істини?

Зазначимо й таке: якщо цей спостерігач є соціологом, то він може вчинити ще й соціологічну макродіагностику ідентифікаційних практик суспільства. В даній монографії відповідне соціологічне макродіагностування проводиться на базі саме соціотехнологічного підходу. Виявлено, зокрема, що в українському суспільстві існують супротивні ідентифікаційні практики, які продукують неоднакові й несумірні можливості для соціального самовизначення суспільства, несумісні його ідентичності, позаяк у суспільстві ще не створено належних конвенційних умов

для зближення ідентифікаційних способів самовизначення різних соціальних груп та інститутів.

Серед цих способів домінує офіційна копіювально-імітаційна ідентифікаційна практика, під яку нерідко підлаштовуються і соціологічні дослідження і яка не забезпечує точних ідентичностей, бо саме вона, ґрунтуючись на наслідувальному соціальному експерименті, породжує міжцивілізаційну проблему незбігу копії та зразка. Здається, ця проблема становить одну з перепон для прийняття України до євроструктур – копії не відповідають європейським стандартам. Без теоретичного розв'язання цієї проблеми неадекватні ідентифікаційні процеси в нашому суспільстві важко пояснити.

Емпірична база нашої роботи спирається головним чином на факти історії, поточного соціального життя та результати моніторингових соціологічних досліджень, проведених Інститутом соціології НАН України впродовж 90-х років ХХ століття та на початку ХХІ століття. Використано також результати інших дослідницьких соціологічних центрів, пресові та статистичні матеріали*.

Оскільки трансформація в Україні впроваджується як спроба певного продовження і водночас прямого історичного заперечення безаналогового конструктивістського способу розбудови нової суспільної формації за соціалістичним ідеалом у колишньому СРСР, до якого донедавна входила й Україна, то нам належить розглянути спершу безаналоговий конструктивістський метод соціально-історичної творчості та ту модель ідентифікаційної практики суспільства, що ґрунтувалася на ньому, а потім – імітаційно-копіювальний метод соціальної експерименталістики, що застосовується в Україні, та відповідні ідентифікаційні практики. Однак насамперед нас чекає розгляд деяких теоретико-методологічних питань.

---

* Автори щиро вдячні за активну співпрацю зі збирання цих матеріалів О.Біленкові, соціологові відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України.

Розділ I

Технологічний підхід у соціології та соціальна експерименталістика

1. Соціотехнологічний підхід і практика суспільних трансформацій

Однією з примітних ознак розвитку соціологічної науки у ХХ столітті є поява особливої пізнавальної парадигми – технологічної, котра деякими дослідниками датується 1980-ми роками, хоча про технологічно зорієнтовану соціологію, наприклад, К.Поппер писав ще у 1950-ті роки (“Злиденність історизму”, 1957), а про соціотехнологію (інженерію) – ще раніше, у 1940-ві роки (“Відкрите суспільство та його вороги”, 1945).

Завдяки цій парадигмі процес соціального пізнання набув триланкової форми. Його складові, що взаємопроникають і взаємодоповнюють одна одну, – буденне, наукове і технологічне (прикладне) пізнання.

Вважається, що своєю появою технологічний підхід у соціології завдячує, у підсумку, технологічному прогресу минулого століття, який охопив буквально всі сфери суспільства, зокрема й соціальну. Що ж до теоретико-методологічних засад технологічного підходу у соціальному пізнанні, то історично найближчими з них є постулати, футурологічні екстраполяції, прогнозні соціальні сценарії доктрини так званого “технологічного детермінізму”, що сформувалася у 50–70-ті роки ХХ століття в західній соціології¹ й була обґрунтована в працях Д.Белла, Г.Кана, З.Бжезинського, Дж.Найсбітта, Дж.Гелбрейта, О.Тоффлера, Р.Арона, Ж.Фурастьє та ін.

---

¹ Див.: *Иконникова Г.И.* “Технологические” фальсификации общественного прогресса. – М., 1986. – С.17.

Аналізуючи особливості перебігу та перспективи науково-технічної революції, ці вчені доводили існування окремого, а саме технологічного, виміру соціальних процесів, що його виявила науково-технічна революція. Цей вимір, за їх переконанням, полягає в тому, що для кожної соціальної проблеми можна знайти ефективне технологічне рішення, тобто розробити й застосувати відповідний механізм зняття її з порядку денного в суспільстві. Послідовне й продуктивне застосування цього механізму є саме технологією розв'язання даної проблеми. Звідси виводилися такі поняття, як “соціальна технологія” (соціальні механізми розв'язання проблем – мотиви діяльності, сама діяльність людей), “інтелектуальна технологія” (когнітивні засоби зняття проблем), “соціальна інженерія” (механізми реалізації проектів, програм, планів тощо), “соціальне проектування”, “соціальне планування”, “соціальне відстеження” (контроль) та ін.

Наприклад, Дж.Гелбрейт визначав соціальну технологію як систематичне застосування наукового й організаційного знання з практичною метою під дією техніки ².

Доктрина “технологічного детермінізму” передбачала створення і реалізацію соціотехнологічних програм оздоровлення суспільства (боротьба з бідністю, злочинністю тощо), підготовку технологів – учених, спеціалістів, здатних розробляти інтелектуальні технології, тобто здійснювати трансформацію концептуальних знань у системи керівних принципів та цілераціональних правил практичної діяльності, а також навчання істеблішменту вміння застосовувати соціальні технології на основі тих принципів і правил.

Якщо взяти нашу соціологію, то виникнення нової пізнавальної парадигми в ній “підштовхнули” ще й такі дві обставини: трансформація суспільства, що почалася в середині 1980-х горбачовською перебудовою, та проведення виборчих кампаній на альтернативних засадах із застосуванням виборчих технологій. Соціологія зреагувала на ці зміни тим, що почала вивчати реформаторські, політичні, соціальні, інформаційні, виборчі технології, результати їх застосування, а все це вимагало особливих методів,

---

² Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество. – М., 1969. – С.47.

теоретичних підходів, дослідницьких процедур. Крім того, сама практика трансформаційних перетворень у суспільстві, що стикалася з багатьма непередбачуваними ситуаціями, потребувала більшої віддачі від соціології, особливо з огляду на прикладні розробки. Наприкінці 1980-х з'являються перші публікації соціологів із цих питань (найчастіше в пресі), а у 1990-х – навіть узагальнювальні теоретичні праці³, в яких розкриваються технологічні способи застосування до практики соціологічних або інших наукових знань, окреслюються предметні царини технологічного підходу до дійсності.

Отже, технологічний підхід у соціології – новітня пізнавальна парадигма, покликана розв'язувати проблеми на стику теорії та практики, коли постає необхідність перетворення соціальних об'єктів. “Взагалі технологічне пізнання, – зауважує спеціаліст у цій галузі знань В.Подшивалкіна, – пов'язане з аналізом конкретних повсякденних ситуацій із метою визначення й організації сил і засобів досягнення соціального результату. Система технологічних знань забезпечує відтворюваність отриманих результатів за умови дотримання певної послідовності дій і використання необхідних практичних засобів. При цьому просторово-часова послідовність технологічних операцій зумовлюється поставленою метою”⁴.

Таким чином, технологічний підхід у будь-якій галузі людської діяльності передбачає особливе поєднання теорії та практики. Як спосіб пізнання він завжди стане у пригоді там, де теорія набуває безпосередньо прикладної функції. Річ у тому, що соціальна практика потребує не лише рафіновано “чистої”, а й доведеної до технологічного алгоритму теорії. Саме з такої технологізованої теорії, що встановлює послідовність дій, маніпуляцій з об'єктом, вона нерідко й починається. І тут слід вказати на необхідність розрізнення в соціотехнологічній площині двох видів соціальної

---

³ Подшивалкіна В.И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики. – Кишинев, 1997; Петров О.В. Социологические избирательные технологии. – Днепропетровск, 1998; Матвиенко В.Я. Социальные технологии. – К., 2000.

⁴ Подшивалкіна В.И. Там само. – С.15.

теорії – пізнавально-пояснювальної (концептуальної) та технологізованої (прикладної).

Перший вид теорій звичайно говорить сам про себе – вони системно відображають, описують, пояснюють пізнаваний об’єкт. Ці теорії відповідають на питання, яким є цей об’єкт. Технологізовані ж теорії – це конструкти знань, які особливим чином трансформовані, організовані та спрямовані на розв’язання конкретних практичних проблем і завдань через певну намічену ними послідовність дій, операцій з об’єктом. Їх основою є пізнавально-пояснювальні теорії, з яких можуть дедуктивно виводитися елементи технологічних знань або ж які можуть бути трансформовані цілком і повністю в технологію, тобто у систему пояснень того, як і з якою послідовністю слід діяти, щоб змінити об’єкт.

Така схема переходу першого виду теорій у другий стосується того випадку, коли практика вимагає технологій від науки. Однак сама практична діяльність отримує технологію, що йде також від емпіричного досвіду, пронизується нею і передбачає відповідне її вивчення і передання від покоління до покоління працівників. Враховуючи цю обставину, наголосимо, що загалом технологічний підхід у соціології – це особлива форма вираження діяльнісної (водночас й акціоналістської) пізнавальної парадигми, яка забезпечує цю науку знанням процесуальних аспектів соціальної реальності.

Проте слід мати на увазі, що соціологія має справу не просто з технологічним, а з соціотехнологічним підходом, у руслі якого змальовується процесуальна картина соціального світу, людської діяльності, розробляються соціальні технології та обґрунтовуються способи їх упровадження. “Технологічний погляд на світ соціальних відносин, – стверджує В.Подшивалкіна, – передбачає алгоритмізоване бачення соціального світу, орієнтацію на розв’язання проблем, спрямованість на наявний і майбутній стани, на задану, але не завжди усвідомлювану послідовність дій, що має власну внутрішню логіку та просторово-часовий горизонт. Технологічний рівень у соціологічній науці становить галузь конструювання різних засобів для розв’язання соціальних проблем”⁵.

⁵ Там само. – С. 14–15.

Суть технології полягає у застосуванні знань із метою здійснення тієї чи іншої діяльності, створення її технологічного образу. Технології бувають насамперед виробничими й пізнавальними. Виробничі технології – це застосування знань на практиці з метою продукування певних предметів, речей. Пізнавальні технології – застосування знань з метою добування нових знань.

Третій вид технологій – соціальні. Вони містять знання, інтелектуальні засоби, опис процедур перетворення суспільства, соціальних систем і підсистем. Щоправда, в соціологічній літературі існують різні точки зору на сутність соціальної технології, які трактують її не лише як сукупність знань і процедур зміни об'єктів. Одні автори вважають її сукупністю не знань, а дій з реалізації соціальної мети, проекту, програми, способом розв'язання практичних проблем; інші – способом регулювання складних процесів, коли їх треба розчленяти на простіші, встановлюючи послідовність їх здійснення; треті – системою дій, спрямованих на організацію об'єктів, і т. д. Що ж до типологізації чи класифікації соціальних технологій, то їх ще не проведено, хоча сьогодні вже можна говорити про деякі з цих класів: експериментальні, організаційні, перетворювальні, адаптивні, стабілізаційні, упоряджувальні, інноваційні технології.

Ми скористаємося визначенням соціальної технології, що його запропонував Є.Суїменко. На його погляд, це – “упорядкована сукупність процедур та операцій, за допомогою яких реалізується певний соціальний проект або конкретна цілеспрямована ідея перетворення (реорганізації, модернізації або вдосконалення) соціальної реальності”⁶. Процедури та операції, про які йдеться у визначенні, – це єдність знань і образів майбутніх дій з об'єктом. Наголосимо: не самих дій, а їх образів і схем. Самі ж дії відбуваються вже за соціоінженерною схемою. Оскільки ж образи, схеми операцій і дій певним чином упорядковані, то тим самим вони визначають відповідний порядок інженерного маніпулювання об'єктом.

Зрозуміло, нас цікавлять не всі види соціальних технологій, а тільки експериментально-конструктивістські, тобто ті, що застосо-

---

⁶ Соціологія. Короткий енциклопедичний словник. – К., 1998. – С.636.

вуються до історичного процесу і здійснюються через особливі інженерії. Ці технології можуть застосовуватися як до різних граней та етапів історичного процесу суспільства, так і до нього в цілому, оскільки вони є, по суті, технологіями зміни історії – не тієї, що пройшла і стала минулим, а тієї, що спливає через теперішнє до майбутнього. У підсумку це є технології активізації мас, конституювання масової дії людей, скерування цієї дії у певному напрямі. Саме масовою дією й змінюється суспільство, вектори його історичного руху.

Соціальні технології можуть розроблятися різними суспільними, гуманітарними науками, зокрема й соціологією. Кожна з них це здійснює, виходячи з власного предмета, наявної суми знань про суспільство та завдань, що їх може поставити перед даною наукою практика. Звичайно ж, соціологія спроможна розробляти як конструктивні, так і деструктивні технології зміни соціальних систем і підсистем. На цих технологіях можуть базуватися як демократичні, так і тоталітарні способи перебудови суспільства.

Якщо соціальні технології реалізуються через соціоінженерії, то що таке ці останні? Соціоінженерія – це практично-прикладна діяльність на основі певної технології, тобто це система дій, операцій з об'єктом, маніпуляцій ним (перетворення, знищення, організація, конструювання тощо) на підставі технологічних знань і відповідно до поставленої мети.

Це визначення соціальної інженерії відповідає нашій меті, а в літературі соціоінженерія як особлива форма соціальної діяльності трактується багатозначно. Виокремлюються, зокрема, такі її різновиди: консультації, експертизи, діагностика, стеження (контроль), пошук, демонтаж, проектування, конструювання, моделювання, винахідництво та ін. Ми звернемося тільки до деяких із названих форм соціоінженерії – демонтажу, проектування, діагностики, конструювання. Вони дають змогу досліджувати способи та етапи як деструктивного, так і конструктивного застосування соціоінженерії.

Практика соціальної експерименталістики у XX столітті засвідчує, що технологіями проводилися різного роду реформи із застосуванням різнотипних соціальних технологій та інженерій. З їх допомогою забезпечувалися надійні та ненадійні, передбачувані

та непередбачувані результати. Одні реформи зазнавали краху, інші – зупинялися на півдорозі, оскільки виявлялися значні технологічні прорахунки, треті – виводили країну на вершини прогресу, благополуччя і процвітання. Були як експрес-реформи, так і цілі їх комплекси, що здійснювалися перманентно впродовж тривалого часу. Усе це потребує вивчення з точки зору технологічного соціологічного підходу.

Отже, будь-яка соціальна технологія є насамперед системою знань, які фіксують процесуальні характеристики соціальної (чи іншої) реальності та вказують на послідовність, міру, інтенсивність дій суб'єкта з метою зміни цієї реальності. Виходить, що технологія зв'язує в єдине ціле мету, засоби, результат через упорядкування діяльності суб'єкта з досягнення мети. Звісно, технологічна мета може бути різною, стосуватися різних об'єктів.

Та сама практика соціальної експерименталістики показує, що конструктивному застосуванню соціоінженерії передують соціальне проектування, тому технологія має ще одну єднальну ланку, на яку ми маємо також звернути особливу увагу: соціальне проектування – соціальна інженерія. Цей зв'язок цілком зрозумілий: щоб щось сконструювати, слід насамперед мати його проект, отже, спроектувати. Соціальне проектування означає створення особливих проектів. Це – форма творчої діяльності, спрямована на перетворення соціальної реальності на основі певного ідеалу та через створення її проектів ⁷.

Соціальне проектування та конструювання досліджувалися ще радянською соціологією ⁸, тому в цій сфері соціологічних знань вже є певний методологічний та методичний досвід. Стало зрозуміло, що у розв'язанні багатьох суспільних проблем саме соціаль-

⁷ Крючков Ю.А. Методология и методы социального проектирования: Учебное пособие. – М., 1998. – С.7.

⁸ Див.: Генисаретский О.И. Опыт методологического конструирования общественных систем // Моделирование социальных процессов. – М., 1970; Фролов С.Ф. Планирование социального развития трудового коллектива. – М., 1975; Антонюк Г.А. Социальное проектирование. (Некоторые методологические аспекты). – Минск, 1978; Тощенко Ж.Т., Аитов Н.А., Лапин Н.И. Социальное проектирование. – М., 1982; Прогнозное социальное проектирование (Методологические и методические проблемы). – М., 1989.

не проектування має випереджати своїми рішеннями всі інші необхідні проектні розробки – економічні, екологічні, технічні, архітектурні тощо.

Однак і проектування, і конструювання потребують відповідного технологічного образу об'єкта. Яким же він є у більш-менш детальній його характеристиці?

Технологічний підхід передбачає, що після концептуального опису якогось фрагмента реальності (об'єкта), що підлягає практичній зміні, переробці, трансформації, у подальше пізнання цього фрагмента вводиться цільовий момент – мета, яка вказує на те, що з нього треба зробити, отримати, і водночас розпочинається трансформація знань про нього у принципи та правила послідовних дій, операцій із ним. Відтак описовий образ об'єкта перетворюється на цільовий, а концептуальне знання про нього – на алгоритм його обробки, зміни, трансформації у щось інше.

Цільовий образ об'єкта – це випереджальний щодо його еволюції образ, у якому акцентується увага суб'єкта-технолога на майбутній формі чи функції об'єкта, що завдяки своїй трансформації має задовольняти якусь життєву потребу. Через цей образ у пізнання об'єкта вривається сама практика, яка постійно вимагає нових технологій і нових предметів.

Трансформація описового знання об'єкта у правила його практичного перетворення – особливий процес, що потребує попереднього співвіднесення принаймні таких елементів: мети, засобу й досвіду перетворення та уявлення про стадії цього процесу. Тільки тоді із описового знання будуть висновані адекватні принципи та правила алгоритму маніпуляцій з об'єктом, його почастинного чи цілісного перетворення. Система цих принципів та правил дає алгоритмізований, процесуальний образ об'єкта, який бачиться технологом через набір послідовних дій, що їх слід учинити над об'єктом та отриманим на кожному етапі його змін результатом. Це уявний образ, у якому зображення об'єкта мають змінюватися у тій послідовності, з якою будуть вчинятися дії над ним і він сам буде змінюватися.

Отже, технологічний образ об'єкта передбачає цільове та процесуальне алгоритмізоване його зображення, тому він і складається з двох субобразів – цільового та процесуального. Це означає,

що технологічне пізнання об'єкта передбачає цільовий та процесуальний його описи.

Звичайно, безперешкодне поєднання зазначених елементів технологічного пізнання – ідеальний випадок. На практиці це пізнання може зазнавати певних збоїв, якщо чимось хибує той чи інший його елемент, та чи інша його передумова. Зокрема, може бути неточним описове знання об'єкта, тоді й правила алгоритму його перетворення будуть помилковими, так само, як до речі, й мета. Та найчастіше дається взнаки проблема способів та засобів перетворення об'єкта, що можуть бути недосконалими чи ненадійними або й зовсім не розробленими.

Оскільки алгоритм практичного маніпулювання об'єктом передбачає почастильне або цілісне його перетворення, то це вимагає почастинних або цілісних, всеосяжних (глобальних) технологій його трансформації. Головна відмінність між цими технологіями полягає у способах їх застосування та отриманих результатах і наслідках. При реалізації першої технології має можливість виявити обережність у маніпуляціях з об'єктом, внести корекцію у технологію, виправити помилки. Тільки через поступову зміну всіх його граней можлива повна зміна об'єкта, однак далеко не завжди почастинна технологія застосовується з метою трансформації всього об'єкта, тобто не вичерпується до кінця. Вона добре “працює” для зміни не всього об'єкта, а тільки певних його структур та частин, а також функцій.

Другий вид технологій передбачає охоплення практичними операціями всього об'єкта і його швидку чи поступову, але повну зміну. Така технологія може давати вигоду у часі, проте вона небезпечна тим, що помилки у трансформації об'єкта можуть обернутися катастрофами, коли об'єкт руйнується і вже нічого з ним не можна вдіяти. Ще небезпечнішою вона може стати в руках авантюристів, котрі захочуть її застосувати для досягнення своїх цілей.

Ця загальна характеристика двох видів технологій є лише підготовчою сходинкою для розкриття специфіки соціотехнологічного підходу та відповідних йому технологій. Реалізація останнього на загальному рівні – суспільному (соціетальному) – може бути здійснена теж на підставі почастинної чи голістської (цілісної)

технології. Крім того, ця технологія обов'язково має експериментальний характер, навіть якщо її сотню разів застосували і перевірили.

Йдеться про те, що трансформація суспільства як цілісної системи є експериментом над ним, вторгненням технолога в його історію, ритміку соціального життя, долю народу, нації. До того ж, як і в кожному експерименті, остаточний результат цього вторгнення точно не передбачається, хоча й очікується. Звичайно, сам цей експеримент за певних умов може стати важливим рушієм та джерелом суспільного розвитку, чинником його динаміки, засобом виходу суспільства з історичного глухого кута. Однак він так само успішно може відіграти роль засобу спрямування суспільства у цей кут, тобто дати негативний результат. А якщо з його допомогою розвалить суспільство, пошматують його, то це буде означати вже соціальну катастрофу.

Отже, враховуючи ці характеристики соціальних трансформацій, зауважимо, що вони містять неодмінний експериментальний компонент або ж виступають як прямий експеримент саме тому, що виявляються завжди пов'язаними з інноваціями та ризиком, а ці останні – з невизначеністю. Своєю чергою, невизначеність ґрунтується на неможливості мати повну інформацію про результати трансформацій, а тому й точне їх передбачення. Словом, соціальний технолог не може досягти стовідсоткової упевненості в тому, що він отримає те, що запланував, а тим паче забезпечити отримання запланованого на ті самі сто відсотків. Виникає ситуація, аналогічна ситуації в пізнанні, яке рухається від відомого до невідомого і стосовно якого, як зауважують М.Бургін та В.Кузнецов, “ніколи не є зрозумілим, як його здійснювати з певною впевненістю в успіху”⁹.

Усе це підводить до висновку: трансформації в суспільстві (перетворення його частин, підсистем) або перетворення, зміна суспільства в цілому є продукуванням різного роду та масштабу ризиків (соціальних, економічних, історичних, політичних тощо). А якщо реформатор проводить трансформації ще й технологічно

---

⁹ Бургин М.С., Кузнецов В.И. Аксиологические аспекты научных теорий. – К., 1991. – С.7.

невправно, то він наймовірно збільшує і поглиблює ці ризики, оскільки з такою ж силою збільшує невизначеність очікуваного результату.

Взагалі ж вважають, що між невизначеністю та ризиком існує пропорційна залежність: зростання невизначеності тягне за собою (зумовлює) зростання ризику і навпаки – зі зменшенням першої знижується рівень другого. З цієї пропорції випливає те, про що вже частково сказано: реформатор, не озброєний соціальною технологією та інженерією або, навпаки, озброєний цими інструментами, але неадекватно щодо потреб та цілей трансформації суспільства, стає вельми небезпечним для нього, бо продукує ризик повного розвалу суспільства і підриву його життєвих засад, зруйнування простору спільної життєдіяльності людей.

Останнім часом, як свідчить наукова література¹⁰, суспільствознавці дедалі частіше звертаються до вивчення проблеми ризику. Очевидно, це пояснюється зростанням нестабільності та незахищеності людини внаслідок як глобальних, планетарних процесів, так і різноманітних явищ у “суспільствах ризику”, що утворилися після розвалу Радянського Союзу. Дослідники наголошують, що в цих суспільствах відбувається всеосяжне виробництво, поширення і нагромадження ризиків, до того ж значною мірою не передбачуваних, безадресних, тобто таких, що не мають чітко означеного суб’єкта відповідальності. Робиться навіть висновок про те, що продукуванням ризиків певною мірою витісняється виробництво благ (знань, товарів, послуг тощо)¹¹.

Гадаємо, що в цих суспільствах найбільш ризиконебезпечним чинником виступають саме неадекватні їм трансформації, що несумісні з еволюційними потребами, першоприродою, вихідною якістю суспільств як складових колишньої радянської суспільної системи. Ще М.Горбачов зі своїми “архітекторами” та “викон-

¹⁰ Див.: Чупров В.И., Зубок Ю.А., Уильямс К. Молодежь в обществе риска. – М., 2001; Сохань Л., Сохань И. Время Нового Мира и человек. Глобальные риски цивилизации и поиск пути. – К., 2001; Сохань Л.В. Сценарии глобального риска // Обрії, комунікації та інтерпретації. VIII Міжнародні Сковородинські читання. – Харків, 2001. – С.147–154.

¹¹ Чупров В.И., Зубок Ю.А., Уильямс К. Молодежь в обществе риска. – М., 2001. – С.46.

робами” перебудови застосував неадекватні технології реформування СРСР в цілому, які й призвели його до розвалу. Національні бюрократії в республіках, що стали окремими державами, продовжили цю справу вже на своїх теренах. Так, саме нераціональна трансформація суспільств загалом і в цілому, зробивши їх “суспільствами ризику”, становить найбільшу небезпеку для них. Ця небезпека зумовлена не лише гігантськими руйнаціями “тканини” суспільств, їхніх інститутів, способу життя народів, упровадженням у це життя елементів катастрофізму, а й непевністю майбутнього, оскільки в контексті трансформації воно визначається не науковим методом, а пророцтвами, як сказав би творець концепції “відкритого суспільства” та “соціальної інженерії почастинних рішень” Карл Поппер.

Він угледів у перебігу історичного процесу й у філософсько-соціологічному зображенні його соціоінженерну парадигму і спробував критично її осмислити. Центральною для нього стала проблема: якою мірою та за допомогою яких методів можна проектувати і конструювати суспільство? Чим зумовлюється ця можливість?

Поппер виявив різні теоретичні підходи та практичні способи розв’язання цієї проблеми: історичні, історичистські, тоталітарні, демократичні (з гуманістичним поглядом на державу), голістські (цілісні), почастинні. Одні з них виходять з об’єктивних законів розвитку суспільства, спираються на них і не тільки обґрунтовують способи конструювання суспільства як форми людського співжиття з наперед заданою якістю, а й прагнуть це здійснити; інші виходять з ідеї, ідеалу, проекту, програми, які слід упровадити або відповідно до яких необхідно організувати реальність, підтасувавши її під них. Як вважає Поппер, такий спосіб проектування суспільства не обходиться без насильства над реальністю, без тотального охоплення її дією, і тому він називає його тоталітарним. А оскільки цей метод прагнуть застосувати до суспільства загалом і в цілому, що, на думку Поппера, є нераціональним, навіть неможливим, то він кваліфікував його ще й як утопічний.

Отже, у контексті соціоінженерного конструктивізму, трансформації суспільства, експериментів над ним Поппер виокремив два цікаві для нас види соціальної технології: цілісну (голістську), що охоплює суспільство в цілому, і почастинну, яка охоплює “малі

об'єкти" (підсистеми суспільства) і дає підстави називати її ще й демократичною та гуманістичною, оскільки вона не руйнує суспільства, є цілком раціональною, реалізується в законодавчому полі, враховує потреби та інтереси людей, використовується з метою поліпшення суспільства та людини, тобто несе блага замість руйнувань.

Відповідно до цих двох видів соціотехнології Поппер схарактеризував і соціальних технологів (інженерів): голіст-утопіст – ірраціоналіст, руйнівник, пророк; почастинний інженер – прагматик, раціоналіст, демократ, конструктор. Перший прагне досягти своїх реформаторських цілей одразу ж і часто зазнає поразки, другий – досягає мети поступово, раціонально і надійно.

Розглянемо детальніше ці характеристики.

2. Цілісна (голістська) та почастинна соціоінженерії. "Революція згори"

Дослідники творчості К.Поппера вказують на два основні напрями його методологічних пошуків – методологію розвитку науки та методологію розвитку суспільства. "Ці методології у Поппера, – зазначає А. Нікітіна, – виявляються не лише істотно різними, а й протилежними одна одній. Якщо в першій єдино можливим засобом розвитку оголошується революція, то у другій таким єдиним засобом вважається реформа"¹².

В основі першої методології лежить категоричне теоретичне положення: гіпотези про закони природи чи суспільства не можуть бути верифіковані, їх можна перевіряти лише шляхом систематичних спроб спростування (фальсифікації). Ось чому Поппер навіть підтвержені наукові закони та теорії називає тільки гіпотезами, припущеннями, засадами. На таких підставах він заперечує існування законів природи та суспільства.

Друга методологія ґрунтується на постулаті-імперативі, який стверджує: суспільство слід змінювати не революціями, а реформами. На думку Поппера, революції як засоби розумного пере-

---

¹² Нікітіна А.Г. Две методологии К. Поппера // Единство и специфика методологии общественных и технических наук. – Калинин, 1986. – С.120.

творення суспільства в цілому мали б тільки тоді сенс, якби вони не були ірраціональними, насильницькими та руйнівними, якби можна було передбачати не лише їх настання, а й перебіг історії, якби суспільство не було унікальним, неповторним (за такої умови воно не може мати якихось об'єктивних законів), нарешті, якби кінцеві результати революцій відповідали їхнім вихідним цілям. Оскільки соціальні революції усім цим критеріям не відповідають, то вони й не можуть бути раціональними способами перемонтування суспільства. Коли вони відбуваються, то вчиняють такі руйнування та зміни, яких не може охопити й збагнути жодна наука. Відтак суспільство поринає в хаос.

Звичайно, відкидаючи революцію, Поппер водночас не заперечував принципової можливості цілеспрямованих суспільних перетворень, перебудов, але вимагав раціонального наукового підходу до цієї проблеми. “Нині, – писав він, – ситуація змінюється завдяки поступовому накопиченню наших знань про суспільство, тобто завдяки вивченню непередбачуваних наслідків наших планів і дій, а в майбутньому люди навіть зможуть стати свідомими творцями відкритого суспільства, а тому, значною мірою, і власної долі (Маркс передбачав таку можливість...). Все це почасти залежить від міри пізнання, адже, хоча ми і можемо навчитися передбачати деякі з неумисних наслідків наших дій (у чому й полягає головна мета соціальної технології), все ж досить багато залишиться поза нашим баченням”¹³.

Визнаючи можливість свідомого соціального проектування, Поппер наголошував, що у такий спосіб проектується незначна кількість соціальних інститутів, тоді як більшість із них є “неспроекткованими результатами людських дій”. Можливість цього частково свідомого проектування вчений пов'язував як із “закритим”, так і з “відкритим” суспільством, але ставив її у залежність від рівня розвитку суспільства та знань про нього, а також конкретно-історичної ситуації.

Позиція К.Поппера щодо соціального конструктивізму ґрунтується на запереченні ним можливості наукового відкриття, вивчення та знання законів розвитку людської історії, а отже і су-

¹³ *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги. – К., 1994. – Т.2. – С.105

спільства. Він виступив з критикою тих соціально-філософських концепцій (назвавши їх історичистськими), які не лише обґрунтовували можливість відкриття об'єктивних законів розвитку історії, а й твердили про встановлення ними таких законів і про те, що на основі їх можливо прогнозувати реалізацію тих чи інших варіантів цього розвитку, більше того, про можливість перебудови суспільства на підставі знання законів історії. Однак тут потрібне уточнення.

Річ у тому, що Поппер виступив не проти всіх укупі історичистських теорій і вчень, а насамперед проти тих, які, на його думку, сформуvalи забобон щодо неможливості в суспільстві демократичних реформ, а тому явили себе теоретичною основою виникнення та обґрунтування тоталітаризму. “Надто часто доводиться чути думки про те, – заявляв Поппер, налаштуваючись на критичний аналіз, – що та чи інша форма тоталітаризму неминуха. Багато людей, які завдяки своєму розуму і освіті мали б відчувати відповідальність за свої слова, проголошують, що тоталітаризму не уникнути. Вони запитують нас, чи справді ми такі наївні, що віримо в незмінність демократії; чи не розуміємо, що це лише одна з багатьох форм правління, які народжуються і відмирають у плині історії. Вони доводять, що демократія, борючись із тоталітаризмом, змушена переймати його методи і таким чином сама набуває рис тоталітаризму. Або ж вони твердять, що наша промислова система не життєздатна без запозичення методів колективістського планування, і з цієї неминучості колективістської економічної системи роблять висновок про невідворотність прийняття тоталітарних форм суспільного життя”¹⁴.

Зрозуміло, найгостріший спис своєї критики Поппер кинув у бік марксизму та радянської системи господарювання, централізованого планування, організації суспільства, яке він вважав закритим і тоталітарним.

Які ж аргументи “проти” висунув Поппер, критикуючи історичистські концепції? Оскільки вони цікавлять нас не стільки у пояснювальній, скільки у соціотехнологічній площині, то всієї системи аргументів Поппера ми не станемо тут розбирати,

---

¹⁴ *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги. – К., 1994. – Т.1. – С.14–15.

підкреслимо лише один момент. Проти історичистських філософій історії (расистської, фашистської, марксистської) він висунув тезу: “Майбутнє залежить від нас, і над нами не тяжіє ніяка історична необхідність”. Це мало означати, що в історії не існує ніяких об’єктивних законів, які б наперед визначали її розвиток. Тому й майбутнє історії нічим не задається і ніким не визначається, окрім самих людей. Звідси випливав висновок, що пророцтва історичистських доктрин щодо майбутнього людства чи суспільства перебувають поза науковим методом, вони є утопіями, фантазіями, тобто псевдонауковими. У “Злиденності історизму” Поппер кваліфікував історизм як “*німецький метод*, нездатний досягти того, що він обіцяє”¹⁵. Зрозуміло, за Поппером, на теоретичній базі цих доктрин не варто розробляти соціальні технології суспільних перебудов.

Поппер заперечив так звану голістську (утопічну, за його словами) соціально-філософську методологію і відповідну їй соціальну інженерію, з позиції яких метою соціального реформування має стати все суспільство як ціле, в усіх його аспектах. Для цього він порівняв дві технології та діяльність двох соціальних технологів (інженерів) – голістського і почастинного. Перший вірить у перемодельовання суспільства як цілого, другий – ні. Перший прагне досягти своїх реформаторських цілей через масштабне охоплення змінами всього суспільства за певним проектом, планом, програмою, другий – за допомогою серії почастинних, поетапних, невеликих змін, упорядкувань. Почастинний інженер знає, що свідомо спроектувати можна лише незначну кількість соціальних інститутів у суспільстві, голістський – усі або більшість.

Докорінно різняться ці дві інженерії та стратегії інженерів і в питанні готовності до неминучих несподіванок. Почастинний технолог “буде йти крок за кроком, старанно порівнюючи очікувані результати з досягнутими і будучи завше на сторожі щодо неunikних і небажаних наслідків будь-якої реформи. Він буде уникати розпочинати реформи такої складності і такого обсягу, коли він не може розплутати клубок причин і наслідків, аби зрозуміти,

¹⁵ Поппер К. Злиденність історизму. – К., 1994. – С.80.

що він насправді робить”¹⁶. Навпаки, голістський соціальний інженер завжди й постійно перебуває в складній ситуації, бо чим більші зміни запроваджуються в суспільстві, тим більшими є незадумані й непередбачені перебої в них, похибки тощо. Це змушує такого технолога вдаватися до почастинних імпровізацій, корекцій, затуляння усіляких “дірок”, ніш, нейтралізації побічних ексцесів і т.п.

До чого усе це призводить? До того, що реформатор перестає бачити в деталях усю картину змін, процесів, втрачає зворотний зв’язок із ними і контроль над реформою (як, до речі, трапилося з М.Горбачовим) і не досягає збігу результату реформи із задумом. Йому стає конче потрібним зовнішній експерт, консультант, радник, спостерігач, словом, коректор, щоб той розтлумачив йому ситуацію і допоміг врятувати реформу, довести її до кінця. Ось чому в українських голістських реформаторів так багато закордонних радників, без яких вони не можуть ступити кроку, виконуючи їхні рецепти. Щоправда, це стосується не лише українських соціальних інженерів. Наприклад, Н. Назарбаєв, щойно був обраний президентом Казахстану, одразу ж запросив консультантами до своєї команди американських учених Бенга і Хувуда¹⁷.

І ще кілька попперівських порівнянь. Одне з них стосується позиційного бачення технологами картини соціального світу, інше – місця кожного з них у суспільстві.

У Поппера почастинний соціальний інженер перебуває поза історичною детермінацією. Він – по суті, волюнтарист і має особливу точку зору на соціальну реальність. “Соціальний інженер, – зауважує Поппер, – не питає про історичні тенденції чи про приреченість людини. Він вважає, що людина є господарем власної долі і що, відповідно до нашої мети, ми можемо змінювати чи впливати на історію людини так само, як ми змінили обличчя землі. Він вірить не в те, що ці наслідки нав’язані нам нашим історичним минулим або загальною спрямованістю історії, а що вони радше обрані, або навіть створені нами точно так, як ми

¹⁶ Там само. – С.89.

¹⁷ Див.: *Самойленко Д.* Раскол в команде Назарбаева? // Литературная газета. – 1991. – №12. – 27 марта.

створюємо нові ідеї, нові твори мистецтва, нові будівлі чи нові машини”¹⁸. Іншими словами, такий соціальний інженер дивиться на світ з раціоналістично-практичної точки зору – світ має почастино йому підкоритися.

Особливо різняться підходи почастинного соціального інженера та історициста, прихильника голістської технології, до суспільних інститутів, які вони мають проектувати. Голіст схильний розглядати ці інститути з точки зору їхньої історії, тобто походження й розвитку, а також значення їх у минулому і сучасному. Він наголошуватиме те, що своїм походженням суспільні інститути зобов’язані певним планам, проектам, людським, а то й божественним цілям. Навпаки, почастинний соціальний інженер уникає подібних уявлень. Якщо він уже й зацікавиться походженням суспільних інститутів, то через виняткові обставини, добре розуміючи, що тільки незначна частина їх була створена свідомо. Розглядаючи ці інститути зі своєї раціональної точки зору, він радше запропонує механізм для того, щоб поліпшити функціонування інститутів як засобу обслуговування певних цілей, потреб, інтересів. Коротко кажучи, такий інженер не буде вдаватися до “філософії інститутів” і себе нею обслуговувати.

Голістська соціальна інженерія, на противагу почастинній експерименталістиці, потребує від технолога “захоплення ключових позицій у суспільстві”, а цього він не зможе досягти без держави та влади. Тільки з допомогою держави соціальний інженер може реалізувати план чи проект перемодельовання суспільства. Усе це вимагає такого безмежного поширення влади держави на суспільство, що держава має його одержавити, стати “майже ідентичною із суспільством”. Навпаки, для почастинної технології не обов’язкові ці моменти – ні захоплення експериментатором ключових позицій у державі, ні одержавлення суспільства.

На основі своїх критичних порівнянь Поппер дійшов того самого висновку, який він зробив стосовно революції: голістська реформаторська практика не має раціонального методу, оскільки він практично неможливий, хоча історизм, як його теорія, залишається привабливим (правда, емоційно, як наголосив Поппер).

---

¹⁸ *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги. – Т.1. – С.35.

Що можна сказати з приводу цього попперівського аналізу двох технологічних способів реалізації соціальної інженерії та остаточного висновку про неможливість раціонального методу голістської реформаторської практики?

З раціоналістичної точки зору, Поппер на висоті – саме метод почастиної соціальної інженерії становить єдиний оптимальний спосіб зміни суспільства. Він, по суті, відповідає еволюційній тенденції його розвитку, коли технолог, відчуваючи нагальність еволюційних потреб суспільства, задовольняє їх шляхом почастинних і безболісних для нього трансформацій. Однак Поппер далеко не все врахував, аналізуючи почастинну технологію, зокрема, він не передбачив перетворення її на “революцію згори”, яка розв’язує ті самі питання, що й “революція знизу”.

Крім того, хоч би як активно виступав Поппер проти соціально-політичної революції, все ж таки революції цього типу час від часу виникали в історії цивілізації та продовжують виникати й досі як стихійний, але власне голістський спосіб відносно миттєвої, вибухової зміни суспільства, що вимагає такої самої швидкої розбудови нової суспільної системи. Як свого часу наголошував академік РАН П. Волобуєв, котрий багато уваги приділив дослідженню революцій, особливо Жовтневої революції 1917 року в Росії, існує лише один спосіб запобігання революціям – вчасне проведення реформ.

Як відомо, революції зривають стихійно, їх творять і рухають маси, що тиснуть “знизу” на всю державну і суспільну будову, ламаючи її. Тим самим маси вторгаються в історію суспільства, перериваючи її еволюційну поступовість. Вони інтуїтивно, на проблемах та негараздах свого життя відчувають момент вичерпання ресурсів розвитку тієї моделі суспільства, за якої вони живуть, і спричиняють певні зигзаги в лінії його поступу, а у випадку здійснення соціалістичної революції – учиняють поворот історії до суспільства принципово нового типу, що не має аналогів в історії.

Очевидно, в епоху революції роль соціального технолога, а це є революційна партія, її вожді, теоретики й ідеологи, полягає в тому, щоб узяти участь у революційних процесах з метою здійснення управління масами, спрямування масової дії ще й на розбудову

ву нової моделі суспільства, проведення культурної, соціальної, адміністративної революцій¹⁹. На конструктивістському етапі революційної епохи соціальний технолог використовує метод почастинної інженерії, яка в підсумку дає голістський реформаторський ефект, тобто нову модель суспільства. Що ж до голістської соціоінженерії, про яку говорив Поппер, то вона справді неможлива, оскільки немає відповідного соціоінженерного методу одномоментної й цілісної (на зразок штампу) побудови суспільства. Це можна здійснити лише поступово, поетапно і почастинно.

Проте революційний спосіб розламування суспільства і побудови нової його моделі може бути застосованим і в іншому плані – коли тиск на суспільну систему вчиняється не “знизу”, а “згори”. Реформатор, зайнявши командні висоти в державі та використовуючи владу й державу як свій інструмент, проводить насильницькі реформи в суспільстві, докорінно змінюючи його. Такий спосіб переінакшення суспільства через використання звичайної почастинної соціоінженерії називають “революцією згори” або ж “радикальними реформами”. Річ у тому, що почастинна соціоінженерія, будучи застосована технологічно послідовно і в короткий строк, дає ефект революційного зламвання всього суспільства, зокрема і його підвалин.

Терміном “революція згори” частіше за все користуються історики. Вони виводять його з “формул” В.Белінського та О. Герцена: перший порівнював Петра Першого на троні з Богом, розуміючи його як революціонера, другий прямо називав Петра “революціонером на троні”, першою вільною особою в державі. Петро учинив перетворення, сумарна величина, результати та наслідки яких тотожні революції. “За Петра, тобто за 20–30 років, – писав історик Н.Ейдельман, – промисловість Росії виросла у 7–10 разів (було 20–30 мануфактур, стало понад 200); у виплавці металу невдовзі Росія опинилася на першому місці у світі; створено найбільшу в Європі регулярну армію, артилерію, сучасний флот; пробито “вікно у Європу”, започатковано різноманітні дипломатичні та торгові відносини, запрошено сотні спеціалістів, побу-

---

¹⁹ Див.: Плимак Е.Г. Революционный процесс и революционное сознание. – М., 1983. – С.204 – 231.

довано нову столицю; більше того, закладено в різних місцевостях країни міста, прорито канали, засновано школи, Академію наук, газету, новий календар. Крім того, з'явилося чимало й інших новацій: зовсім інша структура державної влади, інший побут “верхніх верств”, інший зовнішній вигляд, нерідко навіть інша мова... Звичайно, суспільний лад – той самий, політична система – та сама, але зміни нечужані, революційні, ніде у світі за такий короткий строк подібне не траплялося”²⁰.

Н.Ейдельман проаналізував особливості усіх моделей “революції згори”, які упродовж усієї історії відбувалися на теренах Росії, деякі питання революційних змін у СРСР²¹; історики Г.Бордюгов, В.Козлов – “революцію згори” кінця 20-х–30-х років ХХ століття (“великий перелом” – скасування непу, колективізація, “надзвичайщина” – піднесення надзвичайних заходів до висоти регулярного методу соціалістичного будівництва, сталінські репресії)²²; В.Сироткін здійснив порівняльний аналіз сталинської аграрної реформи та горбачовської перебудови як моделей “революції згори”²³. Характеристика цими дослідниками даного способу перетворення суспільства дуже важлива для нас з огляду на розкриття його соціотехнології та соціоінженерії.

За Н.Ейдельманом, у російській історії круті повороти й політичні зміни (“революції згори”) відбувалися через інтервали у 20–30 років і тривали інтервалами в 10–20 років, хоча були й винятки (наприклад, ХVІІІ століття у зв'язку з реформаціями Петра І та контрреволюцією щодо них було суцільною “революцією згори”). Починаючи з ХVІ сторіччя кілька разів виникали альтернативи “європейського” чи “азійського” шляху. Зазначені

²⁰ Див.: *Эйдельман Н.* “Революция сверху” в России // Наука и жизнь. – 1988. – №10. – С. 109.

²¹ Див.: *Эйдельман Н.* Там само. – 1988. – №10; №11. – С.109–121; №12. – С.102–112; 1989. – №1. – С. 108–123; №2. – С.80–87; №3. – С.101–108.

²² Див.: *Бордюгов Г., Козлов В.* Время трудных вопросов. // Правда. – 1988. – №274. – 30 сентября; №277. – 3 октября; *Бордюгов Г., Козлов В.* “Революция сверху” и трагедия “чрезвычайщины” // Литературная газета. – 1988. – №41. – 12 октября.

²³ *Сироткин В.* Столыпин и Горбачев: две реформы “сверху” // Неделя. – 1991. – №19. – С.7.

інтервали датуються таким чином: 1801, 1825, 1856–1866, 1881, 1905–1907; у радянський період – 1917, 1937, 1956, 1985. Якщо не враховувати винятки (серед них і історичний відрізок 1825–1856 років), то дистанція перемін визначалася приблизно довжиною в одне покоління – від народження батьків до народження дітей. До речі, в одному із своїх послань до парламенту Президент Росії Б.Єльцин теж відзначав цей строк: “Росія переходить із однієї історичної епохи в іншу зі швидкістю, сумірною з життям одного покоління”²⁴.

Досліджував феномен реформаторства у переломні епохи (культурологічний аспект) також Ю.Власов. Він дійшов висновку про те, що в реформаторську епоху особливе значення мають особа реформатора, від якої неабиякою мірою залежать результати перетворень, та довгострокові цілі, які він ставить перед собою і якими визначається стратегія реформаторства. Власов писав: “Владний і турботливий про благоденство вітчизни Петро I здійснив чимало корисного, незважаючи на значні збитки свого правління. З іншого боку, такі слабкі особистості, як Микола II та М.Горбачов, у важку, переломну епоху, що вимагала, як ніколи, енергійного і рішучого управління країною, виявили себе недієздатними, чим спричинили ще тяжчий стан соціуму, що потягло за собою руйнування усталених суспільних структур”²⁵.

Якими ж є найприкметніші ознаки “революції згори” та за яких переважно умов її здійснювали в Росії?

Ознаки: насильницький характер упровадження змін (нерідко парадоксальних та абсурдних); вибухове руйнування досягнутого; прийняття рішень вузьким колом “революціонерів на троні” і біля трону, царем або вождем і соратниками; боротьба з бюрократичним апаратом і створення такого самого нового або паралельного апарату, що розростався з тією ж силою та швидкістю; знищення або максимальне обмеження опозиції реформам; апеляція, як правило, до завжди пасивної маси, яка, однак, могла погрожувати

²⁴ Цит. за: Лукьянов А. Современные Геростраты // Правда. – 1995. – №62. – 5 апреля.

²⁵ Власов Ю.Н. Феномен реформаторства в переломные эпохи: культурологический аспект. – М., 1998. – С.77–78.

бунтами й інколи вчиняти їх у відповідь на перетворення, які їм не влаштовували; здійснення змін за вказівками не тільки теорії, якої часто-густо не було, скільки практичного розуму самих реформаторів; нехтування ціною реформ, жертвами й муками народу, спричиненими цими реформами; зміна “революції згори” “контр-революцією згори” через 20–30 років; уникання “революціонерами на троні” відповідальності за реформи, їх результати та наслідки.

Умови: гігантська роль держави та надцентралізації; неймовірна терплячість народу; особливості національного характеру (широка душа, молодечтво, героїство, покірність, віра в доброго царя, вождя, злиття з владою, постійне очікування від уряду, монарха, вождя держави, яку народ вважає своєю опорою та благодійницею, благ, турбот, уваги тощо); патріотизм; прислужлива, апологетична інтелігенція; зовнішні загрози; прийняття “європейських” та “азійських” правових актів: перші сприяють розвитку, просуванню техніки, науки, культури, другі – закріпаченню людини, обмеженню її прав і свобод.

На наш погляд, ці ознаки й умови “революції згори” є історично традиційними для Росії, СРСР та нинішньої України, за винятком одного випадку – перебудови 1985–1991 років, коли М.Горбачов вирішив пов’язати революцію і “революцію згори”. Свою доповідь на урочистому засіданні 2 листопада 1987 року, присвяченому 70-річчю Жовтня, він назвав “Жовтень і перебудова: революція продовжується”. Це означало першу ланку цього зв’язку (Жовтневої революції і перебудови), від якої він згодом відмовився і відійшов. Друга ланка – поєднання “сил перебудови”, котрі тиснули б на суспільство “знизу”, тобто створення революції “в низах”, сполучення її з “революцією згори”. Формула “процес пішов” означала це поєднання. Отже, М.Горбачов бачив свою роль як реформатора у “запусканні” процесів “згори”, щоб вони йшли також і “знизу”.

“Революції згори” завжди були бюрократичним витвором, що рідко поєднувався з народними революціями. Їх започатковували, проводили та, як правило, завершували бюрократії, а точніше, ті структури державного управлінського апарату, котрі або відчували необхідність змін у державі та суспільстві й відповідним

чином реагували на неї, або ж побоювалися народних бунтів і прагнули “випустити пару” за допомогою реформ, або ж намагалися через ті самі реформи досягти своїх стратегічних цілей, або ж, нарешті, прагнули побудувати принципово нове суспільство за ідеалом та теорією.

Слід відзначити також те, що частіш за все “революції згори” відбувалися за того самого суспільного ладу, не змінюючи, а лише певною мірою вдосконалюючи його, до того ж далеко не завжди досягаючи наміченої мети, повного результату. Тому не слід дивуватися, що ледь не кожна наступна “революція згори” проводилася і як контрреволюція стосовно попередньої.

Якщо “революції згори” мають місце за того самого суспільного ладу, то слід говорити про незмінюваність соціального вибору та вектора історії даного суспільства. Ті ж “реформи згори”, що змінювали або мали на меті зміну суспільного ладу, вимагали попереднього вибору інженером нового варіанта соціального майбутнього суспільства, тобто вектора його подальшої історії. І горбачовська перебудова в колишньому Союзі, і ельцинські реформи у пострадянській Росії, і кучмівський курс радикальних реформ в Україні, і назарбаєвські реформи в Казахстані – усе це “революції згори” на ґрунті зміни соціального вибору та переведення суспільства від однієї форми соціально-історичного буття до іншої.

Отже, тепер після всього сказаного про “революцію згори” можна визначити головні соціотехнологічні та соціоінженерні вузли цього способу трансформації суспільства, який, з точки зору мети та завдань, може замінити “революцію знизу”. Йому притаманна почастинна соціотехнологія та соціоінженерія, що мають як деструктивну, так і конструктивну спрямованість. Деструктивна технологія задає алгоритм розламування суспільства, конструктивна інженерія – розбудову його нової моделі.

“Революція згори” проводиться або в межах попереднього (“старого”) соціального вибору, або ж як його заперечення і скасування, тобто в межах нового вибору, нової чи перемодульованої попередньої соціальної ідеї. Зрозуміло, що ця верхівкова революція вимагає обґрунтованої концепції, мети, програми перетворень, проекту майбутнього суспільства (цільового та алгоритмізовано-

го його образу), що без допомоги науки створити неможливо. Отже, весь технологічний арсенал цього способу переінакшення суспільства має спиратися на науку і практику суспільних перетворень, а також забезпечуватися відповідно ресурсами, фінансами, кадрами. Крім того, соціальний технолог, перш ніж практично розпочати перетворення, повинен на локальних об'єктах провести апробацію сценарію їх проведення.

“Реформи згори” мають бути соціально легітимними, тобто визнаними та прийнятими масами, що гарантуватиме їх соціальну експертизу та демократичний спосіб проведення. Цю обставину надзвичайно важливо наголосити. Річ у тому, що, по-перше, реформування подібного типу можна проводити або тоталітарно, тобто суто насильницьки, без згоди населення й урахування ціни реформ і уникати при цьому відповідальності (поза правовим полем або у межах такого правового поля, яке оберігає технолога від необхідності відповідати за свої дії), або демократично (з дотриманням усіх належних вимог та умов). Звісно, щоб соціальний інженер діяв демократично, за згодою “піддослідних”, йому належить заздалегідь з ними порозумітися (досягти згоди, проконсультуватися, укласти угоду тощо), адже вони терпітимуть певні незручності, негаразди й повинні знати, впродовж якого часу їм доведеться це переживати. Крім того, вони мають право вимагати компенсацій за незручності, що їх принесе їм експеримент над ними, та з'ясувати, якою мірою вони виграють чи програють від реформ. Нарешті, людям потрібні гарантії, що технолог не поведе реформування за межі домовленого і їхнім коштом.

До речі, у Польщі перед початком “шокових реформ” влада 29 листопада 1987 року провела консультативний референдум, де були питання про модель розвитку країни, спосіб здійснення радикальних економічних реформ. Народ дав “добро” саме “шоковим реформам”²⁶.

По-друге, реформування “згори” можна здійснювати з огляду на різні інтереси: всього народу, окремих його груп, самого реформатора, а то й зовнішніх сил. Тому воно обов'язково має бути під-

---

²⁶ Див.: *Пардус Ю.* Референдум: свет и тени // Литературная газета. – 1987. – №50. – 9 декабря.

дане експертизі саме з цієї точки зору – відповідності інтересам країни, народу, соціальних груп.

По-третє, реформи можна проводити вчасно і невчасно (нерідко їх проводять саме із запізненням), тому при підготовці їх слід провести експертизу і з точки зору цього параметра.

Зауважимо, експертизі піддаються як проекти реформ, так і саме реформування (процес перетворень) з метою контролю та внесення коректив. Проводиться наукова експертиза з урахуванням досвіду реформаторської практики, а також історичного досвіду життя та сподівань народу.

Технологія передбачає і вимагає, щоб реформи “згори”: 1) проводилися у правовому полі через механізм захисту, контролю і відповідальності; 2) мали оптимальні строки та адекватні механізми управління; 3) були належним чином підготовлені та апробовані; 4) визначалися оптимальною соціальною ціною; 5) забезпечували заплановані або передбачувані й очікувані результати; 6) відповідали вимогам соціальної справедливості; 7) мали резерв відшкодувань (компенсацій). Наголосимо передостанній, шостий пункт цього технологічного переліку. Йдеться про демократичний тип перетворень, який, з одного боку, підтримується більшістю народу, а з іншого – забезпечує врахування інтересів всіх груп, тому й відповідає вимогам соціальної справедливості. В ідеалі цим пунктом передбачається момент, коли ніхто не повинен програти від реформ, тобто отримати нижчий від попереднього рівень прав, забезпеченості, якості життя тощо. Якщо ж реформи комусь і завдають збитків, когось соціально принижують, то набирає цінності наступний, сьомий, пункт: постраждалі повинні мати гарантоване право на відшкодування втрат, відновлення статусу, соціальне підвищення тощо.

Усі названі соціотехнологічні характеристики “реформ згори” та комплекс вимог до них утворюють основу для соціологічної діагностики способу побудови суспільства соціалізму і його перебудови в СРСР та “верхівкової революції” в Україні (реформаторського курсу Кравчука–Кучми), що, як уже зазначалося, є продовженням і водночас певним запереченням перебудови. Важливо встановити тип соціальної експерименталістики та міру “відповідності” його технологічним вимогам, інтересам різних

соціальних груп. Для чого це потрібно? Для того, щоб стали зрозумілими спосіб і мета вторгнення в історичний процес колишнього радянського і сучасного українського суспільства, спосіб зміни вектора історичного руху та соціальної природи цих суспільств. Йдеться про те, що соціальна експерименталістика становить не що інше, як саме спосіб втручання технолога в історичний процес, спосіб його проектування і конструювання. Від того ж, як історичний процес продукується та усвідомлюється, які створюються соціальні інститути та відносини, залежать спосіб соціальної ідентифікації суспільства, вся ідентифікаційна практика. Проте сам процес вторгнення в історію визначається вибором її соціального варіанта, тобто соціальним вибором. Експериментатор, прагнучи змінити соціальну модель суспільства, учиняє вибір нової моделі. Це є вибір нового соціального варіанту історії даного суспільства. Отже, постає проблема соціального вибору, яку теж слід проаналізувати.

Тепер залишається уточнити зміст деяких ключових термінів і понять, на які спирається соціотехнологічний підхід і які потрібні нам для подальшого аналізу проблеми соціального визначення суспільства. Найперші із цих понять – соціальна експерименталістика, конструювання суспільства, вторгнення (втручання) в історію, інтелектуальна технологія, соціальний вибір.

3. Уточнення соціотехнологічних термінів і понять

Як і будь-яка інша пізнавальна парадигма в соціології, соціотехнологічний підхід ґрунтується на певній системі понять, які, треба сказати, ще далеко не повною мірою обґрунтовані, розроблені, визначені. Робота в цьому напрямі лише розгортається. Звісна річ, ми запропонуємо дефініції тільки тих термінів і понять, які будуть задіяні для розкриття нашої теми.

Вище вже було визначено дві категорії – “соціальна технологія” та “соціальна інженерія”. Вони охоплюють суть соціотехнологічного підходу, розкривають функціональну специфіку соціальної експерименталістики. Тепер на черзі група термінів і понять, які, на перший погляд, не вельми тісно між собою пов’язані, однак вони відображають технологічний процес перетворення суспільства та його розпізнання з багатьох боків. Особливо потребують

уточнень метафоричні терміни, які належить перетворити на поняття, позбавивши образності та багатозначності.

Насамперед заторкнемо поняття “соціальна експерименталістика”, яке використовується в соціологічній літературі (наприклад, у працях Ю.Сурміна та ін.). Що воно означає? Як показує аналіз, воно фіксує особливу форму людської практики, пов’язану водночас із вивченням і перетворенням соціальної реальності. Це є експериментальна практика, що покликана перевіряти всякого роду новації – ідеї, теорії, гіпотези, проекти, плани, програми тощо. У цьому плані зміст поняття “соціальна експерименталістика” збігається із змістом поняття “соціальний експеримент”, що означає дослідну, перевіркову, контрольну (відстежувальну) діяльність. Він може проводитись і з метою пізнання, і з метою перетворення об’єкта (наукові експерименти, виробничі експерименти, політичні експерименти), тому в синтетичному плані ця форма експерименталістики становить науково-практичний комплекс.

Крім того, поняття “соціальна експерименталістика” позначає: 1) реформаторську практику – проведення різного роду реформ, перетворень, перебудов у суспільстві, які не змінюють його соціальної моделі; 2) історичний експеримент (експеримент із суспільством у цілому). У понятті “історичний експеримент” розрізняють кілька смислових контекстів: а) оперування щодо минулого за умов його невизначеності (наприклад, археологічний експеримент, що проводиться як відтворення минулого на основі викопних решток); б) дослід над суспільними процесами та явищами, що, зрештою, приводить до перелому в історичному розвитку даного суспільства; в) мислене експериментування над історією (експерименти “екс-пост-фактум”) з метою виявлення механізму наступності суспільного розвитку; г) тривалий у часі експеримент, що розпочався у минулому і тягнеться через теперішнє у майбутнє²⁷.

З усієї цієї множини смислів категорії “соціальна експерименталістика” для нашої мети найважливіше значення має експеримент із суспільством у цілому – як “революція згори”, що містить

---

²⁷ Сурмин Ю.П. Социальный эксперимент: Очерки методологии. – К., 1991. – С.29–30.

у собі комплекс почастинних експериментів, дослідів, перетворень, перекомпонувань, які своєю сукупністю становлять тривалий у часі загальний експеримент, що докорінно змінює суспільство. Як і “революція знизу”, цей експеримент теж є вторгненням в історію, її переінакшенням.

Вислів “вторгнення в історію” – метафоричний, тому потрібний пошук поняттєвого елементу в його змісті, який став би для нас опертям. Діалектико-матеріалістична методологія історії дає нам таку можливість, зокрема, через використання категорій “історія” і “сучасність”, які є співвідносними між собою. Якщо виходити із абстрактно-загального розуміння людської історії як неперервного, поступового становлення та розвитку людства в його ролі суб’єкта перетворення матеріального світу і себе самого, то категорії “історія” і “сучасність” відбивають особливі сторони цього процесу. Перша – уже здійснений розвиток, що став “минулим”, друга – розвиток, який відбувається нині, сьогодні й забезпечується наявною частиною людства. У цьому взаємозв’язку минулого (не сучасного) і сучасного (теперішнього, нинішнього) саме сучасність – як вищий етап історичного розвитку – виступає критерієм оцінки усіх його попередніх етапів як несучасних²⁸.

Отже, поняття “історія” тут має два значення: 1) історія – це минуле; 2) історія – це процес становлення і розвитку людства, суспільства, який містить єдність минулого і сучасного та початки майбутнього. Звісно, вторгтися (втручатися) в історію як минуле практично неможливо. Над минулим можна проводити тільки мислений експеримент, зате здійснювати практичні дії над історією можна у її другому розумінні. Змінюючи сучасне, ми змінюємо і майбутнє, оскільки забезпечуємо реалізацію того чи іншого його варіанта з кількох можливих.

Тепер можемо визначити поняттєве ядро метафори “вторгнення (втручання) в історію”. Втручання в історію даного суспільства є не що інше, як забезпечення з допомогою певної соціотехнології та соціоінженерії зміни його соціальної моделі та напряду історичного розвитку. Звісно, відбувається демонтаж попередньої (старої) та проектування й монтаж (конструювання) нової її

²⁸ Боряз В.Н. Категории “история” и “современность” и их методологическое значение // Категории исторических наук. – Ленинград, 1988. – С.33–34.

форми. Зазначимо, що втручання в історію може бути свідомим і несвідомим, тобто стихійним (наприклад, “революція знизу”), зовнішнім і внутрішнім для неї. Свідоме втручання здійснюється через вибір нової моделі суспільства та лінії його подальшого історико-соціального розвитку, несвідоме – без цього вибору. Воно справді є саме вторгненням в історію (скажімо, тих самих революційних мас або ж експериментатора-авантюриста, що намагається досягти власних цілей через зміну історії даного суспільства).

Зовнішнє втручання в історію – це вторгнення зовнішніх щодо даного суспільства сил (наприклад, варварських племен у Римську імперію), які його завойовують чи підпорядковують собі в інший спосіб і, зрештою, змінюють. Тоді подальша історія такого суспільства відбувається вже не відповідно до його власних еволюційних потреб та ресурсів, а під тиском чужих інтересів.

Внутрішнє втручання в історію даного суспільства – це втручання його певних соціальних сил, які ставлять перед собою і прагнуть реалізувати історичні цілі, сумірні за масштабністю з такими завданнями, виконання яких можливе тільки через зміну історії суспільства. Щоправда, це втручання може бути не лише повним і вирішальним, а й частковим, незначним, коли в історичний процес суспільства вносяться локальні зміни. Крім того, можна також говорити про необхідне, закономірне і незакономірне (штучне, волонтаристичне, авантюрне), вчасне і невчасне, компетентне і некомпетентне внутрішнє втручання в історичний процес.

Необхідне, закономірне втручання – те, що випливає з потреб розвитку суспільства і відповідає їм. У цьому випадку воно є органічним для нього і вчиняється у переломні моменти, коли ресурс даного типу розвитку вичерпано. Навпаки, незакономірне, штучне втручання має протилежні характеристики: воно не випливає з потреб розвитку суспільства. Зрозуміло, таке втручання задовольняє потреби та відповідає інтересам тільки тих сил, які прагнуть свого вторгнення в історію.

Вчасне і невчасне втручання в історію розрізняються за моментом здійснення: перше – у потрібний, кризовий момент, друге – поза ним (або раніше, або пізніше). Вчасне втручання набуває ще й характеристики “оптимальне”, невчасне – ознаки “неоптимальне”. Що ж до компетентного і некомпетентного втручання в

історію, то вони кваліфікуються за критерієм технологічної та інженерної вправності суб'єкта: компетентним є втручання із знанням справи та на основі адекватної соціотехнології й соціоінженерії, некомпетентним – без знання справи й на основі випадкової, неадекватної технології.

Підсумовуючи сказане про втручання в історію, зазначимо, що поняття “втручання в історію” означає: 1) мислений експеримент над минулим; 2) реформування, трансформацію, перетворення сучасного; 3) зміну майбутнього, тобто вектора, варіанта соціально-історичного руху суспільства.

Оскільки компонентом процесу втручання в історію є конструювання нового суспільства, то що означає цей термін? І взагалі, чи можна будувати (конструювати) суспільство, що є продуктом взаємодії індивідів та їх груп? З позиції соціотехнологічного підходу – можна, але тільки певною мірою, тобто зовсім не в тому розумінні, що його утверджують або біблійна легенда творення світу з нічого Господом Богом (принцип креаціонізму), або ж практика техніко-будівельної справи. Для цієї галузі предметної людської діяльності терміни “конструювання” і “будівництво” мають прямий сенс. За межами ж справжніх будівельних об'єктів “всьяке будівництво, – як справедливо зауважує російський філософ Л.Карпов, – метафора, ідеологічна категорія, що дістала своє відображення у “богобудівництві”, “партійному будівництві”, “будівництві соціалізму”. Цього ж разу нас заохочують будівництвом правової держави. Тінь ідеологізування знову накриває Росію”.²⁹ Наголосимо: не тільки Росію, а й Україну.

Проте, на наш погляд, суть не в цьому, тобто не в надмірній ідеологізації процесу творення соціальних систем і підсистем. Якщо терміни “конструювання суспільства”, “побудова (будівництво) суспільства” – тільки метафори, то що тоді робити суспільствознавцям? Одне з двох: або вилучати ці терміни з наукового обігу, або ж наповнити їх відповідним поняттєвим змістом. Перше не підходить, бо тоді слід знайти замітники. Що ж до другої процедури, то такі терміни можуть виконати роль понять, якщо взяти до уваги той факт, що суспільство – ще й система:

---

²⁹ Карпов Л. Россия и правовое государство // Свободная мысль. – 1992. – №2. – С.21.

надскладна, динамічна, відкрита і т.д., тобто упорядкована цілісність. Ось вона свідомо й конструюється та будується. Суспільство як продукт взаємодії індивідів та їх груп створюється стихійно. З цього боку воно й саме є стихією і хаосом, проте держава, соціальні інститути, системи норм, статусів вносять у цю стихію упорядковані зв'язки, організацію, загальний порядок. Чим більше порядку, організованості, тим менше хаосу, непорядку (ентропії), і навпаки. У процесі суспільної еволюції встановлюється певний баланс між хаосом і порядком, стихією та організованістю, системністю і несистемністю, і суспільство функціонує в оптимальному режимі.

Із цієї подвійної діяльнійшої природи суспільства випливає уявлення про два шляхи його формування у процесі здійснення людських дій – свідомий (проективний) і несвідомий (стихійний, спонтанний). Обидва вони є способами творення суспільства. Другий не передбачає свідомо планованого результату, більше того, ніхто, до речі, й не усвідомлює необхідності цього планування, перший же саме на запланований результат і розрахований. Він і має фіксуватися термінами “проекування суспільства”, “конструювання суспільства”, “будівництво (розбудова) суспільства”.

Звісна річ, конструктивістське творення суспільства – багаторівневий процес. На індивідуальному рівні люди проектують і будують своє найближче середовище, на інституціональному рівні – системи та підсистеми життєдіяльності суспільства, на соціетальному – елементи фундаментальних засад функціонування і розвитку всього суспільства. У кожному з цих випадків конструктор особливий – індивід, соціальний інститут чи велика соціальна група, політична влада, бюрократія.

Тепер на основі сказаного можна дати точніше окреслені соціотехнологічні визначення термінів “конструювання суспільства”, “будівництво суспільства”, “соціальний технолог”. Вочевидь, вихідним і найширшим є термін “будівництво (побудова, розбудова) суспільства”. Він позначає процес свідомого, цілеспрямованого творення (формування) суспільства певного соціального типу, причому не цілком і повністю, в усіх деталях і компонентах, а тільки того в ньому, тих його “деталей”, що піддаються навмишеному конструюванню. Як уже говорилося, це є фундаментальні системні та субстанційні засади суспільства – соціальні інститу-

ти, організації, форми власності, влади тощо. Утвердженням цих засад уможлиблюється виникнення суспільних відносин певного заданого типу, певної соціальної якості.

Отже, якщо ми хочемо мати нове суспільство, яке нас більше влаштовує, і починаємо змінювати наявну модель суспільства у бажаному для нас історичному напрямі, – це означає, що ми приступаємо до будівництва нового суспільства за заданими (очікуваними) якістьми. Водночас ми перетворюємося на соціального технолога, котрий має здійснити всю потрібну соціотехнологічну та соціоінженерну роботу.

Будівництво суспільства здійснюється через його проектування і конструювання. Проектування суспільства – це теоретичне розроблення його проекту – ідеальної моделі та способів її планомірної, поступової практичної побудови. Ще раз зауважимо: ця теоретична модель нового суспільства не може розроблятися як детальний його проект, а тільки стосовно найзагальніших, принципівих рис. Проект може експериментально перевірятися на локальних полігонах, доповнюватися, уточнюватися, а потім практично втілюватися в реальність у вигляді певних утворень (інститутів, організацій, форм соціальної діяльності тощо).

Конструювання суспільства – це практична реалізація його проекту через застосування певних соціоінженерій, процес продукування конкретного результату у вигляді тих чи інших структур, елементів нового суспільства. Конструювання здійснюється тільки почастино, його реалізує власною дією технолог, разом із тими соціальними силами, які він залучає до конструктивної діяльності.

Виникає питання про співвідношення понять “конструювання суспільства” і “соціальне конструювання реальності”, яке розроблене П.Бергером та Т.Лукманом³⁰. Ці поняття лише певними сегментами свого змісту взаємопроникають, точніше, торкаються одне одного, а саме тим, що й конструювання суспільства є певною мірою конструюванням соціальної реальності.

Як показали Бергер і Лукман, конструюється як об’єктивна, так і суб’єктивна реальність. В основі цього процесу лежить взаємодія індивідів і груп, тобто соціальну реальність люди ство-

³⁰ Див.: Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.,1995.

рюють спільно, проте є певні відмінності у формуванні двох її видів. Зокрема, об'єктивна реальність конструюється через такі процеси людської активності: екстерналізація, об'єктивізація, габітуалізація ("узвичаєння", традиціоналізація), типізація, інтелектуалізація, означення (надання створеному смислів та значень). Суб'єктивна реальність створюється через інтерналізацію, соціалізацію, спілкування, сигніфікацію (досягнення збігу суб'єктивних значень), взаєморозуміння, ідентифікацію, легітимацію та ін. Звісно, все це – неплановане, неусвідомлюване конструювання реальності, його соціальний технолог не є експериментатором. Тут під конструюванням розуміється процес продукування, творення соціальної реальності взаємодією людей. У нас же йдеться про конструювання особливо оформленої соціальної реальності – суспільства, здійсненням якого зайнятий соціальний технолог, що експериментує.

Це – суб'єкт експериментаторської, інноваційної дії, котрий, застосовуючи певні технології та соціоінженерії, учиняє демонтаж однієї моделі суспільства і будує іншу його модель, керуючи його виникненням, становленням та розвитком. Він може виступати як окремих індивід (М.Горбачов, Б.Єльцин, Л.Кучма), група (уряд), масова організація (політична партія), а загалом і в цілому соціальний технолог є сукупним утворенням.

Під час демонтажу суспільства технолог застосовує деструктивні технології підриву його субстанційних, системних і функціональних опор, зчеплювальних його конструкцій. А від того, як суспільство розламують, безпосередньо залежить те, як його будують і консолідують, позаяк існує фундаментальна закономірність соціальної реформаторської практики: чим більше зруйнуєш, тим менше використаєш для розбудови запланованого і спроектованого суспільства, а чим менше використаєш, тим довше і важче будуватимеш, – і все це неодмінно виллється у дедалі більшу соціальну ціну, яку доведеться платити.

Конструктивістські технології застосувати важче, ніж руйнівні. Вони, по-перше, несуть на собі печать деструктивістських результатів і наслідків, до того ж логіка будовання не є продовженням логіки руйнування. Далеко не завжди між ними може виникати прямий зв'язок типу: якщо швидко руйнуєш, то так само швидко й будуєш. Радше між ними обернена залежність: швидко руйнуєш – довго будуєш.

По-друге, конструктивістські технології значно складніші, ніж руйнівні, тому для їх упровадження потрібно більше не лише часу, а й знань та умінь соціального інженера. І ще одна особливість: ці технології пов'язані з таким явищем, як виникнення та утвердження нового. Те, що конструюється за їх допомогою, має в суспільстві прижитися, без чого застосування даних технологій не може бути виправданим. Іншими словами, тільки приживання, перемога нового можуть бути свідченням того, що технології його творення були правильними.

Рівень розроблення соціальних – як деструктивних, так і конструктивних – технологій залежить від того, як до цього залучена наука, якими інтелектуальними технологіями, що лежать в основі соціальних проектів та інженерій, вона озброює реформатора. У широкому розумінні – від інтелектуального потенціалу, що є у його розпорядженні та тією чи іншою мірою задіяний у розроблення цих технологій, значною мірою залежить конструктивний успіх.

Що ж являє собою інтелектуальна реформаторська технологія? Це – сума знань про суспільство та способи й засоби його перетворення, які спираються на наукові дослідження, бази даних, інтелектуальну власність, комп'ютерні та інші мережі, що забезпечують прямий і зворотний зв'язок творця інтелектуальних технологій із змінюваною реальністю, та власне експериментатором. Інтелектуальна технологія відповідає на питання: що є суспільство, яким є його внутрішній стан у той чи інший історичний момент, чи вичерпало воно ресурс розвитку, чи слід його реформувати, які способи для цього застосовувати, впродовж якого оптимального терміну реформування слід провести, що отримаєш в результаті? Отже, інтелектуальна технологія забезпечує діагноз суспільства, розроблення його проекту, обґрунтування деструктивних і конструктивних соціальних технологій та інженерій. Інтелектуальними технологіями реформатор керується.

Однак тут багато що залежить і від власного інтелекту реформатора, про що йтиметься далі.

Таким чином, ми уточнили всі названі вище поняття і терміни, окрім одного – “соціальний вибір”. Оскільки цей термін позначає особливу проблему, яка досі нашими соціологами не досліджувалася, а сам він не має розгорнутого категоріального визначення, то нам належить більш детально його проаналізувати.

Розділ II

Соціальний вибір: поняття, дійство, технологічний образ, типи

1. Про спосіб вивчення українського вибору

У новітній історії України трапилося так, що проблему соціального вибору, сам вибір було спершу зафіксовано не у соціологічній чи політологічній науці, а у публіцистиці та практичній політиці: український вибір, український шлях, українська перспектива, українське відродження, українська мрія, українська ідея, українська самостійність тощо. Ці слова і терміни нині широковживані, але вони неоднозначні, а явища та процеси, що криються за ними, вельми суперечливі та історично тривалі або ж не досить означені. Це негативно позначається на усвідомленні повноти їхнього змісту, зокрема нерідко ігнорується або втрачається соціальний аспект останнього. Йдеться про те, що ці терміни мають наповнюватися і соціальним змістом так само, як і національним, оскільки ніщо національне без соціального не існує. Національне є особливою формою вияву соціального.

Щоправда, сьогодні в ідеологічній та політичній боротьбі в Україні спостерігається тенденція подання національного без соціального, замовчування або маскуванню того реального типу (характеру) соціального, яким нині заповнюється національне і яке не може об'єднати поляризовану на бідних та багатих націю. Тому, на наш погляд, єдність національного і соціального має бути неодмінним принципом аналізу проблем національного.

Це означає вимогу неодмінної соціальної ідентифікації національного, бо часто-густо говорять про національне без соціального змісту і типажу, тому й постає воно або ж беззмістовною абстракцією, або ж зовнішньо-шароварним зліпком із традицій. А в дійсності національне завжди соціально конкретне, воно є

змістовно наповненим залежно від того, які соціальні відносини й цінності в нього “втискують”, приховують під його маскою: ліберальні, соціалістичні, релігійні, солідаристські, класові, загальнолюдські тощо.

З цієї причини й національній українській ідеї досі не вдалося збагатитися таким соціальним змістом, завдяки якому вона перетворилася б на загальноукраїнський, загальнонаціональний, загальносуспільний чинник консолідації всього суспільства, всієї країни. Тому й має вона трансформуватися у певні загальноприйнятні ціннісні форми, котрим змогли б довіряти й котрі змогли б прийняти як свої і середньостатистичний громадянин України, і представник неукраїнської культури й мови в Україні, і член будь-якої соціальної групи українського суспільства. Якщо така трансформація неможлива, то неможливе й перетворення національної української ідеї на загальнонаціональну. Отже, той чи інший тип соціального є ядром національного, а отже й українського вибору.

Таким чином, визначення національного через соціальне означає, здавалося б, просту річ. Якщо говорять, наприклад, що в Україні утверджується громадянське суспільство, то слід запитати: якого соціального типу? Якщо запевняють, що відбувається перехід до демократії, то знову-таки до демократії якого соціального типу? Якщо будується правова держава, то якого соціального типу? Про все це необхідно запитувати, бо немає соціально невідзначених ні національних держав, ні суспільств, ні демократій.

Оскільки ж сьогодні ніхто не збирається або принаймні активно не прагне усього цього визначати, то як наслідок українська національна ідея повисає між небом і землею, втрачаються перспективи перетворення її на загальноукраїнський, загальнодержавний, загальносуспільний єднальний чинник. На цьому ґрунті не вщухає запекла боротьба між політичними силами за те, яким соціальним змістом наповнити національну ідею. Кожна бореться за поєднання “своєї” соціальної ідеї з національною і в такий спосіб прагне прикрити маскою останньої обстоюваний вектор історичного розвитку суспільства. У цій боротьбі задіяне все, у тому числі поняття і терміни.

З-поміж усієї сукупності вищезазначених термінів головним є “український вибір”, багатогранність змісту якого вимагає категоріального синтезу, визначення його як поняття, концептуаль-

ного розгортання, що є необхідною умовою його наукового осмислення і пояснення. Йдеться, зокрема, про методологію соціологічного дослідження проблем українського вибору як соціального дійства суб'єкта історії, яка (методологія), на наш погляд, має орієнтувати, з одного боку, на комплексний підхід, а з іншого – на чітке висвітлення кожного з аспектів, кожної грані самого дійства вибору, без чого комплексний підхід не набуде належної повноти й цілісності.

Що ж це за аспекти? Вкажемо, зокрема, на такі з них: світоглядний, історичний, культурний, етнонаціональний, політичний, геополітичний, військовий, гео економічний, моральний, релігійний, правовий, духовний, екологічний, ідеологічний, соціальний, педагогічний. Далеко не всі вони розглядаються як у публіцистиці, котра сьогодні нерідко (ще й у багатьох питаннях) випереджає науку, так і в науковій літературі.

Якщо ж дослідження спрямувати тільки на почергове висвітлення окремих граней українського вибору, то тоді він виявлятиме різний профіль і зміст. Це буде, скажімо, політичний вибір, економічний вибір, соціальний вибір, геополітичний вибір тощо. Отже, щоразу його образ виявлятиме себе не схожим на інші, а отже відрізнятимуться одна від одної і його профільні моделі.

І все ж таки подібна дослідницька стратегія, що матиме своїм сукупним результатом доволі строкату картину змісту українського вибору як мозаїчного об'єкта, необхідна. Вона забезпечить дослідникам конкретні знання для категоріального синтезу поняття “соціальний вибір”. Без цього воно приречене бути вживаним головним чином інтуїтивно.

Зрозуміло, соціальний вибір (або соціальний вимір українського вибору) – тільки грань багатоякісної цілісності, проте, якщо абстрагуватися від останньої, то він постає як відносно самостійне дійство, що відзначається певними процесуальними, процедурними, соціотехнологічними, соціоінженерними, цільовими та іншими характеристиками. Серед усієї сукупності їх чи не найважливішою є інтерпретація вибору як особливого соціотехнологічного та соціоінженерного, тобто експериментального, способу втручання в історичний процес через зважування соціальних альтернатив

майбутнього, втручання, що має забезпечити рух суспільства в напрямі реалізації тієї з них, що є пріоритетною.

Звідси стає зрозумілим, що соціальний вибір – надто відповідальна справа історичного масштабу, котра пов'язана зі зміною соціально-економічної моделі розвитку та соціальної долі суспільства, а також з ціною, яку воно має неодмінно заплатити за цю зміну. Вибір є виразом свободи–несвободи суспільства, його здатності до історичної творчості. Він має сенс тільки в тому суспільстві й тоді, коли воно переповнилося суперечностями й проблемами, розв'язання яких можливе лише через свідоме, цілеспрямоване втручання в його історію. Отже, суб'єкт вибору, збігаючись або не збігаючись із суб'єктом (творцем) історії, не може вчиняти його за власною волею і на будь-якому етапі соціального розвитку суспільства, а тільки на переломному і під тиском необхідності.

Чи вичерпала свій потенціал попередня епоха, чи виявила вона проблеми, які не можна розв'язати її засобами та в її межах, чи проектує вона багатоваріантне, багатовекторне майбутнє – усе це править за необхідні передумови та критерії соціального вибору.

В Україні соціальний вибір є специфічним історичним продовженням перебудовного періоду в колишньому СРСР. Проте він далеко не завершений, а його кінцевий результат історично не визначений. Більше того, вибір не обґрунтований як необхідність. Отже, він залишається практичною і теоретичною проблемою, до того ж досі його не здійснено як усенародне дійство. Політичний вибір на референдумі 1 грудня 1991 року зовсім не означав соціального вибору. Народ не заявляв про необхідність зміни тодішньої суспільної системи в Україні. А тією мірою, якою соціальний вибір авантюрно здійснили певні бюрократичні й соціально-політичні сили, він уможливив надзвичайно складні умови виживання (ба й вимирання) нації та народу.

По суті, соціальний вибір нав'язується суспільству і народові через систему влади й політики, і сили, котрі це нав'язування здійснюють, не несуть відповідальності перед суспільством за його наслідки, бо механізми цієї відповідальності або ж ними блокуються й ігноруються, або ж зовсім відсутні, точніше, не впроваджені.

У нашій соціологічній літературі український вибір, зокрема його соціальний аспект, ще не зафіксовано, бо він соціологами

не досліджувався, а багатьма навряд чи й усвідомлюється. Якщо ж узяти іншу суспільствознавчу літературу, то в ній мають місце окремі спроби обстежувати головним чином економічну, політичну, геополітичну, навіть історіософську¹ грані українського вибору, тобто можна стверджувати, що про системні дослідження цієї теми ще завчасно говорити. Ось чому є вельми актуальною необхідність розмови про методологію таких досліджень. Ми бачимо два головні принципи, на засадах яких, як нам здається, можна розробляти цю методологію: принцип комплексності та принцип нерозривної єдності національного і соціального. Обґрунтування цих принципів та розгортання їх у систему дослідницьких теоретичних вимог цілком спроможна забезпечити соціологія.

Соціальний вибір – рубіжний момент розвитку суспільства, коли визначається тип соціальності, соціальних відносин, соціальної організації суспільства, у якому люди хотіли б жити та діяти. Дослідити такий вибір – актуальне завдання соціологічної науки. Соціальний вибір – процедурне дійство, що має свого суб'єкта і об'єкта, технологію, механізми та сценарії здійснення і впровадження, результати й наслідки. Далі маємо дати детальнішу його соціотехнологічну характеристику, попередньо зауваживши, що проблему соціального вибору актуалізувала, а в певному контексті й поставила перебудова в колишньому СРСР.

2. Соціальний вибір як соціотехнологічна проблема

Дехто з публіцистів та дослідників помітив, що слово “вибір” позначає одне з ключових понять словника наших днів, коли, за рідкісним винятком, обирається все – від нареченої, зубної щітки, жувальної гумки, ставлення до минулого, моди до варіантів майбутнього. Обирають індивіди, групи, нації, народи й навіть людство. Одне слово, існує величезна кількість суб'єктів, об'єктів та способів вибору, а сама його наявність та можливість є вираженням соціальної необхідності та свободи.

У філософській традиції, особливо в екзистенціалізмі, який ставить наголос на суб'єктивізм індивіда, категорії “свобода” і

---

¹ *Кремінь В., Табачник Д., Ткаченко В.* Україна: альтернативи поступу (Критика історичного досвіду). – К., 1996. – С.5.

“вибір” не лише органічно взаємопов’язані, а й розкриваються одна через одну. Наприклад, італійський екзистенціаліст Н.Аббаньяно наголошує, що “для людини бути свobodною чи несвobodною означає здійснювати вибір, понад те – фундаментальний вибір”². Що ж це за “фундаментальний вибір”? Це – вибір свободи, яка є неодмінною умовою здійснення людиною свого власного призначення, свого завдання. З іншого боку, свобода – це вибір відповідно до призначення. Свobodним є той, хто відповідає своєму призначенню. Сам вибір можливий тільки на ґрунті внутрішньої зібраності, зосередженості, він вельми ризикований, але індивід просто не може не вибирати, бо він на це приречений своїм буттям у світі.

На думку К.Ясперса, людина змушує себе обирати, вона має зважитись на вибір. Однак вибирає вона елементи із пари “свобода–несвобода”, до того ж цей вибір не є простим питанням техніки вибору, а глибинною проблемою буття самої людини, в якому вона як утікає сама від себе, так і повертається до себе, знаходить себе. Вибирає людина насамперед всередині себе, але вибирає й зовні себе. У цьому зв’язку виникає чимало проблем вибору: його умови, механізм віддання переваг, вірність вибору, наслідки вибору, відмова від вибору, суперечності волі тощо. “Між волею, котра шукає рішення про своє буття, – пише К.Ясперс, – і волею, що відмовляється від боротьби й прагне тільки продовження усталеного існування як такого, йде таємна боротьба”³.

Зрештою, індивідуальний вибір, як справедливо зауважує В.Судакова, розглянувши трактування Ясперсом екзистенціального вибору, є роботою. “Вибір – це сукупна робота здатності вибирати серед можливостей вибору, тобто складне суб’єкт-об’єктне відношення, в якому справді багато що залежить від людини”⁴.

Таким у дещо схематичному вигляді є екзистенціальний вибір у концепціях деяких філософів. Це, так би мовити, “маленький вибір”, що його суб’єктивно здійснює індивід. Соціальний вибір

² Аббаньяно Н. Экзистенция как свобода // Вопросы философии. – 1992. – №8. – С.154.

³ Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Республика, 1994. – С.39.

⁴ Судакова В.Н. Свобода и ненасилие в современном общественном развитии: онтологический смысл. – Днепропетровск, 1996. – С.23.

теж несе у собі компонент екзистенціальності, бо він складається з численних маленьких виборів, здійснюваних людьми, котрі баланують на грані суб'єктивного й об'єктивного, бажаного й можливого, дозволеного й недозволеного, реального й омріяного і т.д. У цьому зв'язку його можна розглядати з різних позицій і точок зору. Однак важливо наголосити, що він є масовим вибором, який забезпечує певний варіант соціального майбутнього, тому, по-перше, це все ж таки специфічний вибір з-поміж усіх інших виборів і, по-друге, він є вибором нової соціальної моделі суспільства, який здійснюється масовим суб'єктом.

Отже, соціальний вибір має справу з майбутнім, його моделями. Вже було сказано про те, що цей вибір полягає у зважуванні варіантів соціального майбутнього суспільства та у відданні переваги найперспективнішому з них. Однак він далеко не вичерпується простою логічною операцією порівняння варіантів. Його технологія значно складніша за будь-яку логіку, оскільки він постає як особлива діяльність суб'єкта соціального процесу, яка має свої чинники, мотиви, цілі, засоби.

Найпростіші визначення соціального вибору, що ми знаходимо у соціологічній літературі, фіксують його саме як форму (спосіб) свідомого втручання у природно-історичний плин процесів і подій.

На "круглому столі" на тему "Свобода соціалістичного вибору", проведеному редакцією журналу "Социологические исследования" у 1990 році, проблема цієї моделі соціального вибору аналізувалася переважно у ракурсі саме даного визначення, але з орієнтиром на специфіку революційного втручання в історичний процес. "Суть вибору, – уточнював у цьому зв'язку В.Іванов, – полягає в тому, щоб правильно зорієнтуватись у наявній ситуації, знайти революційну силу, зацікавлено здатну змінити перебіг подій, озброїти її знанням і відповідним чином організувати. Ось це, мабуть, і є ті особливі параметри, без яких ми не зможемо взагалі зрозуміти, що таке вибір, адже його здійснювала не купка революціонерів, а маси. Здійснювали саме практично, а не лише проголошували"⁵.

⁵ Свобода социалистического выбора ("Круглый стол" редакции) // Социологические исследования. – 1990. – №7. – С.73.

І стиль, і пафос обговорення проблеми соціалістичного вибору на “круглому столі” відбивали явне визнання більшістю його учасників потреби в детальному і глибокому вивченні цієї проблеми, пов’язаної з необхідністю і неминучістю, за певних умов, прямого втручання соціального суб’єкта в перебіг історії через вибір того чи іншого варіанта її розвитку. Тут не обійтися і без соціологічної діагностики.

Однак говорити про вибір варіанта майбутнього ми не можемо стосовно того суспільства, яке розвивається суто стихійно, не знаючи, куди воно “йде”. Течія часу “несе” це суспільство туди, куди спрямовує його сліпа рівнодія різних соціально-політичних сил, стихійна взаємодія груп та індивідів. Поняття “соціальний вибір”, “вибір суспільством майбутнього”, “вибір соціальної альтернативи” стосуються того суспільства, яке цілеспрямовано розвивається під керівництвом соціального технолога, котрий шляхом застосування відповідних трансформаційних технологій вносить цільові, плановані зміни в суспільство, зумисне руйнуючи й конструюючи його, проводячи на ньому чи в ньому експерименти. Таке суспільство можна назвати експериментальним.

Подібного роду суспільства з’явилися переважно у ХХ столітті, якщо не брати до уваги американське суспільство (США), яке “штучно”, цілеспрямовано створювалося із часів появи на території Америки європейських переселенців. Скажімо, винищуючи індіанські племена, які не пішли у рабство до прийшлих людей, і завозячи з Африки чорношкірих рабів, вони плекали рабовласницьке суспільство, котре довелося долати навіть з допомогою громадянської війни, щоб прийти до розвиненої ліберальної демократії. Красномовний статистичний факт: у середині XVIII століття в англійській колонії Вірджинії було приблизно таке саме співвідношення між вільними громадянами й рабами, як і в Стародавньому Римі⁶. Крім рабів на плантаторів працювали так звані “кабальні слуги” та білі орендарі. Раб за серйозний злочин міг бути страченим через повішення, заживо спаленим або ж розтягнутим на частини. Поряд із тим у Вірджинії, як і в інших колоніях, виплачувалася винагорода за скальпи індіанців.

⁶ Див.: Яковлев Н.Н. Вашингтон. – М., 1973. – С.12.

Про створення американського суспільства “за теоріями” писав у позаминулому столітті французький дослідник демократії в Америці Алексіс де Токвіль: “Саме тут цивілізованим людям належало спробувати створити суспільство, яке ґрунтувалося б на принципово нових засадах, і, застосовуючи теорії, раніше чи то зовсім не відомі світу, чи то визнані нездійсненними, дати світові такий дивовижний лад, до якого вся попередня історія ніяк його не підготувала”⁷.

Отже, соціальний вибір може вчинити не будь-яке суспільство. Він стосується так званих експериментальних, таких, що планово або керовано розвиваються, суспільств, перед якими постає ця проблема. Його можна визначити у “широкій” та “вузькій” площинах. У широкому значенні соціальний вибір – це особлива форма втручання в історію (соціально-історичний процес) з метою розв’язання тих фундаментальних, корінних проблем суспільства, які неможливо розв’язати в інший спосіб, а тільки через зміну перспективи його розвитку, соціальної моделі, мотивів життєдіяльності тощо. При цьому історія даного суспільства може змінювати свій вектор, мати тимчасовий “відкіт” назад, відхилитися “убік”, учиняючи виверти – зигзаги, переривати наступність чи продовжувати її у нових формах. Усе це залежить від того, який вибір здійснено, хто його здійснив, за яких умов та з якою метою, які засоби застосував для його реалізації.

У вужчому, процедурно-процесуальному плані соціальний вибір – це зважування можливих варіантів соціального майбутнього, віддання пріоритету певному з них та самоідентифікація з ним суспільства. Обраний варіант набуває значення соціоінженерного проекту, який потребує адекватної соціотехнології для його впровадження.

Ці визначення соціального вибору акцентують увагу на свідомо вчинюваному дійстві за певною технологією, яке, по-перше, являє собою засіб стратегічного впливу діючого суб’єкта на історію, суспільство, а також розв’язання особливих проблем соціального розвитку; по-друге, є формою вияву історичного новаторства, соціального експериментування, творчості; й нарешті, по-третє,

---

⁷ Токвіль А. де. Про демократію в Америці: У 2-х т.– К., 1999. – Т.1. – С.38.

реалізується як робота суспільства над самим собою з огляду на продукування ним власного майбутнього стану, форми соціальної організації, відносин влади, власності тощо.

Однак соціальний вибір є двох видів – свідомий і стихійний, здійснювані різнотипними історичними суб'єктами. Якщо стихійний соціальний вибір розглядати в історичному ракурсі, то він учинявся, як правило, суб'єктом, котрий не мав наукової теорії історичного процесу і не міг піднятися на висоту усвідомлення справжньої мети своєї суспільної практики, а отже, й розуміння свого справжнього історичного буття, свого призначення як соціального технолога. Таким чином, це був суб'єкт з недостатнім рівнем соціально-історичної свідомості, яка не давала йому змоги адекватно зрозуміти історичний перебіг речей і виразити його через певну перспективу. Він просто йшов за цим перебігом речей, вибирав те, що цей останній уже дав, провіденціально визначив. Такий суб'єкт не володів істиною і сенсом історії, технологіями її зміни, проектування, а тому й історією суспільства не міг управляти.

Якщо ж на стихійний соціальний вибір кинути погляд з позиції соціотехнологічного підходу, то він лежить за межами застосування до суспільства й у суспільстві соціотехнологій та соціоінженерій, діяльності соціального технолога. Стихійний соціальний вибір – це такий спосіб розв'язання питання альтернативного розвитку суспільства, який здійснюється взаємодією (зокрема й класовою боротьбою) різних соціальних сил, що стикаються між собою у відстоюванні власних інтересів. Він постає або як результуюча їхніх зусиль, або ж як альтернатива, яку забезпечила сила, що стихійно перемагає і реалізується через непередбачуваний і непланований вектор соціального розвитку. Цей тип вибору є невід'ємним елементом природно-історичного процесу суспільства, коли можливість реалізації тієї чи іншої альтернативи цього процесу здійснюється без втручання соціального технолога-експериментатора (з точки зору визначення ним мети або перспектив історії), без спеціального створення соціальних проектів.

Отже, за стихійного вибору ніхто свідомо, планово, технологічно не впливає на спонтанний перехід історичного процесу від одного стану або етапу до іншого.

Свідомий соціальний вибір принципово відрізняється від стихійного не лише своєю підконтрольністю соціальному технологові, а й процедурою здійснення, особливостями реалізації обраного варіанта майбутнього. Це – програмований вибір, що передбачає діагностування порядків, інститутів, відносин суспільства, його загального стану та експертне зважування альтернатив, урахування можливостей реалізації якоїсь із них, створення проектів майбутнього. Герберт Маркузе слушно зауважував: “Спосіб, яким суспільство організовує життя своїх членів, передбачає спочатку вибір між історичними альтернативами, що відзначаються успадкованим рівнем матеріальної та інтегративної культури. Сам же вибір є результатом гри панівних інтересів. Він передбачає певні специфічні способи зміни та використання людини та природи, відкидаючи інші такі ж способи”⁸. Завдяки вибору кожне суспільство, на думку Маркузе, є реалізацією специфічного історичного проекту.

Однак тут слід мати на увазі кілька типів свідомого соціального вибору, що різняться між собою багатьма характеристиками, і першою чергою способом зважування перспектив, процедурою їх оцінювання, специфікою реалізації історичного проекту тощо. Насамперед є вибір демократичний і недемократичний (насильницький, авторитарний). Перший означає, що у зважуванні перспектив та визначенні пріоритетної бере вільну участь народ, бо процедурно цей тип вибору здійснюється шляхом усенародного голосування (референдум, вибори). Зрозуміло, зважування і вибір альтернативи майбутнього здійснюють самі учасники голосування, а його результат нівелює приватні інтереси всіх груп, накреслюючи загальний вектор руху суспільства. За такого вибору збігаються його суб’єкт і суб’єкт (творець) історії, яким є народ.

Другий різновид свідомого соціального вибору характеризується тим, що його здійснюють тільки певні соціально-політичні сили (частковий суб’єкт вибору), які пропонують або нав’язують обрану ними перспективу всьому суспільству. Отже, зважування альтернатив майбутнього та вибір перспективної забезпечують тільки ці сили, і цим вони створюють ситуацію незбігу суб’єкта вибору

⁸ Маркузе Г. Одномерный человек. – М., 1994. – С.ХХ.

і суб'єкта історії. Ця колізія між двома даними суб'єктами інколи розгортається як основна суперечність недемократичного вибору. Вона ж може набувати форми гострої боротьби, коли вибір не приймається іншою суспільною силою, а то й усім народом.

З огляду на спосіб здійснення свідомий вибір, учинений частковим суб'єктом, може бути кількох видів: 1) революційний (маси йдуть за гаслами певної політичної революційної сили й руйнують або сприяють руйнуванню старого суспільства); 2) авантюрний, волонтаристський – здійснюється певною соціальною силою і нав'язується суспільству (часто це військові перевороти); 3) запропонований (нерідко науково обґрунтований) – альтернатива пропонується авторитетом влади, науки та приймається суспільством; 4) перманентний – проходить кілька етапів, уточнюється, коригується, допоки не набуде остаточної форми (так було, наприклад, з перебудовою в СРСР, коли навіть її концепція розроблялася услід за здійсненням перетворень – на марші, а місце соціалістичного вибору 1917 року заступили в підсумку соціал-демократичний, а після серпневих подій 1991 року в Москві – ліберальний, капіталістичний вибір); 5) суто теоретичний – коли альтернатива обґрунтована, але збіг обставин (війна, тиск сусідніх країн тощо) не дає змоги реалізувати вибір практично, або ж суто практичний – без теоретичного обґрунтування, на основі запозичень (наприклад, вибір в Україні за зразками Заходу).

Проте, хоч би яким був свідомий соціальний вибір, але без процедури оцінювання минулого і теперішнього, а також майбутнього він не обходиться. Це зрозуміло: щоб обирати майбутнє, слід добре бачити як минуле й теперішнє, так і це майбутнє.

Після процедури діагностичного оцінювання наявного стану речей, зважування історичних альтернатив і вибору пріоритетної має йти експериментальна стадія вибору – в ракурсі обраної перспективи проводяться експерименти на підтвердження її надійності, а отже – правильності самого вибору, оптимальності шляхів його реалізації. На цьому етапі вибору обрана альтернатива екстраполюється як на перспективу – з урахуванням результатів експериментів (“що буде”, “чого слід чекати?”), так і на ретроспективу (що взяти з минулого у майбутнє?). Одне слово, експериментальна стадія соціального вибору має показати технологіві міру реаль-

ності обраної перспективи, переконати його у можливості її практичного здійснення. Проте на практиці експериментальна стадія соціального вибору нерідко ігнорується. Особливо цим грішать суб'єкти насильницького, авантюрного вибору.

Нарешті, третю стадію вибору становить практична реалізація експериментально підтвердженої та більш-менш уточненої в деталях пріоритетної альтернативи. Ця її реалізація стає неможливою без створення (конструювання) умов, необхідних для виникнення нової соціальної реальності. Крім того, щоб стати соціальним універсумом, перспектива, що реалізується, має втілитися у відповідні форми людської активності, соціальні інститути, відносини.

Таким чином, свідомий соціальний вибір процесуально складається з трьох технологічних стадій (етапів): теоретичної, експериментальної та практично здійснюваної. Спочатку теоретично переосмислюються попередні форми людського співжиття, соціально-історичний досвід, усвідомлюються назрілі проблеми та завдання суспільства, можливі способи їх розв'язання, зокрема й через зміну соціальної моделі суспільства чи парадигми його розвитку. Відповідно розробляється концепція цього розвитку, що обґрунтовує шляхи та способи забезпечення її реалізації. Іншими словами, ця парадигма теоретично проектується, подається як проект майбутнього.

Наголосимо: на теоретичній стадії соціального вибору, окрім усього іншого, має бути обґрунтовано його необхідність і неминучість, тобто доведено, що глибокі суперечності та корінні проблеми суспільства не можуть бути розв'язані в інший спосіб, ніж через зміну самого суспільства, магістралей його розвитку.

На експериментальному етапі вибору найголовніше – це перевірка створеного теоретичного проекту, можливостей практичної реалізації обраної перспективи, підтвердження правильності її вибору.

Практичний етап охоплює всю сукупність форм і способів діяльності соціального суб'єкта, що реалізує обраний пріоритет. По суті, цей етап означає активізацію соціальної творчості, розгортання соціального конструювання за проектом у межах цієї історичної перспективи.

У такому технологічному зображенні соціальний вибір постає загалом як особлива форма макромасштабної соціальної діяльності, яка, поєднуючи у собі діагностування минулого і теперішнього, теоретико-прогнозне проектування майбутнього, експериментування з обраним варіантом і конструювання засад нового суспільства, вимагає соціотехнологічного підходу до себе, на основі якого й має бути здійснена макросоціологічна діагностика соціального вибору в Україні. Опертям тут слугуватиме технологічний образ соціального вибору як особливого способу розв'язання загальних суспільних проблем і завдань певного типу.

Цей образ становить складну конструкцію, що відбиває різні процедурно-технологічні елементи самого вибору. Якщо їх виокремити за порядком, то матимемо таку їх структуру: 1) теоретична дія (діагностика минулого і теперішнього суспільства, обґрунтування і зважування альтернатив майбутнього, визначення найперспективнішої, проектування майбутнього) – здійснюється інститутами науки, влади, ідеології; 2) прикладна дія-експеримент (сукупність заходів для попередньої перевірки зважуваних альтернатив або тільки однієї з них – пріоритетної) – виконують спеціалісти-практики, влада; 3) масова дія – реалізація обраної альтернативи через трудову та інші форми соціальної діяльності. Цю дію виконує загалом народ.

Якщо до процесу вибору альтернативи підключається маса, наприклад, шляхом голосування, то дана структура вибору матиме ще один елемент – масову дію зі зважування альтернатив під час голосування (на референдумі, плебісциті, виборах).

Отже, свідомий соціальний вибір – складна соціальна дія, що об'єктивно і суб'єктивно детермінована. Будь-який тип і сценарій цього вибору має свої передумови й умови, що фіксуються двома поняттями – “довиборна ситуація” і “ситуація вибору”.

Зрозуміло, що довиборна ситуація передуює вибору і спонукає до нього. Вона містить набір переконливих доказів (об'єктивні й суб'єктивні умови, чинники, процеси, явища тощо) застарілості наявних порядків, соціальної нетерпимості до них, вичерпання ресурсів розвитку суспільства на старих засадах, необхідності зміни та оновлення соціальних інститутів та ін. Важливим елементом цієї ситуації є глибинні суспільні суперечності, що гальмують,

блокують чи деформують рух системи, спрямовують його в історичний глухий кут. Що ж до суб'єктивного чинника, то це насамперед свідомість соціального технолога, його здатність адекватно зрозуміти ці суперечності, породжені ними проблеми та практичні завдання, знайти чи створити способи їх розв'язання. Крім того, маси людей повинні відчувати потребу у зміні шляхів подальшого розвитку суспільства, сподіватися на краще життя після цієї зміни. Перед ними у самих буднях теж мають поставати ті самі питання: “що робити?”, “куди йти?”. Пошук відповіді на них має спонукати до вибору.

Таким чином, довиборна (передвиборна) ситуація – це ситуація певної соціальної невизначеності, яку суспільство має означити, щоб не блукати соціально-історичними манівцями. Водночас це – переломна ситуація, ситуація визрівання вибору. Щоб останній був саме вибором, для цього суспільству необхідно мати альтернативи соціального майбутнього. Ці альтернативи особливо яскраво вирізняються на переломах життєдіяльності суспільства, коли воно опиняється на певному рубежі чи історичному роздоріжжі. Тож вибір має здійснюватися не будь-коли, а у визначальний для суспільства період буття, коли ситуація штовхає до вибору, переконуючи всіх або більшість у його необхідності й неминучості. Передвиборна ситуація переходить у ситуацію вибору.

Остання є ситуацією, у контексті якої відбувається вибір, тобто дійство вибору. Вона усвідомлена і підготовлена насамперед суб'єктом вибору і впливає на процедурні форми та сценарії здійснення самого вибору, а залежить від балансу соціально-політичних сил, одні з яких виступають за вибір і вчиняють його, інші – діють проти вибору.

Якими ж є головні технологічні “вузли” цілеспрямованого соціального вибору? Вони, зокрема, такі: 1) концепція вибору (діагностика стану суспільства; обґрунтування нових перспектив його розвитку; аналіз можливих альтернатив та критеріїв вибору прийнятної з них); 2) сценарій вибору; 3) ресурсне, фінансове, правове, кадрове, наукове забезпечення; 4) здійснення вибору як дійства; 5) упровадження результатів (обраної перспективи).

Як бачимо, соціальний вибір має бути теоретично (науково) обґрунтованим, підготовленим, забезпеченим усім необхідним і

проведеним відповідно до сценарію. Це й означатиме, що він – не стихійне дійство, а вольова, спланована й організована акція. Процедурно вона складається з таких елементів (актів): а) зважування альтернатив соціального розвитку суспільства і віддання переваги певній із них, що відповідає його корінним потребам та інтересам і виражає волю та сподівання більшості; б) практична реалізація обраної альтернативи (тенденції).

Пункти а) та б) вказують на те, що соціальний вибір – масова дія, яка складається з двох “частин” – теоретичної та практичної. У своїй теоретичній частині вибір спирається на світоглядні, наукові та ідеологічні орієнтири і здійснюється на певній світоглядно-ідеологічній платформі. Якщо взяти, наприклад, ідеологію, то вона обґрунтовує соціальні ідеї, ідеали та цілі вибору, розкриває його зміст як певної цінності, торує йому духовно-ідейні шляхи. Вона ж може не лише схвалювати та освячувати, а й заперечувати та засуджувати даний вибір чи його технології. Що ж до науки, то вона обґрунтовує необхідність та закономірності вибору, розкриває й зважує наявні перспективи розвитку суспільства.

Далі розглянемо деякі процедурні складові та характеристики свідомого вибору: 1) зважування альтернатив майбутнього; 2) віддання переваги певній із них; 3) зв’язок вибору з корінними потребами та інтересами суспільства; 4) вираження волі суб’єкта вибору; 5) забезпечення вибору.

Ці характеристики вибору надзвичайно важливі як для його правильного розуміння, так і для виявлення різних форм псевдовибору, що імітують справжній вибір. Псевдовибір – це вибір, що не відповідає зазначеним ознакам вибору або деяким із них. Наприклад, авантюрний соціальний вибір розбігається з потребами та корінними інтересами суспільства, хоча його сутність і може приховуватися ідеологічним витлумаченням їх. Псевдовибором слід вважати й невчасний вибір, здійснений певними соціально-політичними силами всупереч об’єктивним законам розвитку суспільства та інтересам і волі більшості. Будь-який псевдовибір чи насильницький вибір підлягає скасуванню.

1. Зважування альтернатив соціального майбутнього. Зрозуміло, це особлива вимірювальна процедура, яку має виконати

передовсім теоретичний розум суспільства, сконцентрований у наукових, освітніх установах, аналітичних центрах. Однак з допомогою яких еталонів, мірок? За ці мірки мають правити насамперед корінні об'єктивні потреби та інтереси розвитку суспільства, їх ресурсне та інше забезпечення, боротьба тенденцій. Усе це разом і становить головний критерій при зважуванні перспективних альтернатив. Звичайно, мають бути враховані також і глобальні процеси, впливу яких на внутрішні суспільні тенденції розвитку неможливо уникнути. Крім того, зважування альтернатив має відбуватися на тлі точного соціального діагнозу стану суспільства з визначенням його соціальних "хвороб" та здорових боків, що мають бути трансформовані або ж стати опертям подальшого розвитку.

Слід зауважити, що від точності поставленого суспільству діагнозу залежить дуже багато у процесі його трансформації. Зокрема, це уберігає реформаторів від помилок та надмірних руйнувань, що змушують суспільство дорого платити за перетворення. Крім того, діагноз, даючи розгорнуту картину соціального стану та основних параметрів суспільства, допомагає у визначенні послідовності реформаторських заходів, що мають бути реалізовані за принципом почерговості перетворень. Спершу реформується те, що не терпить зволікання, бо найбільшою мірою гальмує поступальний розвиток суспільства, або від чого залежить подальший процес реформувань. Далі – реформується усе інше за ступенем визрівання необхідності змін.

Надійний діагноз суспільства дає змогу певною мірою "зазирнути" і в суспільство майбутнє, точніше окреслити перспективні цілі та шляхи руху до нього. Таке "зазирання" за соціальний обрій уможлиблюється випереджальним відображенням дійсності, найвищими формами якого є соціальна ідея, соціальний ідеал та соціальна мета. Зважування альтернатив майбутнього відбувається в руслі цих форм випереджального відображення, про що йтиметься далі.

Результатом діяльності теоретичного розуму має бути гіпотетична концепція майбутнього суспільства, обґрунтування принципів шляхів і способів її втілення у діяльність.

Теоретичною роботою соціальний вибір не вичерпується. Її результати мають бути соціально легітимовані, тобто в доступній

для масової свідомості формі винесені на загальнонародне обговорення й ухвалення. Отже, вони піддаються ще й розгляду на висоті здорового глузду народу, його історичного й життєвого досвіду, коли про проект майбутнього висловлять свою думку його, народу, кращі представники, громадськість. Зрозуміло, цей етап соціального вибору закінчується сепарацією пропозицій, доповнень, критичних зауважень, які будуть подані під час всенародного обговорення та внесення змін, уточнень у запропоновану концепцію. Нарешті, з метою правової легітимації вибору може бути проведено конституційний (обов'язковий) референдум. Тільки за дотримання усіх цих умов можна забезпечити повний демократизм вибору і відповідальність за нього.

Отже, демократичність вибору – ознака, зумовлена передовсім такими чинниками, як участь у виборі всіх соціальних груп і волевиявлення більшості; ненав'язування волі будь-якої соціальної групи чи верстви якій-небудь іншій групі чи верстві; врахування волі меншості. Однак демократичність вибору певною мірою визначається ще і його процедурою. Звичайно, загальнонаціональний референдум – процедура, що максимально демократизує вибір. Це – апофеоз прямого народовладдя. Якщо ж вибір вчиняє влада (бюрократична верхівка), а потім намагається реалізувати (упровадити) його через відповідну законотворчість, тобто шляхом зміни права, прагне примусити мільйони людей діяти в руслі цього вибору, то такий вибір не можна вважати демократичним. Він насильницький, хоча й вельми замаскований. Забігаючи уперед, наголосимо, що в Україні нині реалізується соціальний вибір саме цього гатунку – недемократичний “вибір згори” через відповідну законотворчість та зомбування масової свідомості “індустрією пропаганди”.

Неважко помітити, що дана характеристика демократичності соціального вибору поєднує два соціальні типи демократії – примусову (воля більшості) й договірну, домовлену (компроміс учасників вибору). Річ у тому, що сучасне розуміння демократії перекоксує: механічна реалізація волі більшості, якщо при цьому ігнорується воля меншості, може вести до авторитаризму у виборі з такою ж силою, як і воля меншості, що нехтує волею більшості. Якщо меншість не є солідарною з волею більшості, то ця більшість

має зважати на волю меншості. Міра цього зважання (поступок, компромісу, погодження позицій тощо) – особливе питання, що розв’язується залежно від конкретних обставин.

З іншого боку, до характеристики демократичності соціального вибору не застосовне потрактування демократії суто як системи конфліктів. “Демократія не є владою більшості. Це також не система гармонії. Демократія – це система конфліктів, які можуть бути розв’язані цивілізованими методами, й кожна група, кожна верства населення має можливість виразити й захистити свої інтереси, йдучи на компроміс з іншими зацікавленими сторонами. Таким чином захищаються права меншості – це найголовніше!” (фізик-дисидент Ю.Орлов).⁹

Справжня демократія має інший наголос – на системі порядку. Порядок, гармонія – головне в демократії, а конфліктність, непорядок (ентропія) є лише доповнювальним феноменом щодо порядку, який масово порушують або спеціально руйнують. Мирне, толерантне розв’язання конфліктів можливе тільки через систему порядку і завдяки їй. Отож, і соціальний вибір має здійснюватися не в системі конфліктів, а в системі демократичного порядку. Конфлікти спершу слід погасити, щоб здійснити спільний вибір.

Після завершення теоретичного етапу соціального вибору має працювати розум практичний, управлінський. Сфера його компетенції – розв’язання практичних завдань і проблем, пов’язаних із реалізацією вибору. Він діє на основі конкретних програм, планів та локальних експериментів і керується не лише спеціальними, а й соціальними технологіями реформаторсько-експериментаторської практики. Одне з найважливіших його завдань – організація масової дії, здатної забезпечити реалізацію вибору, тобто обраної соціальної перспективи.

2. Віддання переваги певній альтернативі. Що означає “зваженість альтернативи”? Не що інше, як те, що вона була піддана особливій процедурі зважування разом з іншою альтернативою, тобто зіставлена та порівняна з нею з урахуванням міри відповідності корінним потребам та інтересам суспільства, а також наяв-

⁹ Див.: Аргументы и факты. – 1993. – №10. – С.3

них можливостей її реалізації. Зрозуміло, усе це потребує аналізу виявлених “плюсів” і “мінусів” певної альтернативи, її переваг порівняно з іншим варіантом розвитку. Далі має бути прийнято управлінське рішення про дану альтернативу, котрим вона офіційно визнається за основу майбутнього поступу суспільства. Нарешті, на підставі обраної альтернативи розробляються гіпотетична концепція майбутнього, програми, конкретні плани, що є предметом діяльності теоретичного розуму.

3. Забезпечення зв'язку соціального вибору з потребами розвитку суспільства, його корінними інтересами. Без цієї умови надійний, справжній вибір неможливий. Якщо інтерес суспільства – це інтерес переважної більшості його членів, то корінний інтерес виражає фундаментальні потреби цієї більшості. Вибір саме й має бути таким, щоб ця більшість бачила його в ракурсі своїх корінних інтересів. Оскільки сучасні суспільства є суспільствами трудящої більшості, то це означає, що корінні інтереси суспільства є також інтересами цієї більшості. Отже, вибір на користь більшості є гарантією того, що він відповідає смисловиттєвим інтересам суспільства, нормам демократії та є правильним, надійним шляхом його руху в майбутнє. Щоправда, як уже йшлося, демократизм вибору вимагає також того, щоб у цих корінних, смисловиттєвих інтересах більшості не загубилися інтереси меншості.

4. Вираження волі суб'єкта вибору. Як уже йшлося, суб'єктом соціального вибору, котрий є масовою акцією, виступають народ, нація, суспільство. Однак це – лише в абстракції або ж у кінцевому підсумку, тому визначення суб'єкта вибору є непростою справою. Нерідко вибір має кількох суб'єктів, інколи він багатоступеневий, здійснюється спершу владою чи певними політичними силами, що тиснуть на владу. Згодом влада і ці сили об'єднуються і примусять усіх визнати їхній вибір. Або: пряий тиск на суспільство владою не застосовується, а тільки опосередкований – через ЗМІ, законотворчість, економічні важелі, зміну соціальних інститутів, механізми соціальної політики.

Таким чином, ураховуючи диференціацію суб'єктів соціального вибору, можна твердити, що цей вибір за сучасного стану

демократії може бути реалізований принаймні в такі способи: 1) вибирають усі дорослі члени суспільства, що мають право вибору (голосу); 2) вибирає лише частина даного суспільства: а) більшість, б) меншість. Ця меншість нав'язує свій вибір більшості або ж прямим (диктатура, авторитаризм), або ж непрямим насиллям. Процедура визнання цього вибору розгортається згори вниз, і маси, зрештою, приєднуються до “верхів”. Отже, маємо ситуацію, коли суб'єкт вибору ділиться на активну і пасивну сторони.

Звідси – слід уточнити визначення суб'єкта соціального вибору, який (суб'єкт) залежить від багатьох обставин: 1) типу суспільства (демократичне, тоталітарне, перехідне, індустріальне, класове тощо); 2) традицій масової політичної культури, зокрема, соціально-політичної активності мас; 3) характеру відносин між владою і народом, між гілками влади (конфліктують вони чи діють у злагоді); 4) конституції (які способи зміни влади, державного і соціального устрою вона передбачає); 5) політичної структурованості суспільства та авторитету тих чи інших політичних сил, пропонуваних ними соціальних ідеалів, варіантів розвитку.

Є лише один випадок, коли суб'єктом вибору більш-менш повно виявляє себе народ – референдум, у якому беруть участь усі, хто має на це право. У всіх інших референдумах, де бере участь більшість, як і в соціальній революції, залишається той самий поділ на актив і пасив, хоча мірою підтримки масами актив збільшується. Взагалі ж революційний вибір пов'язаний із з трьома типами суб'єкта: один – за новий вибір, другий – проти, третій – пасивний (супутній, очікувальний), котрий вибирає, лише дочекавшись певності щодо того, за ким буде перемога.

Оскільки участь тієї чи іншої соціально-політичної сили, спільноти у виборі ще не є достатньою підставою для визнання її суб'єктом його (участь може бути примусовою, пасивною, опосередкованою тощо), то слід віднайти точніший і надійніший критерій суб'єкта вибору. Це – воля тієї соціальної сили (класу, групи), інтерес якої виражає вибір. Значить, суб'єктом соціального вибору завжди є ті соціально-політичні сили, чиє пряме чи опосередковане воління він становить. Решта сил, навіть якщо їх так чи інакше втягнуто у вибір, котрий не є вираженням їхньої волі, не можуть бути визнані його суб'єктами, адже вони, по суті,

не вибирають, оскільки не реалізують своє воління. Це означає, що вони є соціально підпорядкованими, не свободними.

Якщо з позиції цього критерію кинути погляд на нинішню ситуацію соціального вибору в Україні, то вона саме й “засвітиться” як ситуація соціальної несвободи більшості, яка не брала участі у виборі, що нині реалізується. Найпримітнішою її ознакою є той факт, що меншість (виконавча і законодавча гілки влади, ЗМІ, ліберальна інтелігенція, що обслуговує ЗМІ і владу, а також “нові українці”) що є сили прагне нав’язати свій вибір більшості (трудоному народові). Це і є той випадок, коли меншість діє в ситуації вибору як класова сила, об’єднана єдиним політичним інтересом.

5. Забезпечення вибору. Вибір потребує всебічного забезпечення – теоретичного, ідеологічного, політичного, технологічного, матеріального (ресурсного, фінансового, кадрового). Особливий аспект забезпечення вибору – організація його масової підтримки, створення “критичної маси” людей, спроможної його практично впровадити. З цією масовістю як характеристикою соціального вибору пов’язаний один із його визначальних критеріїв – дійство (акція) вибору. Проте тут варто звернути увагу на єдність теоретичного та практичного аспектів вибору, без будь-якого з них вибір не буде повноцінним і надійним. Як правило, без теорії вибір сліпий, авантюрний, вельми ризикований (згадаймо, наприклад, горбачовську перебудову), а без закріплення практичною дією він є вибором лише “на папері”.

Якщо суб’єктом вибору є та соціальна сила, чию волю він виражає, то що ж є його об’єктом? Як уже говорилося, об’єкт соціального вибору – перспективна альтернатива, яка була зважена і якій віддано пріоритет, тобто у підсумку, нова модель суспільства, новий спосіб співжиття людей. Суб’єкт вибору бачить це суспільство крізь призму свого інтересу, свого місця в ньому, сподівань на краще життя, але не тільки. І реалізувати свій інтерес через вибір, і добитися кращого для себе життя у майбутньому він зможе лише тоді, коли у новому суспільстві матиме доступ до влади, власності, суспільних багатств та їх розподілу на свою користь. Так у соціальний вибір проникає класовий інтерес, тому тут ми маємо відійти від абстрактної констатації об’єкта вибору

і підійти до його визначення через класовий інтерес. Об'єкт соціального вибору в класовому суспільстві не один. Для панівного класу це є той суспільний лад, який забезпечує цей доступ, тобто владу, привілеї, авторитет, престиж, комфорт і соціальне панування. У цьому суспільстві тільки панівний клас здійснює реальний соціальний вибір, що ж до підлеглого класу, то у нього вибір вимушений, а той, що залишається у сподіваннях, – утопічний (як, до речі, й ідеологія, що свого часу показав К.Мангейм).

Однак об'єкт соціального вибору опосередковується не лише потребами та ідеалами суб'єкта, а й ідеологією, котра обґрунтовує соціальну ідею, соціальний ідеал, єдину чи спільну соціальну мету, якщо суспільство здатне її сприйняти.

Слід зауважити, що роль соціальних ідей, ідеалів та цілей у системі соціального вибору не досить досліджена. Щоб її збагнути, слід спиратися передовсім на загальнофілософські уявлення про ідеї та їхню роль у пізнанні та суспільстві. Свого часу радянський філософ П.Копнін здійснив логіко-гносеологічний аналіз ідеї як форми відображення. “Особливості ідеї як форми відображення дійсності, – наголошував він, – полягають у тому, що вона відображає не річ чи властивість як такі, а розвиток речей в усіх їхніх зв'язках та опосередкуваннях, тобто дійсність не в її простому існуванні, а у необхідності й можливостях. Ідея “схоплює” тенденцію розвитку явищ дійсності, отже, вона відображає не лише суще, а й належне. Цей момент наявний і в інших формах мислення (наприклад, понятті), але в ідеї він виражений найбільш яскраво й витончено і становить її призначення”¹⁰. Ще одне визначення Копніним ідеї: “Ідея – це особливий тип поняття. Поняття, що відображає закон, перетворюється на ідею, коли воно у побудові й утворенні наукової теорії виконує функцію об'єднання інших понять у певну систему, створюючи цілісний конкретний образ пізнаваного предмета, процесу”¹¹.

Важливою є й характеристика ідеї (що йде від Гегеля), яка пов'язує її з категоріями “мета” та “цілеспрямована діяльність”. У цій характеристиці ідея виступає як поняття, що містить внут-

¹⁰ Копнін П.В. Идея как форма мышления. – К., 1963. – С.52.

¹¹ Копнін П.В. Диалектика как логика. – К., 1961. – С.395.

рішню мету. Або: ідея – це те, що має реалізуватися, втілитися у дійсність, перейти в іншу сферу, іншу якість.

Нарешті, ще дві, тепер уже соціальні, особливості ідеї слід мати на увазі – зв'язок з інтересом, який є її основою і надає їй реального сенсу, значимості, та набуття ідеєю “матеріальної сили”, коли вона “оволодіває масами”. Без опори на інтерес навіть найпривабливіша ідея зазнає краху. К.Маркс відзначав: “Ідея” завжди осоромлювала себе, тільки вона відокремлювалася від “інтересу”¹². Якщо ідею засвоюють маси, то тим самим вона стає реальною суспільною силою.

Взявши до уваги всі ці характеристики ідеї як логіко-гносеологічної й філософської категорії, ми можемо дати визначення й соціальної ідеї в її функції технологічного засобу соціального вибору, але спершу уточнимо найголовніші її характеристики. Соціальна ідея започатковує певний тип соціально-політичних орієнтацій. Вона виражає інтерес певних суспільних сил і містить стислий, нерозгорнутий образ майбутнього суспільства (у формі ідеалу) та стратегічний принцип його побудови. Отже, вона характеризується спрямованістю у майбутнє і певним проєктивним потенціалом (проєкцією цього майбутнього). Нарешті, соціальна ідея – база й елемент ідеології, яка пропагує і захищає даний тип соціальних орієнтацій, ідеал нового суспільства, підштовхує рух до нього. Ідея, розгорнута в систему понять, принципів, стає теоретичною концепцією цього суспільства, що відбиває закономірності його розвитку.

І ще одна деталь. Соціальна ідея виконує в суспільстві загальнооб'єднувальну (якщо стає ідеєю всього суспільства), або роз'єднувальну роль, якщо є ідеєю тільки певних соціальних груп. Взагалі ж особливою силою відзначається роль ідей в ідеократичних країнах, до яких належать Україна і Росія. Як перша, так і друга відчують гостру потребу в загальнооб'єднувальних ідеях.

Отже, соціальна ідея – це форма узагальненого, з позиції того чи іншого інтересу, відображення істотних рис певного типу суспільства, що містить у собі нерозгорнутий, стислий його образ

---

¹² Маркс К. Святе сімейство, або Критика критичної критики // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.2. – С. 85–86.

(ідеал) та стратегічний принцип побудови. Ідея започатковує новий, незнаний у даному суспільстві соціальний світ.

В історії суспільної думки вироблено величезну кількість соціальних ідей. Одні з них безпосередньо фіксують тип взаємин між людьми (ідеї рівності, соціальної справедливості, братерства, свободи тощо), інші – систему цінностей, тип суспільства, модель соціального ладу (капіталістична ідея, соціалістична і комуністична ідеї, демократична ідея, ліберальна ідея, соціал-демократична ідея та ін.).

Оскільки ідеї різні, то й різні типи суспільства вони декларують. Однак слід наголосити, що за умов, коли народи утверджують свою національну окремішність, “чистого” соціального, що існувало б поза цим національним, немає, як немає і національного поза соціальним. Це свідчить про нерозривний, у момент цієї окремішності, хоч і особливий, зв’язок між національним і соціальним.

Внутрішній компонент соціальної ідеї становить ідеал. Соціальний ідеал – це породжене корінними інтересами суспільства або певної соціальної спільноти (класу, верстви, групи) узагальнене уявлення про бажаний досконалий суспільний устрій, що має відповідати даній соціальній ідеї. Звісна річ, ідеал виражає сподівання народу, класу, групи на краще майбутнє, у якому вони вбачають інший, як правило, досконаліший, спосіб власної життєдіяльності, добробут, соціальний престиж. Ідеал містить у собі образ прийдешнього, який подає це прийдешнє конкретніше і детальніше, ніж соціальна ідея, в якій відбиваються тільки принципові ознаки майбутнього. Тому ідеал у соціальному виборі зображує більш конкретно його об’єкт, ніж соціальна ідея.

Соціальний ідеал, як і ідея, – елемент ідеології суспільства, де він може існувати у нерозчленованій (загальнонаціональній, загальносуспільній ідеал) або ж розчленованій формі у свідомості окремих соціальних груп і верств населення. Звідси впливає питання про носія ідеалу. Воно характеризується складною діалектикою. Йдеться насамперед про те, що соціальний ідеал – це складова суспільного ідеалу, який синтезує в собі – крім цього останнього – ще політичний, моральний, естетичний, економічний, екологічний, педагогічний, геополітичний інтереси суспільства, держави, народу, нації. Що ж до соціального ідеалу, то він

виражає лише соціальний інтерес всього суспільства або ж більшості чи меншості його членів. У випадку, коли соціальний ідеал виражає інтереси лише певних соціальних груп, саме ці групи і є його сукупним носієм. Сьогодні в Україні загального для всіх соціального ідеалу практично немає, хоча ідеальний образ майбутнього суспільства, яке вона має будувати, Президент України Л.Кучма проголосив як стратегічну мету свого курсу реформ¹³. Проте глибокий соціальний розкол суспільства, а також неприйняття курсу реформ значною часткою населення, кинутого на грань виживання, не дають підстав твердити, що намальований Президентом образ суспільства може стати соціальним ідеалом усіх верств населення країни.

Більш того, ми маємо ситуацію, коли навіть національна ідея не має певної підтримки, на яку можна було сподіватися. Наприклад, підсумовуючи результати семирічного періоду самостійності України, Л.Кравчук гірко зауважив: “По-перше, за сім років держава і суспільство не виробили ясних уявлень щодо шляхів розвитку країни, шляхів, що їх підтримував би весь народ. Це є принциповим. Національна ідея не стала змістом життя знову ж таки всього народу, а це не дає можливості долати складнощі свідомо. Існує два протилежні погляди на шляхи розвитку. Перший – повний розрив із минулим, другий – повернення до старого. Це дається взнаки в усьому і скрізь. І це ділить і саму політичну еліту, будемо відверті, знову ж таки на два табори, до того ж часом просто ворожі. Незалежність України, на жаль, не стала джерелом радості й гордості для всього народу... Друге, чого ми не зробили: ми не створили економічного фундаменту незалежності. Тут зараз основне поле битви, звідси беруть початок антидержавні ідеї, перелому до кращого немає, серйозних позитивних зрушень – теж”¹⁴.

Цю картину пояснюють слова тодішнього Голови ВР О.Ткаченка: “Життя, в результаті бездумного проведення в країні вочевидь хибних, “підкинутих” нам ззовні “реформ”, настільки

¹³ Кучма Л.Д. Шляхом радикальних економічних реформ. – К., 1994. – С.49–50.

¹⁴ Кравчук Л. Виконати волю народу // Альтернатива. – 1998. – №48. – 30 листопада – 6 грудня.

ускладнилося й погіршилося, що в суспільстві починає переважати масове відчуження від здійснюваного урядом економічного курсу”¹⁵.

Руйнівний курс реформ економіки і суспільства – ось у чому суть. Семирічний період – це той строк, коли, скажімо, колишня ФРН вийшла з післявоєнної розрухи. У нас же, навпаки, це період створення розрухи, подальшого вповзання в кризу, її поглиблення, бо якщо країна, за словами О.Ткаченка, за сім років втратила дві третини обсягу ВВП і “нахапала” зовнішніх боргів стільки, що для погашення їх кожен працездатний громадянин України має безплатно відпрацювати цілий рік, то це аж ніяк не назвеш подоланням кризи.

Зрозуміло, невтішні результати реформаторських діянь мають під собою глибинні причини, серед яких і помилкові соціально-політичні орієнтації керівників держави. Своім курсом реформ під диктовку МВФ та СБ вони сприяли соціальному розколу суспільства, за якого жодна ідея і жоден ідеал не можуть стати спільним надбанням усіх верств населення країни. Та якщо на десятому році реформ і відбулося певне пожвавлення економіки, то це ще мало про що говорить, адже попередній спад її був надто глибоким. Оцінки десятиріччя незалежності України в пресі, науці, політиці були дуже неоднозначними, а різноманітні проблеми цього періоду, створені й не вирішені реформами, зафіксовано моніторинговими дослідженнями Інституту соціології НАН України¹⁶.

Логічним розвитком соціальної ідеї та ідеалу є мета. При її визначенні теж слід враховувати філософське уявлення про мету як мислений образ бажаного майбутнього результату людських дій¹⁷. Мова має йти про свідому соціальну мету як акт цілепокладання, до того ж зображувану в контексті вимог технології соціального вибору.

¹⁵ Ткаченко О. Розірвати замкнене коло соціально-економічних негараздів // Голос України. – 1998. – №235. – 8 грудня.

¹⁶ Див.: Українське суспільство: Моніторинг – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали. – К., 2000; Українське суспільство: десять років незалежності (соціальний моніторинг та коментар науковців). – К., 2001.

¹⁷ Борзенко Л.В. Суспільний розвиток і проблема мети. – Львів, 1969. – С.15.

Соціальна мета – це мислена форма технологічного переведення ідеалу як уявного образу бажаного майбутнього у практичні завдання (програми, плани, сценарії тощо) його побудови. Мета ще більшою мірою конкретизує соціальну ідею й водночас ідеал, а отже, й сам вибір, безпосередньо переводячи його на рівень масової дії, зокрема її реформаторської та експериментаторської практики.

Якщо соціальна мета спрямовує масову дію на побудову нового суспільства, то це означає, що вона містить універсальний, тотальний зміст, який може розкриватися і розгортатися лише мірою реалізації мети, тобто формування цього суспільства. Однак постає питання: чи можлива в поліформістському суспільстві, яке прагне створити Україна і в якому панує ідеологічний плюралізм, спільна мета? Можлива. Якщо в такому суспільстві є центральні органи політичної влади, то вони й можуть ставити перед ним спільну мету. Наприклад, сьогодні такою спільною метою як для української держави, так і для суспільства є вихід із системної інволюційної кризи.

Проте в контексті соціального вибору трансформація ідеї та ідеалу у форму мети не є прямою і безпосередньою. Вона опосередкована розробленням гіпотетичної концепції нового суспільства, що має дати відповідь на питання: “куди йти?” і “як йти?”. Лише за цієї умови можливо уникнути трансформації соціальної ідеї та ідеалу у форму хибної мети. При цьому концепцією нової моделі суспільства, як уже говорилося, завершується теоретичний етап соціального вибору. Його завдання – підготувати й обґрунтувати етап практичний.

На закінчення цього параграфа уточнимо поняття і терміни, що фіксують соціальний вибір як проблему, дійство і процес. Ситуація вибору – рубіжна проблемна для суспільства ситуація, що спонукає його до зважування тенденцій свого розвитку, які вже визначилися як можливості. Умови вибору – сукупність зовнішніх і внутрішніх, об’єктивних і суб’єктивних обставин, за яких відбувається вибір. Ці обставини можуть йому сприяти або ж не сприяти, як і бути “нейтральними” щодо нього. Суб’єкт вибору – соціально-політична сила, котра, здійснюючи вибір, реалізує свою волю. Або: це – соціально-політична сила, волею якої

є вибір, тобто вибір – це її воління. Об'єкт (предмет) вибору – те, на що він безпосередньо спрямований. Це – нова соціальна модель суспільства, новий соціальний устрій, лад.

База вибору – економічні, політичні, соціальні, ідеологічні, теоретичні та практичні засади, на ґрунті яких здійснюється вибір. База вибору поділяється на теоретичну і практичну. Перша має вирішальне значення для його обґрунтування, друга – для його здійснення і впровадження. Процедура вибору – форма масового дійства (революція, контрреволюція, референдум тощо), через яку реалізується соціальний вибір. Модель вибору – тип вибору, взятий залежно від ідеї, ідеалу, мети, способу (процедури) здійснення (революційний вибір, ліберальний вибір, соціалістичний вибір, український вибір, політичний вибір, демократичний вибір і т. п.). Або: капіталістична модель вибору, соціалістична модель вибору, ліберальна модель вибору і т. д.

Особлива модель – вибір за взірцем (копіювальний вибір), що здійснюється на основі зразків життєдіяльності не свого, а чужого суспільства. Всілякі здобутки й характеристики цього суспільства соціальний технолог бере за зразки, під які прагне підігнати суспільну систему, котру перебудовує.

Корекція вибору – внесення до нього змін із метою його уточнення відповідно до соціального ідеалу, ідеї, мети та під впливом трансформації умов. Корекція може сягати різної глибини та стосуватися як усього виборного дійства, так і його окремих етапів.

Проте, якщо змінюється суб'єкт вибору, котрий обирає іншу соціальну ідею, ідеал і мету, то корекція може стати настільки глибокою, що повністю змінить модель вибору. Може відбутися навіть перевибір альтернативи.

Ціна вибору – баланс здобутків і втрат, що його має суспільство, здійснюючи ту чи іншу модель соціального вибору. За вибір суспільство “платить” різну ціну, до того ж упродовж різного часу, причому не завжди ціна визначається характером вибору (моментним або перманентним). Різні обтяжливі обставини, що впливають на вибір, виступають гігантськими стимуляторами ціни вибору. Та, мабуть, найбільшу ціну платить суспільство за хибний або ж авантюрний вибір.

Правильність вибору – психологічно-моральна й ідеологічна характеристика суб'єкта вибору, що виражає його відданість певній моделі вибору та обраній перспективі соціального розвитку. Чимало чинників зумовлюють або впливають на цю характеристику, але визначальними з-поміж них є результати вибору. Саме вони в підсумку вказують на те, якою мірою він правильний чи помилковий, прийнятний чи неприйнятний. Збіг мети й результату, оптимальна ціна вибору, вірність йому більшості населення – показники правильності соціального вибору. І навпаки: розбіжність між метою і результатом, неприйнятність ціни, відхід від даної моделі вибору більшості – свідчення або його помилковості, неприйнятності, або ж гігантського “перемагнічення” свідомості цієї більшості.

Нав'язування вибору означає прямиий чи непрямиий примус якоїсь соціальної спільноти до прийняття нею моделі вибору, що їй не підходить, нею не визнається.

Отже, соціальний вибір як соціотехнічна проблема має свій поняттєво-термінологічний апарат, здатний охопити його як процесуальне дійство. Далі розглянемо проблему соціального вибору крізь призму способу продукування соціально-історичного процесу.

3. Продукування соціально-історичного процесу і соціальний вибір

Історичний досвід цивілізації свідчить про те, що суспільний процес неодмінно спрямовується у майбутнє (“стріла часу”), яке “виростає” з минулого і теперішнього як певне їх синтетичне продовження, тому, здавалося б, варіант прийдешнього не варто спеціально обирати – воно й так наступить, адже завжди наступало, й цивілізація пройшла шлях від рабства через феодалізм до капіталізму, спеціально й наперед не обираючи цей напрям, однак створюючи його. З позиції цього факту історія може потрактовуватися так, нібито вона сама, без втручання людей, обирає свій шлях руху і розвитку, що характеризується певними етапами, періодами, епохами.

Однак перехід від минулого через теперішнє до майбутнього в самому історичному процесі ніколи не був чимось на зразок жор-

сткого лапласівського зв'язку чи сен-симонівського “ряду”, в якому “майбутнє складається з останніх членів”, а “перші члени становлять минуле”¹⁸. Майбутнє суспільства не становить прямий, лінійний результат минулого і теперішнього. Навпаки, воно завжди є проблемою, бо опосередковується діяльністю і боротьбою людей, є продуктом їх, а на певному історичному етапі – ще й свідомого вибору перспективи майбутнього, тому рух даного суспільства вперед може бути різним у той чи інший історичний період: прямим і зигзагоподібним, з відхиленням від так званої генеральної лінії історії або відступом назад. Нарешті, він може бути таким, що наздоганяє чи випереджає інші суспільства.

Тут маємо констатувати принаймні три особливості історичного процесу, що мають бути враховані при аналізі проблематики соціального вибору. Перша: об'єктивна спрямованість потоку соціальних процесів у майбутнє, яка не залежить від того, чи усвідомлює діючий суб'єкт історії цей факт чи ні, а отже, впливає на нього свідомо чи несвідомо. Друга: неодмінна спрямованість дії самого соціального суб'єкта, що є вибірковою, оскільки залежить від умов, засобів та мети, внаслідок чого своєю діяльністю цей суб'єкт реалізує аж ніяк не кожен об'єктивно можливу тенденцію суспільного розвитку. Це означає, що суб'єкт соціально-історичного процесу об'єктивно завжди перебуває у певному відношенні до результуючого напрямку поступу суспільства, вносячи в нього (спрямування) ще й суб'єктивний цільовий компонент¹⁹, або свій стихійний (інтуїтивний, необґрунтований) чи свідомо зважений вибір. Нарешті, третя особливість соціально-історичного процесу – дія інститутів і механізмів, що раціоналізують соціальний процес, організують і структурують його відповідно до порядку або стратегічних цілей, корінних інтересів тощо.

Отже, хоча спрямованість соціуму в майбутнє закодована у його плинній, динамічній природі, в діяльності людей, все ж таки реалізація “лінії” цієї спрямованості залежить від соціального суб'єкта, а на певному етапі – й від свідомого вибору ним напрямку

¹⁸ Сен-Симон А. Избранные сочинения. – М.: Л., 1948. – Т.1. – С.194.

¹⁹ Ханипов А.Т. Интересы как форма общественных отношений. – Новосибирск, 1987. – С.56.

руху та механізмів регулювання соціальних процесів, взаємодій і відносин. Ці механізми можуть спрацьовувати на засадах стихійного або ж свідомого, цільового втручання у перебіг соціальних процесів (зокрема й наукового прогнозування та управління). Взагалі ж стихійне, спонтанне і свідоме, цілеспрямоване управління як втручання у соціальні процеси в сучасному суспільстві існують водночас, поєднуються між собою і доповнюють одне одного²⁰. Проте у суспільствах певного соціального типу (або ж на певному етапі їх становлення і розвитку) в підсумку переважають ті чи інші регулювальні механізми, що й позначається на характері вибору перспективи соціального розвитку.

Якщо переважає дія стихійних, нерегульованих механізмів раціоналізації та регуляції, то це дістає вираження у відповідних, теж стихійних, формах вибору напрямів розвитку. Якщо ж могутнішими виявляються свідомі та ще й науково обґрунтовані регулятори, що передбачають пізнання і використання об'єктивних закономірностей функціонування, життєдіяльності людських мас, то тоді суспільна система рухається вперед через більш упорядковані й раціоналізовані, ніж у першому випадку, зміни. В ній з'являється ситуація необхідності "підведення під правило" або ж постановки мети та прийняття відповідних управлінських рішень. Це знову-таки безпосередньо позначається на характері вибору парадигми суспільного розвитку, визначення реальної спрямованості руху суспільства в майбутнє.

Звичайно, головні особливості тієї чи іншої форми спрямованості суспільства в майбутнє визначаються передовсім більш глибокими й загальними чинниками. Це, зокрема, зовнішнє оточення та глобалістські тенденції, що "тиснуть" на дане суспільство, це також спосіб виробництва, характер суспільних відносин, соціально-економічний устрій, політичний лад, тип культури, менталітет народу та його самоідентифікація, стан екології, соціальний склад суб'єкта історичної дії, зокрема, й професійність управлінської еліти, державної, виробничої бюрократії тощо. Ці залежності ми лише констатуємо, щоб на тлі їх простежити більш вузький зв'язок форми спрямованості суспільства у майбутнє з характером вибору

²⁰ Керимова Т.В. Социальный процесс и управление. – М., 1980. – С.6.

та способом реалізації цієї перспективи, а також усвідомлення соціумом проблемності свого існування²¹.

Отже, залежно від механізмів регулювання соціальних процесів можна говорити про дві форми спрямованого руху суспільства у майбутнє: стихійну (“сліпу”) і свідому, цільову, тобто спеціально встановлену й регульовану. Перша характеризується тим, що суб’єкт соціально-історичного процесу свідомо й спеціально не обирає варіант свого майбуття. Тоді суспільство рухається у перспективу винятково на засадах результуючої тенденції, що прокладає собі шлях крізь масу взаємодій, випадковостей, залежностей, визначаючи вектор його руху. Це – апофеоз соціальної стихії, що передує свідомій організації суспільства у межах обраної мети, встановлених правил чи норм²².

Звісна річ, майбутнє такого суспільства непрограмоване, не прогнозоване, непередбачуване, бо непрогнозоване й непередбачене те, що виникає як результат взаємодії людських груп, кожна з яких керується власними інтересами, волею чи пристрастями. Усі вони разом створюють щось таке, у чому, як підмітив ще Гегель, мета і результат не збігаються. Якщо так, то суспільство, втрачаючи свою мету в загальному результаті, не знає, куди воно “йде”, бо ні суб’єкт управління, ні суб’єкт масової дії не тільки не зважують альтернативи свого майбутнього, а й не плекають ні загального (спільного) ідеалу, що покладає і раціоналізує це майбутнє як бажаний образ, ні соціальної ідеї, що є його підґрунтям. Іншими словами, це суспільство не розв’язує проблему соціального вибору, бо вона перед ним не стоїть. “Вибір” реалізується сам собою, залежно від тієї ж таки результуючої тенденції.

У такому разі має місце те, що свого часу відзначив стосовно побудови капіталізму М.І.Бухарін, котрий писав: “Капіталізму не будували, а він будувався”²³.

---

²¹ Загальний аналіз цієї залежності див.: *Красников В.И.* Новый взгляд на эволюцию общества: закономерности развития человечества, принципы демократии, самоуправления и рационального устройства общества. – К., 1996.

²² *Пернацкий В.* Альтернативы истории и выбор пути // Свободная мысль. – 1997. – №2. – С.92.

²³ *Бухарин Н.И.* Избранные произведения. – М., 1990. – С.127.

Інша річ – спеціально обрана й реалізована перспектива майбутнього. Якщо варіант майбутнього свідомо визначено і розвиток суспільства проектується в обраному напрямі, то це означає, що воно знає, куди рухається і що творить. Його вибір – свідомий, цілеспрямований і керований. Звісно, й за цієї обставини в суспільстві не зникають стихійність і спонтанність, у ньому далеко не все піддається контролю і цілеспрямованій регуляції. Про це свідчить досвід колишнього Радянського Союзу, де планованість і керованість з єдиного центру сягнули крайніх меж, але хаос попри все вражав його економіку, особливо напередодні періоду перебудови.

Наприклад, виявилось, що навіть система директивного адресного планування, яка цільову раціональність підносила до квадрату, як не дивно, не уникла руйнівних стихійних процесів. Більш того, вона їх породжувала, бо далеко не все можна було втиснути у план. Сформувався навіть напівлегальне поняття “плановий хаос”, яким чиновники позначали в кулуарах парадокс: чим детальніше планують, тим більший створюється непорядок. Чому? Тому що спроба централізовано планувати випуск 28 мільйонів назв продукції оберталася дефіцитом певних її видів в одних і надлишком в інших регіонах – і аж ніяк не відповідно до плану чи потреб.

Водночас централізована регламентація діяльності суб’єктів господарювання зумовила стихійне зростання кількості нормативів і показників. Скажімо, підприємства Держагропрому СРСР (розформований 1 листопада 1989 року) звітували за 479-ма законними формами звітності, що налічували 151 тисячу показників. Перевірка Держкомстатом СРСР (1988) 103 підприємств цього відомства виявила ще 173 форми незаконної звітності (спущеної центральним апаратом відомства), які містили 1,3 мільйона показників²⁴. Розібратися у цих показниках ставало дедалі важчою справою, і той же управлінський апарат, очевидно, по суті не розбирався в них, адже справи у цьому відомстві йшли дедалі гірше.

---

²⁴ Беккер А. Самосохранение аппарата // Московские новости. – 1989. – №33. – 13 августа.

Отже, стихійність у соціальному розвитку не тільки має місце, а й становить його основу й істотну ознаку, і це слід враховувати соціальному технологіві, тобто в суспільстві можна планувати лише до певної межі й певною мірою. Однак важливо мати на увазі й інше: суспільство, що свідомо обирає перспективу і планує свої дії, функціонує більшою мірою все ж таки не як стихійний, а як свідомий, організований суб'єкт історичної дії, творчості, котрий знає, що він творить чи будує. М.Бухарін відзначив і цю особливість історичної дії: “Якщо процес творення капіталізму йшов стихійно, то процес побудови комунізму є значною мірою свідомим, тобто організованим процесом”²⁵. Звернемо увагу на уточнююче “значною мірою”: не весь процес побудови комунізму є свідомим і планованим. В.Ленін, прочитавши працю Бухаріна “Економіка перехідного періоду”, проти тези “соціалізм доведеться будувати” позначив: “Дуже слушно”²⁶.

Що ж, ідея свідомої розбудови суспільства за ідеалом, планом, метою, програмою, проектом навряд чи може вважатися суто волонтаристською (чи “історичистською”, за К.Поппером) чи утопічною, як це зображують деякі критики радянської системи. Вона давня і ґрунтується на визнанні доцільності управлінського, технологічного втручання у перебіг суспільних процесів. У Платона в ідеальній державі правителі-філософи встановлюють порядок відповідно до ідеї блага, якого (порядку) мають дотримуватися усі верстви населення. В аристотелівській державі-полісі правителі й законодавці втручаються в плин подій такою мірою, що встановлюють або поліпшують державний устрій. Нікколо Макіавеллі у своєму “Государе” розробляє концепцію втручання короля в життєздатність завойованої ним країни, щоб зберегти її під своїм контролем і володарюванням²⁷.

У ранніх утопістів Т.Мора і Т.Кампанелли нове, “досконале” суспільство цілеспрямовано формується за комуністичним ідеалом, а функціонує завдяки чіткій регламентації, яка визначає не лише його теперішній, а й майбутній стан.

²⁵ Бухарин Н.И. Избранные произведения. – М., 1990. – С.127.

²⁶ Ленинский сборник. – М.; Л., 1931. – Т. XI. – С.363.

²⁷ Макиавелли Н. Государь. – М., 1990.

У Радянському Союзі ідею побудови суспільства за ідеалом, проектом реалізували на практиці, й це означає, що соціалістична ідея пройшла історичну апробацію. Якою мірою ця практика соціальної творчості вдалася чи не вдалася, що виявилось в ній позитивного і негативного – усе це потребує об'єктивного зважування. Проте факт залишається фактом: свідомо, планована соціально-історична творчість цілком можлива. Сьогодні Україна теж свідомо перебудовує суспільство, хоча ентропія та втрати, що їх принесла ця перебудова, надзвичайно великі.

Деякі теоретики постіндустріалізму будують свої концепції майбутнього суспільства на постулатах самоуправління, самоконструювання суспільством самого себе, вважаючи, що воно цілком здатне пізнати себе і керувати власним розвитком. Наприклад, французький соціолог А. Турен називає постіндустріальне суспільство “програмованим”, таким, що саме себе раціонально конструює. Це програмування і конструювання забезпечується потужними раціоналізовальними інститутами, що створюють у суспільстві гнучкі й мобільні організації, здатні змінювати свої структури й поведінкові стратегії залежно не від установлюваного порядку, а від зміни своїх цілей²⁸.

Проте, говорячи про планування і конструювання суспільством самого себе, слід знову зробити кілька уточнень. Перше: якщо соціальна реальність конструюється за певною ідеєю чи концепцією, то це свідчить про потужний соціотехнологічний та соціоінженерний потенціал останніх. Не кожній соціальній ідеї чи концепції, зокрема й соціологічній, цей потенціал притаманний, а отже, далеко не кожна соціальна ідея чи теорія розробляється до рівня технологічного застосування.

Друге: розглядаючи можливості свідомої соціально-історичної творчості, не слід керуватися стереотипами волонтаристського лінійного мислення, яке потрактовує вибір альтернативи майбутнього і розбудову суспільства в її ракурсі як нав'язування суспільству – надскладній системі – шляхів його розвитку. Це дуже часто не є можливим, оскільки складні системи відзначаються, як пра-

---

²⁸ Див.: Самарская Е. Индустриальное общество перед лицом перемен // Свободная мысль. – 1997. – №2. – С.79–81.

вило, кількома потенційними варіантами свого майбутнього, тому соціальним технологам важливо зрозуміти, яким чином можна сприяти їхнім тенденціям розвитку, у який спосіб виводити ці системи на магістральні шляхи прогресу²⁹. Тоді й утручання в систему з позиції керування її рухом у перспективу виглядатиме не як нав'язування їй моделі майбутнього, а як вивільнення обраної перспективної тенденції з-під тиску обставин, що стримують її, створення простору для її розвитку, одне слово, сприяння реалізації саме даної альтернативи.

Третє: коли йдеться про побудову суспільства за планом, ідеєю, концепцією чи програмою, то, звичайно, тут не мається на увазі пряме й довільне конструювання соціальних процесів і явищ. Мова може йти лише про створення умов, за яких вони мають спонтанно, але обов'язково і закономірно з'явитися. Саме в межах об'єктивно заданого, нормованого і можливого твориться соціальний світ.

Четверте: побудова суспільства за “схемою-проектом” передбачає суворе дотримання міри як стратегічного, так і оперативно-тактичного втручання у перебіг подій, процесів і явищ. Це втручання має бути вчасним, оптимальним, навіть ювелірним, до того ж науково апробованим і відсепарованим (особливо це стосується стратегічного втручання) на локальних полігонах.

Ці чотири зауваження наголошують тільки відносність можливостей соціального суб'єкта щодо вторгнення у перебіг історії. Абсолютно охопити його своєю свідомою діяльністю він не в змозі.

Однак що ж являють собою ці два способи історико-соціальної творчості за детальнішого соціотехнологічного розгляду їх та якою мірою можна базувати на них соціальний вибір?

Перший із них (стихійний) яскраво описаний Ф.Енгельсом у листі до Йосифа Блоха від 21–22 вересня 1890 року. “Історія твориться так, – писав Енгельс, – що кінцевий результат завжди виходить від зіткнень багатьох окремих воель, причому кожна з цих воель стає тим, чим вона є знов-таки внаслідок великої кіль-

---

²⁹ Див.: Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировоззрение: диалог с И.Пригожиным // Вопросы философии. – 1992. – №12. – С.4.

кості особливих життєвих обставин. Таким чином, є безліч сил, які перехрещуються, безконечна група паралелограмів сил, і з цього перехрещування виходить одна рівнодіюча – історична подія. Цей результат можна знов-таки розглядати як продукт однієї сили, що діє як ціле, несвідомо і безвольно. Адже те, чого хоче один, натрапляє на протидію з боку всякого іншого, і в кінцевому результаті з'являється щось таке, чого ніхто не хотів. Таким чином, історія, як вона йшла досі, відбувається подібно до природного процесу і підпорядкована, по суті, тим же самим законам руху. Але з тієї обставини, що волі окремих людей, кожен з яких хоче того, до чого його вабить фізична конституція і зовнішні, в кінцевому підсумку, економічні, обставини (або його власні, особисті, або загальносоціальні), що ці люди досягають не того, чого вони хочуть, але зливаються в дещо середнє, в одну загальну рівнодіючу, – з цього ж не слід робити висновку, що ці волі дорівнюють нулеві. Навпаки, кожна воля бере участь у рівнодіючій і остільки включена в неї³⁰.

За цього способу творення історії, коли дія її об'єктивних законів не усвідомлюється, проблема соціального вибору перед суспільством не постає, бо воно не має потреби зважувати варіанти власного майбуття, які свідомо не обираються жодною суспільною силою, а врівноважуються реаліями взаємодій індивідів та груп і класів, втілюючись у певну результуючу. Звісна річ, суспільство у своєму стихійному розвитку не має ніякої еволюційної чи революційної стратегії. Немає тут і соціальної експериментальності, лабораторією і полігоном якої була б уся суспільна система чи її підсистеми. Нарешті, сам процес руху в майбутнє соціальної системи відзначається, як уже йшлося, незбігом мети і результату, адже рівнодіюча виходить далеко за межі предметного поля будь-якої особливої мети. Що ж до мети загальної, то таке суспільство її не має, бо його самосвідомість не підноситься на висоту загальних принципів, з позиції яких можна було б бачити історичний шлях людства, а на цій підставі – лінію розвитку окремого суспільства.

---

³⁰ *Енгельс Ф.* Лист до Блоха. 21–22 вересня 1890 р. // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т. 37. – С.373.

Отже, можемо говорити про природний, стихійно-еволюційний процес соціального вибору, як і творення суспільної реальності, історії – і її змісту, і її напрямку. Несвідомо складається і варіант майбутнього, убік якого рівнодіюча сила штовхає суспільство.

Ця історіотворча діяльність не зумовлюється ні “божим промислом”, ні необхідністю підпорядковуватися абстрактним законам соціальної еволюції чи економічного, географічного, технологічного детермінізму, ні бажанням втілити “вічні істини”. “Люди творять історію, спонукувані прагненням задовольнити свої потреби. Засоби й методи, що застосовуються при цьому, визначаються особливостями тих знарядь, за допомогою яких вони підпорядковують собі природу. Будь-які зміни техніки виробництва позначаються на методах організації системи праці й тим самим викликають зміни устрою суспільного життя, який потім змінює і людину”³¹.

Ідеологічно стихійний спосіб продукування історичного процесу в головах людей міг бути виражений по-різному – залежно від стану панівного світогляду, починаючи від античного космічного міфологізму і кінчаючи концепціями метаісторичної топіки сучасного постмодернізму. Наприклад, філософсько-історична думка античності, несучи в собі відбиток міфологічних уявлень про повторюваність космічних процесів, висунула ідею циклічності соціально-історичного життя. Релігійне Середньовіччя бачило це життя крізь призму провіденціалізму, епоха Нового часу – крізь ідею прогресу і т. д. Нарешті, сучасний постмодерн, визнаючи в соціально-історичному житті наявність раціональних та ірраціональних форм духовного досвіду, сприймає це життя через так званий алгоритм диверсивності – поєднання традиційних схем (циклізм, провіденціалізм, прогрес) з нетрадиційними способами осмислення (психоаналітичним, структуралістським, антропологічним та ін.)³².

Однак логіка осмислення соціально-історичного процесу не вичерпується зазначеними концепціями та схемами, бо свого часу

³¹ Льюїс Дж. Наука, вера и скептицизм. – М., 1966. – С.171.

³² Див.: Лебедев В. Философия истории и метан истории. – Екатеринбург, 1997.– С.5–6.

виникли доктрини утопізму, антиутопізму, марксизму, акціоналізму, реформізму, експерименталізму, що наголошують його цілеспрямоване й свідоме творення або перетворення, навіть за задалегідь розробленими проектами та планами. На відміну від багатьох інших соціальних концепцій і теорій, що обмежуються головним чином лише відображувальною та пояснювальною функціями, ці доктрини відзначаються соціотехнологічним та інженерним потенціалом, що забезпечує їм певну можливість практичного втілення. Цим зумовлюється конструктивістська спрямованість даних доктрин: пояснюючи минуле і теперішнє, вони конструюють майбутнє. Звісно, ці доктрини не рівноцінні за своєю спроможністю як пояснювати, так і конструювати соціальний світ. Одні з них будують моделі майбутнього шляхом апріорного розумування чи фантазування, і тоді це майбутнє є придуманим, інші – “вгадують” майбутнє, треті – конструюють його як історично зумовлене, спираючись на знання закономірностей суспільного розвитку, четверті – передбачають прийдешнє через поєднання науки й фантастики, п’яті – суто через реформування наявних порядків та експериментів над ними. Скажімо, той же самий історичний акціоналізм, про який уже йшлося, обґрунтовує свідомо детермінований діяльністю суб’єкта соціальний вибір, що відповідає консенсусно-реформаційному, керованому і контрольованому типу історичного розвитку³³, на відміну від стихійно-еволюційного та насильницьки-революційного типів.

Серед цих доктрин особливо вирізняється марксизм – вчення про революційний соціальний вибір, котрий неодноразово мав місце в історії, й це означає, що марксистське вчення у цій частині було нею підтверджене. Воно зазнало історичної апробації також і як соціальна технологія та інженерія історичного експериментування у безаналогових спробах побудови соціалізму в СРСР та інших країнах. Однак сьогодні частіше у цьому вченні бачать інші особливості, наприклад, ті, на які вказав ще М.Бердяєв.

---

³³ Див.: Гавриленко І. Історичний акціоналізм як методологія дослідження історичного процесу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – №3. – С.101–118.

“Марксизм, – писав він, – є не лише наука і політика, він є також віра, релігія. І на цьому ґрунтується його сила”³⁴.

Звичайно ж, певна схожість із вірою і релігією – не іманентна риса марксизму. Це – ситуативна, набута ним характеристика, що залежить від пропаганди та упродовження його в суспільстві як науки та ідеології, від ставлення до нього людей і політичних сил, що його сповідують. Отже, говорити про силу марксизму, що нібито ґрунтується на цій характеристиці, означає щонайменше перебільшувати несуттєві й тимчасові його атрибути.

Сила марксизму – в інших достоїнствах: по-перше, у його доктрині матеріалістичного розуміння історії, по-друге, у діалектико-матеріалістичному методі, що забезпечує теоретика і практика універсальними принципами осягнення реальності, реалізації діяльності, та, по-третє, у проголошеній ще молодим Марксом ідеї вторгнення теорії (філософії) у практику життя, тобто в соціотехнологічній спрямованості його теорії. Тому багато важить у цьому ракурсі вихідна світоглядно-практична теза марксизму: філософи лише пояснювали світ, тоді як завдання полягає в тому, щоб його змінити³⁵. Спрямованість марксистської доктрини на практичну зміну соціального світу – ось що надає цьому вченню соціотехнологічної та соціоінженерної сили й зумовлює притаманний марксизму проективно-конструктивний стиль мислення і теоретизування³⁶. “Марксизм, – слушно наголошує В.Лоскутов, – це універсальний спосіб розв’язання практичної проблеми”³⁷.

Сила марксизму – і в його духовній невичерпаності. Ґрунтуючись на цивілізаційно граничних засадах свого розвитку (суперечності між практичною і духовною діяльністю людства), він містить не лише (і не стільки) класовий, а й глибокий загальнолюдський зміст і потенціал, що лишається досі, по суті, нерозкритим і незатребуваним. Тому нинішні постійні спроби трактувати

³⁴ *Бердяев Н.А.* Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С.83.

³⁵ *Маркс К.* Тези про Фейербаха // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Т.3. – С.3.

³⁶ *Швырев В.С.* Научное познание как деятельность. – М., 1984. – С.10.

³⁷ *Лоскутов В.А.* Историческая природа марксизма: предельные основания и система развития: Автореф. дис. ... д-ра филос. наук. – Свердловск, 1990. – С.14.

марксизм тільки як “класове вчення”, або як “учення економічного детермінізму”, або як релігію та ідеологію, або ж як тільки формальну теорію слід кваліфікувати як вияв теоретичного примітивізму, що прагне вульгаризувати марксизм, не розуміючи його глибинної, істинної загальнолюдської суті. А вона полягає в тому, що “марксизм – це особливий історичний тип духовної діяльності, який розвивається за законами історичної самодіяльності людини й існує у вигляді діалектичної єдності пізнавальної діяльності, духовної праці й духовного виробництва”³⁸. Звичайно, йдеться не про задогматизований, а про автентичний марксизм.

Та найбільша, до того ж революційна сила марксизму – в його зверненні до трудящої людини, її цінностей як загальнолюдських етичних засад, засобів її визволення. Ось одна з них: якщо панівний клас вважає, що він має право експлуатувати клас підлеглий, то цей останній має таке саме право на визволення з-під його експлуатації та панування – в історії це ніким не заборонено.

Цей постулат є моральним законом соціально-політичної революції. І якщо революції забороняли або топили в крові, то це робив той самий експлуаторський клас, котрий ніколи не визнавав права експлуатованих на визволення. Ідеологи цього класу й сьогодні протиставляють даному постулату контрпостулат (мовляв, насиллям щастя не доб’єшся) або ж висміюють його з допомогою “ідеї” знаменитого Шарикова (відібрати й порівну поділити). Однак суть справи й необхідності визволення – не в насильстві та не в “шариковщині”, а в тому, що цього визволення не може допустити панівний клас. І так само як цей клас примушує коритися експлуатованих, так само ці експлуатовані мають примусити скоритися експлуаторів. Тут і насилля може бути цілком доцільним і виправданим, бо його міра визначається мірою опору експлуаторів.

Теоретизування в марксизмі спрямоване передовсім на розв’язання практичних проблем і крізь призму бачення перспективи. А якщо соціальна теорія конструє образ майбутнього, то це означає, що воно вже нею обране. У марксизмі проблема соціального вибору обґрунтована не лише теоретично, а й технологічно – як

---

³⁸ Там само. – С.13.

революційна практика, теорія якої в ньому детально розроблена. Та головне – здійснення революції, завдяки чому проблема вибору була практично розв’язана. У жовтні 1917 року це був соціалістичний вибір (у перспективі). Розбудова соціалізму в СРСР є підтвердженням того. Це була спроба реалізувати свідомий соціально-історичний вибір на ґрунті безаналогової практики конструювання принципово нового (стосовно історично наявних або тих, що колись існували) суспільства. Як відомо, ці спроба і практика зустріли відчайдушний опір світової капіталістичної системи, однак, незважаючи на це, певну модель раннього соціалізму в СРСР було утверджено. Поразка цієї моделі у перебудовний період спричинена не її власними внутрішніми суперечностями, а, як уже говорилося, неадекватним способом її трансформації, реформування, що його вчинила горбачовська бюрократія. Мова про це – далі.

Проте сьогодні в оцінках радянського періоду, безаналогової практики соціалістичного будівництва склався стереотип, який не бере до уваги цю обставину. Поразку соціалізму нерідко відносять на рахунок теорії: мовляв, неправильною була сама теорія. Тоді як бути із способом реалізації теорії, втілення її в життя, адже у такій справі, як конструювання безаналогового в історії суспільства, він теж має не менше значення, ніж теорія? Нарешті, як справедливо зауважує В.Стьопін, слід дослідити масову дію, що породила таке явище ХХ століття, як “реальний соціалізм”³⁹, а також, додамо від себе, реформаторську діяльність нових політичних сил, котрі припинили на теренах країн, утворених на руїнах СРСР, експеримент із соціалізмом. З “легкої руки” цих сил у суспільстві запанував упереджений нігілізм у ставленні до нього, абсолютне його заперечення.

Практика соціального реформаторства та експерименталістики доводить, що від соціальної теорії годі вимагати абсолютно повної відповідності реальності, як і повної об’єктивності у процесі практичного втілення. Будь-яка теорія входить у практику не безпосередньо (хоча й є одним із конструктивних чинників соціальної

---

³⁹ *Стьопін В.О.* Еволюція філософської концепції соціалізму в марксизмі: Автореф... дис. д-ра філос. наук. – Дніпропетровськ, 1993. – С.1.

реальності і її ж компонентом), а лише через відповідні технології її реалізації та соціоінженерні проекти, у форму яких вона має бути трансформована. Тому єдність теорії та практики не є безумовною й безпосередньою. Нішу між теорією і практикою мають заповнити соціотехнологія та соціоінженерія як засоби й механізми упровадження теорії.

За радянських часів єдність теорії і практики трактувалася, як правило, без цієї проміжної ланки між ними, навіть у тому разі, коли спеціально аналізувалися питання про співвідношення теорії та практики⁴⁰. Соціальну теорію нерідко вважали безпосередньо практичною. “Немає нічого практичнішого, ніж правильна теорія”. Варто було Л.Брежнєву в одному із своїх виступів запуснути цю сентенцію в ідеологічний обіг, як її стали часто повторювати з високих партійних і державних трибун, але мало дбали про технологізацію “практичної” теорії. Відбувся розрив між теорією і практикою, коли перша твердила одне, а друга демонструвала інше. У такий спосіб виявляло себе у сфері соціальної експерименталістики волонтаристське технократичне мислення бюрократії, яке містично й механістично уявляло собі зв’язок між соціальною теорією і практикою: теорію мислили як безпосередньо діючий інструмент перетворення чи конструювання реальності. Це й стало однією з причин міфологізації, ідеологізації та політизації теорії, замість її технологізації.

Отже, в марксизмі проблема соціального вибору безпосередньо пов’язана не зі стихійним, а зі свідомим способом історичної творчості, продукування соціального процесу – соціалістичним вибором, що реалізується як спеціально впроваджуваний соціальний експеримент, комплекс реформ, які мають враховувати, з одного боку, елемент стихійності природно-історичного процесу, а з іншого – свідому діяльність організованого народу як творця цього процесу. Експеримент своїми результатами має виходити за межі наявної соціальної реальності, оскільки мета реформ – створення

---

⁴⁰ Див.: Звіглянич В.О., Табачковський В.Г. Співвідношення теорії і практики у науковому пізнанні // Філософська думка. – 1981. – №5. – С.116–125; Симонян Е.А. Единство теории и практики. – М., 1980.

нових форм співжиття і відносин людей відповідно до прагнень, ідей, ідеалів цих останніх.

Однак якщо на свідомий вибір глянути очима соціального технолога, то стане зрозуміло, що він може диктуватися різними обставинами, бо й сам спосіб свідомої історичної творчості може набувати різних форм: в одному випадку це може бути реформа, в іншому – експеримент, революція (зокрема й “революція згори”, а також контрреволюція) чи історична авантюра. Залежно від цього й сам соціальний вибір матиме певні відмінності у технологіях та сценаріях його здійснення.

На етапі існування класів і класової боротьби революція реалізує соціальний вибір “низів”, котрі не хочуть жити по-старому й коритися старій управлінській верхівці, гнобителям. Несолідарність, антагонізм між класами, соціальними групами, верствами, які бачать майбутнє соціальної системи крізь призму власних інтересів, не дає змоги їм дійти компромісу. Врешті-решт суперечлива, непримиренна боротьба за майбутнє розв’язується шляхом політичної революції, яка руйнує стару суспільну формацію і відкриває простір для розбудови нової.

Клас, що переміг у революції, створює свою соціальну систему, забезпечуючи собі (відкрито або замасковано, зокрема й під демократію чи диктатуру) монопольний доступ до влади, власності, управління, панування.

Революційний спосіб реалізації соціального вибору відзначається багатьма фундаментальними ознаками: 1) радикальною деструктивністю (зламується вся соціальна система); 2) участю меншості населення, однак надзвичайно активної (за деякими даними і спостереженнями, в революційних подіях беруть пряму участь 3–7%, інколи 12–15% активного населення); 3) дієвістю ідей, гасел, привабливістю харизматичних лідерів, за якими йдуть маси; 4) динамікою змін, що їх дає революція; 5) необхідністю захисту результатів вибору, оскільки існує загроза контрреволюції, здатної заблокувати або знищити революційний вибір, підмінити його іншим, повернутися до старого вибору тощо; 6) масовим суб’єктом, котрий здійснює вибір не стільки розумом, скільки на підставі емоцій, пристрастей, інстинктів, потягів; 7) насиллям, міра якого визначається мирним чи немирним характером рево-

люції; 8) оптимістичною ідеологією, що виправдовує й “освячує” революційний вибір.

Однак, як показала Франкфуртська філософсько-соціологічна школа, промислово-індустріальне суспільство значно обмежує можливості революційного соціального вибору, оскільки за умов досить високого рівня життя втрачається протестна здатність, а отже, й революційність робітничого класу і взагалі мас. “За умов зростання рівня життя, – пояснював Г.Маркузе, – непідпорядкування системі вважається соціально недоцільним, і тим більше у тому випадку, коли це обіцяє відчутні економічні і політичні програші та загрожує неперервній діяльності цілого”⁴¹. Середній клас виступає дуже міцним стабілізатором цього суспільства. Він відтісняє на його периферію ті соціальні сили (молодь, безробітних тощо), котрі час від часу виявляють протестну енергію.

Вибір, що відбувається як “революція згори”, теж відзначається специфічними характеристиками. Передовсім, це вибір, здійснюваний “верхами”, які вже не можуть правити й керувати по-старому. Він нав’язується суспільству владою, що спирається на бюрократію та ті політичні сили, котрі цю владу підтримують. Отже, суб’єктом соціального вибору маси (в даній ситуації) не виступають, тому такий вибір не є їхнім вибором. Він нав’язується їм. Можна говорити в даному разі про непідконтрольність влади народові й порушення демократичної традиції, за якою сам народ покликаний обирати власну долю.

Проте можливий і інший сценарій цього вибору, коли між державною владою і суспільством, народом встановлюються партнерські чи солідаристські відносини, й народ приймає “вибір згори” без спротиву, як свій вибір.

Технологія “вибору згори” передбачає: 1) зважування соціальним технологом варіантів розвитку суспільства і прийняття найбільш перспективного або найбільш вигідного – вибір може здійснюватися як на ґрунті теоретичних розробок, узагальнення історичного досвіду країни, так і шляхом наслідування (запозичення) чужих зразків розвитку; 2) прийняття відповідного рішення, юридичне та ідеологічне його забезпечення; 3) розроблення

⁴¹ Маркузе Г. Одномерный человек. – М., 1994. – С.2.

програм, планів, концепцій, сценаріїв, механізмів реалізації вибору, точніше, вибраного варіанта; 4) апробацію сценаріїв реформ, експериментів у ракурсі обраної альтернативи; 5) забезпечення процесу реалізації обраної перспективи ресурсами, кадрами, фінансами.

Крім того, “вибір згори” потребує соціоінженерних проєктів, розрахованих на руйнацію елементів старої суспільної системи та побудову на її уламках нової, тому він вимагає від суб’єкта управління технологічної майстерності для забезпечення балансу між деструктивними та конструктивними початками перетворень. Можливі два сценарії вибору цього типу: перший – коли зазначений баланс витримується, тоді реформи здійснюються виважено і плавно, без катастрофізму; другий – коли переважають деструктивні процеси і суспільство, економіка, культура, освіта, наука руйнуються, занепадають, наближаються до “нульового циклу”. У такому разі непомірно зростає ступінь неадекватності, порушення оптимуму реформаторських технологій, що збільшує труднощі й втрати перехідного періоду і ставить суспільство, народ країни у складні умови фізичного виживання.

Тоді реформи йдуть із порушенням конституційних прав людини (невчасна виплата заробітної плати, пенсій, зростання безробіття, зубожіння тощо), бо суспільство й держава втрачають ресурси для їх елементарного забезпечення.

Отже, враховуючи сказане, можна говорити про стихійні та свідомі, демократичні та недемократичні шляхи й способи реалізації соціального вибору. Далі розглянемо ще два типи цього вибору, з якими має справу нинішня соціальна практика, – вибір через референдум і вибір у поліформічному (змішаному) суспільстві.

Соціальний вибір за допомогою процедури референдуму – найбільш демократична форма волевиявлення, коли населення країни шляхом голосування обирає парадигму соціального розвитку, заявляючи про своє бажання мати певний соціальний лад або жити у суспільстві певного соціального типу. Щоправда, практика проведення референдумів як інструменту соціального вибору не вельми поширена, а в Україні й зовсім відсутня.

Референдуми використовувалися й використовуються головним чином з політичною метою. До того ж не в кожній, навіть

демократичній, країні вони передбачені конституцією. Якщо, скажімо, в “країні референдумів” Швейцарії їх традиційно проводять упродовж 5–6 століть, то, наприклад, у Німеччині, де є чинною конституція колишньої ФРН, референдум у загальнонаціональному масштабі не передбачений. В колишньому СРСР поняття референдуму увійшло до союзної конституції та у конституції республік у 1977–1978 роках, а 17 березня 1991 року союзний референдум було проведено вперше і востаннє: 70,16% громадян України, що взяли участь у голосуванні, висловилися за збереження Союзу⁴².

Нинішньою Конституцією України право на проведення Всеукраїнського та місцевих референдумів зафіксовано (ст. 69–74, 143), однак ті два з них, що відбулися у 1991 році (опитування населення республіки 17 березня і референдум 1 грудня), проводилися ще за старою Конституцією і знову-таки не з соціальною, а з політичною метою. З такою переважно метою відбувся і референдум 16 квітня 2000 року.

Практика передбачає два різновиди референдумів – обов’язковий і факультативний. Сенс і статус обов’язкового очевидний: його результати – закон для влади та громадянина, тобто для всіх, бо вони вважаються рішенням народу з приводу того чи того питання. Факультативний референдум має консультативну мету, тому його результати влада може брати до уваги, а може й не брати. З народною масою вона через такий референдум може лише проконсультуватися – і все.

І ще одна деталь. Як інструмент соціального чи політичного вибору референдум – процедура дуже вразлива. По-перше, він не може бути повністю захищений від втручання (особливо підпільного) влади та політичних сил, котрі прагнуть вплинути на його результати. По-друге, дуже відповідальним і водночас уразливим моментом референдуму є питання, що виносяться на нього. Хто і як формулює їх? Загальних вимог – простота (однозначність) питання, коректність його формулювання й чітка аль-

---

⁴² Сообщение Центральной республиканской комиссии референдума СССР о результатах голосования (референдума СССР) по Украинской ССР 17 марта 1991 года // Правда Украины. – 1991. – №57. – 23 марта.

тернативність відповіді на нього, заборона винесення на референдум питань, що належать до компетентності тільки спеціалістів, – організатори референдумів далеко не завжди дотримуються, адже будь-що прагнуть або своєї перемоги, або отримання вигідних для себе результатів. Вони ніби наслідують покійного іспанського диктатора Франко, котрий повчав державних діячів: “Референдуми скликаються не для того, щоб їх програвати”. За свідченнями, генералісимум не програв жодного референдуму, незважаючи на те, що його політичний режим не мав підтримки з боку всього населення країни⁴³.

Щоб підтасувати загальний результат референдуму, питання формулюють тенденційно або ж складно (одним формулюванням об’єднують кілька питань або проблем), а відповідь люди мають дати тільки в межах альтернативи “так” чи “ні”. Таким було запитання, наприклад, у бюлетені іспанського референдуму 12 березня 1986 року, коли уряд соціаліста Ф.Гонсалеса прагнув добитися від співвітчизників згоди на належність Іспанії до НАТО, хоча до влади він прийшов під протилежними гаслами – за вихід її з цієї організації. “Хитре” запитання формулювалося так: чи даєте Ви згоду на участь країни у Північноатлантичному альянсі, якщо Іспанія не вступить до військової організації блоку, буде дотримуватися заборони ядерної зброї на своїй території, скоротить американську військову присутність на ній? Відповідь: “так” чи “ні”.

Неважко помітити, що тут було об’єднано принаймні чотири запитання в одне. З якою метою? Це мало на меті, по-перше, непомітно поєднати пронатовську та антинатовську позиції у такий спосіб, щоб результуючою вийшла пронатовська, по-друге, заплутати основну масу населення (близько 80%), яка виступила за ліквідацію американо-натовських баз на території Іспанії. І треба сказати, що за допомогою карколомного питання уряд все ж таки добився свого: 52,5% учасників опитування висловилися за те, щоб Іспанія залишилася в НАТО (39,8% виступили проти).

Часто для підтасувань і маніпуляцій використовується і такий давній прийом: яке запитання – така й відповідь, про що запи-

---

⁴³ Трушков В., Филатов С. Референдум – воля народа // Правда. – 1993. – №18. – 28 ноября.

тання – про те й відповідь. Це дає змогу однобоко спрямовувати відповіді й підганяти їх під певну позицію, яка потім і нав'язується суспільству, оскільки вона, мовляв, підтверджена референдумом. Так трапилося й на референдумі 1 грудня 1991 року в Україні, де був застосований законодавцями зазначений прийом. Ідеться про те, що на час проведення цього референдуму реально існувала ситуація двозначного розуміння незалежності України, яку проігнорувала ВР республіки, формулюючи питання на референдум. Перше розуміння: незалежна в межах Союзу Суверенних держав (позиція, що відповідає українським результатам референдуму 17 березня 1991 року), друге – незалежна як цілком і повністю самостійна держава (позиція, закріплена Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року). Ці дві форми незалежності країни й мали бути відображені в запитаннях референдуму. “Верховна Рада, – справедливо обурювався тими днями письменник Г.Довнар, – виробляючи текст питання для референдуму 1 грудня, не повинна була вдавати, ніби не розуміє цього, а ще більш не повинна була гадати, наче цього не розуміє народ і його можна обхитрувати притінено лобовим: “Чи схвалюєте Ви Акт про незалежність України?”

Кожен мислячий громадянин України (*в нинішніх обставинах*) обов'язково запитас: а яку саме незалежність Ви маєте на увазі – першу чи другу? Кому ж не ясно, що сьогодні саме *оце* запитання і є основним, бо ж воно (і тільки воно!) поділяє етнос України на дві частини. Отже, запитання референдуму мусить ставитися тільки в цьому аспекті або ж принаймні складатися з двох частин (оскільки в своїй першій частині воно вже проголосоване): 1) Чи схвалюєте Ви Акт про незалежність України? (відповіді: “Так, схвалюю”, “Ні, не схвалюю”); 2) Якою Ви бачите незалежну Україну? (Відповіді: “Цілком самостійною”, “В співдружності держав”)⁴⁴.

Ці запитання відбивали повноту ситуації й давали б змогу учасникам референдуму висловити свою волю через вибір форми незалежності, однак Верховна Рада України навмисне позбавила їх такої можливості. 24 серпня 1991 року, коли вона обговорювала

⁴⁴ Довнар Г. Секрет полішинеля // Демократична Україна. – 1991. – 25 жовтня.

запитання майбутнього грудневого референдуму, головуєчий Л.Кравчук відхилив пропозицію депутатів про необхідність внесення другого запитання: “Ви за участь незалежної країни в Союзі Суверенних держав?”⁴⁵ Так було сфокусовано відповіді під єдину позицію. Зрозуміло, це була сепаратистська позиція Кравчука, який не хотів Союзу. Однак слід сказати більше: потреби в грудневому референдумі не існувало, його штучно нав’язали народові націоналістично-сепаратистські сили, яким треба було перекреслити результати березневого референдуму 1991 року, що схвалювали участь України в Союзі.

Словом, на референдумі багато важить запитання, що виноситься на нього. Однак якщо навіть запитання в бюлетені сформульовано коректно, то це ще не гарантує того, що за його допомогою буде з’ясовано суть справи. Йдеться про компетентність електорату. Хто знає без спеціального дослідження, скільки голосуючих відповідають на запитання зі знанням його суті, а скільки – ні? А якщо на референдум виносять надто специфіковані питання, на які компетентну відповідь можуть дати тільки фахівці, то тим самим електорат перетворюють на масу невігласів. Зрозуміло, результати такого опитування не можуть бути визнані коректними, тим паче істинними.

Референдум 16 квітня 2000 року не позбавлений саме цих “мінусів”. Ось типовий приклад запитання, на яке навряд чи зі знанням справи могла відповісти електоральна маса: “Чи згідні Ви зі зменшенням загальної кількості народних депутатів України з 450 до 300 осіб і пов’язаною з цим заміною у частині першій статті 76 Конституції України слів “чотириста п’ятдесят” на слово “триста”, а також внесенням відповідних змін до виборчого законодавства?” Це запитання містить пропозицію, яка офіційно вважається ухваленою громадянами, бо за неї було подано більшість голосів учасників референдуму (89,9%)⁴⁶. Але чи компетентні ці відповіді? Неможливо припустити, що більшість учасни-

⁴⁵ Масол В. Упущенный шанс. – К., 1993. – С.63; Молчанов А.И. После бело-вежской “вечери” // Коммунист. – 1999. – №3 (январь).

⁴⁶ Повідомлення Центральної виборчої комісії про підсумки всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року // Урядовий кур’єр. – 2000. – №76. – 25 квітня.

ків голосування вдавалися до складних розрахунків і переконалися, що саме 300 народних депутатів є для України оптимальною величиною, а не 450, і після цього вже зі знанням справи відповіли на запитання.

Якщо завдання референдуму – виявити думку, ставлення, оцінку маси людей з приводу певної проблеми, що її суспільству, державі треба розв’язувати у такий спосіб, як того бажає народ, то не менш важливим завданням і обов’язком його організаторів є сприяння громадянам у з’ясуванні суті винесеного на голосування запитання. У Швейцарії, де досвід проведення референдумів, що стали неодмінним атрибутом управління, політики і суспільного життя, давній і надзвичайно багатий, саме так і роблять. Залежно від складності й важливості питання, яке слід з’ясувати, встановлюють тривалість періоду підготовки до референдуму – від 3 місяців до 3 років. За цей час у суспільстві має бути ґрунтовно опрацьоване питання через дискусії, пресу, радіо, телебачення, виступи політиків, громадських діячів, обговорення у місцях роботи та в сім’ях. Люди виробляють свідомі позиції, що уможливають компетентне зважування альтернатив. Лише за цієї умови референдум сповна виконає роль засобу політичного та соціального вибору.

Особливих, вельми суперечливих рис набуває проблема соціального вибору у разі орієнтації суспільства на так званий поліформізм, що передбачає змішаний тип суспільної системи й не потребує у певні історичні моменти визначення для суспільства в цілому стратегічної мети, загальної соціальної ідеї чи ідеалу. В такому суспільстві сам соціальний вибір як дійство, акція або втрачає актуальність і зовсім не проводиться, або ж трансформується таким чином, що його вчиняють лише підсистеми мозаїчного цілого, а не саме ціле. На рівні ж цілого реалізується лише результуюча цих виборів, однак це й примушує замислитися над питанням: скільки ж соціумів існує в поліформічному суспільстві – один чи кілька?

Що ж це за поліформічні системи? “Системи поліформічного типу, – пояснює академік РАН Л.Абалкін, – характеризують не перехідний стан суспільства (від однієї формації до іншої), а новий тип цивілізації. В цьому і полягає головна тенденція трансформа-

ції сучасного капіталістичного суспільства”⁴⁷. Поліформічні суспільні системи базуються на змішаних економіках, що функціонують у режимах регульованого ринку. В передових капіталістичних країнах вони підготовлені на високоіндустріальній та постіндустріальній стадії розвитку виробництва через поєднання його великих і малих форм, демократизацію капіталу, соціалізацію економіки, мобілізацію людського фактора.

Поліформічні системи характеризуються: 1) ефективною економікою, відкритою до впровадження новітніх технологій; 2) високим динамізмом суспільного устрою, в якому класовий тип соціальної диференціації доповнюється, розвивається і поступово заміщується більш мобільними різновидами соціально-функціональної диференціації; 3) внутрішньою стійкістю завдяки високій спроможності протистояти соціальній ентропії; 4) багатоваріантністю розвитку; 5) глибокою соціалізацією всіх боків і сфер життя; 6) здатністю самовідтворюватися не через заздалегідь сформульовані загальні цілі, розроблені програми, плани-проекти, а шляхом урізноманітнення та зміни комбінацій своїх численних компонентів; 7) наявністю – замість централізованого – індикативного планування і передбачення.

Звісна річ, подібного роду системи виключають жорстко детерміновані, авторитарні чи тоталітарні залежності. Вони розвиваються плавно і не потребують цільового підведення певних своїх характеристик під заздалегідь сформульовані ідеали, плани, програми. Це означає, що поліформічні системи або втрачають ідеократичні риси, або ці риси набувають прихованого, неявного вигляду і виявляються не через ідеологію, а через масову свідомість. “Чи є у бельгійській державі щось на зразок того, що у нас називають загальнонаціональною єдиною ідеєю?”, – запитала кореспондентка газети “Дзеркало тижня” Юлія Мостова прем’єр-міністра Бельгії Жана Люка Дегане під час його візиту до Києва. “У нас національна ідея, – відповів прем’єр-міністр, – виявляється саме на рівні автономій, на рівні держав, що входять до складу Бельгії. Особливо сильно це виражено у фламандців. Вони

---

⁴⁷ *Абалкин Л.* Россия: от прошлого к будущему // *Экономика и жизнь.* – 1992. – №6 (февраль). – С.4.

насправді начебто більш монолітні. Однак для того, щоб об'єднувати моноліти, потрібна федеральна влада. Що ж до загальної ідеї... Остання має прояв у різноманітних ситуаціях, наприклад, коли мова йде про спортивні змагання. Поведінка уболівальників переконує вас, що Бельгія у таких випадках постає як єдина держава⁴⁸.

Отже, в суспільствах поліформічного типу проблема соціального вибору не стоїть такою мірою й у такий спосіб, як вона стоїть в інших суспільних системах, бо поліформічні соціуми трансформуються на засадах результатуючих тенденцій. Проте це зовсім не означає, що зазначена проблема взагалі не має ніякого стосунку до цих суспільних утворень. Навпаки, можна твердити, що загальний соціальний вибір вони здійснюють через "малі" вибори, які вчиняють їхні підсистеми в ситуаціях плюралізму та високої динаміки змін, а також знаходження політичного компромісу.

Нарешті, поліформічні об'єднання ґрунтуються на засадах плюралістичного політичного ладу та ліберальної демократії як системи, найпридатніші для облаштування життєдіяльності багатоманітного капіталістичного суспільства. Принципами плюралістичного політичного ладу є: визнання цінності особи, первинності її прав і свобод, рівності усіх перед законом, незалежності політичної влади від духовних та ідеологічних авторитетів, а також від недосконалості наявного ладу і суспільства, яка спонукає до їх постійного удосконалення.

Сам плюралізм поліформічних систем дуже багатогранний. Це, насамперед, структурний плюралізм – визнання того, що основними елементами сучасного соціуму є держава, громадянське суспільство і людська особистість; економічний плюралізм – дроблення економічної влади і визнання приватної ініціативи основою господарської діяльності; політичний плюралізм – свобода для політичних партій, об'єднань, громадських утворень; ідеологічний плюралізм – багатоманіття ідеологій, визнання того, що жодна з них не може бути панівною державною ідеологією, однак у суспільстві панівна ідеологія все-таки існує; культурний плюра-

---

⁴⁸ *Мостовая Ю.* Прем'єр-міністр Бельгії: "Бельгийцы не изобретают велосипед. Они его используют" // *Зеркало недели.* – 1997. – №31. – 2–3 августа.

лізм – визнання й охорона багатоманітності традицій, релігій, мов і культурних зразків та символів; зрештою, побутовий плюралізм – терпимість і повага до сусідської інакшості. Зрозуміло, що за умов такого тотального плюралізму має бути плюралістичним і соціальний вибір, тобто йдеться про вибір на рівні складових елементів змішаних систем. Що ж до загальносистемного вибору, то він для них не обов'язковий доти, доки еволюційний розвиток не забезпечить становлення для кожної з них загальної моноякості або ж не поставить систему перед дилемою – розпад чи пошук загальноєднальної перспективи. З діалектичної точки зору, поліформічні суспільні системи слід вважати не закінченими утвореннями, а такими, що мають дати загальну цілісність через поєднання багатоманіття з емерджентною загальною моноякістю в процесі розвитку. З огляду на це є дуже важливою основа, на якій функціонує і розвивається таке багатоманіття.

І ще одну характеристику поліформічних систем, особливо західного зразка, слід мати на увазі. Це – ліберальний тип демократії, індивідуалізм як основа моралі, абсолютний характер приватної власності у класичному капіталістичному суспільстві і відносний її характер (акціонерна власність, власність трудових колективів на викуплені підприємства – програма ЕСОП тощо) за соціалізованого капіталізму сучасного типу. Саме через ці особливості виникають складні й болючі проблеми в разі спроб наслідувати й копіювати ці утворення з боку тих суспільних систем, котрі утворені на базі інших моделей демократії, власності та моралі, тобто є не соціально спорідненими з капіталізмом, а його протилежністю. Україна, що прагне трансформуватися у поліформічну капіталістичну суспільну систему, тягар цих проблем вже відчула. Її підштовхнули у трансформаційні “джунглі”, попередньо не з'ясувавши питання про єднальне ядро створюваної системи (економічне, політичне, соціальне, моральне, ідеологічне, культурне). Влада, отримавши “простір безвідповідальності” й приступивши до модернізації суспільства, вдалася до швидкого руйнування попередньо досягнутого Україною, внаслідок чого реформоване суспільство зазнало підриву самих його засад, різко відкоту назад, аж до межі вимирання нації.

Отже, ми зафіксували способи продукування соціально-історичного процесу, деякі моделі соціального розвитку, пов'язані з ними ситуації соціального вибору. Висновок напрошується такий: з посиленням суб'єктивного чинника в історичній творчості, загостренням та ускладненням функціональних суперечностей суспільства актуалізується проблема соціального вибору. Особливо актуальною вона стає у період нагальної необхідності трансформації суспільства, коли за допомогою реформ та експериментів прагнуть його перекоструювати, змінивши не лише надбудовні, а й базисні структури. Тоді з необхідністю постає питання про "міру та можливі й доступні межі соціального заперечення, тобто руйнування"⁴⁹, бо після ґрунтовної деструктивної роботи оголюються субстанційні засади суспільства, що мають важливе значення для його збереження та життєдіяльності. Вони й становлять рубіжну позначку для соціального вибору – або він "іде" далі цього рубіжу, або залишається в його межах. Якщо реалізується перша умова, то це означатиме, що мають бути зруйновані також і субстанційні засади суспільства. Отже, це – вибір радикальний, революційний.

Однак варіантів (моделей) соціального вибору історія знає чимало. Щоб орієнтуватися в них, далі розглянемо соціотехнологічні критерії соціального вибору.

4. Соціотехнологічні критерії соціального вибору

Соціальний вибір – явище багатогранне, неоднозначне, яке належить розпізнавати та кваліфікувати. Як уже йшлося, окрім нормального вибору є помилковий вибір, є й імітований вибір (псевдовибір), невдалий (з якихось причин) вибір, нереалізований вибір, придушений вибір, змарнований, втрачений вибір, замаскований вибір. Є, зрештою, вибір теоретичний і практичний, реальний і потенційний, явний і неявний.

Історичні факти свідчать про численні спроби насильницького вибору: нав'язування ідей, ідеалів, способу життя, цінностей од-

---

⁴⁹ Коломиец Б. Интеллектуальная поддержка демократических преобразований // Свободная мысль. – 1993. – №14. – С.3.

нією цивілізацією або нацією іншої, сусідній нації, однією соціальною групою іншої або всьому суспільству і т. д. У відносинах між народами, державами, країнами, націями має місце й запозичення чи копіювання чужих виборів, як це нині робить, наприклад, Україна (копіює західну демократію, західні цінності, стандарти соціального співжиття).

У процесуально-процедурному плані соціальний вибір може здійснюватися за різними сценаріями, а отже, набувати різних форм як акція, масова дія, подія, процес, явище. У хронологічному вимірі соціальний вибір можна здійснити за короткий проміжок часу (одномоментний вибір) і за тривалий час, поетапно (багато-моментний, багатоступінчастий, перманентний вибір). До того ж за цей час можуть змінитися первинний задум і сценарій вибору, його база та умови, суб'єкт, об'єкт, ситуація, тому можна вже говорити про новий вибір, переорієнтований, трансформований вибір (перевибір) тощо.

З позиції соціотехнологічного та соціоінженерного підходів вибір може бути виваженим, вправним і невиваженим, невправним, підготовленим і непідготовленим, ризикованим і неризикованим, авантюрним і кон'юнктурним, оптимальним і неоптимальним, самостійним чи копіювальним, мати надто дорогу чи соціально прийнятну ціну і т.д. Нарешті, соціальний вибір може давати результат, а може бути й безрезультатним, заводити суб'єкта в історичний глухий кут (неперспективний вибір) або ж відкривати йому широкий простір для прогресу і процвітання (перспективний вибір).

Одне слово, соціальний вибір потребує об'єктивних критеріїв, передовсім з огляду на його багатоманітність, неоднозначність. Ці критерії мають охоплювати його різні аспекти й відповідати на питання: "чи відбувся соціальний вибір, хто його учинив, яким він був, який дав результат, чи реалізується вибір і в який спосіб?".

Постає теоретична проблема об'єктивації вибору, що має надійно, однозначно свідчити на користь того, що соціальний вибір відбувся, став об'єктивним фактом, подією: 1) коли весь народ (чи його більшість) висловився за новий варіант майбутнього, соціальний тип суспільства, ідеал, ідею, мету, тобто за об'єкт вибору (скажімо, на референдумі), 2) коли об'єкт вибору обґрунту-

вали наука, ідеологія, 3) коли вибір альтернативи майбутнього здійснила влада чи інша політична сила, а потім нав'язала його усьому суспільству або ж переконала його у правильності її вибору, 4) коли прийнято колективне рішення (суспільний договір, компроміс тощо) щодо нових засад і форм людського співжиття, 5) коли харизматичний лідер (вождь) чи національна еліта силою свого авторитету поведуть усіх за собою в історичну далечінь, 6) коли суспільство (найчастіше ідеократичне) об'єднують єдина ідея, ідеал, мета, що відкривають певну перспективу.

Звичайно, можна вважати, що у кожному з цих випадків вибір відбувся, точніше, відбулося дійство вибору, бо всі вони пов'язані з певним соціальним суб'єктом, який у той чи інший спосіб здійснює вибір, точніше, зважування певних альтернатив (варіантів майбутнього, форм організації кращого життя тощо). Очевидно, більш-менш однозначним свідченням того, що соціальний вибір відбувся, є наявність відповідного дійства (процедури), яке вказує на його реальний процесуальний бік. Якщо дійство вибору (референдум, революція “знизу”, “революція згори”, переворот, наукове обґрунтування, епохальний з'їзд правлячої партії та ін.) мало місце, то, отже, мало місце й зважування альтернатив, тобто вибір. Проте цей критерій значною мірою формальний, оскільки не фіксує якісні характеристики вибору. Якого роду соціальний вибір відбувся за тієї чи іншої процедури – вільний, демократичний чи насильницький, нав'язаний, прийнятний для всіх чи неприйнятний і т.д. Тому більш змістовним мірилом соціального вибору виступає або його власний результат (обрана альтернатива, величина маси людей, що її обстоюють), або ж кінцевий результат упровадження самого вибору, тобто обраної альтернативи.

Якщо ця альтернатива реалізується чи вже реалізована, то це означає, що в даному суспільстві не лише теоретично здійснено вибір, а й практично його втілено у життя. Отже, мова має йти, можливо, про новий соціальний тип суспільства, у якому вже інша, ніж раніше, соціальна реальність, структура й організація. Очевидно, його соціальна система набула нової конструкції завдяки новим опорним елементам її складу. Водночас із цим не могли не змінитися і перебіг та якість соціального життя. Втім, описані тут зміни – це лише ймовірний результат вибору.

Проте зазначені критерії не застосують до незавершеного вибору, тоді як обставини нерідко вимагають оцінок вибору на попередніх етапах його здійснення, на яких він може навіть “застрягнути”. У такому разі слід розглянути насамперед його технологію, процесуальність, виокремивши теоретичний і практичний, а також підготовчий та початковий етапи й визначивши, на якому з них вибір як дійство перебуває або ж був перерваний і зупинений. Відповідно до виокремленого етапу аналізується його технологія.

Теоретичний етап вибору – це його наукове обґрунтування, визначення сценарію, соціальної ідеї, ідеалу, мети, соціальна та правова легітимація.

Практичний етап вибору становить дійство, акцію, процедуру, що забезпечують суб'єктові вибору умови для зважування альтернатив і надання переваги одній із них. Іншими словами, практичний етап соціального вибору – це його легітимне здійснення.

Етап реалізації вибору – це діяльність з упровадження обраної альтернативи, як уже зазначалося. Масова дія – визначальний засіб і гарант реалізації вибору, тобто обраної тенденції розвитку суспільства. Якщо масштаб цієї дії розширюється, а енергія мас наростає, то темпи впровадження вибору теж наростатимуть. Зрозуміло, що така масова дія краще забезпечить розв'язання проблем і завдань, пов'язаних із упровадженням вибору. Зменшення ж підтримки вибору ставить під сумнів його практичне здійснення. Звідси впливає особливий показник вибору – вірність вибору, яка є похідною насамперед від співвідношення втрат і здобутків, що їх “обіцяє” суспільству впроваджуваний вибір. Чим більше здобутків, тим більше людей підтримуватимуть даний вибір, і навпаки – втрати та труднощі упровадження вибору, як правило, знижують рівень його підтримки. Вони навіть можуть стати на перешкоді такою мірою, що від вибору доведеться відмовитися.

Головним критерієм вибору на етапі його реалізації є те, які верстви населення і якою мірою його підтримують. Тільки більшість спроможна створити масову дію, масштабу й енергії якої достатньо, щоб даний вибір реалізувати. Якщо вибір підтримує меншість, то його реалізацію важко довести до кінця, навіть якщо застосувати насилля над більшістю. У таких випадках слід здійснити корекцію вибору, а то й перевибір перспективи.

Проте ситуація ускладнюється, якщо вибір стає предметом ідеологічної й політичної боротьби, коли одні соціально-політичні сили даний вибір схвалюють і обстоюють, а інші – не схвалюють, не приймають і борються проти нього. Скажімо, точиться запекла ідеологічна боротьба навколо проблеми соціалістичного вибору, здійсненого у жовтні 1917 року. Цей вибір, що став історичною подією, енергійно заперечують одні політичні сили й з такою ж енергією відстоюють інші, й це зіткнення стимулює необхідність наукової постановки проблеми критеріїв соціального вибору. Теоретико-методологічна нерозробленість цієї проблеми сприяє різного роду спекуляціям навколо кваліфікації переломних історичних подій та етапів.

Скажімо, найпоширенішим прийомом ідеологічних спекуляцій навколо питання про той самий соціалістичний вибір є підміна його адекватного причинного пояснення сучасними оцінками, що будуються на суміщенні контекстів. Усе це пов'язане з прагматичним або кон'юнктурним ставленням до минулого, коли останнє або "підганяють" під потреби та стандарти сьогодення, або гіпертрофують у зображеннях, або відкидають, якщо ні перше, ні друге не є вигідним з погляду політичної кон'юнктури. Що тут мається на увазі? Щоб зрозуміти, про що йдеться, слід хоча б схематично розглянути системно-гносеологічну особливість історичного факту, яка полягає в тому, що його можна пояснювати (причинно), оцінювати (ціннісно) та "конструювати" (історичний конструктивізм).

Дослідник історичного пізнання А.Ракітов показав, що в науковій історичній літературі поняття "факт" використовується найчастіше у таких трьох значеннях: 1) як певний фрагмент дійсності, об'єктивна подія, ситуація або процес; 2) як особливе знання про відповідну подію, ситуацію чи процес (опис); 3) як синонім істини⁵⁰. Звідси випливає, що системно-гносеологічна особливість історичного факту полягає у поєднанні в ньому фрагмента дійсності (подія), опису цього фрагмента (в документах, свідченнях очевидців, мемуарах тощо), нарешті, інтерпретації події самим істориком. Однак є ще один особливий і не менш важливий компонент цієї

⁵⁰ *Ракитов А.И.* Историческое познание. – М., 1983. – С.186.

“дивовижної” характеристики історичного факту – його значимість поза своїм часом, що виявляється у здатності факту “відповідати” на деякі питання, що хвилюють людей іншої епохи (“уроки історії”). Тут слід нагадати одну з думок видатного російського історика В.Ключевського про те, що минуле, зникнувши, не змогло забрати із собою власних наслідків. Вони стали елементом сучасного.

Така гносеологічна системно-структурна особливість історичного факту зумовлює триєдиність знання про нього, котре впливає: 1) з контексту самих подій (у минулому); 2) із способу їх фіксації, опису (“конструювання їхнього образу”) у документах, інших джерелах (у минулому); 3) із характеру питань, що їх ставить історик джерелам, з яких він черпає відомості про факт, відповіді його на ці питання з позиції інтересу сучасної історикові епохи (пошук наслідків) та конструювання історичного факту сьогодні, у теперішньому і з позиції теперішнього.

Що ж ми маємо в цьому конгломераті сконструйованих істориком знань про факт? Маємо різні можливості подання факту: пояснення й оцінювання. Зокрема, причинне його пояснення можливе лише в його власному контексті, тобто у зв’язках і залежностях, які його спричинили й у межах яких він відбувся, точніше, спершу став подією, а потім фактом, будучи зафіксованим у документах своєї епохи. Оцінювання ж цього факту можливе на підставі як його власного контексту, так і контексту іншої епохи, з огляду на його об’єктивні наслідки (якщо вони є). Нарешті, друге значення поняття “історичний факт” (опис), виокремлене А.І.Ракітовим, уможливує інтерпретацію факту в дусі так званого історичного конструктивізму – як конструювання його описувачем (істориком, публіцистом), який має справу не із самими подіями, а з проаналізованими, узагальненими, оціненими (тобто переробленими) свідченнями про них. Тому історик, “конструюючи” вже сьогодні історичний факт, створює, по суті, його теперішній образ.

Усі ці процедури складного “спілкування” з історичним фактом, де є місце навіть елементам його конструювання, потребують особливої методології, що має чітко окреслювати й розрізняти сучасні та ретроспективні межі пояснення, оцінювання, конструювання факту. Річ у тому, що сам факт у межах цих контекстів не є тотожним самому собі, він різний, бо, будучи сконструйованим у

теперішньому, він стає збагаченим своїми наслідками, які сучасний історик включає до конструкції факту. Зрозуміло, так виникає можливість оцінювання (тільки оцінювання!) історичного факту з позиції сучасного контексту, але ця відмінність з огляду на включення наслідків має бути обов'язково пояснена. Проте це далеко не завжди роблять. І якщо взяти сучасну ідеологічну боротьбу в Україні, то в оцінках і переоцінках минулого можна спостерігати не просто багатократне, а систематичне й цілеспрямоване порушення цих методологічних вимог. Вкажемо на три найхарактерніші процедури цього порушення. Перше – суміщення контекстів. Нерідко оцінки фактів минулого ґрунтуються на перенесенні контексту нинішньої епохи в епоху історичного факту, коли його сучасний контекст накладають на власний контекст цього факту. Відбувається непомітне приписування фактові сучасних характеристик, які його фальсифікують.

Друга процедура – оцінювання історичного факту на основі його власного, але препарованого контексту, з якого висмикуються певні деталі, на підставі яких будується оцінка, а інші складові контексту ігноруються і замовчуються. Скажімо, про сталінські репресії 30-х років минулого століття пишуть і говорять багато, а про ентузіазм народу, трудящих – ані слова. Так само й стосовно голоду: наголошують злочинні вчинки, а про спеку й неврожаї не згадують або ж кидають якийсь штрих щодо цього мимохідь. Отже, контекст не береться у всій повноті, тому і сам факт може оцінюватися лише з певного боку, проте оцінку видають за цілісну його характеристику. Так створюється тенденційність в оцінюванні минулого.

Третя похибка – перебільшення гносеологічної спроможності аналогії як пізнавального засобу. Те саме “спілкування” з історичним фактом, коли йому “ставлять” певні запитання і прагнуть одержати відповіді на них, є не що інше, як використання історичної аналогії, яка, по суті, не пояснює, а ілюструє, даючи певний зразок (аналог) минулого для порівняння із ним сучасного. Про це інколи забувають (особливо журналісти, публіцисти) й будують пояснення та оцінки минулого або сучасного цілком на аналогіях.

Із усього сказаного про гносеологічну специфіку історичного факту та знання про нього впливає ще один критерій соціаль-

ного вибору – відповідність власному контексту. В ідеалі цей критерій вимагає врахування всієї повноти чинників, умов, результатів та наслідків даного дійства. Пояснювати й оцінювати цей вибір слід у межах зв'язків і залежностей, що його зумовили. Контекст дає змогу чітко визначити насамперед суб'єкта вибору та всі інші його характеристики, пов'язані із цим суб'єктом.

Крім того, повнота врахування контексту уберігає від аналітичних помилок і односторонніх, тенденційних оцінок. Проте зіставлення вибору і контексту має підпорядковуватися певному правилу, що виходить із неможливості реально зафіксувати всі елементи контексту і вимагає виокремлення у ньому не другорядних, а головних деталей: ситуації вибору (які проблеми поставили суспільство перед необхідністю вибору шляхів розвитку), суб'єкта вибору, процедури вибору, альтернатив, об'єкта вибору, результатів упровадження вибору.

Як приклад оцінок, що порушують критерій повноти врахування контексту, наведемо деякі характеристики Жовтневої революції 1917 року, що мають місце в засобах масової інформації, наукових джерелах, ідеології партій: аморальна, бо насильницька; кривава, бо пролилися ріки крові, особливо у громадянській війні. Крім того, цю революцію характеризують як катастрофу, “історичний злочин”, “заколот жидо-масонів”, стихію люмпенів, авантюру групки фанатиків-більшовиків тощо. Все це – переважно емоційні, неконтекстні оцінки, витoki деяких із них можна знайти ще у спогадах та свідченнях різного роду контрреволюціонерів, білоемігрантів тощо⁵¹.

Критика Жовтневої революції, отже, й соціалістичного вибору, здійснюється не лише з позиції національної ідеї, національної революції, а й інших ідей: соціал-демократичної, ліберальної, християнсько-демократичної. Скажімо, українські й російські соціал-демократи та ліберали прагнуть насамперед спростувати соціалістичну революцію 1917 року як закономірність. Цю спробу найбільш аргументовано виклав Є.Гайдар⁵². Він аналізує, зістав-

⁵¹ Див.: Архив русской революции / Сост. И. Гессен. – М., 1991.

⁵² Гайдар Е. Аномалии экономического роста. – М., 1997.

ляючи один з одним, два історичні процеси: діяльність західної соціал-демократії, що продемонструвала реформістський шлях розвитку капіталізму, і спробу революційного перетворення капіталізму на соціалізм з комуністичною перспективою в Радянському Союзі. Система координат, у межах і термінах якої Є.Т.Гайдар здійснює свій аналіз і робить висновки, “прив’язана” тільки до капіталізму, який, на його думку, становить головну магістраль розвитку цивілізації, тоді як соціалізм – це аномалія, відхилення від стовпової дороги, гілка, яка всихає.

Звідси – висновок Є.Гайдара: соціалістична революція – не закономірність капіталізму, а лише можливий і випадковий результат розвитку його ранньої (“дикої”) стадії. Тому й соціалізм всупереч радянському розумінню його як першої стадії нової – комуністичної – формації, що трактувалася як магістральний шлях цивілізації, не є такою магістраллю. Це – аномальне відхилення убік, яке рано чи пізно мало зазнати поразки й таки, на думку Є.Гайдара, зазнало краху в СРСР.

Що ж, висновки Є.Гайдара, здавалося б, цілком логічні, але їм бракує повноти контексту, адже сам факт виникнення соціалізму як реальності розглядається ним тільки в системі координат капіталізму, для якого справді соціалізм – аномалія, “вибрик”, відхилення, абсурд, тоді як історично соціалізм є вихід за межі капіталізму. Отож, аналіз цієї проблеми мав би бути доповнений розглядом радянського соціалізму в його власних координатах і властивостях ранньої, історично незавершеної форми соціалізму, тобто в межах його власного контексту та в контексті взаємодії з капіталізмом. А тут впливли б і стратегічні помилки і злочини бюрократії у розбудові соціалізму, які не були вчасно виправлені, а тому його й згубили, і гігантська боротьба світового капіталізму, що йшов блокадами й війнами проти нового ладу, і вимотування його нав’язаною гонитвою озброєнь, і неадекватний спосіб трансформації соціалізму під час горбачовської перебудови, і руйнування засад соціалістичної економіки політикою “шокової терапії”, що її проводив сам Гайдар, очолюючи на початку 1990-х років уряд ельцинської Росії, тощо.

Словом, говорячи про соціалізм (навіть як “аномалію”), не слід замовчувати дію зовнішніх і внутрішніх антисоціалістичних сил,

уникати їх аналізу. Вони теж є невід'ємним елементом контексту виникнення і становлення соціалізму.

Отже, якщо вимогу щодо повноти контексту не дотримано, то висновки не можуть бути цілком релевантними і переконливими. І ще одне зауваження. Гайдар не врахував, що діяльність західноєвропейської соціал-демократії, котра насильно (через владу) соціалізує капіталізм, вносить у нього соціалістичні елементи, свідчить про те, що капіталізм на Заході насичується соціалізмом. Коротше кажучи, в ньому визріває його соціальна альтернатива, яка поступово й дедалі більше перетворює сам капіталізм на аномалію. “Нас сьогодні, – пише політолог Б.Славін, – настирливо запрошують увійти до світової цивілізації, але я не відкрию Америки в тому, що ця цивілізація сьогодні напівсоціалістична”⁵³. Можливо, в цій характеристиці сучасної капіталістичної цивілізації є певне перебільшення, але факт залишається фактом – капіталізм соціалізується і завдяки цьому уникає соціалістичних революцій. Підкреслимо: не тому, що він втратив свою природу, переродився і гуманізувався сам по собі, а тому, що суспільство його насильно оцивілізує, гуманізує, соціалізує. Ліміт на соціалістичні революції капіталізм вичерпає лише тоді, коли перестане бути капіталізмом. Доки ж він є, доти й існує можливість соціалістичної революції навіть на пізніх етапах капіталізму, хоч вона й блокується численними соціальними амортизаторами. Йдеться про те, що й розвинутий капіталізм може давати поштовхи до революції (війна, стихійний вибух мас, усвідомлення глухого кута на шляху розвитку суспільства). “Революція, – твердив її історик П.Волобуєв, – це екстремальна форма прогресу, на яку народні маси зважаються тільки за умов надзвичайної необхідності, коли повністю вичерпані всі інші шляхи прогресу. Революція має одну загальнонаціональну потребу – вона виводить народи із глухого кута, в який їх періодично заводять правлячі групи та класи”⁵⁴.

⁵³ Славин Б. Преодоление // Правда. – 1991. – №261. – 7 ноября.

⁵⁴ Революция и современность. За “круглым” столом “Правды” – историки // Правда. – Там само.

Отже, розглянувши деякі оцінки соціалістичної революції як процедури відповідного їй вибору, ми виокремили особливий критерій соціального вибору – контекст. Вибір слід оцінювати й аналізувати в його контексті.

Нарешті, ще про один критерій соціального вибору – “критичну масу” людей, що має бути достатньою для його упровадження, тобто для того, щоб або нав’язати свою волю іншим, або добитися солідарності та підтримки з їхнього боку. Отже, можна вважати, що вибір здійснено, якщо достатня маса людей підтримала певну альтернативу. Іншими словами, якщо ця маса переважає супротивну (ту, що виступає проти даного вибору) або кількісно, або діяльнісно, своєю активністю. Виходить, що вибір має шанс на упровадження, якщо достатня маса людей здійснює спільну дію, котра є його гарантом. Достатня знову-таки стосовно супротивної маси.

Як бачимо, “критична маса” – це не обов’язково більшість. Це може бути й меншість, котра своєю активністю, діяльністю, енергією домінує в даному суспільстві і веде за собою його пасивну частину. Однак, по суті, це унікальний випадок для сучасних плюральних масових суспільств. Більш реальним є інше співвідношення: “критична маса” має чисельно переважати ту частину населення, що виступає проти даного вибору. Що ж до групи нейтралів, пасиву, то активній масі, що бореться за вибір, не обов’язково її переважати чисельно. Важливіше діяти так, щоб не підштовхнути “пасив” до підтримки супротивної маси.

Якщо критерій “достатньої” маси застосувати до соціалістичного вибору в СРСР, то висновок може бути тільки один: він відбувся. Так, у жовтні 1917 року в Росії, а потім і в СРСР (з 1922 року) виявилася достатньою “критична маса” населення, котра забезпечила прихильникам соціалістичної перспективи перемогу в Петрограді, у громадянській війні, а потім гігантську модернізацію суспільства. Щоправда, вибір не був одномоментним і зазнав певних історичних корекцій. Повторно його було здійснено, точніше, захищено у 1941–1945 роках перемогою у Великій Вітчизняній війні. Нарешті, його погубили перебудова як неадекватний спосіб трансформації радянського суспільства,

події (контрреволюції) 1989–1991 років у Східній Європі та СРСР (серпневий ельцинський переворот 1991 року) та подальша трансформація в незалежних державах, що виникли з уламків СРСР.

Якщо вибір 1917–1921 років був, за оцінками, “найвищою неминучістю для народу і його правдою”⁵⁵, то відмова від нього у 1989–1991 роках – величезною оманною, підробкою і катастрофою.

Отже, маємо низку критеріїв соціального вибору, що вможливають його предметний аналіз. Яким же є цей вибір в Україні під кутом зору даних критеріїв на стадії пошуку нею історичного шляху розвитку? Як уже говорилося, соціальний вибір в Україні є водночас продовженням і запереченням перебудовних процесів у колишньому СРСР. Це спонукає до розгляду особливостей реалізації соціалістичного вибору в Союзі, тобто безаналогового конструктивістського експерименту, з’ясування типу ідентифікаційної практики в радянському суспільстві, вивчення горбачовської перебудови як особливої моделі соціальної експерименталістики та соціального псевдовибору.

---

⁵⁵ Куницын Г. Посмотрим друг другу в глаза // Советская культура. – 1990. – 4 августа.

Розділ III

Соціальна ідентифікація суспільства: теоретико-методологічні засади та проблеми

1. Ідентифікаційний процес, ідентифікаційні практики

Як зауважив свого часу Т.Парсонс, у соціології завжди мають місце контексти, в яких неминуче постають методологічні питання. Ці питання він пов'язував із необхідністю з'ясування достовірності теоретичних положень про емпіричні факти та вихідних засад цих положень¹.

У даному ж разі ми можемо говорити про особливий контекст, що вимагає з'ясування на методологічному рівні дуже непростого питання: на якій підставі слід обґрунтовувати таку характеристику суспільства, як необхідність його соціальної самоідентифікації? Чи можна вважати її атрибутивною для нього? Скажімо, той самий Парсонс, розкриваючи функціонально необхідні умови існування соціальної системи, ідентифікації серед них не назвав. Це, зокрема, такі умови: адаптація (приспособування до зовнішніх обставин), ціледосягнення (постановка цілей та мобілізація ресурсів для їх реалізації), інтеграція (забезпечення внутрішньої єдності, порядку через координацію елементів), латентність (підтримання рівноваги)². Отож, чи можна визначити функціональне місце ідентифікації у цьому переліку?

На наш погляд, очевидним є те, що в усі ці необхідні умови існування соціальної системи неодмінно інтегрована й самоідентифікація. Мабуть, необхідність соціального самовизначення для суспільства має ту саму функціональну значимість, що й, наприк-

---

¹ Парсонс Т. О структуре социального действия. – М., 2000. – С.71.

² Див.: Громов И., Мацкевич А., Семенов В. Западная теоретическая социология. – СПб., 1996. – С.165.

лад, адаптація, цілепокладання та ціледосягнення, підтримання рівноваги тощо. Усі ці процеси не можуть не набувати статусу атрибутивних ознак соціальної системи. Що ж до соціальної самоідентифікації, то – як необхідність – вона, без сумніву, теж є атрибутивною властивістю суспільства, що з'явилася у певних формах ще на ранніх його історичних стадіях. Наприклад, уже первісний тотемізм передбачав здійснення реальної процедури самоототожнення людини (а також роду із самим собою та іншими родами племені) з родовою групою через тотем, що її позначав.

Тотемна свідомість особлива. Вона ґрунтується на символічній організації світу, що, за Е. Дюркгаймом, який вивчав ранні форми релігійних вірувань, становить солідарну систему, всі частки якої пов'язані між собою й гармонійно взаємодіють. Утворюють цю систему люди первісної групи (клану) і речі, закріплені за нею. Звісно, тотемний клан диктує індивідові особливу поведінку, визначає його відчуття навколишнього світу і самовідчуття. “Людина, – писав Дюркгайм, – бачить у речах свого клану своїх родичів чи товаришів. Вона називає їх друзями, вважає, що вони зроблені з тієї самої плоті, що й вона сама. Отже, між ними й нею є виняткова спорідненість й особливі стосунки. Речі й люди перекликаються між собою, якоюсь мірою розуміють одні одних, природно гармоніюють”³.

Спочатку колективний та індивідуальний тотеми зливалися й не розрізнялися між собою. Лише згодом це розрізнення відбулося, і колективний тотем став успадковуватися, набувши значення закону для кожного індивіда. Очевидно, колективний тотемізм слід вважати однією з історично перших форм соціальної ідентифікації, що ґрунтувалася на усвідомленні людьми своєї належності до родової соціально солідарної групи. З того часу ідентифікувати себе з якоюсь групою спільного означає або безпосередньо належати до неї, або ж просто солідаризуватися з нею. Іншими словами, тотемізм задавав систему соціального самовизначення (самоототожнення), яка складалася з двох основних координат: а) належність до спорідненої групи; б) солідарність із нею. У межах

---

³ Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії. – К., 2002. – С.143.

цієї системи функціонувала історично найпростіша ідентифікаційна практика, яка спиралася на тотемне зображення світу, тобто на позначення його певним символом (тотемом). Цей тотем правив за ідентифікаційний образ, в який вдивлялися сама тотемна група і кожний її член і з яким вони себе й ототожнювали.

Звісно, ідентифікаційний процес має свою історію, етапи, форми становлення і розвитку. Усе це потребує спеціальних досліджень, аналізу, якого ми тут не проводимо. Нам необхідно відзначити, передовсім, кілька деталей, які треба першочергово врахувати: 1) названі дві координати тотемної ідентифікаційної практики залишилися й у подальшій історії розгортання ідентифікаційного процесу в суспільстві; 2) цей процес став багаторівневим: загальносуспільним, груповим, інституціональним, індивідуальним; 3) він настільки ускладнився й диференціювався, що виникла безліч координат ідентифікаційної практики, а отже і форм її; 4) нарешті, процес самоідентифікації доповнився ідентифікацією суспільства з боку зовнішнього спостерігача.

Тепер, коли ми збагнули, що ідентифікаційний процес мав місце вже на зорі людського суспільства, що він є атрибутивною його характеристикою, можна висувати гіпотезу про те, що він є невід'ємною складовою історичного процесу. Сама ж самоідентифікація здійснювалася як світоглядна процедура, отже, через світогляд. У соціальній філософії та соціології існує традиція виокремлювати або три етапи історичного розвитку розуму людства (О.Конт), або три роди вищого пізнання (М.Шелер), або ж три історичні типи світогляду – міфологічний, релігійний і науковий. Мабуть, ці суспільні світогляди можна розглядати як три історичні етапи розвитку ідентифікаційної здатності людства та ідентифікаційного процесу. Справді, якщо світогляд є однією із суспільно вироблених форм відображення дійсності у свідомості людини, якщо в ньому ця дійсність відображається через її значення для людини (остання “теоретично” ставить світ у відношення до себе, своїх потреб та цілей власної життєдіяльності й водночас ставить себе у відношення до світу)⁴, то передовсім людина повинна була

---

⁴ Див.: Шинкарук В.І. Марксистсько-ленінська філософія і світогляд // Філософська думка. – 1969. – №1. – С.9.

ідентифікувати себе як людину, носія цих потреб і цілей. Отже, світогляд виконує функцію не лише “світосприйняття”, “світорозуміння”, “світовідчуття”, а й ідентифікації.

Ідентифікаційний процес – широке поняття. Якщо його розшифровувати стосовно таких соціальних суб’єктів, як людство, суспільство, то слід мати на увазі діалектичну роздвоєність цього процесу. Він водночас містить дві процедури, дві паралельні ланки ідентифікації – ототожнення і розрізнення (фіксування відмінностей). Для людства, оскільки воно не знає ніякої іншої, неземної, цивілізації, ця єдність ототожнення і розрізнення реалізується у площині його взаємодії з природою, для суспільства ж – не тільки у цій площині. Суспільство ототожнює себе із собою, іншими суспільствами, а також відрізняє себе від інших. Ми беремо до уваги тільки цей аспект ідентифікаційного процесу, хоча в історичному ракурсі слід визнати генетично першою іншу площину – суспільство–природа.

В історично першому світогляді – міфологічному – людина, практично виділивши себе з природи, ще не усвідомлювала своєї протилежності їй, тому вона ототожнювала природне і суспільне (родове), а свою спільність, тотожність реалізувала тільки у межах свого роду, племені. Що ж до первісного суспільства, то воно ототожнювало себе із собою через природу.

У релігійному масовому світогляді класового, експлуататорського суспільства людина вже виділилась із природи, протиставивши їй собі як предмет оволодіння. Суспільство ж ототожнювало себе із собою як неприродною реальністю, над якою “стоїть” і якою управляє надприродна сила.

У науковому світогляді суспільство ототожнює себе із собою, з іншими суспільствами, а також відрізняє себе від них згідно з даними наукового пізнання, тобто незалежно від суб’єктивних бажань людини, в координатах об’єктивної істини.

На підставі цього виокремлення історичних етапів ідентифікаційного процесу тепер можна говорити про три загальні історичні моделі ідентифікаційної практики – міфологічну, релігійну, наукову, що здійснюються в різних системах ототожнень і розрізнень. Зрозуміло, наукова ідентифікаційна практика – найвищий історичний тип соціального визначення суспільства, однак це аж ніяк

не означає, що вона вільна від проникнення елементів перших двох. Як буде показано далі, і в СРСР, і в сучасній Україні соціальна ідентифікація суспільства відбувалася і відбувається далеко не тільки на наукових засадах, а й на базі міфів, ідеологій, навіть сліпої віри.

Що ж таке ідентифікаційна практика суспільства? Це конкретно-історична форма вираження та реалізації ідентифікаційного процесу, що відбувається в ньому. Із змістового боку соціальна ідентифікаційна практика суспільства – це продукування і відтворення ним більш-менш усталеної власної соціальної ідентичності, свого соціального образу, яким визначається його уявлення про самого себе та маніфестація останнього у світовій або регіональній спільноті. Сам цей образ є складним продуктом тривалого історичного досвіду й пам'яті, взаємодії культури й науки, національних традицій, взаємин суспільства з іншими суспільствами. Він стає стійким елементом суспільної свідомості, суспільного інтелекту.

Упродовж своєї історії суспільство апробує і нагромаджує досвід різних ідентифікаційних практик, що приходили на зміну одна одній або ж доповнювали одна одну певними елементами. Звичайно, щоб відбулася зміна ідентифікаційної практики, остання має вичерпати себе. Що це означає? Те, що на певному історичному етапі, особливо в періоди застою, загнивання суспільства або на переломних рубежах, вона перестає забезпечувати його адекватними ідентичностями та конвенціями для самовизначення різних суспільних груп. Останні втрачають чіткість орієнтирів та координат у соціальному просторі, а отже й відчуття надійності та перспективності своїх статусів і позицій. Створюється ситуація ідентифікаційної невизначеності, в якій ні соціальні групи, ні суспільство в цілому не можуть віднайти свій точний соціальний образ, а старі уявлення їх про самих себе вже не відповідають дійсності. Справа може зайти так далеко, що виявиться під загрозою стійкість світоглядних, моральних, культурних засад суспільства. Виникає реальна можливість подвійних стандартів, нестримної експансії інтересів, конфліктів норм, цінностей. Зрозуміло, в такі моменти суспільство конче потребує ідентифікаційної практики нового типу, спроможної дати нові ідентичності його групам і йому самому.

Ідентифікаційні практики суспільства можна поділити на постійні та тимчасові. До перших належить ретроспективна практика, коли суспільство усвідомлює себе і самовизначається через минуле, його форми та традиції й самоотожднюється з ним. Вона уможливило сталу “присутність” історії у теперішньому і забезпечує насамперед національно-культурні, ментальні стабілізаційні засади суспільства. У площині цієї форми ідентифікаційної практики суспільство запитує себе: хто я? Звідки з’явилося? Ким стало? Ким стану? Відповідь на ці запитання для суспільства має дуже важливе значення з огляду на його сучасність та перспективу: щоб рухатися далі, суспільству належить бачити першовитоки все нових і нових самоідентифікацій. Крім того, соціальні та культурні форми власного минулого послуговують йому певними аналогами, зразками для синтезу минулого, теперішнього і майбутнього у своєму поступі.

Головною наукою, що обслуговує ретроспективну модель ідентифікаційної практики, є історія даного суспільства. Для творення ідентичностей вона дає йому історичні факти, образи та інший матеріал. Проте слід зауважити, що у цій моделі практики самовизначення суспільства особливо важить те, з якої позиції інтерпретуються та пояснюються історичні факти та якою мірою суміщаються їхні контексти. Залежно від цього практика може продукувати істинні чи хибні образи-ідентичності, у зв’язку з чим постає проблема ідентифікаційної істини, в якій зацікавлене суспільство. Щоб не помилятися у самооцінках та усвідомленні самого себе, суспільство потребує тільки істинних ідентичностей.

До постійних ідентифікаційних практик суспільства слід віднести також модель так званої поточної практики. Що це за модель? Це – самовизначення даного суспільства у просторі взаємодії з іншими суспільствами через порівняння себе з ними. Останні послуговують для нього еталонами, що задають координати для цього порівняння, а отже для ототожнення і розрізнення певних його граней і площин. Ця практика дає змогу суспільству постійно стежити за плином свого розвитку на тлі інших суспільств, бачити те, у чому воно відстає від них, у чому – випереджає, у чому – йде на рівні з ними.

Звичайно, суспільство, як ідентифікатор найвищого рівня, може поточно соціально самовизначатися лише в оточенні інших

суспільств, на тлі їхніх ідентифікаційних зразків, однак тільки на власній основі, зокрема на підставі перебігу тих соціальних процесів, що відбуваються в ньому. Ігнорування цієї умови обов'язково спричинить ідентифікаційні ілюзії й помилки, що призведе до блукання суспільства історичними манівцями. І вже не уникнути йому цього блукання, якщо воно під впливом поточної самоідентифікації вдасться до необгрунтованого, невчасного, технологічно невиправданого переходу від однієї форми свого буття до іншої. Найчастіше історичні блукання властиві саме перехідним суспільствам, котрі на тривалий час “застрягають” на стадії “переходизму”.

До тимчасових ідентифікаційних практик належать всі моделі, які органічно не випливають з еволюційних потреб розвитку такого суспільства і які або пропонують, або нав'язують суспільству ті чи інші соціально-політичні сили, виходячи з власних інтересів. Це можуть бути практики, здійснювані на основі застосування до суспільства соціальних чи національних ідей, ідеалів або ж цілей певних груп, замаскованих під державницькі, загальносуспільні чи загальнонаціональні інтереси. Ці практики тому і є тимчасовими, що їх швидко скасовують і витісняють своїми практиками інші політичні сили, які приходять до влади.

Є й інші моделі соціальної ідентифікаційної практики суспільства, про які говоритимемо згодом.

Отже, ідентифікаційний процес у суспільстві розвивається в історичному плані, уможливаючи самовизначення суспільства на основі минулого і теперішнього та певного варіанта майбутнього. Він реалізується через різні ідентифікаційні практики, умови здійснення яких на той чи інший момент назустріч. Самі ж практики покликані виробляти конкретні та надійні ідентичності, тобто образи, поняття, теорії суспільства, що фіксують, зокрема, і пояснюють рівень його соціального розвитку. Вони реалізуються у межах певних координат системи ототожнень та розрізень тих чи інших параметрів суспільства, які (координати) задаються способом продукування історичного процесу та соціальним вибором.

Як свідчить соціологічна література, проблема соціальної ідентифікації суспільства – одна з найскладніших у соціології. Досі не вироблено надійних теоретичних засобів, що їх можна було б

використати для дослідження ідентифікаційних процесів і практик на найвищому – загальносоціальному рівні. Вивчаються головним чином індивідуальна, рідше – колективна (групова) ідентифікація⁵, етнічний та політичний її різновиди.

Розв’язання проблеми наражається на труднощі, які поки що важко подолати в теоретичному плані. Якщо виходити з того, що соціолог повинен розуміти внутрішню логіку та суть ідентифікаційного процесу, то виникає питання: навіщо суспільству потрібна соціальна ідентифікація, для якої мети? Якщо тільки для того, щоб виявити свою належність до певного класу суспільств, то, як то кажуть, не варто й теоретичний город городити. Для цього йому слід зіставити й порівняти свої параметри, характеристики з відповідними параметрами та характеристиками інших суспільств і визначити міру їх збігу в якісному та кількісному плані. На підставі цієї міри стане зрозуміло, чи належить дана суспільна система до класу суспільств, з якими її порівнюють, чи не належить, а тільки наближається до них, а, можливо, навіть віддаляється від них.

Однак ідентифікаційна мета суспільства необхідністю прямого з’ясування соціальної належності, власного соціального характеру навряд чи вичерпується, бо суспільство – не індивід і не група, для яких соціальна ідентифікація збігається з віднесенням до певної спільноти. “Проблема ця, – як пише В.Ядов, – зводиться до виокремлення різних аспектів співвіднесення інтересів індивідів з інтересами певної спільноти за певної соціальної взаємодії та в соціально-часовому контексті. Робітник, наприклад, може ідентифікувати себе з трудовим колективом, національною чи державною спільнотою, демографічною когортою і т.д., й тільки у певних зв’язках та відношеннях – зі своєю належністю саме до

---

⁵ Див.: Социальная идентификация личности / Под ред. В.А.Ядова. – М., 1993. – Вып.1; 1994 – Вып.2; *Макеев С.А., Оксамытная С.Н., Швачко Е.В.* Социальные идентификации и идентичности. – К., 1996; *Ядов В.А.* Социальная идентификация в кризисном обществе // Социологический журнал. – 1994. – №3. – С.35–52; *Хессле В.* Кризис индивидуальной и коллективной идентичности // Вопросы философии. – 1994. – №10. – С. 112–123; *Резнік О.С.* Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. – К., 2003.

робітничого класу або якого-небудь прошарку робітничого класу. Соціальна ідентифікація ускладнюється в ситуації зіткнення інтересів суспільних груп і більше того – в умовах, коли цей незбіг інтересів починає набувати артикулярних форм, тобто дістає вираження у конкретних програмах дій, довгострокових чи короткострокових”⁶.

Для суспільства ж зовсім не достатньо ідентифікації тільки як ототожнення з іншим суспільством. Для нього соціальна ідентифікація має значно глибший смисл, що пов’язаний з визначенням його місця у формаційних або цивілізаційних координатах системи ототожнень та розрізень. А це визначення завжди “зав’язане” на загальносоціологічну теорію суспільства. Чи є вона в нашій соціології? Немає (за винятком однієї пропозиції – див. третій параграф цього розділу). Після відмови від історичного матеріалізму українська соціологія ще не спромоглася розробити таку теорію, тому в загальних поглядах на соціальний типаж українського суспільства вона хибує теоретичною сліпотою, точніше, вона цих поглядів просто не має. Взагалі ж соціологія, як нам здається, не оперує власним поняттям “суспільство”, яке було б вироблене на підставі системи стандартних параметрів суспільства, охоплених відповідною системою генеральних показників.

Можливо, внаслідок цього теоретичного вакууму поки що соціологічно не схоплено всю глибину ідентифікаційної мети суспільства, у світлі якої воно повинно бачити ідентифікацію ще й як нормативний процес, який відбувається в особливих координатах ототожнення і розрізнення: “нормальне–ненормальне”, “краще–гірше”, “передове–відстале” суспільство. Отож, соціальна ідентифікація для суспільства полягає ще й у визначенні тієї міри, наскільки воно нормальне чи ненормальне, краще чи гірше порівняно з іншими. Однак де і яким має бути цей еталон порівняння – в самому суспільстві, що ідентифікується, чи в тому, з яким воно ідентифікується, чи, можливо, поза ними обома?

Все це теоретично не обґрунтовано, хоча проблема “нормального” або “кращого” суспільства в соціології стоїть давно. Вона була

---

⁶ Ядов В.А. Социально-структурные общности как субъекты жизнедеятельности // Социологические исследования. – 1989. – №6. – С.61.

зафіксована вже концепцією “ідеальної держави” Платона, утопіями Мора і Кампанелли. Краще суспільство прагнув побудувати СРСР. Риси нового (“здорового”) суспільства обґрунтував у своїх працях “Шляхи із хворого суспільства” та “Мати чи бути?” Е.Фромм. На його думку, модель такого суспільства має будуватися відповідно до потреб орієнтованої не на володіння, а на буття людини, на засадах здорового споживання, а не патологічного, яке педалює виробництво заради прибутків, наживи, якому служить економіка навіть ціною здоров’я людей. “Наше завдання, – наголошує Е.Фромм, – створити здорову економіку для здорових людей”⁷.

Аналітики, теоретики за кордоном сперечаються щодо різних форм капіталізму (американського, німецького, японського, шведського, швейцарського, голландського) теж з позиції “нормальної” або “кращої” моделі. В цьому контексті газета “Бізнес” зазначала: “Деякі наші співвітчизники вважають, що варто лише нам встановити “нормальне” суспільство – і наші справи підуть на краще. При цьому, звісно, вони розуміють, що “нормальне” – це капіталістичне. Та ось біда! Скільки капіталістичних країн – стільки ж виявляється і форм капіталізму. Яка ж з них більш “нормальна”? Саме на цю обставину звертає увагу своїх читачів американський журнал “Бізнес вік”⁸. Додамо до цього, що цей журнал представив читачам чотири книги, в яких аналізувалися різні форми капіталізму.

Звісно, проблема “нормального” чи “кращого” суспільства теоретично надзвичайно складна. Р.Арон, зайнявшись свого часу аналізом різних політичних режимів, відмовився від традиційного філософського пошуку найкращого з них саме з цієї причини. Він дійшов висновку про те, що питання про найкращий політичний режим можна ставити у ліпшому випадку лише абстрактно, бо: 1) навряд чи є можливим визначити найкращий режим без аналізу його через загальні основи устрою соціуму; 2) поняття найкращого режиму пов’язане з фіналістською концепцією людської природи, тому при застосуванні детерміністського підходу до

⁷ Фромм Э. Иметь или быть? – К., 1998. – С.352.

⁸ Какое общество “нормальнее”? // Бизнес. – 1994. – №12. – 29 марта.

його пояснення дослідник стикається з проблемою пристосування режиму до недетермінованих форм поведінки людей; 3) цілі політичних режимів надзвичайно багатоманітні та, звісна річ, не обов'язково можуть гармоніювати одна з одною, що ускладнює можливість прикладання до них єдиного критерію; 4) навіть за умов певної конкретизації інститути державної влади надто різні, й кожен із них найкраще пристосований до умов своєї країни, конкретної історичної ситуації⁹.

Отже, за Ароном, виходить, що кожний політичний лад, якщо його розглядати конкретно в поєднанні з суспільними умовами, які його детермінували та яким він відповідає та служить, по-своєму “кращий”, унікальний, а тому не сумірний з іншими такими ж режимними формами організації державної влади. Це свідчить про неабиякі труднощі відшукування надійного критерію для визнання “найкращого” політичного режиму та впровадження такої характеристики, як “нормальний” або “аномальний” режим. Очевидно, це саме можна твердити й стосовно суспільства, бо соціальне в кожному суспільстві – теж унікальне.

І все ж російські дослідники О.Золотухіна та В.Золотухін доводять, що в певному ракурсі є цілком можливим розрізнення суспільства “нормального” і суспільства “аномального”, тим паче, що подібне розрізнення публіцистика почала обґрунтовувати ще в епоху гласності¹⁰. Взяти хоча б тодішню офіційну “лінію” критики радянського суспільства. Вона будувалася на підставах постулату його аномальності: суспільство деформованого соціалізму (М.Горбачов). Деформованого – значить ненормального. Неофіційна критика теж ґрунтувалася на зазначеному постулаті, спершу завуальованому, менш явному. Це, скажімо, критика в художній літературі – А.Платонов (“Котлован”), Л.Замятін (“Ми”), І.Ільф та Є.Петров (“Дванадцять стільців”, “Золоте теля”) та ін. “Старий світ, побудований за більшовицькою моделлю, – писав історик В.Ільїн, – уявляється “історичним котлованом”, і не випадково гротескно ірреальні типажі та образи Платонова і Філонова роз-

⁹ Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – М., 1993. – С.46.

¹⁰ Золотухина Е., Золотухин В. “Нормальное” и “аномальное” общество // Свободная мысль. – 1991. – №15. – С.43–49.

кривають його дух і смисл повніше, аніж будь-які документальні свідчення”¹¹.

Критика радянської системи радикальними демократами з позиції еталонів Заходу абсолютизувала її негативні риси. Виходило, що в ній все ненормальне – і держава, і суспільство, і КПРС, і економіка, і техніка та технології... Навіть люди – не люди, а “совки” як носії суто порочних рис¹². Словом, гласність заклала не лише в буденну, а й у наукову свідомість синдром природної “ненормальності” радянського суспільства, впевненість у правоті оцінювання його суто в негативістському ключі. Навпаки, Золотухін та Золотухіна виходять з іншої системи координат “нормальності–ненормальності” суспільства, зокрема, з того, що в сучасному цілісному світі можна умовно розташовувати суспільства вздовж певної осьової цивілізаційної лінії по обидва її боки й фіксувати міру відхилення від неї кожного з них, на підставі чого можна кваліфікувати їх у термінах “норма” і “відхилення від норми”. Характеристики суспільства можуть бути взяті будь-які, але насамперед – фундаментальні, причому за найвищими критеріями. Це такі параметри, як цивілізаційна зрілість, соціокультурні досягнення, інтегрованість у загальносвітові процеси, наявність гнучких адаптивних механізмів, цілісність та повнота системи самовідтворення, продуктивність праці, якість життя тощо.

“Проблему нормальності та аномальності соціуму, – наголошують О.Золотухіна та В.Золотухін, – було б неправильно розуміти так, буцімто в самій реальності існують “суто нормальні” й “суто аномальні” країни. Дійсні соціальні процеси значно складніші, аніж їх схеми, і практично всяке суспільство несе в собі й ті чи інші риси, що нерозривно переплетені між собою. Тому в кожному конкретному випадку мова має йти, власне кажучи, лише про міру їх співвідношення. Використовуючи у подальшому аналізі терміни “нормальне” і “аномальне” суспільство, ми говори-

¹¹ Ильин В. “Авторы катастроф” // Наш современник. – 1991. – №11. – С.162.

¹² Кротов Я. Советский житель как религиозный тип // Новый мир. – 1992. – №5. – С.245; Грушин Б. Легенды и мифы “нового совка” // Московские новости. – 1992. – №4. – 26 января. – С.18–19.

мо тільки про панівні відносини, що визначають місце і роль країни в сучасному світі”¹³.

Яку ж цивілізаційну осьову “лінію” вони мають на увазі? Єдиний світовий рух від традиційного капіталізму до певного суспільства соціальної справедливості, де всі країни, по суті, становлять окремі типи цієї перехідної форми відносин.

Можна погодитися, що сучасні суспільства (після скасування стану двополюсності світу) мають можливість соціально самоідентифікуватися саме через встановлення міри своєї належності до зазначеного типу відносин та включеності у цей світовий рух, оцінюючи себе з позиції цієї міри і, до речі, не обов’язково в оцінках “нормальне–аномальне”.

Ще одна теоретична ідентифікаційна проблема: соціальна спорідненість – неспорідненість суспільств, що ідентифікуються. Що тут мається на увазі? Соціальна спорідненість суспільств означає, що вони за своїми атрибутивними соціальними ознаками належать до суспільних систем одного типу. Вони – ніби рідні сестри чи брати, у яких одні родові засади, одна батьківська сім’я. У таких суспільств однакові або максимально схожі, близькі економічний базис – панівна форма власності, надбудова, соціальний лад, порядок, соціальна структура, модель демократії, політичні режими, системи цінностей, ідеології тощо. Взяти, наприклад, країни, що є членами Європейського Союзу (ЄС). Це – соціально споріднені країни за своїми соціально-економічними засадами, вони досягли приблизно однакового рівня соціального розвитку, демонструють одні стандарти людського життя, і цей розвиток – однотипний. Свого часу соціально спорідненими були соціалістичні країни, що теж належали до однієї однотипної суспільної системи.

Соціально спорідненим суспільствам легко ідентифікуватися за принципом “одне через друге”, бо відмінності між ними не так якісні, як кількісні.

Під тиском та орудою реформатора Україна опинилася на шляху між двома соціально неспорідненими суспільними системами. Не від тоталітаризму до демократії, як часто й механічно пи-

---

¹³ Золотухина Е., Золотухин В. “Нормальное” и “аномальное” общество // Свободная мысль. – 1991. – №15. – С.43.

шуть та говорять, переходить Україна, а від суспільства радянського типу до суспільства західного типу, які ніколи не були соціально спорідненими. Існує технологічна закономірність трансформаційного процесу: чим менш соціально спорідненим є суспільство, від якого переходять, із тим суспільством, до якого переходять, то тим більші руйнації, зміни треба учинити, щоб переделювати його у систему принципово нового соціального типу. Ось чому в Україні за десять років самостійності здійснено такі гігантські руйнування всього радянського і соціалістичного. Реформатор прагне сконструювати суспільство західного типу, а воно, на жаль, не складається, бо дається взнаки не лише несумірність взірця і його копії, а й соціальна неспорідненість вихідного суспільства з прикінцевим або зразковим. Насправді ж виходить пряма карикатура на суспільство-зразок.

Відомий російський соціолог Б.Грушин позначив особливим терміном “соціопотрясіння” все те, що вчинили в Росії реформатори й бізнес. На його думку, реформи спричинили цивілізаційні зрушення, які заторкують навіть природу людини. Розстріл парламенту, дика приватизація, внаслідок якої купка людей пограбувала народ, падіння моралі, розпад нації, зруйнування механізмів, що об’єднували людей у побуті, буденному житті, невизначеність майбутнього, неможливість повернення назад (Росія пройшла точку повороту), бідність, роздратованість, злість, нестандартний стан свідомості, руйнування мови тощо, словом, хвора модель хворого суспільства. “Де ж інтелігенція, котра вважає себе такою?” – саркастично запитує Б.Грушин і сам відповідає: “Вона бере участь у руйнуванні всього того, що слід будувати!”¹⁴. Однак він уникає відповіді на більш кардинальне своє запитання: чи досягнуть ліберальні реформатори-ельціністи своєї мети – перетворити росіян на європейців? Ще нікому, зокрема і Петрові І, це не вдалося.

Хоч би що там було в Росії, але термін “соціопотрясіння”, без сумніву, цілком пасує й Україні, де принципово ті самі результати й наслідки реформ. Єдина відмінність – тут демократи не розстрі-

---

¹⁴ Шаповал С. Социопотрясение по-росийски. Беседа с Борисом Грушиным // Независимая газета. Фигуры и лица. – 2001. – №3. – 8 февраля.

лювали танками Верховну Раду, а змінювали її іншими методами – шляхом “оксамитової революції”. Питання ж про інтелігенцію і про перспективи перетворення українців на “чистих” європейців стоїть так само гостро, як і в Росії стосовно росіян.

Нарешті, заторкнемо ще одну ідентифікаційну проблему. Це – проблема “справжньої” (“дійсної”, “істинної”) ідентичності. Певними своїми аспектами вона сягає ще гегелівської філософії (філософії духу, філософії релігії, філософії права). Гегель говорив, з одного боку, про ідентичність, вироблену різними суб’єктами: індивідами (ідентичність “Я”), групою (ідентичність сім’ї), колективом, суспільством (ідентичність суспільства, народу, нації, держави), а з іншого – про ідентичність “справжню” і “несправжню”. За Гегелем, ідентичність “Я” – це продукт рефлексії індивідом самого себе через іншого індивіда, коли “я споглядаю в ньому самого себе як “Я”; проте і в самому собі я знову ж таки споглядаю безпосередньо наявний, абсолютно стосовно мене самостійний, інший об’єкт”¹⁵. Отже, без категорії “іншого” індивід не може себе ідентифікувати. Він вступає в комунікацію з іншим індивідом (індивідами), і кожен із них сприймає себе визнаним цими індивідами. На цьому ґрунті виникає універсалізована самосвідомість, яку Гегель називає духом і яка є спільною для індивідів через наявність у них єдиних життєвих звичок і норм.

Що ж до колективної ідентичності, зокрема ідентичності суспільства, то Гегель твердив, що сучасне йому суспільство знайшло свою розумну ідентичність у формі суверенної конституційної держави, яка забезпечує своїх громадян розумними законами. Це є правова держава, тобто така організація свободи, за якої механізм насильства та апарат політичного панування обмежені правом. На думку Гегеля, така держава – “дійсна, і її дійсність полягає в тому, що інтерес цілого реалізується, розпадаючись на особливі цілі”¹⁶. Іншими словами, загальний інтерес держави виражає єдність часткових інтересів (громадян, груп, інститутів тощо).

¹⁵ Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т.3. Философия духа. – М., 1977. – С. 240.

¹⁶ Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М., 1990. – С. 305.

Цю тезу Гегеля про державу як основу розумної ідентичності суспільства критикували Л.Фейєрбах, К.Маркс, С.Кіркегор, Т.Адорно та ін. Гегель не враховував класового характеру держави, яка не може забезпечити розумної ідентичності, оскільки як організація несе в собі класові структури, а тому змушена виражати передовсім часткові, класові інтереси, а не загальний цілісний інтерес.

Сучасний дослідник проблеми ідентичності суспільства Ю.Габермас теж спиняється на цій ключовій тезі Гегеля і відзначає, що вона викликає певні теоретичні ускладнення, через які “питання про розумну ідентичність може виявитися таким, що не має сенсу”¹⁷. На підтвердження своїх слів він висуває такі чотири аргументи:

1. Допоки в суспільстві матимуть місце, в тій чи іншій формі, класові структури, в інститутах держави пріоритет надаватиметься не загальним, а частковим інтересам, і політична система залишатиметься залежною від господарської системи, котра інституціонально закріплюватиме нерівний розподіл власності на засоби виробництва, тобто розподіл влади й багатства. Така держава не може мати повного суверенітету, оскільки вона залежить від класів і класових інтересів. Отже, не виконується одна з гегелівських умов “істинної ідентичності” – суверенність держави, внутрішня єдність її загального інтересу.

2. Суверенітет будь-якої держави обмежений міждержавними відносинами, світовим співтовариством. Суверенна сфера вільної діяльності окремих держав обмежена принаймні трьома чинниками: розвитком військової техніки, наддержавною організацією розподілу капіталу і робочої сили, появою “моральної інстанції” світової громадськості, що оцінює діяльність держави. В цьому міждержавному просторі завжди будуть обмеженими можливості самоідентифікації держав.

3. Проблему ідентичності можливо усвідомлено ставити лише тією мірою, якою суспільства залишаються “вмонтованими” в символічний за побудовою та внормований життєвий світ. Якщо

---

¹⁷ Див.: *Хабермас Ю.* В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи. – Донецк, 1999. – С. 34–40.

ці символи та норми змінюються, то втрачає сенс ідентичність, причому це може відбуватися без втручання держави й поза нею, адже життєвий світ людей у формі громадянського суспільства нині відокремлений від держави.

4. За останні два століття в ідентифікаційній практиці суспільств відбулися істотні зміни, за яких базою суспільної ідентичності стали не держави, а нації й політичні партії. Держави, країни, суспільства почали ідентифікуватися за титульними (корінними) націями або ж за правлячими партіями, які прагнуть утвердити ті чи інші перспективи майбутнього, перетворюючись на державні партії.

Інший дослідник цієї проблеми Н.Лукман твердить, що ідентичність складноструктурних суспільств уже не може створюватися через свідомість їхніх громадян, оскільки інтерпретативні системи життєвого світу та його інтерпретації у людей надто різні, а від підсистем суспільства вимагається співвіднесення себе не лише з цілим (суспільством) як системою більш високого порядку, а й із майбутньою системою, будівельним матеріалом для якої та її середовищем вони можуть стати¹⁸.

Габермас і Лукман підводять до головного питання: чи здатне сучасне “складноутворене (складноструктурне) суспільство” сформулювати розумну ідентичність? Якщо так, то на яких засадах і за яких умов? При цьому вони мають на увазі насамперед національну, політичну та культурну ідентичність. Про соціальну ідентичність вони мови не ведуть. Загальна відповідь, яку ці дослідники дають на поставлені питання, ствердна: розумна ідентичність можлива, однак далеко не завжди на засадах формації, до якої належить дане складноутворене суспільство. Вона можлива й на підставі більш універсальних постулатів демократії та прав людини. Річ у тому, що, як вони помітили, національна, політична та культурна ідентичності можуть виходити за межі суспільно-економічної формації (як це можна було спостерігати на прикладі деяких держав – ФРН і НДР, Австрії, Китаю та ін.), що й перекоонує, на думку Габермаса і Лукмана, в необхідності більш загальних умов і можливостей для формування ідентичності.

¹⁸ Там само. – С.41–43.

Хоч ми досліджуємо соціальну ідентифікацію та ідентичність суспільства, цей висновок Габермаса і Лукмана має для нас певне методологічне значення, зокрема, в плані пошуку надійних засад цієї ідентифікації. Наприклад, можна говорити про таку ідентифікацію на ґрунті того іміджу України, держави, суспільства, який нині склався в свідомості світової громадськості. Однак важливішим, на наш погляд, є таке зауваження Габермаса: “Суспільство володіє приписуваною йому ідентичністю не в тому тривіальному розумінні, у якому, скажімо, нею володіє предмет, який може бути ідентифікований різними спостерігачами як той самий предмет, навіть якщо вони сприймають і описують його по-різному. Суспільство у певному розумінні породжує свою ідентичність; і оскільки воно її не втрачає, то цим воно зобов’язане тільки власним зусиллям. Ведучи мову про розумну ідентичність, ми виявляємо, крім того, нормативний зміст поняття. Водночас ми припускаємо, що суспільство може не досягти своєї “справжньої” або “істинної” ідентичності”¹⁹.

Це зауваження стосується і соціальної ідентичності суспільства, яка ним формується (виробляється) і яка має нормативний характер. Габермас має рацію: розумної соціальної ідентичності суспільство за певних умов може і не досягти, вдовольняючись умовною, неістинною ідентичністю. Усе це безпосередньо залежить від тієї моделі ідентифікаційної практики, якої дотримується суспільство.

Проте ці загальні теоретичні положення мають бути застосовані до українського суспільства, що перебуває нині у транзитивному стані, з певним застереженням. Йдеться про те, що для потреб ідентифікації цього суспільства сьогодні більш важливим є створення не якихось універсальних засад, а власних органічних, конкретних умов для створення повноцінної ідентифікаційної практики, що виявила б соціальну природу нинішнього суспільства і надала б йому точний образ самого себе. Наголосимо, що через цю практику воно має самоідентифікуватися, виходячи із самого себе, своїх внутрішніх, а не зовнішніх умов чи із зразків життєдіяльності інших соціумів. Оскільки в Україні громадянське суспільство традиційно західного зразка відсутнє, то це й є однією

¹⁹ Там само. – С.8.

з найбільших перепон для ідентифікації за зовнішнім оточенням чи за якимись універсальними постулатами демократії чи прав людини. Щоб позитивно ідентифікуватися на цій основі, Україні слід забезпечити в суспільстві та державі демократію і права людини на висоті цих постулатів. Тоді й буде, зрештою, забезпечено вихід із ідентифікаційної кризи, але це занадто тривалий процес.

Залишаються в резерві два можливі практичні способи реалізації першого із шляхів виходу з ідентифікаційної кризи: загальнонаціональний референдум або загальносуспільний консенсус. На референдумі український народ має здійснити соціальний вибір, якого в Україні не було. Соціальний технолог розпочав понад десять років тому трансформацію радянського суспільства, не порадившись із народом і не спитавши його згоди на це, хоча тільки народ і є замовником соціального ладу, устрою, за якого йому жити та який його влаштовує. Обравши на референдумі модель суспільства, народ зажадає його побудови. На цій основі й сформується відповідна ідентичність нового суспільства.

Загальнонаціональний консенсус пропонується як засіб для того, щоб за його допомогою сформувати привабливий ідеал майбутнього, на основі якого відбулася б ідентифікація суспільства, розвиток демократії, підвищення політичної та правової культури людей. “Передусім, в суспільстві, – наголошує В.Медведчук, – має бути сформований привабливий, мобілізуючий ідеал майбутнього, до якого прагнула б принаймні його переважна більшість. Його формування має бути результатом широкого демократичного суспільного діалогу з органами влади, узгодження позицій різноманітних політичних сил, які щиро прагнуть віднайти консенсус, активних публічних дискусій у засобах масової інформації з метою укладання суспільного договору з найважливіших, доленосних для країни питань. Причому такий ідеал може бути створений тільки на власній основі, ніякі заклики на зразок “Станемо європейською державою” не здатні задіяти внутрішні резерви особистості й суспільства, тому що в умовах демократизації міжнародних відносин кожний з нас сьогодні має цілком реальний шанс зробити свій власний “європейський вибір”, як, утім, і будь-який інший”²⁰.

²⁰ Медведчук В. Новий вибір демократії. – К., 2001. – С.15

Зауважимо, що консенсусний спосіб виходу з ідентифікаційної кризи менш імовірний, ніж вихід через референдум, оскільки сучасне українське суспільство соціально глибоко поляризоване і політично розколоте на непримиренні сили, яких роз'єднує і кидає в горнило боротьби та протистояння антагонізм між працею і капіталом, що виник унаслідок несправедливо проведеної приватизації народної власності.

Крім того, плюралізм ідеологій, серед яких є непримиренні (отже, вони не можуть бути синтезовані як загальнооб'єднувальний чинник), не дає єдиного “спостерігача”, котрий учинив би соціальну ідентифікацію суспільства на загальноідеологічній підставі. Отже, залишається наука, завданням якої повинно стати обґрунтування моделі ідентифікаційної практики, яка була б самодостатньою для суспільства. Такої моделі наука, в тому числі й соціологія, не обґрунтувала. З усіх цих причин сучасний ідентифікаційний процес в Україні не є єдиним і цілісним, він реалізується головним чином через дві моделі ідентифікаційної практики: ретроспективну та копіювально-імітаційну. Ми досліджуємо переважно другу з них, що ж до першої – то тільки певні її аспекти.

Копіювально-імітаційна ідентифікаційна практика ґрунтується на тому копіювальному експерименті, який проводиться над українським суспільством. Її здійснює насамперед сам соціальний технолог, котрий виступає ще і як ідентифікатор. Щоб розкрити технологічні особливості цієї практики, слід розглянути її в єдності з копіювальним експериментом.

2. Копіювальний експеримент в Україні та імітаційно-наслідувальна ідентифікаційна практика

Уже понад десятиріччя українське суспільство не може однозначно соціально самовизначитися, бо досі не має відповідного загальноприйнятого соціального іміджу, на основі якого можна було б йому самоототожнюватися і розпізнавати самого себе. Йдеться, насамперед про його об'єктивні внутрішні параметри й координати (механізм адаптації до зовнішнього середовища, спосіб виробництва, рівень та якість життя, соціальна структура, соціальні інститути, характер суспільних відносин, тип влас-

ності, влади тощо), які уможлилювали б виявлення ним власної соціальної специфіки, ідентичності, тобто означення того типу соціуму, що життєдіє в суспільстві.

Водночас така інтрасамоідентифікація потрібна суспільству й для процедури співвіднесення та порівняння себе з іншими суспільствами, як у регіональному, так і в планетарному масштабі, а також для виявлення свого місця в цивілізаційному процесі, у світовому співтоваристві.

Що ж заважає розгортанню ідентифікаційних процесів у цьому напрямі? Невідповідність внутрішніх параметрів і соціальних координат сучасного українського суспільства таким самим вимірам як попереднього радянського суспільства, так і нинішніх західних суспільств. У соціальному плані новостворене суспільство в Україні ніби зависло у просторі між характеристиками вказаних суспільств, виявляючи себе незрозумілим їх гібридом.

Отже, необхідних умов для однозначної соціальної самоідентифікації суспільства ще немає. Це означає, що в Україні або заблоковано ідентифікаційну практику, або ж її спрямовано у такий бік, що вона не має можливостей для повної реалізації. “Стриноження” ідентифікаційної практики унеможливує вироблення належних механізмів та систем самоототожнення суспільства. Плинність, трансактивність, неусталеність засад, форм спільності останнього – це характеристики, які є несумісними з потребами його ідентифікації.

Чому ж так невтішно йдуть справи з розв’язанням цієї проблеми? Тому, що впродовж зазначеного часу в Україні зруйновано систему власних соціальних ототожнень, оскільки соціальний технолог-експериментатор діяв і продовжує діяти, піддаючи змінам усі системи суспільства, модерністськи трансформуючи їх не за його власною специфікою та потребами розвитку, а за еталонами західної цивілізації, тобто за чужими зразками. В основу експериментів покладено стратегію копіювання цих зразків, орієнтацію на “кращого іншого” з метою освоєння його способу життя, досягнень у політичній, економічній, соціальній, культурній, науково-технічній, технологічній та інших сферах людської діяльності. Ці досягнення й беруться технологом як координати ідентифікації українського суспільства, його ототожнення з “кращим” суспільством.

Копіювання здійснюється у такий спосіб. Ідеальна модель взірця (юридичний закон, технологія, соціальний інститут, цінність, норматив тощо) переноситься на український ґрунт, де реформатор прагне її втілити. Все, що не відповідає в Україні цьому взірцю, руйнується. На розвалинах будується копія взірця, котра, як правило, не є ідентичною йому, бо на новому ґрунті взірець не може мати абсолютно точної копії, хоча реформатор розраховує саме на це. Таке штучне “підведення” української реальності під чужі стандарти вщент зруйнувало її соціальну специфіку і координати для її, специфіки, означення. Ідентифікаційна ж практика без координат системи ототожнень не може бути проведена.

Хто ж є цей технолог-копіювальник? Це – законодавча і виконавча гілки державної влади, які спираються на політичні сили “заходофілів”, котрі сприймають усе західне як взірець людського життя, культури, моралі, взаємин, як безперечну цінність, а тому в усьому копіюють Захід, мов діти дорослих. Маючи свою владу, здійснюючи законотворчість і контролюючи індустрію ЗМІ, “прозахідники” чинять гігантський політичний та пропагандистсько-ідеологічний тиск на особу і суспільство, насичуючи індивідуальну і суспільну свідомість запозиченими (зокрема у Зб.Бжезинського) стереотипами, ідеологемами та догмами. Найпарадоксальнішою з-поміж них є ідеологема меншовартості, коли “прозахідники” визначають “їх” (хто на Заході) і “нас” (хто на Сході, в Україні та Росії) відповідно як на “цивілізованих” і “нецивілізованих”. Мовляв, “там” люди живуть у цивілізованому суспільстві, а ми... Невже у мавпячому? Так наші “мавпи Заходу” справді менш цивілізовані, аніж сам Захід!

Однак для нашої теми проблема меншовартості – побічний момент. Важливіше відзначити інше: хоча законодавча і виконавча влада становлять єдиного соціально-політичного технолога, все одно впродовж усього періоду трансформувань між ними точилася запекла боротьба за домінування, яка, звісно, справжньої єдності їм не обіцяла. Ця боротьба уособлювалася в протистоянні Президента України й Верховної Ради України. Їй не змогла запобігти навіть спільна заява Президента Л.Кучми, Голови Верховної Ради О.Мороза та Прем’єра Кабінету Міністрів В.Масола про спіль-

ність дій²¹. Тому цілком справедливо заявив із трибуни Верховної Ради України О.Мороз (5 червня 1998 року): “Для сучасної України одним з найбільших дефіцитів і найбільшою проблемою вважається єдність дій влади. Це потрібно визнати. Але одного визнання мало. Треба забезпечити таку єдність. Якого фундаменту потребує вона? Єдино можливого – роботи на основі закону, котрий діятиме в інтересах більшості населення, кожного громадянина і держави”²².

Подальший плин подій засвідчив, що бажаної єдності дій влади не було досягнуто. Протистояння зайшло так далеко, що у Верховній Раді почали працювати над новою національною програмою соціально-економічного розвитку України²³, незважаючи на те, що свою програму “Шляхом радикальних реформ” виконував Президент України. Боротьба особливо загострилася після президентських виборів 31 березня 1999 року, коли Л.Кучма вдруге виборов найвищу державну посаду. У Верховній Раді було створено так звану “більшість”, усунуто з посад керівництво, певною мірою заблоковано діяльність лівої опозиції, її можливості впливати на стан речей. На цій основі виникла більш тісна спілка виконавчої й законодавчої влади, що посилювала реформаторські дії соціального технолога у напрямі західної орієнтації, а насправді – до “дикого” капіталізму, бо соціалізований капіталізм європейського зразка в Україні не будеться.

Щоб діяти в руслі західної перспективи, технолог здійснив свій соціальний вибір через “революцію згори”. Це – модель свідомого соціального вибору, технологія якого принципово передбачає передовсім теоретичне зважування альтернатив майбутнього, визначення пріоритетної, локальне експериментування з метою “лабораторного” підтвердження чи спростування правильності

---

²¹ Совместное заявление Президента Украины, Председателя Верховного Совета Украины, Премьер-министра Украины // *Новости*. – 1994. – №48. – 22 июля.

²² *Мороз О.* Будьмо гідні нашого високого покликання // *Товариш*. – 1998. – №24 (червень).

²³ Про концепцію Національної програми відродження України та заходи по організації її здійснення. Доповідь Голови Верховної Ради України О.Ткаченка на нараді з головами місцевих рад Одеської області 20 травня 1999 року // *Голос України*. – 1999. – №95. – 25 травня.

цього визначення, створення проектів, планів, програм, сценаріїв проведення реформ, що забезпечують перетворення в межах практичної реалізації обраної перспективи. Однак усього цього реформатор не дотримався.

Бюрократія – як головний суб’єкт “вибору згори” – для його реалізації сконцентрувала у сфері своєї дії та компетенції спеціалістів, численних закордонних радників, елітарних носіїв суспільного інтелекту, руйнівні реформаторські технології, важелі управління і канали зворотного зв’язку, ресурси, засоби контролю тощо. Проте головними технологічними інструментами у справі реалізації вибору “як революції згори” слугують для неї влада й держава, що, по суті, привласнена нею. Одна лише вертикаль держадміністрацій здатна учинити із суспільством все, що їй заманеться, а в спілці з бюрократією на виробництві та силовими структурами держави вона може гнути його в дугу, і навряд чи хто-небудь їй в цьому завадить. Що й казати, не кращий варіант розподілу влади придумали народні депутати, дискутуючи влітку 1996 року над укладанням та ухваленням Конституції України, бо з їх вини демократія в Україні ходить у мундирі чиновника.

Як же діє технолог? У принципі, в різні способи, зокрема й насильницькі, використовуючи так званий адміністративний ресурс, тобто владу і державу, її інститути. Тому соціальний вибір як “революція згори” є тією чи іншою мірою насильницьким вибором, що нав’язується суспільству. Він розрахований на те, що більшість має погодитися з волею керівної та політичної меншості й підкоритися їй. Зрозуміло, що у такому виборі суб’єкт (творець) історії й суб’єкт вибору не збігаються. Бюрократія та політична еліта не допускають творця історії України до вибору прийняттого для нього її, історії, варіанта. Йому надається можливість прямої участі тільки в реалізації обраної меншістю перспективи.

Загальна схема експериментальної діяльності соціального технолога така: законодавець, ухвалюючи певні правові акти, створює відповідне правове поле (дозволений соціальний простір) дій виконавчої влади. Остання, дотримуючись спеціально розроблених для неї законів, модерністськи діє в межах цього поля, а в разі недотримання їх чи прямого порушення навіть виходить за межі дозволеного правового простору. Сили підтримки здійснюють

теоретичне, ідеологічне, політичне, пропагандистське, інформаційне забезпечення діяльності технолога. Коротше кажучи, законодавець за допомогою права, яке він перманентно трансформує, вкладаючи в нього певні соціальні ідеї та ідеали, відчиняє “двері” у той бік історичного руху, куди виконавець має підштовхнути своєю дією поступ суспільства.

Виникає суто експерименталістська ситуація, адже щоразу в новому правовому просторі виконавець змушений учинити модерністську дію, не знаючи точно очікуваного результату. Це той гегелівський момент історії, коли задум і результат повністю не збігаються. Як і в справжньому лабораторному експерименті, технолог, хоча теоретично і передбачає запланований результат, сподівається на його з’яву, все ж не знає наперед усіх його точних параметрів, їхніх величини, якості тощо.

Таким чином, те, що він отримає завдяки своїй модерністській дії, самою дією повністю не визначається, бо вона опосередковується умовами, що теж детермінують результат. Отож, тільки завершення дії, ба й експерименту, внесе ясність у ці очікування.

Проте для суспільства, що реформується, важливою є міра зазначеного незбігу задуму і результату, яка може бути відносно значною чи незначною. Хоча це зумовлюється цілим комплексом чинників, але більш за все – способом модерністської діяльності самого технолога, її оптимумом. Тут і постає проблема соціальної відповідальності експериментатора перед суспільством за спосіб та результати своєї дії, характер трансформації, а до неї “прив’язується” інша проблема – проблема ціни перетворень та зиску від них, тобто хто виграє, а хто програє від реформ? І чи можливо таке, щоб усі виграли?

В Україні ці проблеми надзвичайно актуальні й гострі, саме вони поляризують політикум на непримиренні партії, бо, по-перше, соціальний технолог-копіювальник настільки відверто повів реформи коштом народу, що останній заплатив і продовжує платити за них надзвичайно високу ціну. На підтвердження цього достатньо тут навести такі дані: за весь реформаторський період до 2000 року відбувся кількарізний спад виробництва, у 3,5 раза зменшився ВВП, у 7–8 разів упав рівень життя майже 80% населення країни, постійно скорочувалася його чисельність. За даними

Держкомстату, на 1 січня 2001 року кількість населення України становила 49 млн 291 тис. осіб²⁴, тоді як перепис 1989 року зафіксував 51 млн 45 тис. осіб. Грудневий же перепис 2001 року дав цифру в 48 млн 457 тис. осіб.

Переломне зростання виробництва, що розпочалося з 2000 року, не може і ще довго не зможе забезпечити його рівень, еквівалентний тому, що був досягнутий на початку 90-х років минулого століття. Є прості розрахунки. «Якщо ВВП України, – пише професор О.Гош, – наростатиме щорічно на 6,5% (нам необхідно, каже Президент, 6–7%), то ми збільшимо ВВП у 5 разів за 25,5 років. Щоб наздогнати країни – кандидати до вступу в ЄС за умови, якщо їхній ВВП зростатиме темпом приросту 3% щорічно, Україні потрібно 45 років»²⁵. А це вже термін зростання двох–трьох поколінь. За цей час може не один раз змінитися політичний та соціальний режим в Україні, сам соціальний технолог, а тому й характер та напрям реформ.

Постає питання: якщо маємо такі невтішні результати реформаторської трансформації суспільства, соціальних відносин, яка зменшила науково-технічний, економічний і технологічний потенціал держави, різко знизила рівень життя основної маси населення, і не лише трудовий, а й життєвий тонус нації (остання, як бачимо, надто ослабла і почала вимирати), то чи є стратегічно правильним, технологічно оптимальним та соціально справедливим і гуманним спосіб проведення реформ? Це – не риторичне запитання. Світова реформаторська практика доводить, що реформи, які реалізуються через послідовно деградаційний курс (погіршення параметрів життєдіяльності суспільства і людини), не мають перспективи. Рано чи пізно вони зазнають краху, бо спосіб їх здійснення кардинально суперечить головному призначенню реформ – поліпшувати життя. Такі реформи набувають ознак чогось іншого – історичної авантюри, контрреволюції тощо.

²⁴ Тенденція: з 1993 року спостерігається постійне скорочення населення // День. – 2001. – №27. – 24 лютого.

²⁵ Гош О. Озвучена безпорадність придворних теоретиків // Комуніст. – 2000. – №48. – 30 листопада.

По-друге, реформатор не лише припустився грубих технологічних помилок, а й не забезпечив належної реалізації декларованих пріоритетів розвитку суспільства. На листопадовій (2000 року) науковій конференції “Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку” Президент України Л.Кучма проаналізував основні досягнення й упущення реформ, їхній суперечливий і неоднозначний, із точки зору технологій та результативності, характер. Якщо в економічній сфері відбулося пожвавлення виробництва, то у соціальній – нічого подібного не спостерігається. За словами Л.Кучми, на початку системних змін не вдалося “чітко визначити цільову функцію реформ”, а під час їх проведення ігнорувалася органічність зв’язку “минуле–сучасне–майбутнє”, бракувало вміння обмежити всесилля олігархічного капіталу, не збігалося слово з ділом тощо. “Розрив між словом і ділом, – наголосив глава держави, – уже відчутно загальмував наш поступ, суспільство й держава надто дорого за це заплатили”²⁶.

По-третє, в Україні системна трансформація суспільства здійснюється у такий спосіб, що всю суму широкомасштабних перетворень, змін, результатів і наслідків їх не може охопити своїм інтелектом не те що сам соціальний технолог, а й навіть українська наука зі своїм досить потужним дослідницьким, кадровим потенціалом. Отже, це – ризикований спосіб реформувань, що несе суспільству низку загроз (адаптивних, економічних, політичних, геополітичних, соціальних) – вже хоча б тому, що реформи йдуть через незнання, методом спроб і помилок, а фініш реформувань та загальний цільовий результат їх губляться в історичній невизначеності. Людям може набриднути чекати цього результату так само, як колись набридло їм чекати комунізму. Тоді неодмінно виникне синдром втоми від реформ.

Системна трансформація суспільства зі зміною його історичної долі та характеру розвитку потребує постійного наукового забезпечення, уваги з боку наукового розуму. Але останній зазнає фіаско,

---

²⁶ Погляд у майбутнє. Виступ Президента України Леоніда Кучми на науковій конференції “Україна на порозі XXI століття: уроки реформ і стратегія розвитку” 15 листопада 2000 року // Президентський вісник. – 2000. – №21. – 18–24 листопада.

оскільки технолог-копіювальник керується цим розумом значно меншою мірою, аніж запозиченими взірцями в межах копіювальної практики. Він здійснює перетворення, що за сумою змін та наслідків перевершують здатність науки їх досліджувати та осмислювати й тим самим слугувати для технолога надійним інструментом реформаторської практики, забезпечувати його зв'язок із цією практикою, контроль над ситуацією, ідентифікаційні образи суспільства тощо.

По-четверте, трансформація проводиться з такою швидкістю, що випереджає адекватні реакції суспільства у відповідь, не дає йому часу освоїтися з нововведеннями, звикнути до змін та нових соціальних інститутів і механізмів дії, тому суспільство, ніби приголомшене, історично блукає. Воно не відчуває справжньої швидкості свого руху в майбутнє і не уявляє векторності цього руху – і не тільки тому, що десятки політичних партій пропонують йому кожна своє бачення перспективи, спантеличуючи людей. Цю векторність приховує від нього сам реформатор, декларуючи міфічні, неістинні цілі та пріоритети.

Звісно, реформи можна прискорювати чи уповільнювати, а реформаторський період подовжувати чи скорочувати, але аж ніяк не довільно. Д.Рузвельт під час депресії кінця 20-х – початку 30-х років минулого століття активно реформував упродовж 100 днів²⁷. Це була експрес-реформа, швидке здійснення якої забезпечило досягнення поставленої мети. П.Століпін просив у громадян Росії 20 років спокою і стабільності. Стільки часу було йому потрібно для проведення своєї аграрної реформи, але це термін, коли виростає нове покоління. Чим він визначався? Умовами тодішньої Росії та цілями реформи. Облаштування хутора вимагало 8–10 років напруженої праці селянської сім'ї, що вийшла з общини. Враховуючи простори країни та її регіональні особливості, Століпін подвоїв строк перетворень.

В Україні технолог весь час прагне провести трансформацію як прискорену радикальну реформу. Спочатку він прагнув якомога швидше відірватися від Росії, а тепер – форсовано побудувати нове суспільство, щоб якомога швидше приєднатися до

²⁷ Семенов Э. Всего 100 дней // Правда. – 1992. – 11 января.

Євросоюзу, до цього його підштовхували й продовжують підштовхувати певні політичні сили, ЗМІ, звинувачуючи його у повільності, ба й у “відсутності” реформ. Однак експрес-реформа в Україні неможлива, і це зумовлено як тими масштабними завданнями, що їх належить розв’язати, та невдалою технологією перетворень, так і соціальним вибором, у ракурсі якого вона реалізується. Це – проголошений європейський вибір, за яким країна поспішає не лише інтегруватися в Європу, а й побудувати суспільство за її стандартами. Однак практична реалізація цього вектора наражається на великі перепони та труднощі, що сягають цивілізаційного масштабу.

По-п’яте, трансформація не витримана технологічно й структурно, тому вона йде з перекосами. Дослідники інколи виокремлюють у системній трансформації такі найголовніші процеси, як деструкція, конструкція, модифікація та ініціація суспільних інститутів, структур і способів дії²⁸. Якщо з огляду на це схарактеризувати експерименталістику в Україні, то впадає в око переважання в ній деструктивних процесів, тому за їх наслідками десятиріччя 1991–2001 років дехто з дослідників називає “соціально-економічним і геополітичним катаклізмом”, “справжньою національною катастрофою”, “періодом псевдореформ”, “втраченим десятиріччям”²⁹. За цей час зруйновано практично всі структури попередньої системи, причому обсяги та глибина руйнувань відповідають масштабам не реформи, яка не демонтує субстанційні засади суспільства, а революції, яка руйнує все, зокрема, й економічний фундамент суспільства. Ось чому виявилася підірваною попередньо досягнута матеріальна база життєдіяльності народу, якому доводиться, по суті, через виснаження й ослаблення “доганяти” західні країни фактично з “нульового циклу” – з руїн.

Це є одним із абсурдів трансформації в Україні, яку технолог прагне знову поставити врівень із розвиненими країнами (свого

²⁸ *Wesołowski W.* Transformacja charakteru i struktury interesów: aktualne procesy, szanse i zagrożenia // *Spółeczeństwo w transformacji. Ekspertyse i studia.* – Warszawa, 1993. – S.119–142.

²⁹ *Гринев В.Б., Гугель А.С.* Потерянное десятилетие – контуры новейшей политической и экономической истории Украины. – К., 2001. – С.3–5.

часу вона вже була “на рівні”), зруйнувавши опору для гонитви за ними й декларувавши непосильне двоєдине завдання: водночас створювати цю опору (економічний базис) і забезпечувати випереджальні темпи свого розвитку, які дали б змогу догнати лідерів. Проте чи не утопія це? “Управлінські дії, ґрунтовані на прагненні наздогнати країни-лідери, копіюючи їх сучасну політичну й економічну моделі, – наголошують автори книги “Доктрина Кравчука”, – хибні в самій своїй основі. Досвід суспільного розвитку свідчить: той, хто наздоганяє, ніколи не наздожене”. І далі: “Наздоганяти може лише той, хто здатен, збагнувши світові тенденції, перейти від “траєкторії переслідування” до “руху на випередження”. Такий тип руху передбачає стратегічну орієнтацію суспільства на нові прогресивні засади соціальної організації”³⁰.

Поза сумнівом, ці випереджальні технології у сфері виробництва та прогресивні засади соціальної організації неможливі на ґрунті наявного трансформаційного процесу, бо вони потребують переважання конструктивних аспектів реформ над деструктивними. Сьогодні ж їхня конструктивна спроможність надзвичайно малопотужна і навіть не урівноважує деструктивну тенденцію, тому соціальному технологіві слід багато ще працювати над удосконаленням технології самих реформ. Однак не це є головним у проблемі “доганяння”, а те, на що натякнули автори книги “Доктрина Кравчука”: “стратегічна орієнтація суспільства на нові прогресивні засади соціальної організації”.

На наш погляд, це означає ось що: суспільство, що рухається наздогін, зможе наздогнати суспільство-передовика не завдяки механічному запозиченню у нього технологій, а завдяки більш продуктивному застосуванню їх та зміні власної соціальної природи, структури, організації, які мають стати прогресивнішими, досконалішими, аніж такі самі параметри суспільства-лідера. Докорінно змінившись, суспільство проявить більше енергії, активності, забезпечить значне прискорення темпів розвитку, що й допоможе йому стати врівень із лідером. Без цієї умови навряд чи гонитва за лідером, який, звісно, не стоїть на місці, досягне

---

³⁰ Врублевський В., Мороз О., Саєнко Ю. “Доктрина Кравчука”. Начерк програми інтелектуалізації і формування модерної української нації. – К., 2001.– С.9.

успіху. Це підтверджує приклад 33 незалежних держав Латинської Америки та Карибського басейну. “Півтора сторіччя розвитку капіталістичним шляхом, – писав директор Інституту Латинської Америки РАН В.Вольський, – навіть за умов активної участі транснаціональних корпорацій, хоча й наблизили країни регіону до межі розвинутих держав, та все одно не дали змоги жодній із них переступити цю межу”³¹.

Виявляється, що вони застрягли у тенетах так званого периферійного капіталізму, який відрізняється від капіталізму пост-індустріальних центрів планети не так рівнем розвитку, як самою моделлю способу виробництва і розподілу матеріальних благ. Запізнившись з розвитком власного, національного капіталізму, ці країни упроваджують і розвивають імітаційну його модель, спираючись на ін’єкції іноземного капіталу, запозичення технологій та ідеології. “Тут уже немає взаємоузгодженого розвитку елементів моделі, – наголошував В.Вольський, – імітація починається з утворення, по суті, вельми недолугого та однобоко орієнтованого ринку, на якому привілейовані верстви населення змогли б купити все, як у будь-якій розвиненій країні. При цьому автоматично виключаються з участі у ринку і зводяться на рівень бідності величезні маси населення, що робить модель розподілу надзвичайно несправедливою. З іншого боку, формування “привілейованого суспільства споживання” неминуче веде до скорочення нагромадження. Ще одне значне відрахування із нагромадження здійснюється за рахунок вивезення з країни прибутків і процентів іноземного капіталу. Внаслідок цього суспільство не лише отримує низькі темпи розвитку і велику армію незайнятого населення, а й, що найголовніше, позбавляється власної бази інновацій. Нарешті, модель периферійного капіталізму неминуче передбачає “відплив мізків” – ще один великий мінус в її балансі”³².

Поза сумнівом, унаслідок ліберальних реформ Україна йде у бік периферійного капіталізму, вже створивши його “дику”, кримінально-олігархічну форму. Вона демонструє такий корінний дефект

³¹ *Вольський В.* Обречены на периферийность? // Правда. – 1992. – №193. – 22 декабря.

³² Там само.

механізму функціонування периферійного капіталізму, як деяке пожвавлення економіки завдяки скороченню витрат на задоволення потреб трудящих, на соціальну сферу, науку тощо і не демонструє хоча б слабенького периферійного розвитку. Отож наздоганяльний ринковий капіталізм – шлях, який не вселяє надії на успіх.

Нарешті, по-шосте, вітчизняні суспільні науки значно відстають у справі дослідження реформаторської практики та її результатів і наслідків, розв'язання нагальних теоретичних проблем суспільних перетворень. Серед цих проблем – тип соціального технолога, що історично підходить Україні, принципи, спосіб та результати його дії; точна ідентифікація вихідної соціальної якості суспільства, з якої почалися його трансформація та модернізація; визначення принципів можливостей оцінки тривалості проміжку історичного часу, впродовж якого можна вважати припустимим і раціональним проведення радикальних реформ у суспільстві та необхідності штучного втручання соціального технолога в його історію; обґрунтування цивілізаційних еталонів оптимальності та соціальної справедливості цих реформ; кваліфікація кінцевої цільової якості суспільства, якою освячується і виправдовується модерністський експеримент над ним.

Теоретична нерозробленість цих проблем не тільки обмежує можливості осмислення реформаторського процесу, а й робить його стихійним, багато в чому зайвим, не виправданим.

Якщо враховувати ці шість зауважень щодо експерименталістської діяльності соціального технолога та його реформ, то варто запитати, що ж являє собою копіювальний спосіб трансформації та які соціальні проблеми він спричинив?

Щоб говорити про ці речі, слід попередньо з'ясувати хоча б принципові особливості конструктивістського експерименту в СРСР, на зміну якому в Україні упроваджено копіювальний експеримент. Останній технологічно і політично є методом побудови новітньої історії України та забезпечення відповідної соціальної ідентифікації українського суспільства. Він декларується та упроваджується як спроба прямого історичного заперечення і спростування безаналогового конструктивістського методу розбудови нової суспільної формації, навіть цивілізації, за соціалістичним ідеалом. Цей метод уперше було апробовано в колишньому СРСР,

до якого як складова донедавна входила й Україна. Крім того, як уже говорилося, він є певним продовженням реформаторської практики перебудовного періоду в Радянському Союзі, а тому не є самодостатнім.

Конструювання суспільства за ідеалом майбутнього – надзвичайно складна, відповідальна і ризикована справа, що спирається на унікальний механізм реалізації, порушення якого категорично неприпустиме. Навіть мінімальні збої у цьому механізмі погрожують деформаціями, переінакшеннями результатів конструктивістської практики, тобто відхиленнями від ідеалу. А ці відхилення (за умови досягнення ними певної критичної маси) означають побудову не “того” суспільства. Останнє поза ідеалом, без ідеалу або ж без відповідності ідеалу просто себе не впізнає.

Ідеться про те, що у межах конструктивістської практики суспільство має змогу соціально розпізнавати себе тільки у процесі й через процес конструювання самого себе відповідно до ідеалу, що є його “дзеркалом”. Чим ближче до ідеалу сконструйований оригінал, тим легше йому самовизначитися на його тлі. Тож, якщо порушуються технологія і механізм процесу конструювання суспільством самого себе, то неодмінно буде деформовано і процес його самовизначення.

Побудова в СРСР суспільних відносин і в цілому суспільства на основі соціалістичного ідеалу була історично безаналоговою. Вона здійснювалася не за зразками історії, бо їх не було (як відомо, до початку спроб цієї побудови в СРСР соціалізм існував не як реальне суспільство, а тільки як певна соціальна ідея та теорія), та у постійному експериментальному, інноваційному ключі. Отже, це був процес свідомого творення історії, у соціотехнологічному та соціоінженерному механізмі якого важливе значення мали такі вузлові елементи, як: 1) соціалістична ідея, ідеал та мета як особливі форми випереджального відображення дійсності та ідеальні засоби її перетворення; 2) теорія соціалізму, евристична сила якої мала забезпечувати надійні екстраполяції у майбутнє, створення реалістичних його образів та обґрунтування способів їх реалізації (інтелектуальна технологія); 3) адекватні соціотехнології та соціоінженерії, застосування яких мало забезпечувати рафіновану чистоту інноваційного експерименту; 4) особливий соціальний

технолог, котрий повинен був володіти могутнім самостійним інтелектом, що мислить на випередження, бути водночас теоретиком і практиком-експериментатором (спочатку на локальних полігонах і тільки потім – на суспільстві). Цей технолог – вищий за тих, що будь-коли діяли. Ще одна важлива його риса – здатність уникати небезпеки зведення складної технології інноваційного експерименту до методу спроб і помилок, кампаній “кавалерійського” натиску тощо; 5) сепарація досвіду, ініціативи та творчості мас, без яких будувати нове суспільство неможливо; 6) забезпечення неперервності та надійності зворотного зв’язку, якого вимагала необхідність управління безаналоговим експериментом; 7) сприятливість зовнішніх і внутрішніх умов.

Проте в СРСР цей експеримент був реалізований, але певною мірою скомпрометований, бо він зіткнувся не тільки з гігантською протидією зовнішніх чинників (зокрема, світової капіталістичної системи, яка не лише у всілякі способи гальмувала соціалістичний експеримент, а й прагнула знищити його економічними блокадами й війнами). Експеримент наштовхнувся також на безпрецедентні порушення з боку експериментатора (бюрократія і КПРС) його технології, зрештою, на втрату цим технологом експериментаторських кондицій, здатності до безаналогової, інноваційної соціальної експерименталістики.

Річ у тому, що, по-перше, опинилася у полоні догматизму суспільна теорія, яка на рубежі 70–80 років ХХ століття не дала чіткої відповіді ні на питання про те, якого ж соціального типу суспільство було побудовано в СРСР за 70 років його розбудови, ні на питання про надійну стратегію подальшого розвитку радянського суспільства, тобто про нову модель соціалістичного вибору. По-друге, найвища управлінська (партійно-державна) бюрократія за цієї умови втратила віру в безаналоговий конструктивістський експеримент (“Досить винаходжувати велосипед!”) і світоглядно переорієнтувалася на альтернативний спосіб історичної творчості, продемонстрований Заходом. По-третє, КПРС як правляча партія припустилася неймовірної політичної помилки, віддавши абсолютну владу не трудящим (вона так і не привела до влади свій клас), а бюрократії й цілком довірила їй справу здійснення конструктивістської практики на основі соціалістичного ідеалу.

Партія не врахувала соціальної природи бюрократії – ні як особливої (раціональної, за М.Вебером) управлінської організації, котра задля свого виживання здатна навіть знищувати і “свою” державу, і “свою” партію, аби підпорядкувати собі нову державу і нову партію, ні як особливої соціальної групи, що має свої інтереси, ніколи ними не поступається і задовольняє їх, як правило, коштом інших груп.

Із цих причин в СРСР не могла не виникнути парадоксальна ситуація, коли правляча партія опинилася під п’ятою своєї бюрократії, стала повністю їй підвладною, а зведення ролі партії у відносинах з керівною верхівкою до позиції та функції “одобрям-су” свідчило про втрату нею не тільки реальної влади, а ще й самостійного колективного розуму (інтелекту), спроможного не просто реферувати, а й контролювати політичне мислення і політичну поведінку цієї верхівки. Ось чому й сама КПРС заблукала серед альтернативних варіантів майбутнього, щойно вони відкрилися перед радянським суспільством під час горбачовської перебудови. З цієї ж причини (втрати колективного розуму) в 1990 році вона без опору позбулася статусу правлячої партії, віддала владу, і це означало кінець конструктивістського соціалістичного експерименту в СРСР, бо без правлячої марксистської партії соціалізм не будується.

Отже, відхід від безаналогового конструктивістського творення історії, замість його технологічного вдосконалення, і перехід на технології копіювального методу історичної творчості розпочалися ще в колишньому СРСР. Горбачовська перебудова – не що інше, як епопея цього переходу.

Після здобуття політичної самостійності Україна відкинула конструктивістську модель ідентифікаційної практики. Загальний напрям реформувань став не лише прямим продовженням, а й значним посиленням копіювальних перебудовних процесів, що ґрунтувалися на наслідуванні західних еталонів і стандартів організації соціального життя: роздержавлення, приватизація, підприємництво, приватний бізнес, структурна реорганізація, послаблення державного контролю в економіці, суспільстві, скасування державних гарантій захисту інтересів людини тощо. Єдина відмінність між перебудовною і постперебудовною трансформаціями

полягала в тому, що першу з них М.Горбачов здійснював на ґрунті соціал-демократичної ідеї, прочитаної у західноєвропейському ключі, а другу – Л.Кравчук та Л.Кучма на основі неоліберальної ідеї, зокрема в її революційно-радикальній версії, потрактованій крізь призму рекомендацій та фінансових обіцянок МВФ.

Як зауважив колишній радник Президента України з макроекономіки А.Гальчинський, “наш вибір на користь неоліберальної моделі не був спонтанним, не маючи на старті реформ ні найменших уявлень про логіку ринкової трансформації, ми змушені були покладатися на принцип запозичення”³³. Запозичили все, що приписувала робити з економікою та суспільством неоліберальна ідеологія: 1) усунення держави з економіки; 2) прискорену приватизацію; 3) ліберальне ціноутворення; 4) створення капіталістичного ринку; 5) пріоритетність макроекономічної стабілізації та форсоване стискання грошової маси як основи приборкання інфляції (монетаризм); 6) ставку на зовнішні запозичення як головний інструмент політики економічного зростання; 7) грошову реформу; 8) політичну реформу тощо. І все це прикривалося гаслами: “Швидкі реформи – основа успіху!”, “Альтернативи обрано курсу немає!”, “Курс правильний і буде продовжуватися!”

Таким чином, копіювальний експеримент засновано несамостійним, необізнаним і некомпетентним реформатором на ґрунті відвертих запозичень як визначального інструменту перетворень в Україні. Тож логічно він значно простіший, аніж той спосіб безаналогової конструктивістської практики, від якої відмовилися. Оскільки це є метод конструювання суспільства за зразком, то його схема спирається на такі базові технологічні елементи: 1) пошук та запозичення чужого зразка (технології, юридичні закони, нормативи, цінності тощо); 2) залучення радників, експертів (як іноземних, так і вітчизняних) до процесу реформування на всіх його стадіях; 3) руйнування в суспільстві всього, що не відповідає запозиченим зразкам; 4) побудова на цих руїнах копій зразків; 5) застосування протилежних експерименталістських технологій – якщо за конструктивістської практики в Радянській Україні відбувалися, скажімо, процеси одержавлення, то тепер у

³³ Гальчинський А. Час виправляти помилки // Віче. – 2000. – №7. – С.80.

пострадянській Україні – процеси роздержавлення, виведення ледве не всього за межі держсектору; якщо там переважало усуспільнення, то тепер – приватизація, що є водночас засобом руйнації попередньої економічної системи й побудови нової; якщо в СРСР домінували соціальна солідарність, інтеграція, то тепер – дезінтеграція, роз'єднаність між людьми, індивідуалізація (піднімають на щит бога індивідуалізму); якщо колись поклонялися плану, то тепер – ринку і т.д., і т.п.

Однак думав чи не думав технолог, удаючися до копіювального методу руйнівної експерименталістики, але процеси соціальної історії в Україні пішли далеко не в руслі його сподівань, а саме суспільство потрапило в пастку історичної невизначеності, бо воно втратило закономірності і тенденції свого попереднього розвитку. Тепер прагнуть надати йому іншої динаміки, іншого історичного вектора на ґрунті принципово інших закономірностей і тенденцій еволюції, очікуючи на появу їх не із внутрішніх потреб саморозвитку суспільства, а внаслідок побудови в ньому копій за зразками чужої життєдіяльності. Сподівання цілком зрозуміле, бо в копіях мали б з'явитися ті самі закономірності та тенденції, що й у зразках, але марне, оскільки, наголосимо ще раз, копії виявилися не тотожними запозиченим зразкам, а відтак і закономірності та тенденції їх функціонування і розвитку не збіглися з тенденціями зразків.

Окрім того, виявилось, що механічне копіювання західних соціальних проектів та наслідування чужого досвіду не позбавляють експериментатора-копіювальника необхідності теоретичного обґрунтування шляхів соціального розвитку українського суспільства. Для цього слід мати не чужі, а власні теоретичні концепції. Без них і запрошені із-за кордону радники не допоможуть.

Факт невідповідності між запозиченими зразками та копіями їх, створеними в Україні, дуже багатогранний. Скажімо, починаючи реформи, експериментатор, напевно, хотів мати в Україні систему розвиненого капіталізму, точніше, так званого соціального ринкового устрою, а отримав унаслідок копіювальної трансформації “дикий”, архаїчний капіталізм, з олігархічно-кримінальною специфікою. Замість прозорої соціальної демократії він створив диктатуру корумпованого чиновництва, а розваливши радянське

суспільство трудящих, отримав двосекторне суспільство: “тіньове” і “світле”. В “тіні” крутяться соціальні групи, котрим надано гігантські шанси видоювати корову кримінального ринку та необмеженої й деформованої економічної свободи з метою отримання величезних прибутків. У “світлому” секторі діє більшість, яка не має таких шансів. Отже, маємо не “те” суспільство. Розваливши те, у якому жили, не створили таке, на яке сподівалися, копіюючи чуже.

Стало зрозуміло, зокрема, що метод копіювальних запозичень – технологічно обмежений інструмент. Уможлививши глибокі руйнації та побудову неточних (щодо запозичених зразків і моделей) копій, він не забезпечив досягнення головної мети перетворень в Україні – зробити її максимально наближеною до “привабливого іншого” та схожою на нього, тобто на більшість країн Європи, не підняв, а знизив рівень життя народу, до того ж, виявився обтяженим несправедливо проведеною приватизацією, за якої виграли, на думку респондентів, лише три групи населення: представники влади, керівники підприємств та ділки тіньової економіки³⁴.

Не будемо говорити про відмінності копій від зразків, що спостерігаються у багатьох сферах життєдіяльності новоствореного українського суспільства, але його загальна соціальна несхожість, неспорідненість із Заходом вражає. Даються взнаки цивілізаційні, ментальні, культурні, моральні, історико-традиційні, геополітичні та інші відмінності, які ставлять перед реформатором і суспільством питання про раціональні межі копіювальної стратегії та звільнення від ілюзії щодо досягнення абсолютної ідентичності між західними зразками та їх копіями в Україні.

Незбіг зразка та копії – річ не випадкова і не тимчасова, як дехто думає, тішачи себе сподіваннями на те, що, мовляв, слід ще трохи почекати, ще трохи продовжити реформи – і ми заживемо принаймні так, як живуть у Швеції чи Німеччині, США чи Японії... Такій очікувальній свідомості невтямки елементарна “дрібниця”: щоб пересічний українець зажив так, як живе такий самий пересічний швед, він має стати не менш як шведом, тобто набути його культури, свідомості, способу дій, ментальності, зок-

³⁴ Українське суспільство: Моніторинг – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали. – К., 2000. – С.25.

рема й соціальної. Чи можливо це? Чи може масовий українець змінити свою ментальність на шведську, живучи в Україні, а не у Швеції? Тож і проблема незбігу соціального зразка і копії – проблема цивілізаційного масштабу. Чи може цивілізація (нація, народ, культура) копіювати іншу цивілізацію (націю, народ, культуру)? Чи може вона в деталях повторити її історичне сходження до вершини свого прогресу? Де межа копіювальної практики, за якою наростає загроза для цивілізації, культури чи нації стати “тінню” (копією, “мавпою”) іншої цивілізації, культури чи нації? Така загроза втрати соціальної індивідуальності існує для суспільства, що копіює інше суспільство.

Дехто в науці вже замислюється над подібними питаннями, проблемами, наприклад, над колізіями між оригіналом і його копіями, копіювальним мисленням реформаторів і реаліями, західним вектором і “власним шляхом” руху України. “Чи варто копіювати Захід, прагнучи досягти західних же стандартів?” – запитує академік НАН України Ю.Пахомов. І відповідає: “І все ж такі ми справді праві, бажаючи стати такими, яким є Захід. Але саме новітній світовий досвід довів (Японія, нові індустріальні країни Південно-Східної Азії), що досягнення успіхів, рівнозначних західним, передбачає інший, ніж у Заході, шлях до них. Оскільки дорогою, якою йшов до своїх високих досягнень Захід, міг і може йти тільки він. Інші, можливо, зможуть взяти й вищі вершини. Та, проте, трохи не в такий спосіб. Так уже влаштовані різні цивілізації, що вони не можуть точно копіювати одна одну”³⁵.

На наш погляд, не можна не бачити у цьому застереженні певних симптомів прозрівання наукового розуму, який починає зазірати за горизонти копіювальної парадигми, наближаючись до неминучої постановки низки питань. Чи обов’язково треба українському суспільству перетворюватися на неоліберальне західне суспільство? Потрібний чи не потрібний українському суспільству капіталізм? Чи зможе воно, зрештою, стати таким суспільством? Чи варто все запозичити на Заході? Хіба він не має фундаментальних вад, проблем, яких не здатний позбутися або розв’язати

³⁵ Пахомов Ю.Н. Стоит ли копировать Запад, стремясь достичь западных же успехов? // День. – 1999. – №76. – 24 апреля.

ти? Хіба радянський “реальний соціалізм” не продемонстрував, до речі, за вельми короткий історичний строк плідну альтернативу капіталістичній ліберальній цивілізації, тим паче – якби його розумно модернізували та добудували, а не бездумно й цілеспрямовано руйнували перебудовою? Хіба ліберальні цінності, що прикриваються у нас лементом про загальнолюдські інтереси, є найвищими цінностями людства? І нарешті, навіщо правляча верхівка примушує Україну знову будувати соціальну державу після того, як вона ж зруйнувала вищого роду соціальну, навіть, патерналістську, державу, що вже існувала в Україні як частині Радянського Союзу? Можливо, ліпше було б ту державу удосконалити, а не руйнувати.

Ці питання в українській суспільствознавчій науці, зокрема й соціології, не розробляються, хоча вони є надзвичайно актуальними в контексті прозахідного бюрократичного вибору та ідеології.

Якщо копіювальний експеримент, на який соціальний технолог покладає надію як на панацею від усіх бід, продемонстрував свою технологічну обмеженість і недосконалість, а на нього продовжують спиратися, то це означає, що й реформаторський розум, який його упроваджує, є таким самим технологічно недосконалим і обмеженим. Копіювальний інтелект державної та господарської бюрократії, політичної еліти (а також наукової верхівки, що обслуговує і бюрократію, і політичний бомонд) – ось що їде на горбоконнику соціальної експерименталістики в сучасній Україні. Саме цей інтелект відмовився від “винайдення велосипеда” – продовження безаналогової конструктивістської практики, відкинувши її без спроб наукової корекції, внесення назрілих змін. Саме він безпідставно і безвідповідально зігнував застереження тих спеціалістів, котрі попереджали реформаторів та їхніх радників, що обраний курс трансформації призведе до гігантських руйнувань, знедолення великих мас людей.

Копіювальний інтелект – це особливий вияв соціального інтелекту, зокрема інтелекту бюрократії, що експериментує, та політичної еліти, спроможної продукувати стереотипне соціальне мислення у межах запозичених інтелектуальних схем, понять, ідеологем, цінностей, символів чужої свідомості (свідомості “привабливого іншого”). Це головним чином інструментально-прикладний інте-

лект, запозичувально-копіювальна природа якого зводить ледве не нанівець його теоретично-конструктивістські здатності.

Копіювальний інтелект можна характеризувати як у певному позитивному, так і в негативному плані, однак однією з найприкметніших його ознак є творча несамостійність. Будучи здатним не до безаналогової, а тільки до наслідувальної соціально-історичної практики, він спроможний лише репродукувати зразки, створюючи їх неточні копії. Однаково, що вчиняє цей інтелект, – розробляє й ухвалює юридичний закон, рішення про скасування смертної кари, проводить приватизацію, реорганізує армію, впроваджує чи після невдалої практики скасовує інститут держсекретарів, мріє про двопалатний парламент чи просить прийняти Україну в євроструктури – він неодмінно і незмінно копіює чужі зразки, штучно підганяючи під ці стандарти “домашню” соціальну реальність. Він не хоче помічати того, що чинить насильство над цією реальністю, сподіваючись, що її розвиток піде у тому самому напрямі й у тих самих формах, у якому і в яких еволюціонував “привабливий інший”.

Проте соціальна реальність, як і соціальна історія, – унікальна і “примхлива” річ, яка далеко не завжди набуває тих форм, у які її прагнуть утиснути, і так само далеко не завжди розвивається в тому історичному напрямі, куди її хочуть спрямувати. Соціальна історія може цілком розвиватися інволюційно (йти “назад”), тоді як, наприклад, економічна чи політична історія якісно еволюціонує (йде “вперед”). Якщо трансформаційні зміни в економіці, що вважаються прогресивними, сприяють відтворенню соціальних класів або верств (наприклад, буржуазії, латифундистів, мафіозних груп, кланів та ін.), що зникли на попередньому історичному етапі, то це свідчить про інволюційний розвиток соціальної структури суспільства, його соціальної історії та реальності.

Те саме засвідчує і явище масового безробіття, коли мільйони працездатних людей після того, як у суспільстві вже було досягнуто стану повної зайнятості, не мають роботи, тобто залишаються поза системою трудових статусів, яка деградує, інволюціонує і принижує людську гідність тисяч і тисяч громадян, не даючи змоги реалізуватися через працю.

Інша деталь. Якщо в геополітичному плані, як запевняє офіційна влада, Україна остаточно і безповоротно вже здійснила свій

вибір на користь європейської та євроатлантичної інтеграції (хоча з приводу цієї інтеграції, наприклад, щодо того, чи хоче український народ, щоб Україна вступила в НАТО, референдуму не проводили), то в соціальному плані подібного вибору й поготів не було. Та навіть якби він відбувся, то це не означало б збігу політичної й соціальної історії. Геополітично Україна – буфер, через який струмують гігантські економічні, політичні, культурні, воєнні, інформаційні, ідеологічні впливи. А буфер не буває самостійним. Йому належить до когось або до чогось приєднатися. Цього разу бюрократія і прозахідні сили вибрали, як казав один мітинговий поет, “прихилення до Європи”. Соціально ж Україна – унікальний соціум, який не може за порухом чарівної палички своєї державно-політичної еліти зажити на європейський лад чи вмить опинитися в тій соціальній епосі, в якій перебуває західне суспільство.

Отже, копіювальний експеримент спричинив у суспільстві ситуацію різновекторності плину історичних процесів. Якщо його економічна та політична історія еволюціонують (скажімо, замість державних підприємств виникли тисячі акціонерних, змішаних, приватних або замість єдиної колишньої КПУ (КПРС) з’явилося понад сто політичних партій), то соціальна історія інволюціонує за рахунок тих груп і класів, які вже було так чи інакше виведено за межі його структур, але які знову повертаються в його систему. Ця обставина вносить у структурний процес елемент дифузності, а в ідентифікаційний – момент соціальної невизначеності, коли одні соціальні групи ще не набувають чітких статусних координат і ролей у соціальному просторі, а інші – вже втрачають чіткість своїх статусів.

Поза сумнівом, стратифікаційна структура сучасного українського суспільства як історично молодого соціального утворення остаточно ще не усталилася. Вона перебуває на стадії можливості різних варіантів конфігурації, бо чимало її старих і нових груп займають нечітке місце у просторі соціальних координат, і це ускладнює справу як саморозпізнання ними самих себе, так і розпізнання їх іншими групами. Нечіткість соціально-статусної визначеності груп плутає карти й соціологам, які нерідко “списують” цю ситуацію на рахунок транзитивності суспільства, не

достатньо дбаючи про обґрунтування критеріїв розпізнання невідрозних груп у плинному соціумі.

Ось приклад. Підприємці, бізнесмени, банкіри, великі власники нерухомості, землі, корумповані високі чиновники, торговці з мільйонними прибутками – що це за групи? Яким є їхній загальносоціальний статус? Чи це просто групи багатих ділових людей, котрі вміло і вигідно для себе використовують переваги сфери своєї діяльності, чи це групи необуржуазії, що живуть завдяки привласненню додаткової вартості, прагнуть розкоші, влади, панування?

Звісно, буржуазія в сучасному українському суспільстві – архаїзм, бо як клас її виведено за межі його історії ще в жовтні 1917 року, тому ця соціальна група – результат не еволюції, а соціальної інволюції суспільства, продукт цілеспрямованої дії реформатора, котрий забезпечив умови (приватизацію, законодавство) для її виникнення і функціонування. Загалом же соціально-економічна політика реформатора у цьому плані є втискуванням новостворених соціальних груп як його опори в стратифікаційну систему суспільства. Однак якою мірою і до якого часу можлива у нас реставрація буржуазії? Як свідчить історія, реставрації віджилого ніколи не були тривалими. Тому навряд чи можлива у нашому суспільстві буржуазія класичного взірця. Гадаємо, вона приречена бути у нас тільки певним соціальним гібридом, мутантом.

Про статусну нечіткість можна говорити, скажімо, і щодо кланово-олігархічних груп, груп великого “тіньового” і дрібного бізнесу (“човники”, самозайняті робітники, вуличні продавці дрібного краму, лоточники та ін.). Наша соціологічна теорія не дає надійних наукових “позначок” цих груп.

Звичайно, статусна дифузність стратифікаційної системи суспільства в Україні зумовлена багатьма чинниками, серед яких чи не найголовнішими є розподіл і перерозподіл власності, влади, національних багатств, доходів та зміни в системі зайнятості (безробіття). Ці чинники діють у такий спосіб, що статуси одних соціальних груп (підприємців, бізнесменів, банкірів тощо) у соціальному просторі престижно возвеличуються, а інших (робітників, селян, масової інтелігенції) – принижуються. Яскравим прикладом у цьому плані виступає така соціально-професійна група масової інтелігенції, як учительство. Коли ще вчитель ставав у

пікети, мітингував і страйкував, щоб добитися хоча б вчасної виплати заробітної плати? Інакше кажучи, коли влада, держава і суспільство перетворювали вчителя ще й на борця за свої елементарні права? І якщо в Україні він змушений це робити³⁶, то це означає, що статус учительства в суспільстві надто змінився. Він став настільки соціально приниженим, знеціненим, настільки втратив авторитет і престиж, що учительство почало бачити себе ще й у ролі борця за власні інтереси, за відстоювання соціального потенціалу свого статусу, конституційованого професією. Останній, до речі, почав розмиватися, позбавляючись однозначної визначеності. Наприклад, сільський вчитель, не маючи змоги на заробітну плату утримувати свою сім'ю, змушений вести повноцінне присадибне господарство. Постає питання: хто ж він є за своїм дуальним статусом – інтелігент чи селянин? Хоч би що там було, але факт залишається фактом: тут один статус накладається на інший.

Таким чином, у соціальній структурі українського суспільства відбуваються різні процеси: зниження статусів одних груп і підвищення інших, з'ява нових елементів, розмивання статусів, їх розбігання і зближення, накладання одного на інший тощо. Внаслідок цього соціальним групам важко самовизначатися, а на цьому хаотичному тлі не може соціально однозначно ідентифікуватися і суспільство. За таких умов воно конче потребує такої ідентифікаційної практики, котра була б спроможною дати йому нові ідентичності всіх його соціальних груп та його самого. Проте копіювальна ідентифікаційна практика, що домінує нині, цього зробити не в змозі. Чому? Тому, що на заваді стоять проблеми незбігу копії та зразка й невідповідності між “диким”, периферійним і пост-індустріальним капіталізмом, дифузності, неусталеності соціальної структури суспільства, поліморфізму вияву його соціальної природи, неспорідненості українського і західного суспільств.

Однак що ж являє собою копіювальна ідентифікаційна практика? Це – спроба соціального технолога (яку він намагається

---

³⁶ Див.: *Карпій В.* Учителі Львова вимагають // Сільські вісті. – 2002. – №104. – 5 вересня; *Теленчи О.* Уроки бессрочной забастовки // Голос України. – 2002. – №195. – 25 октябрю; *Бастуют учителя* // Коммунист. – 2002. – №93. – 20 ноябрю.

нав'язати суспільству), розпізнавати трансформаційне суспільство, різні процеси, явища та структури в ньому на основі орієнтації на “привабливого іншого” як на еталон, взірць та вироблення відповідних йому ідентичностей. Отже, продуктом цієї практики є образи-ідентичності модернізованої соціальної реальності, що виступає копією запозичених зразків. Оскільки ж насправді копії зразкам не тотожні, то ця модель ідентифікаційної практики дає ілюзорні ідентичності, тобто ілюзорне ототожнення української соціальної реальності з західним світом. Вона формує та міфологізує ідентифікаційний процес, викликає у “західників” напружене очікування: мовляв, ось-ось ми станемо врівень з “ними” і повністю схожими на “них”, ось-ось будемо жити, як “вони”. Наївне очікування! Копіювальна ідентифікаційна практика, здійснювана на Україні на базі руйнівної насильницької соціальної експерименталістики, що підірвала трудовий потенціал нації й ослабила її, задає недосяжні координати соціальних ототожнень. В ідентифікаційному процесі сьогодні реально домінують не тотожності, а розрізнення та розбіжності. Вони й домінуватимуть доти, доки не буде змінено модель трансформації суспільства та ідентифікаційної практики, ґрунтовану на технологічних запозиченнях, адже вже зрозуміло, що прямо застосувати до нас чужий досвід неможливо і не слід, бо, відкидаючи країну, державу і суспільство далеко назад, він стає для нас суцільною неґацією, запереченням, нищенням нас самих, усього того, що досягли.

Та біда в тому, що цю обставину далеко не всі в Україні бачать і враховують – і не тільки ті, хто ідеалізує європейський або американський спосіб життя, а й ті в управлінських колах, хто ставить перед нею недосяжні завдання, на зразок того, про яке писав свого часу колишній народний депутат України Г.Угаров: “Україні не заказана дорога ні до Ради Європи, ні до Європейського Союзу, ні до інших європейських організацій. Головне – пам'ятати, що бути в Європі – замало, треба нею стати”³⁷. Цього, по суті, вимагає від неї Європа, весь час вказуючи Україні на невідповідність стандартам...

---

³⁷ Угаров Г. Бути в Європі – замало, треба нею стати // Голос України. – 1995.– 31 січня.

“Стати Європою” – саме це і є проблемою соціально неспорідненої з Європою слов’янської України, до того ж, не простою, а формаційною проблемою. Хоч би як під тиском прозахідних сил Україна втікала від соціалізму, ця втеча не забезпечила їй європейських соціальних стандартів, вона тільки зруйнувала ті, що були. Виявилось, що прямого переходу від “тоталітарного соціалізму” до соціалізованого капіталізму немає. Дистанція між ними сягає історичної невизначеності.

Мета “стати Європою” є проблемою для України й у зв’язку з розгортанням процесів глобалізації, центром і двигуном якої виступають США разом з Європою. Невідомо, чого більше для такої країни, як Україна, вона несе – вигід чи ризиків, оскільки глобалізацію форсують далеко не з метою благоденства для країн, на які її поширюють. Філософ О.Зинов’єв указує на особливий аспект глобалізації – вестернізацію (“західнізацію”), яка для нашої країни не обмежується ані простим впливом Заходу на неї, ані дешевим запозиченням у нього цінностей, технологій способу життя, тобто є чимось значно глибшим і важливішим з огляду на перспективу. “Західнізація” – особлива форма колонізації. “Західнізація, – наголошує О.Зинов’єв, – це є прагнення Заходу зробити інші країни схожими на нього з точки зору соціального ладу, економіки, політичної системи, ідеології, психології та культури. Ідеологічно це подається як гуманна, безкорислива і визвольна місія Заходу, що уособлює собою вершину розвитку цивілізації й концентрацію усіх мислимих і немислимих чеснот. Ми вільні, багаті та щасливі – теревенить Захід народам, що вестернізуються, і хочемо допомогти вам стати такими ж вільними, багатими та щасливими. Насправді ж реальна сутність західнізації не має з цим нічого спільного.

Мета західнізації – включити інші країни у сферу впливу, влади та експлуатації Заходу. Включити не в ролі рівномогутніх та рівноправних партнерів, – таке просто неможливе з причини фактичної нерівності сил, – а в ролі, яку Захід вважатиме потрібною йому. Вона може задовольнити якусь частину громадян вестернізованих ним країн, але, мабуть, на нетривалий час. А взагалі й у цілому ця роль другорядна і підручна. Захід володіє достатньою могутністю, щоб не допустити появи незалежних від нього захід-

ноподібних країн, які можуть загрожувати його руйнуванням у відвойованій ним для себе частині планети, а в перспективі – і всієї планети”³⁸.

Отож постає питання: чи насправді Україна вірить у те, що вона “стане Європою”, тобто сягне її Олімпу, вирівняється і разом із нею експлуатуватиме інші народи чи, може, вона, інтегрувавшись у Європу, “не стане Європою” і перетвориться на об’єкт експлуатації? Очевидно, наш соціальний технолог незмінно вірить у перший варіант, бо, натискаючи на копіювальну ідентифікаційну практику, виходить із запозичених координат (позицій) для соціальних ототожнень. Вони повністю взяті ним із півстолітнього європейського повоєнного досвіду за такого ж повного ігнорування досвіду радянського періоду. Це, зокрема, такі елементи системи соціальних ототожнень і розрізнень: 1) священність конституційно закріпленої приватної власності, до речі, прикритої акціонерною маскою; 2) безумовна орієнтація на капіталістичний ринок, де господар – приватний бізнес; 3) ідеологічний плюралізм, але з домінуванням лібералізму як політичної філософії, моралі та форми демократії; 4) демократичні інститути (розмежування функцій законодавчої, виконавчої та судової влади, місцеве самоврядування, свобода ЗМІ тощо), які закріплюють владу приватних власників; 5) соціальне партнерство (між роботодавцями та найманими робітниками, різними релігійними конфесіями, легальними політичними партіями, громадськими організаціями), що відтворює розірваність, роз’єднаність суспільства; 6) адресний соціальний захист; 7) формування середнього класу як ядра соціальної структури суспільства; 8) побудова громадянського суспільства буржуазного типу.

“Революція згори” не забезпечила всієї функціональної повноти та значимості цих координат як реалій. В Україні немає ні громадянського суспільства, ні середнього класу, ні належного соціального захисту й партнерства європейського гатунку, та й так звані демократичні інститути виявилися “придавленими” або “адмінресурсом”, або ж “грошовими мішками”, криміналом, ма-

---

³⁸ *Зиновьев А.* От коммунизма – к колониализму // Рабочая трибуна. – 1995. – 3 июля.

фією. Крім того, вони не зжили ще й конфронтаційності між собою. Усе це означає, що новоспечене суспільство ще не створило належних умов для однозначної соціальної самоідентифікації. Воно стало, по суті, суспільством, що історично блукає, бо в межах нав'язуваних йому позицій копіювальної ідентифікаційної практики стає можливим не так ототожнювати, як відрізнити себе від “привабливого іншого”.

У теоретичному плані запозичена координатна система ототожнень і розрізень викликає чимало запитань. Наприклад, чому в Україні треба будувати громадянське суспільство неодмінно на засадах відносин приватної власності? Хіба воно не є можливим на базі суспільної власності? Хто довів цю неможливість? Або: чому в українському суспільстві мають панувати ліберально-капіталістичні (буржуазно-міщанські), а не ліберально-соціалістичні (трудящої людини) ідеологія, мораль та демократія? Як і таке: чому українцям слід орієнтуватися на ринок, на якому головним соціально-економічним суб'єктом виступає приватний, а не колективний підприємець (трудоий колектив)? Чому в Україні треба проповідувати та утверджувати між людьми індивідуалізм та егоїзм, а не колективізм та альтруїзм? Є й інші “чому?”, але ні пропаганда, ні суспільні науки не дають на них відповіді. Більше того, ці питання теоретично навіть не розробляються. Наукова суспільствознавча думка залишається несамостійною, бо вона придушена стереотипами “переходизму”, ідеологічного лібералізму, вестернізації.

3. Спроби соціальної ідентифікації українського суспільства в науці та публіцистиці

Ще зовсім недавно ніхто й гадки не мав про те, щоб українське суспільство як органічну складову гігантського суспільства в СРСР можна було кваліфікувати поза характеристиками цього суспільства. А останнє визначали як “радянське суспільство” (за критерієм форми державної влади) та “соціалістичне суспільство” (за критерієм соціальної природи). Відповідно до цієї ідентифікації суспільство прагнуло відтворювати соціальні відносини, норми та цінності. Воно відносило себе до особливого типу соціумів,

еталонами для самоідентифікації та ідентифікації яких служили соціалістична ідея, відповідний ідеал та влада рад трудящих. При цьому суспільство чітко відрізняло себе від систем, ідентифікаційна практика яких ґрунтувалася на інших значеннях соціальних параметрів, на інших еталонах.

Так само поводи́ла себе й Україна як частина могутньої в геополітичному вимірі держави – СРСР, який міг реалізувати свої інтереси в будь-якій точці земної кулі. Вона мала ті самі соціальні характеристики, що й Союз, і несла у собі певні атрибути наддержави. Вона сприймала і визнавала свій цивілізаційний статус, тобто своє місце у світі, через систему євразійського простору, і її геополітичний ідеал відображував це місце як найбільш сприятливе і надійне для самозбереження, розвитку та процвітання. Словом, у стані лева Україна була левицею. Тому не можна погодитися з твердженням, що за часів перебування у складі Радянського Союзу в Україні не відбулася її самоідентифікація у політичному, економічному, культурологічному і світоглядному аспектах³⁹. Така логіка веде до абсурду, адже якщо такої багатоаспектної самоідентифікації не було, то слід думати, що Радянська Україна в складі СРСР не могла знати навіть того, що вона Україна, певна окрема цілісність. Це неймовірно, позаяк, будучи членом ООН, Україна просто не могла не ідентифікувати себе в усіх аспектах та напрямках. І просто дивним було б те, якби, засідаючи в ООН, Україна не визначала, не сприймала себе у політичному сенсі, політичному просторі планети.

Криза соціального самовизначення в Україні означає, що, з одного боку, суспільство не “бачить” ні своєї соціальної природи, ні притаманних йому історичної індивідуальності та унікальності, ні свого соціального обличчя (фізіономії), з іншого ж боку, суспільствознавча наука у спробах осмислити соціально-політичні, соціально-економічні та культурно-історичні зміни в країні стикається з труднощами їх розпізнання та кваліфікації. Їй би належало обґрунтувати нову модель ідентифікаційної практики, однак на

---

³⁹ Курсу реформ альтернативи немає. Виступ Президента України Л.Д.Кучми на Асамблеї блоку політичних партій “Наш вибір – Леонід Кучма” // Наша газета. – 1999. – №20. – 4 вересня.

це немає офіційного замовлення держави. Саме ж по собі це завдання занадто складне в теоретико-методологічному плані, бо потребує поєднання ретроспективного, конкретно-історичного та перспективного (прогнозного, екстраполяційного) аналізу суспільства з позиції його загальносоціологічної теорії (якщо така є) або ж спеціально створеної для цього.

Прикро, але в нашій суспільствознавчій науці немає загальносоціологічної теорії українського суспільства, тому соціальна сутність його на високому рівні соціологічного теоретизування не розкрита. Це, звісно, не означає, що в соціології немає інших способів і засобів для хоча б часткового виконання цього завдання, однак тільки загальносоціологічна теорія спроможна дати системний ідентифікаційний образ суспільства. Він має відбивати його соціальну сутність, природу.

О.Малишев запропонував проект загальносоціологічної теорії⁴⁰, поклавши в її основу аналогію між біологічним та суспільним організмами, завдяки чому концепція суспільства моделюється як абстракція живої природи (певна паралель із Г.Спенсером). Автор застосовує функціоналістський підхід, дотримуючись думки про абстрактну тотожність функціональних структур біоорганізмів і суспільств, а також правило біоорганізмів “усе або нічого”, за яким природа підтримує незмінними впродовж досить тривалого часу параметри (температуру тіла, дихання і т.д.) внутрішнього середовища. За цим правилом, такої ж стабільності внутрішніх параметрів вимагає й суспільство, і це означає, що йому притаманні певні норми, від дотримання яких залежить його прогрес. На цій підставі обґрунтовується вимога, за якою всі норми й механізми суспільства мають бути орієнтовані на забезпечення стійкої соціальної стабільності. Завдяки останній суспільство може кількісно зростати та якісно змінюватися, нарешті, їй воно зобов’язане певною внутрішньою організацією.

Що ж являє собою суспільство в ракурсі цієї концепції? Воно є особливою функціональною структурою, норми й механізми якої мають відповідати певному плану, певній ідеї суспільства,

---

⁴⁰ Див.: Малишев А.В. Новая общесоциологическая теория (парадигма). – Винница, 1997. – 93 с.

його організації. Якій саме – все це має вирішувати парламент. Є в концепції Малишева й інші деталі, що стосуються зображення функціональних особливостей різних складових суспільства, його механізмів, підсистем: влади, парламентаризму, управління, механізму відтворення соціальних відносин тощо. Однак ця концепція не може бути застосована в ідентифікаційній практиці, бо вона не розкриває соціальної природи суспільства, не обґрунтовує його типологічних ознак, а тому й неспроможна забезпечити продукування ідентифікаційного образу суспільства взагалі, а про українське суспільство, зокрема, годі й говорити.

Щоправда, автор, конструюючи свою теорію, прагне пояснити нею деякі риси пострадянських суспільств, включно з українським, однак власне соціальні риси цих суспільств він не заторкує. Та й сам термін “пострадянське суспільство”, яким він користується, не фіксує якихось змістовних ознак суспільств цього типу. Цей термін – фікція з “порожнім” змістом.

Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства в соціології ускладнена багатьма обставинами. Звичайно, найперша з них – несформованість у системі цієї науки такого визначального її структурного елемента, як загальнотеоретична соціологія, до складу якої мала б належати і загальносоціологічна теорія українського суспільства. Оскільки ні першої, ні другої немає, то наша соціологія поки що не може аналізувати проблеми суспільства на стику з філософією історії, соціальною філософією, політологією. Після відмови від історичного матеріалізму вона втратила свій загальнотеоретичний “поверх”, не сформувавши натомість нового, а також загальносоціологічного методу, з допомогою якого соціологія мала б змогу теоретично охопити всю свою предметну царину. Таким чином, без цих інструментів пізнання – загальносоціологічної теорії суспільства та загальносоціологічного методу – їй не дано хоча б пунктирно окреслити цю царину, сягнути рівня самостійного макробачення суспільства.

Не дано поки що соціології, наголосимо ще раз, також оперувати загальною категорією “суспільство” не як запозиченим у тієї ж таки соціальної філософії, а як самостійним поняттям, ґрунтованим, з одного боку, на системах узагальнених показників суспільства, а з іншого – на потребі в категоріальному синтезі

соціологічних знань, що стає дедалі актуальнішою в нашій соціології. На наш погляд, така синтезувальна категорія допомогла б створити загальний соціологічний образ українського суспільства, без якого неможливо його типологізувати й ідентифікувати. Однак такого роду теоретична робота в масштабах двох зазначених взаємопов'язаних між собою ланок ще не проводиться. Досліджуються шляхом соціологічного моніторингу громадської думки головним чином емпіричні тенденції змін та розвитку українського суспільства, його стан на етапі соціальних трансформацій, що можна вважати лише першим кроком до синтезу фундаментальної категорії “українське суспільство” та створення загальносоціологічної теорії, без якої соціологія не може виступати як технологія його трансформації та соціальної ідентифікації.

Слід вказати ще й на той факт, що втрата нашою соціологією теоретичного “поверху” не могла негативно не позначитися на реформаторській практиці, адже трансформацію суспільства в Україні було розпочато без наукового, зокрема й соціологічного, обґрунтування. З одного боку, соціологія просто не була готовою до нього, бо сама не мала відповідних теоретичних та технологічних розробок, а з іншого – технолог не звертався до неї за допомогою, тому йому не вдалося створити адекватний діагностичний образ вихідної якості суспільства, тобто радянської суспільної системи в Україні, й це теж завадило правильності вибору відповідних реформаторських технологій. Образ виявився заідеологізованим і суцільно негативістським, отже, однобоким, викривленим, заміфологізованим, оскільки був нав'язаний руйнівними політичними силами, тоді як у масовій пам'яті образ радянського суспільства (особливо 70-х – початку 80-х років минулого століття) лишився і як позитив: суспільство зі стабільними цінами, гарантованим робочим місцем і заробітною платою, упевненістю людей у своєму майбутньому, налагодженою мережею соціального захисту та культурного, побутового і медичного обслуговування, з ідеологією гасла “усе для людини, усе для її блага”, привілейованим “класом” дітей, спокоєм на вулицях і т.д. Абсолютний же негативізм штовхав реформаторів до руйнації не лише радянського негативу, а й позитиву.

Без загальнотеоретичної соціології, загальносоціологічної теорії залишається ще не обґрунтованою і кінцева соціальна якість

суспільства, якої внаслідок трансформації воно має набути. Ось чому формулами “перехідний період” послуговуються, як правило, без вказівки на соціальну векторність переходу. Навіть проведення політики “західного вибору” однозначно її не фіксує, бо постає проблема, чи можливо на теренах України побудувати точну копію західного суспільства, і цю проблему ще ніхто теоретично не розв’язав.

Нарешті, слід мати на увазі ще одну перепону на шляхах соціальної ідентифікації українського суспільства – його нестаціонарність. Ідеться про те, що нинішнє суспільство в Україні – надто молоде соціальне утворення, формування системних характеристик якого перебуває ще на стадії можливості їх різних варіантів. Його базові системи й підсистеми відзначаються структурно-функціональною незавершеністю, недостатньою або ж надмірною автономністю, вони ще не набули головних властивостей суспільної системи в цілому. Одне слово, системоутворювальні тенденції цього суспільства надійно не утвердилися і можуть поступитися місцем іншим (наприклад, на ґрунті запеклої боротьби супротивних політичних сил за різні варіанти майбутнього). Коротше кажучи, новостворену суспільну систему в Україні не можна вважати стаціонарною, тому й характеризують її як перехідну, транзитивну.

Цей чинник робить проблематичним застосування з метою ідентифікації українського суспільства такого, наприклад, класичного пізнавального інструменту, як формаційна концепція К.Маркса. Вона вимагає одного – відшукати системно-формаційні ознаки суспільства і визначити на підставі цих ознак, до якої суспільно-економічної формації воно належить, тобто ідентифікувати його за ознаками цієї формації. Однак сьогодні ця концепція спроможна дати лише загальні методологічні орієнтири, оскільки вона розрахована на мислення категоріями більш-менш тривалого історичного часу, впродовж якого розвиток суспільства має чітко виявити системно-формаційні макропараметри (спосіб виробництва, характер суспільних відносин, тип власності, форма влади, спосіб життя тощо). У даному ж разі українське суспільство належної чіткості своїх макропараметрів не виявляє. У ньому, наприклад, відбувається капіталізація, однак ми ще не можемо однозначно твердити, що вже остаточно сформувався капіта-

лістичний спосіб виробництва, що переміг буржуазно-міщанський спосіб життя, що українці серцем прийняли капіталістичні відносини й т. ін.

Не вносить належної ясності в ідентифікаційний процес і теорія поліформічних суспільних систем, яка, як уже йшлося, відображає не перехідний стан суспільства (від однієї формації до іншої), а мозаїку співіснування в ньому змішаних формаційних ознак, параметрів і форм. І якщо найістотніші характеристики цих систем (ефективна змішана економіка, що функціонує в режимі регульованого ринку; поліваріантність розвитку; глибока соціалізація всіх сфер життя; внутрішня стійкість завдяки високій спроможності протистояти соціальній ентропії та ін.) застосувати до українського суспільства, то воно, звісна річ, їм не відповідає, а тому й не може ототожнюватися сьогодні з поліформічною системою.

І ще один момент. Ідентифікаційний процес наражається на нерациональну, нерелевантну (віртуальну, маргінальну, аномійну, девіантну, “тіньову” тощо) соціальну реальність, що ґрунтується на зміщеній системі координат. Така реальність формується тому, що здійснювані в Україні із значними технологічними порушеннями трансформація та модернізація суспільства не забезпечують належної соціальної визначеності змісту явищ і процесів, які відбуваються у ньому. Зрозуміло, за таких умов реалізувати будь-яку модель ідентифікаційної практики надто складно, проте, хоч як це дивно, спроби соціального визначення українського суспільства не припиняються.

Перш ніж розглянути деякі з них, зауважимо, що загалом є чотири можливі способи соціального розпізнання суспільства. Перший із них – на підставі власне ідентифікаційного образу, який, відбиваючи соціальну природу суспільства, його формаційні ознаки, уможливорює процедуру його типологізації, віднесення до певної категорії соціумів. Оскільки ж загальносоціологічну теорію суспільства не розроблено, то цей спосіб соціальної ідентифікації не реалізується, він залишається, так би мовити, на майбутнє.

Другий спосіб соціального визначення суспільства можна здійснити на основі його структурного образу, який забезпечують соціальна диференціація та стратифікація. Важливою є насамперед класова структуризація, що виокремлює групові макро-

структури – класи. За їх наявності та характером відносин між ними (боротьба, соціальне партнерство, компроміс, товариськість і солідарність тощо) можна визначити соціальний тип суспільства, в якому ці класи діють і взаємодіють. Однак сьогодні в структурній соціології, яка в Україні тільки-но розпочала своє формування, дуже багато нерозв'язаних проблем⁴¹. Серед них і така: чи є в сучасному українському суспільстві класи, чи, можливо, замість них воно містить тільки статусні групи?

Якщо класів немає, то що це за безкласове суспільство і чи не спантеличить цей висновок соціологію, яка реально з безкласовим суспільством ще не стикалася? Крім того, якщо немає класів, то й про структурні особливості статусних груп мало що скажеш. Річ у тому, що класи, безпосередньо поєднуючись з інститутами, утворюють у суспільстві базовий соціальний простір, в якому вибудовуються статусні координати численних середніх і малих соціальних груп. Отож за умови зникнення класів зникає і цей організований соціальний простір. Що ж тоді має виникнути в суспільстві – структурний хаос? Проте він не може стати ідентифікаційним образом суспільства.

Третій спосіб ідентифікації суспільства можливий на підставі лише окремих, але визначальних його соціальних характеристик та параметрів. Наприклад, Г.Маркузе у своїй праці “Одновимірна людина” називає західне індустріальне суспільство тоталітарним, беручи до уваги лише такий особливий його параметр, як становлення людини, придушеної тотальним цілим і позбавленої справжньої автономії в ньому. Однак не тільки формування штучних потреб не дає змоги людині бути собою, бо нею маніпулюють уже не лише на рівні свідомості, а й на рівні її потреб. Домінування в суспільстві продуктивної технології, що з'єднує воедино культуру, політику й економіку, сила грошей, тотальний соціальний контроль, – усе це разом становить гігантський прес, що тисне на людину, перетворюючи її на об'єкт панування над нею цілого (суспільства). І навіть вільний вибір серед широкого асортимен-

---

⁴¹ Див.: Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства. Наукові доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції. – К., 2002.

ту товарів і послуг не означає свободи, якщо це підтримує форми соціального контролю над життям, сповненим тяжкою працею і страхом, тобто якщо це утворює відчуження. Так само і спонтанне відтворення індивідом нав'язаних йому потреб не забезпечує встановлення його автономії, а лише свідчить про дієвість форм контролю⁴².

Ось таким вимальовувалося західне суспільство, яке, на думку Маркузе, було тоталітарним, бо відзначалося, хоча й не терористичним, однак ледве не таким же насильницьким тотальним тиском на індивіда, позбавляючи його автономії.

Слід сказати, що дослідники й публіцисти найчастіше використовують саме такий спосіб ідентифікації українського суспільства, даючи опис лише певних його аспектів. “Спостерігачеві” – ідентифікаторові – тільки й залишається уміло використати це зображення.

Нарешті, четвертий спосіб соціальної ідентифікації суспільства може бути реалізованим на підставі ґрунтовних емпіричних досліджень, зокрема соціологічного моніторингу соціальних змін українського суспільства, який проводиться Інститутом соціології НАН України з 1992 року, та інших досліджень, що певною мірою доповнюють систему соціологічних показників стану і динаміки суспільства, взяту за основу моніторингу. В даній роботі задіяно саме цей спосіб ідентифікації. Ми виходимо з того, що справедливо наголошувала І.Попова: “Існують цілком об’єктивні економічні й соціальні показники, що дають змогу оцінити справи політиків, котрі перебувають при владі, визначити принаймні панівну тенденцію, той напрям, куди нас ведуть. Адже справа полягає не лише в тому, чи вистачило нам часу чи ні, а й у тому, якою дорогою ми йдемо. І засоби різних наук, зокрема й соціології, можуть відповісти на питання, що являє собою цей шлях. Було б лишень бажання це знати”⁴³.

Тепер розглянемо деякі спроби соціальної ідентифікації українського суспільства, “українського шляху” в газетних і науко-

⁴² Маркузе Г. Одномерный человек. – С.10–11.

⁴³ Попова И. Какую страну мы выбрали? (Размышления после выборов) // Вечерняя Одесса. – 1999. – №179. – 23 ноября.

вих публікаціях. Слід попередньо сказати, що загальна пропагандистська, кон'юнктурна схема усвідомлення проблеми обмежена такими оцінками: позаду – “поганий” соціалізм, тоталітаризм, попереду – “хороший” капіталізм, демократія, громадянське суспільство західного гатунку. Наукова ж схема, якщо спробувати вичленити її з хаосу думок, підходів, трохи інша: позаду – невідомо яке суспільство, бо його ніхто в Україні ще позитивно не вивчав; попереду – теж невідомо яке суспільство, бо нинішня стратегія соціально-економічного розвитку України не дає однозначних гарантій майбутнього. Що ж до сучасного транзитивного суспільства, то його теж неможливо однозначно визначити. Словом, перед суспільствознавчою наукою стоїть великий знак запитання – і щодо найближчого минулого суспільства в Україні, і щодо сучасного, і щодо майбутнього, на ці питання вона має аргументовано відповісти. Поки що ж, як констатує М. Михальченко, в хаосі думок із приводу дослідницьких підходів до переосмислення соціальної реальності важко виокремити “всі системні складові нової пізнавальної парадигми, що вийшла б на панівні позиції”⁴⁴.

І все ж, на наш погляд, така парадигма вже помітна. Вона зумовлена не тільки офіційним вибором західного шляху, ідеологічною монополією влади, бізнесу і прозахідних політичних сил, пропагандою, ЗМІ, а й мисленням сучасної інтелігенції, еліти, чиновництва, переважно в межах ліберальної ідеї або формально національно-демократичної, котра містить у собі й першу. Це – неоліберальна парадигма, яка дедалі глибше проникається західництвом, американізмом, глобалізацією і, як свідчить преса, хвилює багатьох, і особливо націонал-демократів та націоналістів, у зв'язку з чітко поставленим С. Вовканичем питанням. Інформаційне суспільство, бодай, збудуємо. Але чи буде воно українським?⁴⁵ Тут ми вбачаємо ту саму проблему поєднання соціального й національного, про яку йшлося вище: яким соціальним, своїм чи запозиченим, наповните новоспечене інформаційне суспільство, таким

⁴⁴ *Михальченко Н.И.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001. – С.13.

⁴⁵ *Вовканич С.* Наша хата не скраю, а в центрі Європи // *Час/Time.* – 1997. – 21–27 серпня.

його, українським чи неукраїнським, й отримаєте. Як кажуть, ні додати, ні відняти, ні перемножити...

У межах яких каркасних схем, підходів вимальовується загальна картина ідентифікаційного бачення українського суспільства? Це, зокрема, глобалізаційний підхід західного вибору, тоталітаризм–демократія, громадянське суспільство, соціалізм–капіталізм, національна ідея, третій шлях та ін.

З позиції реформ та стратегії західного вибору офіційна влада кваліфікує українське суспільство, по суті, як принципово нове стосовно попереднього, соціалістичного суспільства, але недобудоване (порівняно із західними суспільними системами), як суспільство, що перебуває на стартовому етапі трансформаційного процесу, тобто соціально-економічного експерименту. Йдеться про те, що воно, за цією позицією, зазнаючи модернізації, прямує з периферії у центр світових процесів (або ж навіть уже туди дісталось). У період 1991–2001 років у ньому здійснювалися демонтаж (через механізми лібералізації, приватизації) державно-адміністративної системи управління, суспільної власності, докорінна зміна соціально-економічних відносин, утвердження нової економіки. Економічною основою цього суспільства стала приватна власність, на засадах якої виробляється понад 75% загального обсягу промислової продукції та практично вся аграрна.

У зв'язку зі зміною форми власності на засоби виробництва, характеру соціально-економічних відносин та поведінки суб'єктів господарювання перебудовано економічні функції держави: замість системи директивного управління сформовано основні механізми державного макроекономічного регулювання.

Суспільство вже вважається не кризовим, а таким, що має глибокі деформації, які виникли на початковому етапі трансформацій. В ньому, як офіційно твердять, подолана тривала руйнівна економічна криза (1990–1999 років), яка завдала гігантського удару виробництву і суспільству: обсяг ВВП за цей період скоротився на 59,2%, промислової продукції – на 48,9%, сільськогосподарської – на 51,5%. Реальна заробітна плата зменшилася в 3,84 раза.⁴⁶

---

⁴⁶ Послання Президента України до Верховної Ради України. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки // Урядовий кур'єр. – 2002. – №100. – 4 червня.

За офіційною версією, подолання економічної кризи дало змогу суспільству змінити концептуальні засади стратегії економічного і соціального розвитку на наступне десятиріччя і розпочати перехід від інерційної, екстенсивної, деструктивної моделі до інноваційного, конструктивного розвитку, що передбачає оновлення структури виробництва, застосування високих інформаційних технологій, підвищення ролі інтелектуального капіталу та менеджменту, соціальних та гуманітарних чинників економічного прогресу. Все це має забезпечити базові засади сталого розвитку. “Європейський вибір України – це водночас і рух до стандартів реальної демократії, інформаційного суспільства, соціально орієнтованого ринкового господарства, базованого на засадах верховенства права й забезпечення прав та свобод людини і громадянина”.⁴⁷

Нарешті, з огляду на здійснювану модель трансформації, що спрямована на повне виведення держави за межі економіки, та допущені технологом помилки й прорахунки, які різко знизили її дієздатність, держава не змогла заблокувати деформаційні процеси. Зокрема, набули поширення нецивілізовані способи набуття власності, злочини в практиці приватизації, зростають рівень “тінізації” економіки, корупції, економічної злочинності, обсяги позабанківського обігу капіталу. Неймовірно зміцнів свої позиції олігархічний капітал, що зрісся з державною бюрократією, забезпечивши підпорядкування держави та економіки своїм (корумпованим) інтересам.

Яке ж суспільство виникло внаслідок такої невдалої деструктивної трансформації, якщо глянути на нього з позиції соціології крізь призму усіх цих результатів?

По-перше, це суспільство, якому безпосередньо не належать ні держава, ні економіка. Перша привласнена бюрократією та олігархами, друга – приватним власником. Таке “бездержавне” суспільство (як і людина в ньому) не може не страждати від сваволі бюрократа і власника, бо ні бюрократ, ні власник суспільству не підконтрольні.

По-друге, це двосекторне, паралельне, незавершене суспільство зі “світлою” та “тіньовою” сферами, такою ж паралельною

---

⁴⁷ Там само.

(легальною і нелегальною) економікою, хоча, як зауважив Л. Качковський, ще невідомо, яка з цих економік злочинніша стосовно народу⁴⁸. У цих секторах діють різні соціальні суб'єкти: у “світлому” – юридично відповідальний актор, бо реалізує свої цілі у межах правового поля, у “тіньовому” – юридично безвідповідальний актор, що діє поза межами права, хоча, можливо, на основі об'єктивної економічної кон'юнктури. Цей сектор є гігантським джерелом деформацій у суспільстві (правових, моральних, людських тощо).

По-третє, це різко поляризоване й атомізоване суспільство, з тенденціями не так до зближення, як до розмежування соціальних груп, ідеологій, систем цінностей, тому воно є не солідарним, а радше компромісним. Соціальний порядок у ньому тримається не стільки на праві, що часто-густо порушується, скільки на компромісі та терплячості народу.

Суспільство втратило таку свою соціальну підвалину й клітину, як трудовий колектив, відсторонивши його від володіння власністю, не давши йому стати суб'єктом політики та управління (на виробництві та в державі), не підхопивши його колективістської моралі. Місце такої клітини зайняв особливий “атом” – приватний індивід, який не може вважатися надійною соціальною опорою суспільства. Це довела Друга світова війна. Легке й швидке загарбання Гітлером майже всієї Європи показало неспроможність так званої демократичної особи – цього “атома” західного суспільства – вистояти перед натиском фашизованої особи в мундирі німецького солдата. Вистояла лише радянська колективістська особа, за спиною якої завжди стояв колектив. “Атом” – індивідуаліст свої зусилля спрямовує не на консолідацію засад суспільства, а на самого себе, власне виживання і вигоду.

По-четверте, це суспільство з неймовірно приниженим, пограбованим та обманутим народом (скасування фондів суспільного споживання, експропріація банківських вкладів, обман ваучерною приватизацією, трастами, ЗМІ тощо). Цей факт спричинив глибоке відчуження народу від влади, його недовіру до неї та постій-

---

⁴⁸ Качковський Л. Економіка рідна моя. Тіньова // День. – 2000. – №42. – 10 березня.

ний глухий спротив їй, непідтримку реформ. Інтереси суспільства і влади докорінно розминулися, “еліта й суспільство почали розробляти дві стратегії існування”⁴⁹, існуючи, по суті, в одному суспільстві окремо одне від одного.

По-п’яте, це бідне суспільство з дуже широкою зоною соціальної знедоленості, й тому в ньому постійно порушуються права людини не тільки з причини недотримання законів, слабкої організації захисту з боку держави, яка кинула людину напризволяще, а через бідність, яка тут панує і за якої забезпечення цих прав є просто ілюзією. На підставі цього його неможливо не кваліфікувати як суспільство соціальної несправедливості, що прогресує.

По-шосте, це квазігромадянське суспільство, яке ще не встигло належним чином сформуватися, не виробило відповідних конвенцій поведінки груп та індивідів, держави, але вже засвідчило, що його демократичні інститути не в змозі зробити владу відповідальною перед народом і підконтрольного йому, досягти прозорості системи прийняття нею управлінських рішень. У суспільстві немає масивного середнього класу (тільки-но ставиться завдання його цілеспрямованого формування), йому притаманна невиразна стратифікаційна реальність, значною мірою занурена у тіньовий сектор. Слабкість демократичних інститутів суспільства виявляється й у тому, що вони не можуть належним чином захистити свободу слова, забезпечити рівний доступ громадян до ЗМІ. Наслідком цієї слабкості є встановлення жорсткої інформаційної блокади, навіть придушення лівої опозиції, яку не допускають до електронних ЗМІ.

Нарешті, по-сьоме, це відкрите суспільство, причому відкрите настільки, що воно не знаходить можливостей і сил для захисту від агресивної ідеологічної, культурної, політичної, економічної, інформаційної експансії, яка руйнує внутрішнє середовище суспільства, національну свідомість, самобутню культуру, мораль, мистецтво, розбещує дітей і молодь, ображає старше покоління.

Глобалізаційний підхід є прямим продовженням доктрини європейського вибору. В його ракурсі українське суспільство ба-

---

⁴⁹ Миселюк А. Пикник на обочине цивилизации // День. – 2000. – №52. – 24 марта.

читься на шляху інтеграції в глобальну світову систему, загальноцивілізаційний простір, що має розв'язати водночас декілька питань: 1) подолати тенденцію до дедалі більшого відставання від передових країн, здійснивши прорив у високотехнологічні сфери сучасного прогресу; 2) максимально використати ефект “прокладеної лижні” (“протореного шляху”), аби полегшити свій поступ, запобігаючи невиправданим ризикам та втратам, що неодмінно переслідують глобалістів-першопрохідників, і беручи на озброєння їхні здобутки; 3) змінити інерційну модель розвитку на інноваційну, що має забезпечити випереджальні темпи цього розвитку; 4) залучити довгострокові інвестиції; 5) стати глобальним гравцем⁵⁰.

Слід зауважити, що суспільство тут подається у такий спосіб, начебто воно настільки самостійне, сильне і динамічне, що є спроможним стрибнути вище за себе, перегнати самого себе і досягти чогось на зразок японського, швейцарського чи шведського дива. Воно неявно зображується вже не як таке, що “доганяє”, а як таке, що “переганяє”.

Але повернемося до “здоганяльної” концепції. “Багатьох у цій теоретичній схемі, – пише С.Катаєв, – бентежить та обставина, що за рівнем економічного розвитку наша країна настільки відстає від сучасних розвинених держав, що можливість наздогнати їх уявляється утопією. Називаються цифри, що характеризують економічні показники країни на рівні нижче за соте місце в світі... Очевидно, що необхідний інший теоретичний підхід, який давав би шанс для оптимізму й додавав би імпульсу до конструктивних змін і віри в майбутнє”⁵¹.

Автор пропонує розглядати трансформацію як процес пристосування країни, що відстала, до вимог спільного із західними країнами розвитку, тобто як процес формування механізмів спіль-

⁵⁰ Пахомов Ю. Україна і виклики глобалізації // День. – 2001. – №139. – 7 серпня.

⁵¹ Катаєв С. Україна як “сателітне” суспільство // День. – 2002. – №181. – 5 жовтня; Катаєв С. Украина как “сателитное” общество // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наукових праць.– Харків, 2002. – С.18–21.

ного розвитку на сателітній основі. Відповідно й суспільство має стати сателітним у значенні “залежного попутника”. Воно характеризується у такий спосіб: а) сателітне суспільство формально є незалежним; б) фактично воно залежить економічно, політично, соціокультурно від розвиненої країни (або країн); в) воно є залежним попутником в історичному процесі; д) країна-домен “підключає” свій сателіт в історичному розвитку. В результаті забезпечується перебування залежного суспільства в одному соціальному часі із суспільством-доменом, яке “підключає” до себе свій сателіт і, по суті, тягне його за собою. Для “причеплення” потрібні стикувальні вузли, які підлегле суспільство має виробляти через трансформацію (інститути, нормативи, соціотехнополіси та ін.). Виходить, чим міцніше й надійніше “прикріпиться” суспільство-“реп’ях” до домена-“вівці”, тим надійнішим буде його рух вперед і, очевидно, тим швидшим, чим швидше бігтиме “вівця” й нестиме на собі “реп’ях”.

Ми би назвали цей оригінальний проект концепцією для хитрого, але наївного і флегматично повільного, ба й лінивого українця, який дримає у возі, сподіваючись, що кінь сам вивезе. Та, в даному разі навряд чи вивезе, оскільки залишається та сама проблема: чи можна наздогнати далекого переднього, використовуючи навіть найкращі його технології, способи руху. Можна, якщо він зупиниться, а якщо не зупиниться, то – ні, бо одних запозичень замало, слід ще на їх основі творити щось нове своє – таке, за допомогою чого можна було б “їхати” швидше, аніж передовик. Без цієї умови сателіт залишиться тільки схожим на домен, а не рівним йому. Та й сам автор пише про домен як явище без суті, бо справді – у схожого предмета суть залишається поза ним, тобто в оригіналі.

Тоталітаризм – демократія. Ідентифікація суспільства в межах цієї схеми підпорядковується стереотипу “переходизму”. І в науці, і в ідеології, і в ЗМІ тільки й чути про перехід “від тоталітаризму до демократії”. Мовляв, українське суспільство позбулося радянського тоталітаризму і не просто демократизується, а вже стало демократичним. При цьому терміни “тоталітаризм” і “демократія” часто вживають не як поняття, а як ідеологеми. Не враховується і вимога точності історичного моменту, контексту. Зокре-

ма, не беруть до уваги той факт, що нинішнє українське суспільство виникало безпосередньо з перебудовного суспільства СРСР, де не було вже не те що тоталітаризму, а навіть елементарного порядку, а національні бюрократії, включно з українською, рвали його на шматки. Отже, адекватно не фіксується вихідна, початкова якість суспільства, яка трансформувалася у так звану перехідну, котра й має стати, зрештою, кінцевою якістю. Отож, у даному випадку не спрацьовує перша частина формули – “перехід від тоталітаризму”.

Щоправда, в науковій та публіцистичній літературі панує стереотип надзвичайно широкого, навіть позамежового трактування терміна “тоталітарний”, зміст якого ототожнюють із тотальним (“тотальна держава”, “тотальний контроль” та ін.), охоплюючи весь період існування СРСР, зокрема й перебудовний. На цьому ґрунті створено чимало споріднених термінів, призначених виконувати ідеологічні запити: “тоталітарний Союз”, “тоталітарна держава”, “тоталітарний режим”, “тоталітарна система”, “тоталітарний центр”, “тоталітарна партія” (КПРС), “тоталітарна ідеологія”, “тоталітарна бюрократія” тощо. З усього цього логічно випливає можливість декларувати прямиий “перехід від тоталітаризму до демократії” в Україні, кваліфікуючи радянське суспільство як тоталітарне, а сучасне українське – як демократичне або таке, в якому утверджується й перемагає демократія. При цьому, як правило, не вказують, демократія якого соціального типу утверджується.

Однак цей ідеологічний трюк, що розмиває зміст та хронологічні рамки історичної релевантності терміна “тоталітаризм”, не має нічого спільного з науковим розумінням проблеми, яке має спиратися не на ідеологічно затуманене, а на точне поняття тоталітаризму, що його розробила й обґрунтувала ще піввіку тому учениця М.Хайдеггера і К.Ясперса Ханна Арендт у своїй книзі “Джерела тоталітаризму”.

Що ж таке тоталітаризм? Це є насамперед система масового терору, що спричиняє в країні атмосферу загального, тотального страху, який пронизує всі клітини суспільства, котре потрапило під владу натхненників і організаторів цієї системи терору⁵². Отже,

⁵² Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Ч.Ш. Тоталітаризм. – К., 2002. – С.354–533.

щоб говорити про наявність тоталітаризму в тій чи іншій країні, слід відшукати в ній повний “тоталітаристський комплекс”: терор, геноцид, загальний страх. Якщо він є, то є і тоталітаризм, якщо його немає, то немає й цього страшного явища. Отож, тоталітарне і “тотальне” (всеосяжне, всепроникне) – аж ніяк не те саме.

Щоправда, постає питання про умови виникнення тоталітаризму, але це вже інше питання. Звісно, ці умови можуть бути дуже різними. Наприклад, згадуваний нами Р.Арон визначив такий їх набір: 1) існує політичний режим, що надає якійсь одній партії монополне право на політичну діяльність; 2) ця партія бере на озброєння ідеологію, яку вона подає суспільству, як єдиного носія авторитету, а згодом і офіційної державної істини; 3) держава для поширення офіційної істини наділяє себе ексклюзивним правом на силовий вплив і засоби переконання (держава і її представники володіють і керують усіма засобами інформації); 4) держава підпорядковує собі більшість видів економічної та професійної діяльності й політизує їх; 5) на цій основі всі порушення у господарській і професійній сферах автоматично перетворюються на порушення ідеологічні. Звідси прямо випливає можливість ідеологічного терору⁵³.

Наголосимо: це – умови виникнення, а не сам тоталітаризм. Останній з’являється тоді, коли за всіх цих умов політичний режим починає перманентно здійснювати терор, геноцид, наганяючи на суспільство страх. Звідси є неправомірним софізм, що паразитує на ототожненні умов і самого явища, на зразок: у Радянському Союзі мали місце зазначені умови тоталітаризму, отже, він був тоталітарною країною. Тут варто прислухатися до зауваження Ю. Давидова. “Якби наші недавні “власителі дум”, – писав він, – заглянули свого часу до книги Х.Арендт, на яку вони поспішають нині посилатися, то вони вже у вступі до неї змогли б прочитати, що “...найжахливіша з усіх нових форм правління ...знайшла свій кінець зі смертю Сталіна так само, як зі смертю Гітлера закінчився тоталітаризм у Німеччині”. А прочитавши це, вже не намагалися б датувати “кінець” тоталітаризму в нашій

⁵³ Арон Р. Демократія и тоталитаризм. – М., 1993. – С.230–231.

країні періодом перебудови та й серпнем 1991 року, штучно продовжуючи йому життя на десятиріччя”⁵⁴.

Із сказаного випливає висновок про те, що в колишньому СРСР мав місце не системно-тотальний, а режимний тоталітаризм часів Й.Сталіна. Його безпосередньо породив не комуністичний режим, як це роздзвонюють численні ЗМІ, деякі вчені, політики й навіть офіційні особи, бо такого режиму в СРСР не було, а був бюрократичний режим “вождя всіх народів”. Приручивши та придушивши партію і прикриваючись нею, партійно-державна бюрократія показала, на що вона здатна за описаних Ароном умов.

Пишуть, зокрема, про дві хвилі терору. Перша мала місце в 1934–1939 роках, друга – готувалася (ленінградська справа, справа лікарів), але повністю не була реалізована. “Ставши одноособовим диктатором, Сталін винайшов свій механізм оновлення номенклатури, що постійно загнивала, – відстріл (політичні чистки всіх ешелонів влади)”⁵⁵.

Проте питання про сталінський терор, його “хвилі” не таке однозначне, як зображує цитований тут К.Стрельников, з огляду на троцькістську опозицію, шкідництво, саботаж. У 1930-ті роки діячі-правоцентристи через органи НКВС учинили репресії, проти яких Сталін провів контррепресії. Описавши перші й другі, В.Сєдих дає інший розклад хвиль терору: перша – 1936–1937, друга – 1938–1940 роки⁵⁶.

Отже, якщо в СРСР не було системного тоталітаризму, а мав місце тільки режимний, що зник після смерті Сталіна у березні 1953 року, то в Україні сьогодні ніяк не може відбуватися перехід від тоталітаризму до демократії. В ній ми маємо справу зі штучним, насильницьким переведенням суспільства від однієї форми демократії (радянської), справді обмеженої бюрократією і ворожою бюрократизмом, до іншої – ліберальної, теж обмеженої бюрократом і власником. Відбувається воно на ґрунті тієї ж таки ліберальної трансформації суспільства.

⁵⁴ Давыдов Ю.Н. Ханна Арндт и проблема тоталитаризма // Новое и старое в теоретической социологии. – М., 1999. – Кн.1. – С.145.

⁵⁵ Стрельников К. Рассудку вопреки, наперекор стихиям...// Русская мысль. – 1998. – №4230. – 9–15 июля.

⁵⁶ Сєдих В.Ф. Повернул истории бег. – Мариуполь, 2000. – С.184–226.

Український лібералізм і українська ліберальна демократія особливі. Звичайно, вони несуть у собі деякі риси класичного європейського лібералізму, які ще не досить у нас розвинені, однак уже доволі чітко виявилось, що ліберальна демократія в Україні є формально демократією для абстрактної людини, реально ж – демократією для приватних власників, вільних підприємців, бізнесменів, що виступають проти соціалізму і держизму (спрямувальної ролі держави). Вона ґрунтується не так на силі законів, як на силі грошей. Ще у XIX столітті цю рису такої демократії відзначав Ф.Достоевський. Що таке *Liberte*? – запитував він. – Свобода. Яка свобода? Однакова свобода всім робити все, що заманеться, але у межах закону. А коли можеш робити все, що захочеш? Коли маєш мільйон. Чи дає свобода кожній людині по мільйону? Ні. Що таке людина без мільйона? Людина без мільйона не та, яка робить усе, що хоче, а та, з якою роблять усе, що хочуть.

Зрозуміло також і те, що ліберальна демократія надає право людям обирати своїх керманців і рівне право при голосуванні, що її ознаками є розподіл влади, продекларовані свобода слова, совісті, друку, зборів, об'єднань тощо. І все ж таки вона не є справжньою народною демократією, бо не уберігає людину ні від несправедливості, ні від соціальної нерівності, ні від злочинності, ні навіть від сваволі чиновника чи приватного власника. Сьогоднішня демократія значно нижчого гатунку, аніж та, що панувала в СРСР в 60–70-х роках минулого століття.

На наш погляд, ліберальна демократія, що упроваджується в Україні соціальним технологом, характеризується такими рисами.

По-перше, це є особливим чином організований і відкоригований механізм відбору, фільтрації та існування владних структур, що функціонує на основі принаймні двох визначальних принципів: мерократизму та дистанціювання демократії від демосу⁵⁷. Перший принцип передбачає обрання до влади тільки освічених, багатих і підготовлених. Цим самим знову відродилася проблема, над якою колись бився В.Ленін, шукаючи механізму підключення до державного управління кухарки, яку відштовхують від влади

---

⁵⁷ Овинников Р. Либеральная демократия – путь в тупик // Правда. – 1996. – №101. – 16 июля.

ці освічені та багаті. І над проблемою, і над кухаркою, і над “дідусем Леніним” сьогодні дуже полюбляють потішатися ліберальні ідеологи, журналісти, пам’ять яких про “дідуса” тягнеться в основному ще з дитсадків, однак народ сам знайшов цей механізм, а Ленін його побачив. Це – Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. Інша річ, що та ж таки бюрократія підпорядкувала собі Ради, перетворивши їх на прикриття своєї влади і зробила їх, по суті, певною політичною декорацією. Однак і в такому стриноженому вигляді Ради довели, що й “кухарка” може управляти державою, і тим паче змогла б, якби вона разом із трудовим колективом володіла народною власністю (фабрикою, заводом тощо), мала право наймати адміністрацію для рентабельного управління цією власністю, контролювати її діяльність, а до Рад обирати або ж посилати представників свого колективу. Але на цю смертельну для бюрократії справу КППС не пішла, тим самим не привівши до влади свій опорний соціальний клас. А що ж бюрократія? Якщо в Союзі вона стриножила Ради як форму державної влади, то після його розвалу “демократична” національна бюрократія їх знищила, перевівши на місцевий рівень функціонування. Очевидно, Рад як форми державної влади вона боїться більше, ніж її попередниця, бо Ради та бюрократія – несумісні.

Принагідно нагадаємо, що були й так звані українські ради, які в 1917–1918 роках функціонували в губерніях, повітах, містах і на які певною мірою спиралася у своїй діяльності Центральна Рада⁵⁸.

Другий принцип – дистанціювання демократії від демосу – забезпечує ситуацію народовладдя, але без народу, коли на поверхні демократія, як багатьом здається, грає всіма барвами народовладдя, а в глибині народ насправді від влади відірваний, як і влада – від нього, тобто ніякого народовладдя немає, є тільки його видимість. У такій ситуації інтереси народу підпорядковуються вимогам меншості, великих власників (олігархів і багатіїв дрібнішого калібру), чиновників, у руках яких перебувають такі інструменти реалізації цих вимог, як держава і власність. Але першим наслідком подібних демократичних порядків є глибока

---

⁵⁸ Див.: *Сарбей В.Г.* Традиції шахтарського Донбасу в історичному процесі демократизації // Український історичний журнал. – 1992. – №6. – С.45.

соціально-економічна поляризація суспільства на бідних і багатих та зростання соціальної несправедливості.

По-друге, український лібералізм і ліберальна демократія є антагоністами щодо демократії суспільства трудящих, яке вже спізнало соціалізм, його тип відносин, справжню турботу про людину тощо, а отже, є не продовженням, а запереченням цієї демократії й не знаменують собою взагалі прогрес демократії в Україні. Свої вістря ліберальна ідеологія й демократія спрямовують проти колективізму, утверджуючи гіпертрофований західний індивідуалізм, який для українців неприйнятний, позаяк він не є сумірним з українським індивідуалізмом.

По-третє, ліберальна демократія в Україні виявляє ознаки соціального варварства, прикриваючи упровадження “дикого” капіталізму, жертвою якого став весь український народ – робітничий клас, селянство, інтелігенція, молодь, старше покоління, діти. Декларуючи абсолютну цінність особи, її прав і свобод, вона настільки применшує значення таких надперсональних цінностей, як народ, старше покоління, молодь, що віддає їх у справжнє рабство до цього капіталізму. Скажімо, народ не допускається бюрократичною владою до системи прийняття відповідальних, а то й доленосних рішень, а ті рішення, які він приймає, наприклад, на виборах, референдумах, фальсифікуються. Все це означає, що народ залишається не включеним у систему ліберальної демократії⁵⁹. Що ж до старшого покоління, то, як надособова персоналія, воно в системі ліберальної демократії настільки знецінене, що прискорено і в муках (без ліків, соціальної допомоги, належного матеріального забезпечення) вмирає. Молодь вражена безробіттям, поглинена пошуками роботи за кордоном.

Як же можна кваліфікувати суспільство з такою суперечливою й агресивною, негуманною формою демократії? Звичайно, це вже певною мірою лібералізоване й варваризоване “диким” капіталізмом суспільство, що продовжує процес примусової трансформації⁶⁰. Водночас це – суспільство з не своєю, а чужою,

⁵⁹ Божко О. Лібералізм: свобода чи рабство? // Товариш. – 2001. – №46 (листопад).

⁶⁰ Андреев Г. Демократия – метод, либеральное общество – цель // Русская мысль. – 1998. – № 4214. – 19–25 марта.

запозиченою і надто обмеженою реальною демократією. Нарешті, це значною мірою депресивне суспільство, в якому буржуазно-міщанський лібералізм ще остаточно не витіснив залишки цінностей соціалістичної демократії, а ліберальна свідомість ще не стала всеосяжною, зате в ньому має місце тривалий моральний занепад.

Соціалізм – капіталізм. Соціальна ідентифікація суспільства у межах цієї схеми в нашій суспільствознавчій науці майже не проводиться, оскільки остання, окрім соціал-демократичної доктрини, не має сучасної теорії соціалізму. Більше того, розробленням такої теорії жоден науковий центр не займається (це роблять головним чином теоретики й ідеологи марксистських політичних сил, вчені, що концентруються навколо таких видань, як “Альтернатива”, “Марксизм и современность”, “Комуніст України”, “Вибір” та ін., а також члени товариств і об’єднань РУСО (Російські учені за соціалізм), УІСО (Українська інтелігенція за соціалізм) тощо. Крім того, тут стоять на заваді й такі обставини, як дискредитація та демонтаж соціалізму в СРСР і Східній Європі й твердження про будітмо логіко-гносеологічну неспроможність термінів “соціалізм” і “капіталізм” адекватно відбивати соціальну реальність. “Чи не настав час вироблення понять, що більш адекватно відображають соціальну сутність суспільства у переході до постіндустріальної доби (оскільки і “соціалізм” і “капіталізм” є характеристиками властиво індустріальної доби)?”⁶¹

На нашу думку, такий час ще не настав, а в твердженні, що терміни “соціалізм” і “капіталізм” є характеристиками власне індустріальної доби, вбачаємо прихований софізм, з допомогою якого “затуманюють” інший аспект зв’язку цих термінів. Ідеться про те, що вони справді відображають дві протилежні форми індустріального суспільства, але термін “соціалізм” відбиває ще й момент історичного виходу за межі капіталізму, посткапіталістичного розвитку. Тому слід не так придумувати нові поняття, як осучаснювати “старі”, й особливо це стосується терміна “соціалізм”.

---

⁶¹ *Грабовський С.* Лівочентризм: людський вимір великої політики // *Філософсько-антропологічні студії*, 2000. Європейський вибір та основні цінності української гуманістики. – Істина. Правда. Життя (До 70-річчя М.Поповича). – К., 2000. – С.142.

лізм”, який із суспільних наук просто викинули. Проблему “соціалізм – капіталізм” заторкує головню преса, причому бачення її залежить від політичних “кольорів” видань. Як правило, в газетах правих і правоцентристських сил схема однозначно спрощується: “поганий” соціалізм для України – позаду, “хороший” капіталізм – попереду. “Поганий” соціалізм критикується з усіх боків, для чого винайдено чимало термінів, що його позначають: державний соціалізм, “совковий” соціалізм, феодалний соціалізм, більшовицький соціалізм, дефіцитний соціалізм, злочинний соціалізм, тоталітарний соціалізм і т.д. Загальний висновок із цієї критики: соціалізм – на смітник історії; соціалізм – утопія, регрес і т.п. “Правими” нинішнє українське суспільство визначається як таке, що буде капіталізм, правову державу, демократію, інтегрується в глобалізаційний процес, європеїзується.

У публікаціях “лівих” схема “соціалізм – капіталізм” значно складніша, бо перед ними стоїть багато теоретичних проблем. Найперша з них: що то був за соціалізм в СРСР і чому він загинув? Питання загострюється ще й тим, що дехто не визнає наявності соціалізму в Союзі – він, мовляв, не був побудований. У зв’язку з такою розбіжністю поглядів одні кваліфікують радянське суспільство як соціалістичне, інші – як точно не визначене або вельми неоднозначне.

Друга проблема: як слід мислити соціалізм хронологічно? Де він – позаду чи попереду? У світлі цієї проблеми є двозначним термін “повернення до соціалізму”. “Помиляються ті, – роз’яснює газета “Рабочий класс”, – хто розраховує, що можна сьогодні поступово, без рішучого знищення нинішнього експлуаторського ладу, а лише намагаючись зберегти те, що лишилося від Радянської влади, повернутися назад до соціалізму. Це неможливо. Причому навіть не тому, що в історії взагалі неможливі зворотні рухи..., а тому, що тепер нас надто далеко відкинули назад, і зараз соціалізм для нас – не минуле, до якого, мовляв, треба повертатися, а майбутнє, до якого потрібно прориватися. Будь-яка спроба повернення назад буде реакційною, тобто вона поведе не до соціалізму, а ще далі від нього”⁶².

---

⁶² Назад к социализму или вперед к социализму? // Рабочий класс. – 2001. – №38 (ноябрь).

Третя проблема: яким має бути новий соціалізм? Що він має взяти у свого попередника (радянського соціалізму) і як має поєднуватися з ринком?⁶³

Четверта проблема: реабілітація соціалізму, але у західному соціал-демократичному розумінні. Йдеться про декларування соціалізму як суспільства соціальної справедливості, солідарності та свободи, побудованого на підставі загальних принципів демократії, загальнолюдських цінностей, приватної власності, спроб обмеження бідності тощо⁶⁴.

Новостворене українське суспільство визначається “лівими” як капіталістичне, що перебуває на стадії первісного нагромадження капіталу і переділу власності, тому капіталізм позначають термінами “дикий”, “олігархічний”, “кримінальний,” “латиноамериканський” та ін. Такий капіталізм не робить здоровим суспільство, яке називають “патологічно хворим”, аномійним, маргінальним тощо.

Третій шлях. Ця схема ідентифікації суспільства ґрунтується на тому уявленні, що, мовляв, теоретичну суперечку між соціалізмом і капіталізмом завершено, ані соціалізму, ані капіталізму в Україні немає, а суспільство переходить до чогось нейтрально третього. Його неможливо визначити в “чистих” термінах – як капіталізм або соціалізм, тому інколи використовуються “схрещені” терміни: “соціалізований капіталізм”, “капіталізований соціалізм”.

Соціалізований капіталізм – це система соціальної економіки типу “шведської моделі”, організованої за загальним принципом: ринкова економіка – високі податки – соціальна сфера – захист.

⁶³ *Илюшин В.* Социализм вчера, сегодня, завтра // Там само. – №40 (декабрь); *Бутенко А.* Социализм сегодня: опыт и новая теория // Альтернативы. – 1996. – №1. – С.2–22; *Тиктин Х.* Возможен ли рыночный социализм? // Там само. – 1997. – №1. – С.8–24; *Воейков М.* Неизбежность рыночного социализма // Там само. – С.25–40; *Савас М.* Глобализация как переход к рыночному социализму // Там само. – 2000. – №3. – С.2–16; *Грецкий М.* “За” социализм: рыночный или нерыночный? // Там само. – С.17–34; *Локер Ф.* Глобальный капитализм и социалистическая альтернатива // Вибір. – 2001. – №3 – 4. – С.124–149; *Межуев В.М.* Социализм – пространство культуры // Критический марксизм: русские дискуссии. – М.,1999. – С.76–114.

⁶⁴ *Попович М.* Європа – Україна: праві і ліві. – К., 1997.

Капіталізований соціалізм – дещо середнє між державним соціалізмом і класичним капіталізмом, тобто це модель змішаної економіки, в якій держава регулює соціально орієнтовані ринкові відносини. На думку М.Павловського, саме таку модель розвиває Китай, будуючи капіталізований соціалізм⁶⁵. Вважається, що цей “третій шлях” – “багатоукладний соціалізм” – забезпечує швидкі темпи збалансованого розвитку, зростання рівня життя народу, процвітання країни. Однак ідея капіталізованого (“багатоукладного”) соціалізму сприймається неоднозначно, піддається критиці тими теоретиками соціалізму, котрі вважають, що багатоукладний соціалізм не є соціалізмом⁶⁶.

Ідеєю “нейтрально третього” позначений навіть ідеал майбутнього суспільства, запропонований головним соціотехнологом. “На традиційне питання: “Яке суспільство ми збираємося будувати?” Президент України цілком визначено відповідає: “Наша мета – утвердження в Україні демократичного, соціально відповідального, солідарного суспільства, що ґрунтуватиметься на історичних традиціях та менталітеті нашого народу, на напрацьованих сучасною цивілізацією загальнолюдських цінностях, суспільства, що поступово позбавлятиметься традиційно класово-формаційних ознак, органічно поєднуюватиме в собі працю, талант та капітал суспільства, де кожен громадянин зможе реалізувати повною мірою свої здібності та особистості, суспільство, яке на ділі забезпечуватиме права та свободи кожної людини”⁶⁷.

Тут що не вираз, що не термін – то й “соціальний туман” або теоретична еkleктика. Наприклад, придивимося до виразу про утвердження соціально відповідального суспільства. “Соціально відповідальне”, “соціально безвідповідальне” суспільство – що це таке? Чи не слід це розуміти так, що нинішнє суспільство в Україні є соціально безвідповідальним, а те, майбутнє – соціально

---

⁶⁵ Павловський М. Третій шлях // Голос України. – 2000. – №69. – 18 квітня; Павловський М. Хто куди веде? // Українське слово. – 2001. – №47. – 22–28 листопада; Наукове осмислення реформ // Голос України. – 2002. – №248. – 27 грудня.

⁶⁶ Ілюшин В. Многоукладный социализм // Рабочий класс. – 2001. – №10 (май).

⁶⁷ Кучма Л.Д. Шляхом радикальних економічних реформ. – К., 1994. – С.49–50.

відповідальним? Однак у чому полягає критерій відповідальності – безвідповідальності суспільства? І хто це суспільство робить таким чи іншим?

Читаємо далі: “...Суспільства, що ґрунтується на історичних традиціях та менталітеті нашого народу, на напрацьованих сучасною цивілізацією загальнолюдських цінностях...” Це – явна мішанина. Одна річ – “цивілізаційне загальнолюдське”, інша – “національно-традиційне”, що не є ні цивілізаційним, ні загальнолюдським. Як їх сумістити та поєднати?

І зрештою: “...Суспільства, що поступово позбавлятиметься традиційно класово-формаційних ознак., де кожен громадянин зможе реалізувати свої здібності та особистості...” А це вже пахне замаскованою обіцянкою комунізму. Дивна річ, адже реформатор під маскою пошуку “ефективного власника” формує клас приватних власників на засоби виробництва, що кардинально суперечить цій меті. Хто не знає, що в історії клас приватних власників був фундатором суспільств рабства, феодалізму, капіталізму, тобто класових суспільств і аж ніяк не безкласового комунізму. Тепер же, виявляється, він має започаткувати щось ніби й схоже на комунізм, але як безформаційне суспільство. Дива дивні!

Головне, чого немає в цій “вінегретній” дефініції майбутнього “відповідального” суспільства в Україні, – це чітка вказівка на те, кому безпосередньо належатимуть у ньому власність, влада і матеріальні багатства, хто буде головним роботодавцем, якими соціальними відносинами, устроєм, організацією воно визначатиметься, тобто на все те, чим визначається соціальний тип будь-якого суспільства.

Поза сумнівом, горизонт бачення теоретиками Адміністрації Президента України майбутнього суспільства в Україні – капіталізм, замаскований цією дефініцією.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що розгляд спроб соціальної ідентифікації українського суспільства дав його різні зображення, які можна звести до таких характеристик-ідентичностей трансформованого й модернізованого суспільства: “лібералізоване”; “капіталізоване”; “сателітне”; “транзитивне”; “копіювальне і запозичувальне”; “таке, що відстає й доганяє”; “поляризоване”; “вже-некризове”; “занадто відкрите”.

Заперечимо передостанню характеристику: суспільство залишається кризовим, оскільки економічне поживлення аж ніяк не позначається на соціальній сфері, яку реформатори буквально розтрощили. І додамо, що, на наш погляд, українське суспільство, окрім усього іншого, відзначається тим, що воно є таким, що історично блукає (заблукало між двома “соснами” – соціалізмом і капіталізмом); бідним; хворим; аномійним; несправедливим, негуманним (особливо щодо старшого покоління); піддатливим щодо насилля (реформатора) і зваб інших суспільств; соціально невиразним; мляво-наївним (чекає гарного життя для всіх, ніби манни небесної).

Тепер залишається з’ясувати можливість ідентифікації суспільства через національну ідею, але для цього слід розглянути способи генерування і трактування останньої.

4. Способи генерування та потрактування загальнонаціональної соціальної ідеї

Як уже йшлося, Україна, як і Росія, – ідеократична країна, яка звикла існувати під владою ідеї чи ідей. В її життєдіяльності висока ідея завжди відігравала роль внутрішнього джерела, загального мотиву дій, об’єднання у спільність, єдиної мети тощо.

Сьогодні Україна потребує ідей, що містять великий об’єднувальний і водночас лібералізаційний, орієнтаційний та проєктивний потенціал, ідей, що відкривають майбутнє і стабілізують рух до нього. Це мають бути загальноприйняті соціальні ідеї з глибоким життєдайним смислом.

Водночас слід відзначити й те, що Україна інколи страждала від ідей, бо вони робили її надто залежною від інтелігентського інтелекту, що романтично захоплювався тими чи іншими ідеями та нав’язував їй усілякі перемодельовання суспільства в руслі цих ідей. Взяти хоча б ХХ століття, впродовж якого в Україні вчинено три кардинальні спроби соціального вибору: перша – у формі соціально-політичної революції (1917–1921 роки), друга – у формі соціалізму, третя – у формі “революції згори” (1990-ті роки) й повалення соціалізму. І першого, і другого, і третього разу докорінно руйнувалося попередньо досягнуте, а побудова нового розпочи-

налася фактично з нуля. Цікаво, яке терпіння повинна мати нація, щоб тричі за століття починати життя заново? І чий інтелект примушував її це робити? Хто його носій?

Зрозуміло, це – інтелігентський інтелект. Отой спекулятивний, “плаваючий”, ні до чого конкретно не “прив’язаний” інтелект вчених і невчених (дилетантських) політиків. Він і спонукав націю тричі в одному столітті руйнувати засади. Цим принаймні стільки ж разів було доведено, яким небезпечним для суспільства є інтелігентський інтелект, якщо воно безперешкодно надає йому простір для реформаторського безумства, якщо він не врівноважується здоровим глуздом класу матеріальних виробників, класу конкретного діла (робітників і селян). Цей клас не руйнує за “ідеєю” або за “копією”, а тільки за інтересами чи в інтересах справи.

Сьогодні у сфері суспільного інтелекту, де домінує той самий спекулятивний інтелігентський розум, функціонують різні соціальні ідеї, котрі на шкалі вимірювання, з точки зору соціальної справедливості, розміщені вельми неоднаково: одні гарантують більше, інші – менше цієї справедливості, а треті – взагалі несправедливі. Є серед усіх цих ідей і непримиренні, які не обіцяють хоча б елементарного компромісу. Тому Україну дехто відносить до країн так званого нередукованого плюралізму, і ця обставина додає багатьом упевненості в тому, що тільки через взаємодію окремих воель, а не груп, можуть вироблятися загальні ідеї, як і уявлення про спільний національний інтерес, суспільний ідеал, соціальний вибір, український шлях тощо. На цих засадах зріє також потреба в генеруванні єдиної загальнонаціональної ідеї, котра цілераціонально об’єднала б громадян України в їхніх прагненнях. Проте абстрактно тут існує не один, а принаймні два можливі способи продукування такої ідеї: 1) генерування на плюралістичній та компромісній основі “нейтральної” ідеї, що уособлює так званий третій шлях розвитку України; 2) переведення на висоту якоїсь загальноприйнятої моноідеї.

Реалізація кожного з цих способів генералізації загальнонаціональної соціальної ідеї залежить від того, яка маса піде за тією чи іншою вже чинною ідеєю. Якщо говорити про перший спосіб, то йому заважає нередукований плюралізм, який означає, що ідейно-політичне різноманіття в суспільстві не може бути механічно

зведене до якоїсь загальної одноманітності. А якби таке редукування і вдалося, то, однак, може йтися лише про конкретно-історичну, обмежену в часі форму бачення світу. Водночас наголосимо, що поняття нередукованого плюралізму поки що інтерпретується більшою мірою в ідеології, аніж у науці, тому воно потребує глибокого аналізу з точки зору монізму суцього і плюралізму існуючого (явленого). Адже зрозуміло: інтегрування плюралістичного різноманіття можливе лише на певних фундаментальних засадах суцього, глибин якого сягає тільки наукове пізнання. Тоді, мабуть, стане можливим глибше розкрити й поняття нередукованого плюралізму.

У практичній же площині цей плюралізм означає поки що роз'єднувальну багатоманітність, тоді як потрібна багатоманітність об'єднувальна.

Зрозуміло, за умов роз'єднувального плюралізму з необхідністю виникає потреба в інтегративній ідеології, котра змогла б єднати всіх, проникаючи до глибинних таємниць народної свідомості. Ця ідеологія має містити в собі загальноприйнятту ідею як центр тяжіння й "стикування" елементів масової свідомості, свідомості груп, класів, верств, які (елементи), взаємодіючи один з одним, змогли б створити ідейний сплав, здатний об'єднати плюралістично роз'єднану свідомість української спільноти.

Щоправда, ця потреба в інтегративній ідеології актуальна і в іншому плані – з огляду на формування на її засадах соціально-економічної політики, що, нарешті, забезпечила б оздоровлення і зміну суспільства. Водночас цей тип ідеології потрібний і для трансформації плюралістично роз'єднаних ідей у таку реформаторську ідеологію, котра, не втрачаючи своїх прихильників, сприяла б корекції руйнівних реформ. Вона має повернути до себе більшість, котра захищає субстанційні опори суспільства, що їх руйнують реформи. Однак ідеологічні реалії в Україні поки що такі, що соціальні ідеї здебільшого "ковзають" по поверхні народної свідомості, залишаючись, як правило, вузько партійною ідеологією та сферою ідейних баталій, де ламають списи інтелектуали. До того ж нерідко трапляється невідповідність між назвою партії та її ідейним підґрунтям, що не може не викликати підозри й недовіри, а це знову-таки не сприяє ідейній єдності.

Особливо гостро потребує об'єднувальної ідеології молода держава. Свого часу Адміністрація Президента України зондувала думку про цю справу, розсилаючи листи в наукові суспільствознавчі інститути з проханням дати обґрунтовані пропозиції. А Президент Росії Б.Сльцин, як повідомляли засоби масової інформації, зініціював навіть спробу офіційного розроблення російської національної ідеї, яка стала б основою державної ідеології.

Ось що сказав про цю затію колишній прес-секретар і помічник російського президента В.Костіков: “Було створено робочу групу. Вона працювала півтора року... Але той факт, що реального результату досі немає, свідчить про те, що спроба створити штучно, начебто у “пробірці” якусь національну ідею – це, скажу, заняття пусте і неперспективне”⁶⁸.

Так, Костіков має рацію: національну ідею будь-якого гатунку штучно не створиш, тим паче загальнонаціональну, що має об'єднати всіх або більшість. Така ідея може тільки генетично впливати з глибин буття нації, народу і сприйматися його органічною частиною як ідея-життя. Це означає, що вона не “конструюється” в кабінетах ідеологів, політиків, державних діячів, а має бути виплекана самими масами у борні, праці, взаємодії, співжитті, завдяки чому і стане “матеріальною силою”. Що ж до ідеологів, політиків, інших представників національної інтелектуальної еліти, то вони цю ідею, що у певних її формах (наприклад, сподівань, мрій, надій) вросла в масову свідомість, абстрагують в деталях, концептуалізують, трансформують у цільові засади державної політики, одне слово, перетворюють її на ідею-мету, ідею-інтерес, ідею-ідеал, ідею-культуру і т.п.

Такий сценарій оперування національною ідеєю можливий тоді, коли вона вже стихійно з'явилася й охопила душу народу, маси. А якщо не з'являється? Тоді вчиняють так, як у Білорусі, де вже визначилися з державною ідеологією. Нею стала комуністична ідеологія, насичена традиційними національними цінностями та елементами лібералізму, що не суперечать комуністичній ідеї. Виступаючи з цього приводу, Президент Білорусі О.Лука-

---

⁶⁸ *Костіков В.* Россия на исходе XX века // Русская мысль. (Специальное приложение: беседа с В.Костиковым). – 1997. – №4194. – 23–29 октября. – С.III.

шенко зазначив: “Провал соціалістичного експерименту не означає смерть комуністичних ідей. Вони будуть жити, доки житиме людина, оскільки в їх основі – прагнення рівності й соціальної справедливості... З комуністичним світоглядом наша країна прожила майже все XX століття. З цією ідеологією були досягнуті великі перемоги – над злиденністю, неписьменністю й нацизмом. З нею ми перші у світі проклали дорогу в космос. Хіба Білорусі не пасують такі принципи, як колективізм, патріотизм, соціальна справедливість? Високий престиж освіти, форми морального заохочення людей і багато іншого, що стало частиною нашого життя, – усе це має більш органічно увійти до фундаменту сучасного білоруського суспільства”⁶⁹.

Отже, білорусам уже не потрібно винаходити національну соціальну ідею, як це пробували зробити Єльцин або дехто в Україні.

Звісно, процес формування соціальних ідей потребує спеціального історичного, філософського, соціологічного, культурологічного дослідження. Сьогодні ж в інтелектуальній сфері українського суспільства переважає політико-ідеологічний підхід до цього питання. Точиться гостра полеміка, навіть ідеологічна боротьба навколо української національної ідеї. Спостерігаються принаймні три “лінії” (традиції) у трактуванні цієї ідеї, тобто у способах усвідомлення її змісту і приписування сенсів. Перша: наша національна ідея має моноукраїнський (моноетнічний) зміст, пов’язаний з життєдіяльністю титульної нації як власника території проживання і творця панівної культури. Друга: українська національна ідея має багатонаціональний зміст, оскільки Україна – багатонаціональна держава і територія. Третя: українська національна ідея відзначається багатовимірним, багатоаспектним сенсом, що охоплює всю повноту життєдіяльності людей на території України. Таким чином ця ідея поєднує у собі мононаціональне й полінаціональне, соціальне й економічне, побутове й культурне, політичне й ідеологічне, культурне й моральне тощо.

Цю, третю, традицію можна назвати позицією доконаного діалектичного плюралізму, який уможливорює трактування націо-

⁶⁹ Минск определен с идеологией // Правда. – 2003. – №39. – 4–7 апреля.

нальної ідеї у будь-якому її вимірі й водночас вимагає генералізаційного, комплексного підходу в спробах її цілісного подання. Він показує, що нині (не будь-коли) національне являє собою мозаїчну картину і завдяки цій мозаїчності воно є цілісним утворенням, тому руйнувати цю цілісність можна лише штучним втручанням, вириваючи з неї той чи інший фрагмент.

Отже, національна ідея – це ідея-інтеграл, котра має бути розгорнута не в роз'єднувальну, як передбачає перша традиція, а в об'єднувальну ідеологію. Водночас це – ідея-проект, оскільки вона дає проєктивно-перспективне зображення соціальної реальності. Нарешті, це – значною мірою ретроідея, зміст якої важко досягнути й яку важко реалізувати через певні історичні особливості України, коли самі гетьмани, самі українці далеко не завжди дбали про власну національну спільність. “Напруга пристрастей навколо поняття “національна ідея” сьогодні, – як справедливо зазначає В. Литвин, – істотно затьмарила його справжній смисл і сутнісне наповнення. Знати єдину формулу національної ідеї складно, оскільки наше суспільство надто поляризоване. І все ж, якщо спиратися на досягнення історичної науки, неважко дійти висновку, що ідея української соборності в даний час – це є саме те, що може нас об'єднати”⁷⁰.

Не втручаючись у полеміку, що ведеться в ракурсі перших двох інтерпретаційних “ліній”, ми наголосимо, що, на наш погляд, найширші теоретичні горизонти відкриває третя інтерпретаційна традиція, що дає змогу досліджувати будь-який аспект національного як окремо, так і в єдності з іншими його аспектами, пам'ятаючи про мозаїчну цілісність національного. Водночас деякі моменти полеміки ми використовуємо у своєму дослідженні, в якому йдеться про соціальний зріз національної ідеї, до якого саме й прив'язується загальнонаціональний соціальний ідеал.

Отож, маємо з'ясувати, якою мірою національна ідея є соціальною. Ми виходимо з того, що національна ідея є соціальною як за змістом, так і за рольовою функцією. Це уявлення ґрунтується на безумовному визнанні багатовимірності будь-якої ідеї, зокре-

⁷⁰ Литвин В. Чим є для нас вітчизняна історія? // Голос України. – 2002. – №35. – 21 лютого.

ма й української. Думку про цю особливість української національної ідеї справедливо й доказово обстоюють деякі дослідники. Вважаємо, це – вельми перспективна інтерпретація, скажімо, в ракурсі усвідомлення об'єднувальної сили національної ідеї. Тут ми вбачаємо прямий зв'язок: чим багатший зміст має ідея, тим ширше коло людей, груп вона поєднає, більшому обширу інтересів відповідатиме. Однак придивимось ближче до цієї інтерпретації, наприклад, до аргументів одного з її авторів – О.Шморгуна.

“Як і категорія “національна ідея”, поняття “українська національна ідея”, – пише він, – є багатовимірним і неоднозначним, що зумовлено винятковою складністю сучасного національного життя та етногенезу, а також невирішеністю багатьох наукових проблем, пов'язаних з національним питанням. “Українська національна ідея” віддзеркалює процес формування цілісної теорії українського націоналізму. Разом із тим її зміст орієнтує на певний світоглядно-гуманістичний соціальний ідеал оптимальної організації суспільства з точки зору загального суспільного поступу. І в такому контексті зміст цієї категорії розкривається через загальносоціологічні поняття “стадіальність” (або ж “формаційність”), “культура”, “цивілізація”, “нація”, “держава” тощо⁷¹.

На думку Шморгуна, специфічність української національної ідеї зумовлена багатьма чинниками: історією, духовно-культурною спадщиною, взаємозв'язком і взаємовпливом української культури зі спорідненими східноєвропейськими культурами тощо. У своєму аналізі він виокремлює і характеризує “негативні” й “позитивні” чинники, тобто ті, що сприяли, й ті, що не сприяли формуванню і розвитку української національної ідеї.

В одній із своїх праць О.Шморгун заторкує, наприклад, економічний вимір національної ідеї. “Я вже неодноразово писав про те, що існує економічний вимір національної ідеї. Суть його полягає в тому, що за своїми географічними і геополітичними параметрами, “набором” корисних копалин і природних чинників, демографічною структурою, культурно-історичними традиціями,

⁷¹ Шморгун О. Основний зміст поняття “українська національна ідея” // Розбудова держави. – 1997. – №6. – С.10–19.

які сформували менталітет нації, кожна країна є унікальною і неповторною”⁷².

Звісно, в унікальності й неповторності не відмовиш і українській національній ідеї, але в даному разі ми ставимо наголос на іншому її аспекті: можливості натурального її вимірювання через відшукування відповідних показників та еквівалентів – економічного, природного, географічного, демографічного, культурно-історичного, соціального тощо, про що говорить О.Шморгун. На яких засадах можливе це вимірювання? Передовсім на засадах соціологічної традиції вимірювання соціальних змінних та на основі уявлення про багатогранність реального змісту національної ідеї. Якщо це визнається, то тим самим визнається, що дана ідея несе в собі такий зміст, який піддається вимірюванню. Насамперед це – економічний зміст. Так само і тоді, коли говорять про національну ідею як різновид соціальної: ідея має соціальний зміст. Має вона, крім того, зміст історичний, культурний, моральний, політичний і т.п.

Одним із вимірів національної ідеї може бути також те, що, наприклад, В.Лутай називає “соціальним принципом Грушевського”⁷³. Як відомо, М.Грушевський проголосив рушійною силою суспільних змін конкуренцію індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичне переважання то одних, то інших. Можна погодитися з В.Лутаєм, що й цей аспект суспільного розвитку має фіксувати українська національна ідея і вимірюватися ним, оскільки в історії України спостерігаються зазначені конкуренція і почергове переважання тенденцій.

Звичайно, багатоманітність об’єктивного змісту національної ідеї не скасовує її самобутності. Кожна національна ідея, якщо вона справді національна, є самобутною, однак ця її самобутність теж входить як складова частина до характеристики її змісту. Самобутність, унікальність, специфічність ідеї не суперечать багатогранності, багатоманітності її змісту. Словом, національна ідея полізмістова, а отже, слід вести мову про синтетичний її харак-

⁷² Шморгун О. Яким має бути український вибір? // Розбудова держави. – 1998. – №5–6. – С.28.

⁷³ Лутай В. Роль “неизвестного” социального принципа Грушевского в разработке Украинской идеи // День. – 2001. – № 101. – 9 июня.

тер: ідея відбиває багатогранне життя нації з акцентом на компоненті його специфічності, відмінності у чомусь від життя інших націй, але разом із тим і схожості з ними, належності до їхньої спільноти. Можна сказати й так: національна ідея відображає багатоманітність життєдіяльності даної нації крізь призму її етнічної індивідуальності, специфічності. Такий діалектичний зв'язок між самобутністю, унікальністю та багатоманітністю процесів і явищ, що їх узагальнено фіксує національна ідея, вказує на те, що у її трактуваннях не слід перебільшувати, абсолютизувати ні ту, ні іншу характеристику.

Національне, етнічне – не вузько одновимірні поняття, вони багатогранні, оскільки таким насправді є буття нації, етносу. Однак сьогодні в інтелектуальних сферах і на рівні масової свідомості спостерігається певний хаос у трактуванні національної ідеї та проблем, пов'язаних із нею. Чи не найбільше критичних списів ламається навколо цієї ідеї, бо часом пропонуються несумірні, суперечливі визначення. Можливо, саме ця обставина (разом із розбіжністю інтересів соціальних груп та регіонів, а також далеко не однаковою обізнаністю та поінформованістю людей) впливає на те, що й у суспільстві має місце аж надто різне (навіть полярне) ставлення до української національної ідеї. Щоправда, слід зауважити, що ситуація ще далеко не в усьому з'ясована.

Одні твердять, що вони вже знайшли національну ідею, інші – тільки приступають до її пошуку, треті запевняють, боцімто ця ідея не спрацювала, четверті – що вона, починаючи від часів її перших речників, активно працює вже цілі сторіччя⁷⁴. П'яті говорять, що її слід трансформувати в масштабі від вузько етнічного розуміння до широкого соціально-політичного тлумачення; шості взагалі заперечують цю ідею, сьомі наголошують неможливість для національної ідеї в даний час мати якийсь однозначний для всіх зміст і сенс. “У країні, – пише, наприклад, академік П.Толочко, – дванадцять мільйонів росіян, інші народи. Бути близькою українська етнічна ідея їм не може. Хай націонал-радикали говорять про якийсь загальний менталітет. Його теж немає! Є ментальність

---

⁷⁴ Українська ідея. Перші речники. – К., 1994. – 180 с.

сходу, півдня, півночі, заходу України. І як би ми не супротивилися, факт залишається фактом: сьогодні українська ідея у її примітивному етнографічному розумінні чужа навіть східним і південним українцям. А це означає, що вона не спрямована на загальне благо. Потрібна інша – прийнятна для всіх етносів і, отже, об'єднуюча, а не роз'єднуюча людей”⁷⁵.

Мабуть, у зв'язку з таким “різнобосом” ставлень, оцінок, підходів Президент України Л.Кучма вказав у привітанні Другому з'їзду письменників України: “Сьогодні, як ніколи, потрібний спокійний і аргументований, без зайвого пишнослів'я й галасу, всезагальний діалог про національну ідею, її зміст, сутність, джерела й витoki національного самовизначення”⁷⁶. Очевидно, такий діалог можливий за участі всіх суспільно-політичних сил та етнонаціональних груп, однак сьогодні можна твердити однозначно: поліваріантність інтерпретацій національної ідеї важко звести, так би мовити, до спільного знаменника. Можливо, в цьому немає нічого надзвичайного, бо, по суті, реалізуються ще тільки перші спроби (в історичному розумінні) осмислення суспільством своєї національної ідентичності, й сконцентрувати в національній ідеї відповіді на найфундаментальніші питання його буття – не проста справа. Крім того, дуже неоднорідним є сам суб'єкт національної ідеї, котрий не може повною й однаковою мірою й однозначно збагнути її зміст і смисл.

Що насамперед упадає в око? Подання національної ідеї як ідеї етнічної з наголосом на етномовному, етнокультурному, етнопобутовому, етноментальному, етнофольклорному, етнорелігійному її витлумаченні. Переважає український етнічний монізм, що нерідко гіпертрофується в інтерпретаціях. Для його обґрунтування здійснюється активний перегляд історії України, що не обходиться і без певних натяжок та спекуляцій. Скажімо, “українське”, “українськість” дехто шукає у сивій давнині та в пракультурах, на теренах давніх країн, в їхніх легендах, міфах (та сама, наприклад, проблема аріїв, проблема “допотопної мови Ноя” і санскриту,

⁷⁵ Академік Петро Толочко: “З деякої пори для декого любити Україну стало професією”. (Інтерв'ю) // Товариш. – 1997 – №8 (лютий).

⁷⁶ Кучма Л. Учасникам і гостям Другого з'їзду письменників України // Література України. – 1996. – №40–42. – 6 листопада.

проблема троян-українців і т.п.). Уважно переглядаються доктрини українського націоналізму під кутом зору розроблення його сучасних концептів, що мають стати теоретичним розгортанням фундаментальних постулатів націоналізму. Нація – найвища органічна форма суспільної організації; державна незалежність – це перша і неодмінна умова повнокровного функціонування нації та гарант дотримання прав і свобод конкретних індивідів; державна незалежність нації ґрунтується на засаді “власних сил”; інтерес нації є найвищою домінантою⁷⁷.

Отже, в цих інтерпретаціях українська національна ідея пов’язується суто з титульною нацією. Ось типовий приклад подібної постановки питання. “Ми вважаємо, – пишуть О.Соскін і Ю.Радіонов, – що мають бути забезпечені пріоритети корінної нації, адже лише корінні народи мають право на самовизначення. Національним меншинам Конституцією України гарантується право на вільний розвиток, але разом з тим вони повинні поважати і дотримуватися правил, за якими живе корінна нація, а не висувати політичні вимоги, як це відбувається в Україні. Це законні й природні вимоги корінної нації, яка прагне перебудувати власну національну державу. Як відомо, політичний рух, який ставить перед собою цю мету, називається націоналізмом”⁷⁸.

У цьому ж річищі ставиться соціоінженерне завдання, стисло висловлене В.Чорноволем: “Із знівельованого століттями народу треба обережно і поступово витворювати націю”⁷⁹. Із соціотехнологічної точки зору дане завдання певною мірою виконується через нині впроваджувану соціальну експерименталістику.

Проте маємо широкий розкид інших акцентів тлумачення змісту та суті національної ідеї, бо йдуть пошуки її загальноприйнятого варіанта. Сам пошуковий процес роздвоюється, бо одні схильні віднайти українську ідею, інші – українську мрію⁸⁰. Дехто

⁷⁷ Червак Б. Український націоналізм і концепція “власних сил” // Розбудова держави. – 1994. – №9. – С.18.

⁷⁸ Соскін О., Радіонов В. Україна перед вибором: повновладдя корінної нації чи інтернаціоналу нацменшин? // Вечірній Київ. – 1998. – 6 червня.

⁷⁹ Чорновіл В. Патріотизм: націоналізм – це те саме чи щось дуже різне? Колонка редактора // Час/Time. – 1997. – № 39. – 14–20 серпня.

⁸⁰ Канигін Ю., Ткачук З. Українська мрія. – К., 1996. – 152 с.

з тих, кого манить саме ідея, як правило, вважають, що її зміст має бути не моністичним, а плюралістичним, навіть у певному розумінні позаетнічним. Наприклад, один із стійких прихильників цієї точки зору, цитований нами академік П. Толочко, твердить: “Вважаю, якщо ми розумітимемо національну ідею лише як ідею етнічну, то ми не зцементуємо наше суспільство, наш народ, не перетворимо поняття “нація” в політичне поняття. Отже, не зрушимо Україну на надзусилля. А вийти з кризи, в яку потрапила країна, можна лише з надзусиллям”⁸¹.

Якщо з позиції націоналістичного монізму українська нація є етнічним утворенням, то з точки зору плюралістичного трактування вона – політичне явище. Це означає, що національну ідею слід вибудовувати на засадах класичної теорії “політичної нації”, а ця теорія сформульована на досвіді країн західної демократії. У чому полягає перевага цього підходу над етномоністичним (націоналістичним) трактуванням національної ідеї? У тому, що ця ідея дістає змогу вбирати в себе широкий зміст, поєднуючи характеристики титульної нації з подібними ж характеристиками меншин (звісно, з урахуванням безумовного домінування титульної нації).

Однак ця точка зору сприймається не всіма представниками даної інтерпретаційної традиції. Її заперечують ті з них, хто бачить істотні відмінності між українською ситуацією і ситуацією в Західній Європі, яку неможливо механічно перенести на українські терени. На Заході ідея політичної нації спиралася не лише на відповідний економічний і соціальний ґрунт, а й на ідеї громадянського суспільства та правової держави, чого в історії України не було. До того ж там у політичні нації консолідувалися незалежні, а то й панівні народи, яким ніщо не заважало творити свої національні держави. В Україні ж титульна нація панувати не може, хоча в її сучасних національних трактуваннях це панування приховано передбачається.

Водночас вважають, що національна ідея не може бути сформована й на засадах діаметрально протилежних цінностей – націоналізму та інтернаціоналізму, бо це, як уявляють автори такого

---

⁸¹ Толочко П. “В “Громаді” я побачив конкретну роботу для України”. (Інтерв’ю) // Голос України. – 1997. – №230 – 231. – 5 грудня.

варіанта трактування національної ідеї, – шлях до конфронтації і національної катастрофи. Звідси вони пропонують “нейтральну” ідею, що має стати загальнонаціональною. Це – ідея територіального патріотизму, запропонована ще В.Липинським. “Консолідуюча вага цієї ідеї, – підкреслює один з її прихильників, Л.Шкляр, – полягає в тому, що вона найбільш оптимально поєднує інтереси титульного етносу – українців з інтересами національних меншин, інтереси цілісності держави та самоврядності територій (регіонів) країни. Ідея територіального патріотизму вдало поєднується також і з регіональними особливостями самого українського народу, мовна, конфесійна та й частково ментальна неоднорідність якого далеко ще не подолані”⁸².

Чим же слід “наповнити” зміст національної ідеї? Відповіді на це питання різні. Одні наголошують: реальними справами, турботою про людей, рідну землю, на якій виростає добробут. “Національна ідея – це ми. Ті, хто народився на цій землі, живе, буде жити і життя своє хоче зробити таким, як у людей, котрі знайшли свою ідею раніше, ніж ми”⁸³. Тут виражено центристсько-нейтральний, заземлений підхід у тлумаченні основного змісту національної ідеї. Вона не має бути ні запозиченою, ні надто абстрактною, а має стосуватися реального життя людей, їхніх одвічних сподівань і прагнень.

Інше подання національної ідеї – через ототожнення її з ідеєю державницькою. Звідси змістом ідеї є українська держава, українська влада, український патріотизм, а сам процес державотворення в Україні означає водночас і творення національної ідеї та її реалізацію. Ця позиція знайшла відображення у роботі науково-практичної конференції “Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні” (грудень 1992 року). Учасники конференції дійшли висновку, що “центральною об’єднуючою ідеєю для народу України є створення Соборної Української держави. У відповідності з цією ідеєю має бути розроблена ідеоло-

⁸² Шкляр Л. Міжнародна злагода – стратегічний ресурс держави // Урядовий кур’єр. – 1998. – № 124–125. – 5 липня.

⁸³ Карасенко А., Хоменко В. Національна ідея – це ми // Голос України. – 1998. – № 47. – 12 березня.

гія як система теоретичного інструментарію для вирішення економічних, соціально-культурних, правових і політичних проблем”⁸⁴. Пріоритетними для процесу державотворення визнаються загальнолюдські цінності: людяність, гуманізм, соціальна і національна справедливість, віротерпимість, демократія на засадах багатопартійності та народного представництва, патріотизм.

Багатою на означення постає українська національна ідея в теоретико-гносеологічних розробках академіка М. Жулинського. В його трактуваннях вона є “своєрідною духовною субстанцією, розпростороною на історичний час та культурно-етнічний простір буття українського народу та споріднених з ним історичною долею інших етносів”, “духовною силою українського суспільства”, “високорозвиненим національним духом”, “духовною концепцією національної свідомості”, “домінантною ідеєю державного самоздійснення українського народу”, “духовним і моральним осередком нової системи цілісних орієнтацій” тощо⁸⁵.

Однак інтерпретація української національної ідеї, яка ототожнює її з ідеєю державницького рангу, стикається з певною протидією і неприйняттям через особливий соціальний характер сучасної української держави, котра повертається до соціальних груп різними боками – одним дає змогу неймовірно збагачуватися, будувати “царські села”, програвати тисячі доларів у казино, іншим не виплачує вчасно ні зарплати, ні пенсії або ж виплачує їх у надто мізерному розмірі. Отже, стає зрозуміло, що держава, яка творить ось такі соціальні нерівності й приниження, навіть спираючись на українську ідею, не зможе виконати свою об’єднувальну роль. Виникає питання, чи не прагне держава стати відверто класовою? Це питання ставлять руба, зокрема, ліві сили. На цій основі вони далеко не все сприймають і схвалюють у сучасному державотворенні.

Отже, інтерпретація національної ідеї в дусі державотворення без урахування соціального змісту цього процесу (державотворен-

⁸⁴ Куди йдемо? Матеріали науково-практичної конференції “Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні” (Київ, 24–25 грудня 1992 р.). – К., 1993. – С.155–156.

⁸⁵ Жулинський М. Українська національна ідея в ідеологічній системі державотворення // Голос України. – 1995. – № 221. – 23 листопада.

ня) відзначається надто абстрактним характером. Цей тип трактування національної ідеї не враховує особливої обставини, яку М.Грушевський неодноразово позначав як давнє “українське роздвоєння”⁸⁶, а В.Винниченко у своєму “Заповіті борцям за визволення” – як роздвоєння на холопа і пана (“Україна без холопа і пана”). Свого часу це “українське роздвоєння” спричинило ситуацію роз’єднання сил, коли старшина тягла український віз в один бік, а народ хотів спрямувати його в інший бік. З цього скористався колись московський цар. За часів Центральної Ради дуже завадило національній справі роздвоєння на холопа і пана, коли селяни захоплювали поміщицькі землі й садиби, а Рада посилала війська захищати панів. Сьогодні соціальна поляризація теж дається взнаки, оскільки не об’єднує нових бідних з новими багатими, владу, що служить багатим, з трудовим народом, роботодавців-мафіозі з безробітними. В плані цієї поляризації (роздвоєння) інтерпретаційне ототожнення національної ідеї з державницькою теж не дає належного ефекту, бо є, по суті, спробою прикриття класового соціального змісту національної ідеї та держави.

Нарешті, існує ще одна яскраво виражена інтерпретація національної ідеї – гуманістична. Її зміст акумулює в собі вимогу побудувати в Україні нове, гуманне, справедливе суспільство. Ця інтерпретація перетворює національну ідею на ідею-мету, що базується на необхідності виконання триєдиного завдання: рішучої гуманізації всіх сфер українського суспільного життя; реалізації особливого й оригінального шляху розвитку України на засадах синтезу найпрогресивніших досягнень сучасних передових соціально-політичних систем із національними рисами українського історичного процесу; утвердження в українському суспільстві нової “філософії життя”, що має обґрунтувати й запропонувати йому соціально важливі цілі та орієнтири, а також засоби їх досягнення чи реалізації⁸⁷.

Пошук національної мрії теж іде різними шляхами. Дехто намагається змоделювати її за американським зразком (“американсь-

⁸⁶ *Грушевський М.* Звідки пішло українство і до чого воно йде. Великий українець. – К., 1992. – С. 84.

⁸⁷ *Білецький О.* Нова ідеологія для нашої України // *Голос України*. – 1996. – № 194. – 15 жовтня.

ка мрія”, засади якої становить буденний прагматизм, а метою виступають життєвий успіх, американські стандарти життя). Ті ж, хто не йме довіри до національної ідеї, бо вона видається їм надто високою абстракцією для масової свідомості, спрямовують свою увагу на мрію. “Складність у тому, – застерігають Ю.Канигін і З.Ткачук, – що ідея може бути реальною і ефемерною, моральною і не дуже, національно-егоїстичною і гуманною в загальнолюдському плані, “вести до храму” і відводити від нього. Вона може бути органічно притаманною нації, бути в її серцевині, а може виступати як “запаморочення” – тимчасове засліплення мас брехливою, але вміло організованою пропагандою”⁸⁸. Очевидно, національна мрія характеризуватися подібними рисами не може, бо вона зароджується в глибинах народної душі, руху, виступаючи компонентом (архетипом) саме буденного рівня національної свідомості. Нав’язати її народові неможливо⁸⁹.

На думку В.Хорошківського, об’єднувальною “народною мрією” мало б стати культурне і творче лідерство України в цивілізованому просторі життя і діяльності братніх слов’янських народів – українського, російського, білоруського. У такому випадку, розмірковує він, Україна ХХІ століття може стати (поряд із США, Японією, об’єднаною Європою) одним із світових цивілізованих центрів – центром виробництва нових ідей, цінностей, форм діяльності⁹⁰.

Отже, усі ці інтерпретаційні “лінії” національної ідеї певною мірою взаємодоповнюють одна одну і протистоять одна одній. Вектор першої – українізація всього, що не є українським, вектор другої – наповнення українського більш широким, аніж етнічний, змістом. Звичайно ж, ні перша, ні друга “лінії” не можуть не брати до уваги державницький сенс консолідаційної ідеї. Це – найголовніше. Державницька суть української ідеї чи мрії – незаперечна. Проте Українська держава сьогодні будується і твориться за допомогою економічних, політичних, правових, соціальних, адміністративних реформ, упроваджуваних політичними силами особливого гатунку. Звідси випливає, що, по-перше, й найважливіші ха-

⁸⁸ Канигін Ю., Ткачук З. Українська мрія. – К., 1996. – С.11.

⁸⁹ Кресіна І. Незнищенність української мрії. // Віче. – 1998. – № 6. – С.18–19.

⁹⁰ Хорошковский В. После СССР: Украина – новый рубеж. – К., 1998. – С.5.

рактики функціональної ролі цієї ідеї слід “прив’язувати” до реформаторської практики цих сил і, по-друге, сама Українська держава несе на собі печать інтересів цих сил, виступає першим виразником і захисником її. Іншими словами, створена ліберальними, націонал- та соціал-демократичними силами держава виступає для деяких соціальних груп як мачуха, що нездатна ні допомогти їм, ні захистити їх, для інших – це держава-засіб їхнього соціального панування, для третіх груп – це держава-парасолька, що прикриває, маскує їхнє істинне соціальне обличчя, діяльність, суть. На цій підставі не можна не визнати того факту, що й державницький зміст соціальної ідеї сьогодні не може об’єднувати українців, бо соціально він вельми різний для них. Через нього сама держава виявляє свою класову суть.

Нарешті, треба брати до уваги й таке: багатомірність національної ідеї уможливує виокремлення її соціального змісту, який такою ж мірою робить цю ідею соціальною, як економічний зміст – економічною, політичний – політичною, моральний – моральною і т.д. Соціальний тип бажаного народові суспільства, його соціальний лад – ось що має відбивати національна ідея своїм соціальним змістом. Однак відбивати не безпосередньо, а через відповідний ідеал, який репрезентує соціально-гуманістичний аспект ідеї у розумінні даного народу.

Ось один з описів цього аспекту, здійснений В.Медведчуком, котрий виокремлює такі складові змісту національної ідеї: повага до національних джерел, розвиток національної спадщини; орієнтація на світові демократичні стандарти при розв’язанні сьогоднішніх проблем і завдань; людина, її здоров’я, честь, гідність, права і свободи – вихідні (основні) цінності, що їх охороняє держава; плюралізм і державна підтримка форм власності, що гарантують справжню свободу і благополуччя особистості; сім’я – основний осередок суспільства, що разом із державою відповідає за виховання молодого покоління; розвиток української національної культури, державної мови з урахуванням інтересів етнічних меншин, що проживають в Україні; використання позитивного світового досвіду щодо розвитку інститутів демократії, удосконалення форм і методів діяльності державного апарату і місцевого самоврядування, визнання методів взаємних консультацій і пого-

джен, досягнення злагоди в суспільстві – основні й першочергові заходи державного керівництва; Україна як суб'єкт міжнародних відносин – член світової співдружності миролюбних країн, суб'єкт активної зовнішньої політики; любов, терпіння, повага, взаємодопомога, чесність і відкритість – основні параметри виховання молодого покоління⁹¹.

Не можна не помітити, що в основі цього трактування національної ідеї лежить доктрина “чистого” (абстрактного) гуманізму, яким прикривається класове розшарування суспільства і в якому про таку базову його клітину, як трудовий колектив, навіть не згадується. І не випадково, бо інтерпретацію національної ідеї запропонував соціал-демократ, для якого важливішою категорією є не трудові колективи, а підприємці, а загалом – абстрактна особа.

Національна ідея має своє функціональне поле, що обмежується іншими ідеями такого ж рангу: ліберальною, соціалістичною, комуністичною, соціал-демократичною, релігійною, християнсько-демократичною та ін. Усі вони концентруються вздовж уявної політичної лінії “ліві – центристи – праві”, демонструючи свою класову суть. Кожна з цих ідей претендує на загальносуспільну об'єднувальну роль і прагне з'єднатися з національною ідеєю, стати її всеосяжним змістом.

Який же функціональний стан цих ідей, яка їхня об'єднувальна сила і перспектива конкурування з національною ідеєю?

Передовсім про релігійну ідею. Оскільки в Україні розбудовуються світська держава і світське громадянське суспільство, в якому церква відокремлена від держави, а школа – від церкви, то ця ідея, здавалося б, вибуває з конкуренції ідей. Однак це помилкова думка, бо в суспільстві спостерігається своєрідний релігійний ренесанс (за результатами соціологічних досліджень, 60–70% респондентів заявляють, що вони є віруючими людьми), тому релігійна ідея, очевидно, є функціонально активною на ярмарку соціальних ідей. Виявляється вона в різних іпостасях, бо, як відомо, на теренах України зійшлися різні релігії та конфесії, що борються між собою. Це трохи послаблює релігійну ідею, а тому вона не

---

⁹¹ Медведчук В. Українська національна ідея і проблеми сьогодення // Альтернатива. – 1998. – № 13–14. – 30 березня – 3 квітня.

є надто сильним політичним конкурентом. Це підтверджується, зокрема, результатами березневих 1998 року виборів до Верховної Ради та місцевих рад, де релігійна ідея була репрезентована трьома партіями – Партією мусульман України (№ 8 за виборчим списком партій), Християнсько-демократичною партією України (№ 25), Республіканською християнською партією (№ 5). Ці партії не подолали чотирьохвідсоткового бар'єру набравши за офіційними даними (відповідно) 0,196 %, 1,298% і 0,54%⁹²) і не потрапили до парламенту. Проте не можна не спостерігати, що на релігійну ідею роблять ставку церковна й офіційна пропаганда, намагаючись підкреслювати перевагу, навіть верховенство, релігійної духовності над світською, що, звичайно ж, не відповідає істині.

Що ж до ліберальної ідеї, то у нас головний її носій – великі власники, необуржуазія, політичні партії та інтелігенція відповідного штибу. Фактично в цьому руслі здійснюється курс економічних реформ Президента України Л.Кучми та упроваджується система так званих загальнолюдських і національних цінностей, спрямованих, як це декларується, на забезпечення економічних і політичних свобод особи. Цю ідею намагаються безпосередньо поєднати з національною ідеєю. Однак виявилось, що під маскою ліберальної ідеї й тих самих загальнолюдських цінностей свобода для одних обертається несвободою і бідністю для інших, тобто відверто дається взнаки класова сутність ліберальної ідеї, тому українське суспільство відчуває значні труднощі в освоєнні ліберальних цінностей, бо вони для нього надто ворожі, абстрактні і маскують реальний порядок речей.

Справді, ліберальна ідея, до того ж з яскравим міщанським “душком”, в Україні нав'язується водночас з реформами та через них, а також пропагується ЗМІ. Сьогодні її прагнуть зробити центральною в ідеології, щоб, як справжній центр, вона притягувала до себе націонал-демократичну і соціал-демократичну ідеї. Як не дивно, ці три ідеї – одного коріння, бо вони освячують приватну, зокрема приватнокапіталістичну, власність, чим сприяють узаконенню в Україні буржуазного права на найману працю,

---

⁹² У Центральній виборчій комісії // Урядовий кур'єр. – 1998. – № 67 – 68. – 9 квітня.

тобто дають змогу одним верствам жити за рахунок інших. Недарма свідомими носіями соціал-демократичної ідеї виступають теж найбагатші в Україні люди. Що ж до націонал-демократичної ідеї, то вона є з'єднувальною ланкою між ліберальною і національною ідеями.

Понад десять років тому в атмосфері ейфорії демократичних революцій в Європі та СРСР у ідеологів визріло переконання в остаточній перемозі західної ліберальної ідеї, яке дістало обґрунтування в праці американського політолога Ф.Фукуями "Кінець історії?"⁹³. Однак згодом у країнах з перехідною економікою це переконання зіткнулося з декларативністю ліберальної ідеології, її неспроможністю створити сприятливий клімат для посилення трудових мотивацій, забезпечити справедливий характер розподілу благ і діяльності, зупинити падіння рівня життя і водночас зростання соціальної апатії, безробіття, злочинності, конфліктів тощо.

Отже, ліберальна ідея – далеко не панацея від негараздів. Проїшовши тривалий шлях розвитку в лоні західної цивілізації, що одвіку сповідувала принципи приватної власності, індивідуальної свободи й раціоналістичного мислення, вона не може бути механічно перенесена на український ґрунт, де інші соціальні умови, де й досі функціонують (хоча й стрижонені, часто деформовані капіталом) колективістські цінності, де відсутній нормальний ринок, а приватна власність нерідко криміногенного чи спекулятивного походження. Цим теж пояснюється обмеженість і слабкість об'єднувального та орієнтаційного потенціалів ліберальної ідеї, яка зазнає критики. "Вже сьогодні, – писав ще у 1998 році один із критиків курсу реформ ліберальної економіки, монетаризму, – можна твердити: нав'язана міжнародними фінансовими інститутами "економіка" вільного ринку і лібералізму терпить фіаско. Криза, що її переживає Україна, виявилася значно глибшою, ніж та, яку ми відчували в останні роки перебудови"⁹⁴.

⁹³ Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. – 1990. – №3. – С.134–148.

⁹⁴ Коломойцев В. Чи можливе повернення соціалізму? // Голос України. – 1998. – № 137. – 21 липня.

Реформи під прикриттям ліберальної ідеї реально забезпечують декларовані свободи далеко не всім громадянам України, а тільки певним їх групам та верствам, унаслідок чого суспільство соціально розмежується. На одному полюсі нагромаджується бідність, а на іншому – багатство, причому вельми сумнівно нажите. Тому й свобода та життєвий комфорт концентруються у носіїв багатства і забезпечуються ним, а несвободи та дискомфорт – у бідних.

Звідси випливає висновок: якщо національна ідея подаватиметься в ліберальному трактуванні, якщо вона запозичить зміст нинішньої ліберальної ідеї, то вона не матиме належної об'єднувальної перспективи.

Соціал-демократична ідея є не лише спорідненою з ліберальною ідеєю, а й рухається в її контексті. При цьому перша відзначається функціональним незбігом з відповідною ідеєю на Заході: якщо там ідея захищає соціально незабезпечених, трудящі маси, то в Україні вона освячує становлення буржуазії, утвердження нерівності, несправедливості. Коли ж оцінити політичний потенціал соціал-демократичної ідеї за результатами парламентських виборів 1998 та 2002 років, то він порівняно невеликий – 4–8%. Отож соціал-демократична інтерпретація національної ідеї не забезпечить їй належної перспективи стати загальносуспільною ідеєю.

Соціалістична і комуністична ідеї – це суттєво споріднені ідеї, що пройшли шлях від тріумфу до розгрому в колишньому Радянському Союзі. Їй досі вони залишаються дискредитованими, тобто переживають кризу довіри до них, однак, незважаючи на це, відбувається їхнє повільне відродження у масовій свідомості, бо ідеї виявилися незнищенними. До того ж збереглася їхня соціальна база, а також безпосередні носії – Компартія України, Соціалістична партія України, Прогресивна соціалістична партія України, Союз комуністів України та інші схожі чи споріднені партії й організації (наприклад, Партія більшовиків України тощо).

Оскільки колись вважалося, що в СРСР в основному побудовано соціалізм (середина 30-х років ХХ століття), а на рубежі 60–70-х – “розвинений соціалізм” (“зрілий соціалізм”, “реальний соціалізм”, “справжній соціалізм” тощо), то для офіційної влади та її ідеологів це означало факт реалізації соціалістичної ідеї. Іншими словами, для бюрократичної свідомості соціалістична ідея практично

перестала бути ідеєю-метою, ідеєю політичної й соціальної творчості, адже, як здавалося, вона дістала своє втілення в життя. За брежнєвською ідеологічною доктриною підлягала удосконаленню вже не соціалістична ідея, а “реальний соціалізм”.

Звісно, “побудова соціалізму” актуалізувала увагу верхівки КПРС та її ідеологів до комуністичної ідеї, яку почали поступово обергати на ідею-мету (з ідеї дуже віддаленого ідеалу – на перспективу). Оскільки твердили, що “перемога соціалізму” в СРСР забезпечила економічні, соціальні, політичні та духовні передумови для побудови комунізму, то Й.Сталін ще у 1939 році казав про можливість поступового переходу до розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. Велика вітчизняна війна перекреслила ці плани. Однак у начерках проекту Програми ВКП (б), який мав бути підготовлений до кінця 1947 року, ограновувалася постановка завдання – впродовж найближчих 20–30 років побудувати це суспільство⁹⁵. М.Хрущов і Програма КПРС (1961 року) лише повторили це завдання, скоротивши строки до 20 років (60–70-ті роки). Проте програмне партійне завдання залишилося невиконаним.

Замість “хрущовського комунізму” з’явилося суспільство “реального соціалізму”, а сама комуністична ідея була розгорнута в міфологізовану й утопічну комуністичну ідеологію. Її й розгромили демоліберальні та націоналістичні ідеологи в період гласності. Критика показала, що й соціалізм в СРСР не був повністю побудований, тоді як горбачовські ідеологи твердили про “деформований соціалізм”, “соціалізм з деформаціями” тощо. В період перебування від соціалізму відійшла також значна частина трудящих СРСР. Багато хто заговорив про крах соціалізму та комунізму як у Радянському Союзі, так і у світі, про можливість виправлення “помилкового історичного шляху” тощо.

Однак згодом виявилось, що, по-перше, значні маси населення колишніх радянських республік, а нині самостійних держав у ставленні до соціалістичної й комуністичної ідей виявляють так звану маятникову поведінку. Якщо раніше під впливом нищівної

---

⁹⁵ Аксенов Ю., Зубкова Е. Предвестие перемен. Летопись десятилетий: 1947–1956 // Литературная газета. – 1989. – № 24. – 14 июня.

критики соціалізму і комунізму перебудовними радикалами вони віддалялися від цих ідей, то тепер є підстави наближатися до них.

По-друге, функціонування в українському суспільстві різного роду соціальних ідей, підтриманих тими чи іншими суспільними верствами та групами, говорить про те, що його реальний соціальний розвиток поки що не виходить за межі формули “капіталізм–соціалізм”. Капіталізація суспільства неймовірно обмежила функціональне поле соціалістичної та комуністичної ідей. Справа ускладнюється й блокуванням допуску прихильників цих ідей до ЗМІ, особливо до електронних мас-медіа, тобто їх позбавляють аудиторії. Усе ж ці ідеї живуть у суспільному інтелекті, конкурують з іншими ідеями і чекають часу, коли національна ідея трактуватиметься саме в їхньому контексті. Тоді й ця остання дістане імпульс до розвою. А сьогодні ні єдиної загальнонаціональної ідеї, ні відповідного їй ідеалу не варто шукати в масовій свідомості. Їх там немає, бо немає в суспільстві відповідних умов, зокрема й ідеологічних. Поки що конфліктують часткові ідеології на ґрунті різноманіття ідей. Вони ще не дають загальних засад, які мала б зняти в собі національна ідея. Тому деякі дослідники роблять слушний висновок про те, що в “Україні на даному етапі не визріли умови для створення інтегративної ідеології на ґрунті суто національної ідеї”⁹⁶.

Аналогічно скажемо й про загальносуспільний ідеал: для нього відповідні умови теж не склалися.

Яку ж ідентифікаційну характеристику можна дати українському суспільству після розгляду спроб генерування та трактування загальнонаціональної соціальної ідеї? Це – суспільство без загальнонаціональної соціальної ідеї та загальнонаціонального ідеалу. Відтоді як в СРСР рухнули комуністична ідея й комуністичний ідеал, Україна живе, по суті, без єдиного ідейного чинника, що надихав би всіх громадян. Між ідеологічною сферою суспільства і буденним життям українців не досягнуто тієї єдності, яку спостерігаємо у США, де життя рядового громадянина проходить на засадах ідей і постулатів американського прагматизму, лібералізму

---

⁹⁶ Михальченко М. Чи можлива інтегративна ідеологія в Україні? // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6. – С.197.

і патріотизму, незалежно від того, які ідеологічні бурі, зміни могли б заторкувати вищі сфери. Для основної ж маси українців базовою все ще є ідея виживання, до того ж незалежно від ідеологічної боротьби у сферах політики, пропаганди, державного життя.

Оскільки в соціальному інтелекті українського суспільства має місце плюралізм ідей, серед яких немає базової, опорної, то це означає, що йому нині притаманний шизофренічний інтелект, ідеологічний шизофренізм, внаслідок чого воно й блукає історичними манівцями. Як уже зазначалося, ліберальна ідея є центральною для цього інтелекту, однак не опорною. Такою вона виступає тільки для інтелекту певних політичних сил.

Нарешті, скажемо про те, що українське суспільство вже не є атеїстичним, воно дедалі більше поглинається релігією. Отже, відчуються зміни в його світогляді, очевидно, він перекомпоновується у бік релігійно-міфологічного сектору.

Таким загалом виглядає українське суспільство, котре переживає нині особливий дослід над собою, змінюючи свої субстанційні характеристики. Був час, коли воно зазнавало безаналогового конструктивістського експерименту і теж принципово, докорінно змінювалося. Що ж то був за експеримент?

Розділ IV

Безаналоговий конструктивістський експеримент у Радянському Союзі

1. Соціалістична альтернатива в Росії, революційний соціальний вибір та його реалізація

Подана вище схема безаналогового конструктивістського експерименту в СРСР містить основні вузлові “точки” його сценарію. Це, так би мовити, чиста схема, проте в своєму реальному варіанті вона наповнювалася найрізноманітнішим змістом, оскільки була реалізована через гігантський трудовий і ратний подвиг народів Союзу, тріумфи й поразки, помилки, прорахунки, знахідки і досягнення.

Загальний результат цього експерименту – разючий. Його досягнуто за порівняно короткий історичний строк у надзвичайно складних і важких екстремальних умовах існування радянської держави, коли близько двох десятиріч випало на роки нав’язаних воєн і наступну відбудову народного господарства ¹. Поза сумнівом, цей результат і весь шлях до нього, тобто спосіб його продукування ще будуть настирливо вивчати, бо досвід такого історично унікального дійства не можуть утратити не лише народи, котрі жили в Союзі і, можливо, ще житимуть у його оновленій оселі, а й усе людство. Він же виступає надзвичайно привабливим об’єктом дослідження для не заангажованих суспільствознавців, оскільки знаменує собою більш-менш тривалу історичну спробу відпрацювання та застосування технологій управління масовою соціальною дією, що творила новітню історію, будувала соціалізм.

---

¹ Про 60-ту річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. – К., 1977. – С.6.

Безаналоговий конструктивістський експеримент – надзвичайно глибоке і багатогранне поняття. Щоб розкрити його повний зміст, слід не лише проаналізувати глибинну цивілізаційну сутність експерименту, а й детально описати його історію, особливості, процесуальні характеристики, результати і наслідки. Безумовно, це завдання набагато перевищує наші можливості, воно під силу лише потужним дослідницьким колективам. Ми ж можемо говорити лише про деякі найважливіші, з нашої точки зору, питання соціотехнологічної та соціоінженерної специфіки цього експерименту.

Історично новітній експеримент в СРСР ґрунтувався на такій моделі соціального вибору, як соціалістичний вибір, що виражав відповідну альтернативу суспільного розвитку. Сам же цей вибір безпосередньо впливав із двох революцій у Росії 1917 року – Лютневої та Жовтневої, точніше, перша ставила його як найближче історичне завдання, друга – це завдання розв’язувала. Обидві революції перекинулися й на Україну, набувши тут певних особливих рис залежно від місцевих умов та національного чинника і втягнувши в себе сили, одні з яких боролися за буржуазно-націоналістичну державу, другі – за робітничо-селянську радянську владу. Перемагли, зрештою, другі...

Отже, це був революційний соціальний вибір, учинений трудящими масами, котрі реалізували моральний закон історії, своє право на соціальне визволення. Дійсно, вони визволили себе з-під гніту та експлуатації поміщиків і капіталістів. За словами М.Горбачова, “Великий Жовтень сповістив світові про народження нової держави робітників і селян, ствердив гуманні принципи соціально-економічного розвитку суспільства, звеличив людину праці, відкрив простір для ініціативи і творчості мас. Усе це дозволило нам в найкоротші строки перетворити країну на могутню індустріальну державу, успішно вирішити найскладніші соціальні проблеми, створити великий багатонаціональний союз народів, що йдуть шляхом соціалізму”².

---

² О задачах партии по коренной перестройке управления экономикой. Доклад Генерального секретаря ЦК КПСС М.С. Горбачева на Пленуме ЦК КПСС 25 июня 1987 года // Социалистическая индустрия. – 1987. – № 146. – 26 июня.

Цю оцінку висловлено понад 15 років тому, але й сьогодні у головному вона залишається правильною, хоча й потребує певних уточнень, поправок і доповнень, навіть з урахуванням того, що учинив з “державою робітників і селян” сам Горбачов. Справа в тому, що виконання гуманних завдань Жовтня робітникам і селянам доводилося тривалий час здійснювати у жорстокій, кривавій боротьбі, яку нав’язували їм сили, що йшли проти соціалізму, прагнучи його знищення. Звісно, у цій боротьбі з обох сторін використовувалися далеко не гуманні засоби і способи її ведення, і вже коли вдалося трудящим дещо створити, знову прийшли анти-соціалістичні сили (горбачовці, ліберали-прозахідники, націоналісти, сепаратисти), які й розвалили створене.

Соціалістична альтернатива історичного розвитку Росії й України теоретично впливала з обґрунтованого В.Леніним закону нерівномірного економічного і політичного розвитку капіталізму на стадії імперіалізму. З цього закону логічно висновувалася теза про можливість перемоги соціалістичної революції спочатку в кількох або навіть в одній окремій капіталістичній країні³. Цей висновок заміняв попереднє марксистське положення, що відповідало іншим соціально-історичним умовам, – положення про одночасну перемогу соціалістичної революції й соціалізму в більшості капіталістичних країн Європи.

Практично ж зазначена альтернатива базувалася на відносній слабкості Росії як капіталістичної країни та гостроті суспільних суперечностей, проблем (абсолютизм, залишки феодалізму, селянське, робітниче й національне питання, жорстока експлуатація, бідність, неписьменність і т.д.). Проте вона не була єдиною, поставало, наприклад, питання про “пруський” чи “американський” варіанти розвитку в рамках самого капіталізму. “Російська революція 1905–1907 рр., – писав П.Волобуєв, – і була, по суті, боротьбою протилежних суспільних сил – поміщиків і селянства, що виступали одні за консервативний, “пруський”, інші – за прогресивний, “американський”, шляхи розвитку”⁴. Ця революція поро-

³ *Ленін В.І.* Про лозунг Сполучених Штатів Європи // Повне зібрання творів. –Т.26 – С.334; *Ленін В.І.*Воєнна програма пролетарської революції // ПЗТ. – Т. 30. – С.127.

⁴ *Волобуєв П.* Ленін и наша историческая судьба // Известия. – 1990. – №111. – 21 апреля.

дила Ради робітничих депутатів, що були відроджені Лютневою революцією і збільшовичені Жовтневою. Лютнева революція, буржуазно-демократична за своїм соціальним характером, відбулася в країні, розореній першою світовою війною, яка стимулювала процеси розвалювання Росії і пошук шляхів її спасіння. Жовтнева революція стала одним із цих шляхів, безпосередньо започаткувавши процедуру соціалістичного вибору.

Як відомо, більшовики не виступали реальною силою в Лютневій революції, нею були ліберально-демократичні партії та їх прихильники. 23 лютого за старим стилем (в Міжнародний жіночий день) серед жінок столиці, які стояли на морозі в чергах за хлібом, виникли заворушення, що вилилися у масові демонстрації під гаслами скинення самодержавства і зупинення війни. І вже через тиждень, 2 березня, цар Микола II зрікся престолу. “Близько години ночі, а можливо й двох, принесли другий екземпляр зречення. Обидва екземпляри були підписані государем”, – занотував у своїх записках монархіст В.Шульгін, який серед небагатьох високих осіб приймав зречення царя ⁵. Ніхто не захищав царський режим. Унаслідок різкого погіршення економічного становища на початку 1917 року, невдач на фронті та великих втрат живої сили, а також неспроможності царського уряду управляти країною режим втратив довіру з боку ледь не всіх прошарків російського суспільства.

Революція відкрила шлях ліберальним реформам. Росія була проголошена федеративною республікою, різним її національностям дано право на самовизначення. Церкву було відокремлено від держави, що означало кінець державної релігійної ідеології. Настало двовладдя – буржуазний Тимчасовий уряд і Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. У війську було запроваджено інститути урядових комісарів і солдатських комітетів, армію втягнуто в політику, з морських офіцерів знято погони, царський армійський генералітет дискредитовано, військову дисципліну підірвано. Оскільки не було забезпечено належного постачання армії, наростало протистояння між армією і тилом. Царські гроші замінено “керенками”. За звинуваченням у зраді перед слідчими надзвичайної комісії постали імператор Микола II, імпе-

⁵ Шульгін В.В. Дни. 1920. Записки. – М., 1989. – С.262.

ратриця і члени царського уряду... Проте буржуазний Тимчасовий уряд (що мав аж чотири склади, оскільки надто швидко змінювався), проводячи реформи, не розв'язував таких головних, дуже пекучих для народу питань, як вихід із війни, передання землі селянам, національне визволення, подолання господарської розрухи, наведення порядку, робочий контроль на виробництві тощо.

Війна і ліберальні реформи кинули країну в стан розладу і хаосу, грабежів і вбивств, країна йшла до катастрофи й голоду. “З кожним тижнем харчових продуктів стає все менше, – констатував пристрасний літописець революційних подій у Петрограді Дж. Рід. – Хлібний пайок зменшився з півтора до одного фунта, потім до півфунта і чверті фунта. Нарешті минув цілий тиждень, коли зовсім не видавали хліба. Цукру належало по два фунти на місяць, але ці два фунти треба було дістати, а це мало кому вдавалося. Плитка шоколаду або фунт зовсім несмачних льодяників коштували від 7 до 10 карбованців, тобто щонайменше долар. Половина петроградських дітей не мала молока; у багатьох готелях і приватних домах його не бачили цілими місяцями. Хоч був фруктовий сезон, але яблука і груші продавались на вулицях мало не по карбованцю за штуку...”⁶. “Хвости” довгих черг біля продуктових магазинів почали виникати ще з 1915 року, аж доки 1917 року не стали звичайним явищем і водночас бідою простого люду.

За цих обставин буржуазія вчинила спробу зупинити революцію, розправитися з Радами, більшовицьким Смольним, Леніним шляхом установа військової диктатури (серпневий похід генерала Корнілова на Петроград, що не вдався). Партії меншовиків та есерів, які співробітничали з буржуазією та її Тимчасовим урядом, вважали, що далі буржуазно-демократичного устрою суспільства йти не варто. Але ж цей шлях обмеження революції буржуазним етапом не забезпечував розв'язання головних для трудового народу питань. Залишався історично неминучим інший шлях – до соціалізму, тому Жовтень насувався як необхідність. Більшовики готувалися брати на себе відповідальність за долю Росії і висунули гасло: “Від революції буржуазної до революції пролетарської!”

---

⁶ Рід Дж. 10 днів, що потрясли світ. – К., 1958. – С.31.

“Усі побачили, – зауважує А.Бутенко, – що Тимчасовий уряд не має наміру утверджувати свободу народу, не хоче дати землю селянам, мир – країні, тобто не хоче розв’язувати завдання своєї, буржуазно-демократичної революції. Тому Ленін закликав шукати для Росії інший шлях у майбутнє: якщо буржуазія не може розірвати капіталістичні зв’язки, вирвати країну з війни, якщо вона неревольюційна і не бажає радикального здійснення завдань своєї ж революції, то розв’язувати ці завдання належить іншими силами, а для цього необхідно відокремити революційно-демократичні сили від угодницьких, шовіністичних і боротися за перехід революції до наступного етапу, тобто добиватися утвердження диктатури пролетаріату і найбіднішого селянства, щоб уже ця влада вирвала країну з бойні, завершила буржуазну революцію, повела Росію по шляху соціального прогресу, дала землю селянам, свободу робітникам, мир країні. Хочу ще і ще раз наголосити: впродовж усього часу до Жовтня 1917 р. В.Ленін добре розумів, що Росія не готова до “впровадження соціалізму”, що першочерговим є завдання виходу з війни, забезпечення реалізації завдань буржуазно-демократичної революції”⁷.

Так, ідею переходу Росії до соціалізму Ленін висунув, цілком розуміючи її передчасність з причини історичної неготовності країни до нового ладу, матеріальні та інші умови якого ще не визріли. Проте ситуація історичного кута, розвалу країни, в яку потрапила Росія, вимагала вторгнення нового соціального технолога в її історію, зміни вектора й типу соціально-історичного розвитку. Таким технологом мала стати більшовицька партія, яка спиралася на пролетаріат і найбідніші селянські маси, що й дало Леніну підстави для висновку про можливість руху до соціалізму за непередбачених умов. По-перше, соціалістичну революцію він ставив у контекст світової революції, яку перша, за його розрахунками, мала запалити й підштовхнути. (Отже, тоді можна було б сподіватися на допомогу російській соціалістичній революції з боку робітничого класу інших країн.) По-друге, Ленін виходив з того, що цивілізаційні передумови соціалізму можна створити, якщо російський пролетаріат візьме політичну владу в свої руки.

⁷ Бутенко А. Был ли неизбежен Октябрь? // Правда. – 1990. – № 298. – 25 октября.

Це був дійсно інноваційний, не лише теоретичний, а головним чином, соціотехнологічний висновок, з якого випливало безумовне завдання взяття цієї влади. Це був висновок про те, що цілей буржуазно-демократичної революції, пов'язаних із задоволенням корінних інтересів трудової більшості населення Росії, неможливо досягти без зміни її історії, виведення на вістря її прогресу не панівних, а пригноблених класів. Це завдання передбачало включення й активну дію особливого суб'єкта соціального вибору – пролетаріату, соціального технолога – партію більшовиків. П.Волобуєв пише: “У заслугу Леніну, більшовикам слід поставити те, що в жовтні вони взялися за відчайдушну і ризиковану справу: витягти країну з біди, врятувати її від остаточного розвалу, а російську державу – від розпаду, поставити Росію на рейки соціалістичного прогресу. Не їх вина, а їх драма в тому, що з низки причин, насамперед суб'єктивних, їм вдалося далеко не все зробити”. І далі: “Революційний виступ, вибух невдоволення мас відбулися б восени 1917 р. і без Леніна, але Жовтнева революція як соціалістична за своєю метою і спрямованістю без Леніна була б неможлива. Своїм соціалістичним вибором ми цілком зобов'язані Леніну. Єдине, що ми можемо поставити Леніну у провину, – так це те, що він помилився у своїх розрахунках на світову революцію, на матеріально-технічну допомогу пролетаріату передових країн”⁸.

А той же В.Шульгін, активний організатор білогвардійського руху, згодом визнав, що для перемоги більшовиків особливе значення мало те, що вони встановлювали сильну центральну владу, без якої цілісність великої країни просто неможлива (“Знамено єдиної Росії фактично підняли більшовики”), відновлювали воєнну могутність Росії та кордони Російської держави до її “природних меж”. Щоправда, він додавав, що тим самим більшовики “підготовлювали пришестя самодержця всеросійського”, а “мішок соціалізму”, який вони змушені були нести на своїй спині, їх розчавить. Тим самим остаточно переможе “Біла ідея”⁹.

Що ж, сьогодні можна вважати, що Шульгін дещо вгадав, якщо під “пришестям самодержця всеросійського” розуміти Й.Сталіна,

⁸ Волобуєв П. Ленин и наша историческая судьба // Известия. – 1990. – №111. – 21 апреля.

⁹ Шульгин В.В. Дни. 1920. Записки. – С.514–518.

а під “остаточною перемогою “Білої ідеї” – знищення сталіністами більшовиків як історичної сили, розвал СРСР і демонтаж соціалізму. Однак повернімося до ситуації вересня–жовтня 1917 року, коли Леніну спершу довелося переконувати членів ЦК РСДРП(б) у необхідності збройного повстання і взяття влади в руки більшовиків, а потім (10 жовтня) добитися голосування за пропозицію про організацію повстання (10 – “за”, 2 – “проти”)¹⁰.

Ліворадикальна програма більшовиків-троцькістів притягувала до себе дедалі більше народних мас, бо тоді як Тимчасовий уряд і сили його підтримки затилювали розв’язання основних питань революції, більшовики обіцяли негайно їх розв’язати після приходу до влади. Їхні гасла “Вся влада – Радам!”, “Мир – народам!”, “Фабрики – робітникам, землю – селянам!” виражали глибокі інтереси трудящих. Під їх впливом народ відвертався від Тимчасового уряду, буржуазних партій, меншовиків та есерів і повертав убік більшовиків.

Меншовики та есери, дізнавшись про лінію більшовиків на збройне повстання, спробували вибити ґрунт з-під їхніх ніг. У Передпарламенті було прийнято резолюцію цих лівих фракцій з вимогою до Тимчасового уряду негайного прийняття радикальнішої програми реформ “землі і миру”. Проте уряд відмовився виконувати цю резолюцію, заявивши вустами Керенського, що “він не потребує настанов та вказівок і самостійно справиться з повстанням”¹¹.

Ні, не справився, і жовтневий переворот відбувся і переміг. У відозві Другого Всеросійського з’їзду Рад робітничих і солдатських депутатів “До робітників, солдатів і селян!”, зокрема, зазначалося: “Тимчасовий уряд скинутий. Більшість членів Тимчасового уряду вже заарештована (згодом усіх міністрів випустили на волю – *В.Т., О.І.*).

Радянська влада запропонує негайний демократичний мир усім народам і негайне перемир’я на всіх фронтах. Вона забезпечить безплатне передання поміщицьких і монастирських земель у розпорядження селянських комітетів, відстоїть права солдата,

¹⁰ *Старцев В.* Большевистский штаб в октябре 1917-го // Правда. – 1989. – № 306. – 2 ноября.

¹¹ *Рабинович А.* Февраль – Октябрь // Советская культура. – 1989. – 2 ноября.

провівши повну демократизацію армії, встановить робітничий контроль за виробництвом, забезпечить своєчасне скликання Установчих зборів, подбає про доставляння хліба в міста і предметів першої потреби на село, забезпечить всім націям, що населяють Росію, справжнє право на самовизначення”¹². Звісно, не всі поставлені новою владою завдання були соціалістичними, проте певні передумови для введення соціалізму в майбутньому вони становили. Головне ж полягало в тому, що державна влада переходила до рук трудящих.

Керував повстанням Військово-революційний комітет, створений 12 (25) жовтня Петроградською радою. Він мав широкі зв'язки з масами робітників, солдат і матросів. Подібного роду ревкоми в інших місцях теж виступали органами захоплення влади пролетаріатом, тобто встановлення Радянської влади, доведення політичної Жовтневої революції до логічного завершення. Мірою зміцнення нового соціально-політичного ладу ревкоми, вичерпавши свої функції, передали всю повноту влади Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Проте вони відродилися в роки громадянської війни. Тепер ревкоми були викликані до життя як надзвичайні тимчасові органи влади й управління, що здійснювали на місцях диктатуру пролетаріату. Вони були органами не встановлення, а поновлення і зміцнення влади Рад там, де вона була не досить міцною або ж придушеною контрреволюцією. У період завершення громадянської війни ревкоми в короткий термін забезпечили перехід держави диктатури пролетаріату від методів роботи воєнного часу до методів роботи в мирний час, створили всі умови для нормального функціонування постійних органів влади пролетаріату – Рад¹³. Останні пройшли певні етапи еволюції, послідовно стаючи Радами депутатів трудящих, Радами народних депутатів.

Оскільки об'єктивних економічних та інших умов для “упровадження” соціалізму в Росії не було, то Жовтнева революція, що почалася військово-політичним переворотом (повстанням), не могла безпосередньо виявляти свого соціалістичного характеру.

¹² Рід Дж. 10 днів, що потрясли світ. – К., 1958. – С.102–103.

¹³ Литвинова Г.И. Революционные комитеты в годы гражданской войны. – М., 1974. – С.3.

Останній викристалізувався поступово, мірою легітимації перевороту, переростання його в соціальну революцію, яка розв'язувала завдання соціалістичного будівництва. Та обставина, що жовтневий переворот безпосередньо не розв'язував соціалістичних завдань, дала підстави у період перебудовної гласності ставити питання про невизнання його соціалістичною революцією. Проте розгляд питання про соціалістичний вибір ставить усе на місце.

Що ж таке соціалістичний вибір? Загалом це вибір форм співжиття людей та їх відносин між собою в дусі гуманістичних цінностей, передбачених соціалістичною ідеєю та ідеалом. Що ж до Жовтня 1917 року, то він означав вибір соціалістичної перспективи, тобто реального історичного шляху до подібних форм життя і відносин тому, що його вчинила марксистська партія, котра технологічно ставила перед суспільством стратегічне довгострокове завдання побудови соціалізму. Отже, жовтневий переворот започаткував соціалістичний вибір завдяки Леніну й РСДРП(б), її стратегічним конструктивістським цілям, тому він був соціалістичним переворотом. Завдяки керівництву й участі в ньому марксистської партії він відкрив історичну можливість для практичної реалізації соціалістичної ідеї через голістський соціотехнологічний спосіб перемодельовання суспільства, конструювання особливої його моделі (без експлуататорських класів). Реалізація соціалістичного вибору була нелегкою і технологічно надзвичайно складною. Вона пройшла низку етапів: громадянська війна, неп, індустріалізація, колективізація, Велика Вітчизняна війна, відбудова, так званий застійний період, перебудова.

В основу перемодельовання суспільства на засадах соціалістичної ідеї було покладено насамперед революційну диктатуру пролетаріату, що мала остаточно придушити нетрудовий, паразитичний елемент у суспільстві; суспільну (державну) власність на засоби виробництва; централізацію управління; фінансування економіки з держбюджету; п'ятирічні плани, тобто плановість; неринковий розподіл; повну зайнятість і трудову повинність; несаможиттєвість виробника; класову мораль, що мала перерости в комуністичну, загальнолюдську; соціалістичну демократію; принципи соціальної справедливості та соціальної однорідності; продекларовану мету суспільного виробництва – забезпечення

максимального задоволення постійно зростаючих потреб суспільства і людини.

Способи і методи реалізації соціалістичного вибору були різними: насильницькими, волонтаристськими і науково обґрунтованими, експериментально перевіреними і неперевіреними і т.д. Вибір і застосування їх залежали від багатьох зовнішніх і внутрішніх, об'єктивних і суб'єктивних обставин, цілей і завдань, що стояли перед країною, рекомендацій науки і практики, волі і технологічних умінь соціального експериментатора, з'їздів, пленумів КПРС і т.д. Нерідко їх "прив'язували" до тієї чи іншої "епохальної" мети, на досягнення якої організовувалися цілі кампанії. Слід зауважити, що на багатьох етапах реалізації соціалістичного вибору домінував метод спроб і помилок.

За весь час існування СРСР (майже 70 років: з грудня 1922 по грудень 1991) реалізовано 12 п'ятирічок (деякі з них не повністю виконані). Планове ведення господарства забезпечило небачені в історії темпи росту виробництва і продуктивності праці (за рахунок техніки і ентузіазму народу), і в цьому вбачалися переваги соціалізму над капіталізмом, його економічні, соціально-політичні і духовно-моральні можливості. Якщо, наприклад, у першій п'ятирічці за рахунок підвищення продуктивності праці було досягнуто лише половину приросту промислової продукції, то у п'ятій – 68%, у третій – 73%, дев'ятій – 84%¹⁴. Усі плани, в яких намічались й калькулювалися завдання соціалістичного будівництва, становили загалом гігантський проект побудови нового суспільства, нової цивілізації на засадах соціалістичних цінностей. Яких же результатів було досягнуто?

1913 року за рівнем економічного розвитку Росія була на четвертому місці в Європі і на шостому в світі. СРСР уже в 1937–1940 роках вийшов на перше місце в Європі і друге – в світі. Отже, відставання було подолано без малого за чверть віку.

Для загальної характеристики динаміки результатів конструктивістського експерименту в СРСР візьмемо два рубежі – 1940 рік (останній довоєнний) і 1982-й (певним чином підсумковий, як

---

¹⁴ Всего один процент. Начальник ЦСУ СССР Л.М.Володарский отвечает на вопросы корреспондента "Известий" // Известия. – 1984. – №3. – 3 января.

рік 60-річчя СРСР, а також один із череди “застійних” років). Темпи зростання економіки були вельми швидкими, хоча й мала місце тенденція до уповільнення.

Перед війною економіка Союзу докорінно відрізнялася не лише від передреволюційної, а й від тієї господарської системи, що існувала 1928 року – на початку першої радянської п’ятирічки. У 1940 році обсяг валового суспільного продукту в 4,5 раза перевищував рівень 1926 року, обсяг виробленого національного доходу – більш ніж у 5 разів. Капітальні вкладення за той же період зросли майже у 7 разів, а основні виробничі фонди народного господарства – у 2,4 разу.

Зміцнення економічного потенціалу країни базувалося на прискореному розвитку промисловості. За три довоєнні п’ятирічки, що забезпечили розв’язання гігантського за масштабами завдання індустріалізації країни, було пущено в дію 9 тис. промислових підприємств. З’явилися нові галузі промисловості, отримали розвиток якісна металургія і точне машинобудування. Особливо прискорено розвивалася важка індустрія. Якщо загальний обсяг промислового виробництва, порівняно з дореволюційним періодом виріс у 7,7 раза, то продукція машинобудування – у 30 разів, виробництво електроенергії – у 24 рази.

Цілеспрямовано розв’язувалося завдання створення єдиної транспортної системи країни. Розвивалися всі види транспорту. Мережа залізничних шляхів 1940 року збільшилася порівняно з 1913 роком у півтора раза і перевищила 106 тис. км.

Докорінні зміни відбулися в розміщенні продуктивних сил. Зокрема, у східних районах країни була створена потужна промислова база, 1940 року тут вироблялося електроенергії, вугілля, чавуну, сталі, прокату більше, ніж загалом по країні 1928 року. Грізний подих війни, що насувалася, змушував країну збільшити випуск воєнної продукції до 26% від загального обсягу виробництва.

Культурна революція забезпечила зростання інтелектуального потенціалу суспільства. Наприкінці 1940 року в народному господарстві було зайнято 2,4 млн спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, а це – майже в 13 разів більше, ніж 1913 року.

З початком Великої Вітчизняної війни планова економіка уможливила швидку перебудову народного господарства на воєнний лад, стрибкоподібний ріст воєнного виробництва вже 1942 року аж до двох третин. Відповідно транспортна база дала змогу з липня по грудень 1941 року евакуювати в глибокий тил 2 593 середніх і 1 523 великих підприємств, 10 млн осіб, перемістити 2,4 млн голів великої рогатої худоби, понад 5 млн овець і кіз, 200 тис. свиней, 800 тис. коней, багато сільськогосподарської техніки, зерна, іншого продовольства.

Росту воєнного виробництва сприяли також форсоване розширення діючих та будівництво нових підприємств. Порівняно з 1942 роком основні виробничі фонди промисловості зросли на 12% у 1943 році, на 23% – у 1944, на 31% – у 1945. Виплавляючи приблизно в 3 рази менше сталі і добуваючи у 5 разів менше вугілля, ніж фашистська Німеччина (з урахуванням вивезення останньою з окупованих країн, приєднаних територій та імпорту), Радянський Союз за роки війни виробив майже у 2 рази більше озброєнь і бойової техніки.

Продовольством забезпечували країну й армію колгоспи та радгоспи, підсобні господарства підприємств і 12–18 мільйонів робітників і службовців, котрі вирощували продукцію на своїх городах¹⁵. Створений до і під час війни економічний потенціал дав змогу перемогти ворога, відбудувати зруйновану частину народного господарства.

У рік 60-річного ювілею (1982) СРСР нараховував 270 млн населення. Дві третини всього зайнятого населення становив робітничий клас (середньорічна чисельність – 79 900 тис., натомість у 1922 році вона дорівнювала 4 млн 610 тис.). Країна володіла національним багатством вартістю 2,9 трлн крб. (без вартості землі, надр і лісів). Росту національного багатства значною мірою сприяла широка будівельна програма, що здійснювалася в усіх районах СРСР. За дев'яту і десятю п'ятирічки (1971–1980) введено в дію основних фондів більше, ніж за всі попередні роки радянської влади. Виробничі фонди в СРСР подвоювалися практично

---

¹⁵ Экономика СССР – арсенал победы. Языком цифр и фактов // Правда. – 1985. – 25 марта.

кожні 10 років, тоді як на таке ж збільшення в США пішло близько 20 років, у Великобританії – 19, ФРН – 16 років. Спираючись на досягнутий економічний потенціал, країна спільними зусиллями трудящих усіх республік розв'язувала такі масштабні загально-союзні народногосподарські завдання, як освоєння паливно-енергетичних і сировинних багатств районів Сибіру, Далекого Сходу і Півночі, будівництво БАМу, розвиток Нечорноземної зони.

1981 року в СРСР за 2,2 дня виробляли стільки національного доходу, скільки за весь 1922 рік, і менше як за місяць – його обсяг у 1940 році. За 1971 – 1980 роки обсяг промислової продукції в СРСР майже подвоївся, а Великобританії для подвоєння промислового виробництва знадобилося 26 років, Німеччині і Франції – 18, США – 17 років. Середньорічний приріст промислової продукції в СРСР за той же період становив 5,9%, у Великобританії – 1%, Італії – 3,5%, Канаді – 3,4%, США – 3,1%, Франції – 2,9%, Японії – 4,5%.

В умовах величезних і дедалі більших обсягів суспільного виробництва особливого значення набували інтенсивні чинники росту народного господарства, стимулятори продуктивності праці. Порівняно з 1965 роком у промисловості вона збільшилася у 2,1 раза, в сільському господарстві (громадський сектор) – в 1,8 раза. З цією метою упроваджувалися у виробництво досягнення науки і техніки. У 1966–1980 роках створено близько 60 тис. зразків нових типів машин, обладнання, апаратів, приладів, модернізовано 2,2 млн одиниць виробничого обладнання в промисловості, створено 5,1 тис. автоматизованих систем управління. У промисловості кількість механізованих поточних ліній зросла більш ніж у 4 рази, комплексно-механізованих та автоматизованих дільниць, цехів, виробництв – у 4 рази; тут дедалі більшу роль відігравали виробничі і науково-виробничі об'єднання (1981 року їх було 4,1 тис.).

Валова продукція сільського господарства 1981 року виросла проти 1922 року у 5,2 раза, у порівнянні з 1940 роком – у 2,4 раза. На селі розвивалися міжгосподарське кооперування й аграрно-промислова інтеграція.

Радянська наука посідала передові рубежі в галузі математики, механіки, квантової електроніки, фізики твердого тіла, ядерної енергетики тощо. Концентрованим виразом її досягнень стали успіхи СРСР в освоєнні космосу, досягненні цілої низки пріори-

тетів. Зокрема, Радянський Союз за короткий період побудував першу в світі атомну електростанцію, перший атомний криголам “Ленін”, першим вивів у космос дослідницькі прилади і людину, побудував найпотужнішу у світі єдину енергосистему, що охоплювала територію 10 млн кв. км із населенням 220 млн. осіб і т.д. Кількість наукових працівників в СРСР (1,5 млн) становила майже чверть від усіх науковців світу, функціонувало понад 5 тис. наукових закладів, серед яких 3,2 тис. НДІ (1990).

Культура, освіта. На початку 1981 року на 1 000 осіб, зайнятих у народному господарстві, вищу і середню (повну і неповну) освіту загалом по СРСР мали 833, в РФСР – 830, в УРСР – 841, БРСР – 797, Узбекиській РСР – 875, Казахській – 836, Грузинській – 877, Азербайджанській – 856, Литовській – 751, Молдавській – 761, Латвійській – 821, Киргизькій – 833, Таджикиській – 801, Вірменській – 891, Туркменській – 852, Естонській – 819 осіб.

Іntenсивно збільшувався рівень освіти чоловіків і жінок, працівників розумової і фізичної праці, жителів села і міста. На 1 000 осіб, зайнятих у народному господарстві, з вищою і середньою освітою (повною і неповною) припадало:

Групи населення	1939 рік	1981 рік
Чоловіки	136	837
Жінки	104	829
Міське населення	242	880
Сільське населення	63	736
Працівники переважно розумової праці	515	983
Працівники переважно фізичної праці	45	767

Особливо слід відзначити, що за історично короткий термін народи колишніх національних периферій піднялися на вершину соціального і культурного розвитку. До революції письменність населення Середньої Азії і Казахстану віком 9–49 років не перевищувала 2–8%. Тут не було жодного навчального закладу. 1981 року в цих республіках діяло 126 вузів, в яких навчалося 705 тис. студентів. Їх питома вага серед населення республік була вищою, ніж у таких капіталістичних країнах, як Італія, Канада, ФРН, Франція, Японія.

Для трудящих в СРСР була створена широка мережа бібліотек усіх видів, провідне місце серед яких посідали бібліотеки для масового читача. В 1922 році їх було 16,6 тис. із книжковим фондом 47,6 млн екземплярів, а в 1981 р. – 132 тис. із книжковим фондом 1 881 млн екземплярів. Кількість клубних закладів зросла з 12 тис. у 1922 році до 138 тис. у 1981 р. Кількість театрів 1981 року становила 611. Кожна союзна і автономна республіка мала свої професійні театри. 1922 року налічувалося 868 кіноустановок, 1981 – 151 тис. Радіомовленням було охоплено практично все населення країни, телевізійним – 87%.

За роки радянської влади в СРСР видано 3,3 млн книг і брошур загальним тиражем 56 млрд екземплярів. Ця продукція виходила на 159 мовах, у тому числі на 89 мовах народів СРСР, причому чимало з цих народів отримали свою писемність після Жовтня. В країні видавалося 8 172 газети, 5 195 журналів та інших періодичних видань.

Життєвий рівень людей. Діяла ідеологічна настанова: все для людини, все – для її блага. Починаючи з середини 1960-х років мірою зростання економічного потенціалу СРСР КПРС здійснювала поступовий поворот економіки до розв'язання завдань, пов'язаних із підвищенням добробуту радянських людей. Це знаходило своє відображення у певному вдосконаленні низки важливих народногосподарських пропорцій, зміні структури економіки, розподілу національного доходу у бік споживання і нагромадження.

Таблиця 1

Розподіл національного доходу СРСР (у млрд крб.)

П'ятирічки	Величина нац. доходу, млрд крб.	На споживання, млрд крб.	На нагромадження та інші заходи, млрд крб.
Восьма (1966–1970)	1230	887	343
Дев'ята (1971–1975)	1647	1191	456
Десята (1976–1980)	2045	1511	534
У % до восьмої	106	170	156
У % до дев'ятої	124	127	117

Дані таблиці 1 свідчать, що фонд споживання збільшувався вищими темпами, аніж фонд нагромадження. Відповідно зростала частка національного доходу, що витрачалася на споживання. Вона дорівнювала 3/4 його обсягу. Для піднесення народного блага використовувалася також частина фонду нагромадження, що направлялася на житлове і соціально-культурне будівництво. З урахуванням цієї частки ресурси національного доходу, що використовувалися на споживання і невиробниче будівництво, досягли 4/5 його величини. Тільки за роки десятої п'ятирічки вони становили 1 625 млрд крб., або на 26% більше, ніж у дев'ятій, і приблизно стільки ж, скільки за сьому і восьму п'ятирічки разом взяті. Збільшувалися темпи приросту засобів виробництва (група "А") і виробництва предметів споживання (група "Б").

Усе це дало змогу підняти рівень матеріального забезпечення людей, якість їхнього життя, стан добробуту. Давалися ознаки вирівнювальні тенденції: 1) рівня життя міського і сільського населення; 2) зростання виплат і пільг із суспільних фондів споживання; 3) прискорення росту доходів менш забезпечених сімей. Наприклад, якщо в 1965 році реальні доходи колгоспників стосовно таких же доходів робітників і службовців із розрахунку на члена сім'ї становили 75%, то 1981-го – 89%. 1965 року лише 4% населення мали дохід більше ста карбованців на місяць на члена сім'ї, 1981-го – більше половини населення. Що ж до споживання за рахунок суспільних доходів, то населенню вони забезпечували безплатну освіту, охорону здоров'я і підвищення кваліфікації, пенсії, стипендії, інші виплати, відпустки, безплатні або за пільговими цінами путівки до санаторіїв та будинків відпочинку, утримання дітей у дошкільних закладах, піонерських таборах тощо.

Розв'язуючи завдання підвищення добробуту народу, КПРС висунула в цей період такі ключові проблеми, як розробка і реалізація Продовольчої програми (мета програми – повне задоволення потреб населення в продуктах харчування¹⁶, збільшення випуску товарів народного споживання, підвищення їх якості і розширення

---

¹⁶ В братской семье народов. Языком цифр и фактов // Правда. – 1982. – №144. – 24 мая.

асортименту, поліпшення роботи торгівлі, підприємств побутового обслуговування населення. Згодом усе це дістало оформлення в цілій програмі¹⁷. Роздрібний товарообіг за 1966–1980 роки зріс у 2,5 раза, а обсяг реалізації побутових послуг населення – у 5 разів.

Успішно здійснювалася, до того ж з широким розмахом, житлова проблема. За 15 років побудовано житлових будинків із загальною корисною площею 1 591 млн кв. м, що у 1,3 раза перевищувало весь міський житловий фонд країни 1965 року. Поліпшили свої житлові умови понад 160 млн радянських людей. Практично кожна сім'я новоселів “в'їжджала” в окрему квартиру. Близько 80% міського населення стали жити в таких квартирах¹⁸. Зауважимо: жодна країна світу не знала таких темпів розв'язання житлової проблеми. Вже з початком перебудови М. Горбачов намічав її остаточне розв'язання у 2000 році за принципом квартира – кожній сім'ї.

Держава. Суспільна теорія того часу стверджувала, що держава перехідного етапу від капіталізму до соціалізму – диктатура пролетаріату – в СРСР виконала свою історичну роль і перетворилася на загальнонародну соціалістичну державу. Виникнення такої держави пояснювалося докорінними змінами в суспільстві в ході соціалістичного будівництва¹⁹. Перша з них пов'язана з економічним базисом – ліквідовано багатокладну і побудовано соціалістичну планову економіку, в основі якої лежали дві основні форми суспільної власності: державна і колгоспно-кооперативна. Друга – корінна зміна соціальної структури радянського суспільства (табл. 2).

¹⁷ Брежнев Л.І. Про продовольчу програму СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 24 травня 1982 року. – К., 1982.

¹⁸ Комплексна програма розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986 – 2000 роки. – К., 1985.

¹⁹ Див.: Общепародное социалистическое государство. – М., 1964. – С.15–30; Рослов П.Н. Народовластие в развитом социалистическом обществе. – К., 1981.

Таблиця 2

Класовий склад населення СРСР (%)²⁰

Склад населення	1913	1928	1937	1959
Усе населення	100	100	100	100
Робітники і службовці	17,0	17,6	45,7	68,3
Колгоспне селянство і кооперовані кустарі	–	2,9	48,8	31,4
Поміщики, велика і дрібна міська буржуазія, торговці, куркулі	16,3	4,6	–	–
Селяни-одноосібники й некооперовані кустарі	66,7	74,9	5,5	0,3

Як видно з таблиці 2, класовий склад населення СРСР уже на кінець 1950-х років став зовсім іншим не лише порівняно з 1913, а й з 1928 роком. Зник експлуаторський клас і різко зросла частка робітничого класу і службовців. Зрозуміло, із зникненням класу експлуаторів зникла й класова боротьба, яка у певний період була рушійною силою розвитку радянського суспільства. Диктатурі пролетаріату не залишилося кого придушувати, і вона вичерпала себе. В суспільстві сформувалися два дружні класи – робітників і селян та прошарок між ними – інтелігенція.

Третя обставина – зміна класової демократії на всенародну, що виявилася в розширенні прав і функцій Рад депутатів трудящих, трудових колективів, прав громадян, їх участі в управлінні справами виробництва і держави, передання деяких функцій держави громадським організаціям тощо.

Четверта обставина – зміна соціального характеру держави та її цільових функцій. Держава диктатури пролетаріату, як тоді вважалося, була головним знаряддям побудови соціалізму. Вона спиралася переважно на робітничий клас як найбільшу револю-

²⁰ Джерело: Общественное социалистическое государство. – М., 1964. – С.17.

ційну соціально-політичну силу суспільства. Оскільки ж вважалося, що соціалізм в СРСР побудовано, то метою загальнонародної соціалістичної держави мислили організацію побудови комуністичного суспільства. В Конституції СРСР 1977 року вона була записана дуже чітко: “Найвища мета Радянської держави – побудова безкласового комуністичного суспільства, в якому отримає свій розвиток суспільне комуністичне самоуправління”²¹. Ця держава могла спиратися вже на весь народ, що бере участь у здійсненні державної влади через Ради народних депутатів.

Суспільство, з позиції тогочасної науки та ідеології, за всіма характеристиками – соціалістичне, більше того, в 1960–1970-ті роки воно стало суспільством розвиненого соціалізму, основні характеристики якого закріпила Конституція СРСР (1977), в якій записано: “В СРСР побудовано розвинене соціалістичне суспільство”. Його кваліфікували як закономірний етап на шляху до комунізму. Розвинене соціалістичне суспільство – це суспільство, яке розвивається на власній основі, оскільки в ньому створено соціалістичний економічний базис, могутні продуктивні сили, передову науку й культуру; відзначається ростом добробуту народу, зрілими суспільними відносинами, рівністю всіх націй і народностей, високою організованістю і свідомістю трудящих, турботою про благо кожного, справжньою демократією, за якої політична система забезпечує ефективне управління суспільними справами, дедалі активнішу участь трудящих у державному житті, поєднання реальних прав і свобод громадян з їх обов’язками та відповідальністю перед суспільством. Нарешті, це суспільство, в якому на основі зближення всіх класів і соціальних прошарків, юридичної і фактичної рівності всіх націй і народностей, їх братерського співробітництва склалася нова історична спільність людей – радянський народ²².

Зовні цю нову спільність характеризували як сукупність певної кількості національностей, однак з внутрішнього боку цю сукупність цементували й об’єднували економічні, політичні, культурні,

²¹ Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. – М., 1983. – С.4.

²² Там само.

психологічні, світоглядно-ідеологічні та інші чинники, і вона перетворилася на органічну систему міжнаціональних відносин, засновану на “соціалістичному способі виробництва і життя”. Л.Брежнєв казав: “Радянський народ – це не проста сума націй, що живуть бік о бік в одній державі, під одним, так би мовити, дахом. Нашим людям, незалежно від їх національної належності, притаманно чимало спільних рис, що об’єднують їх в одне монолітне ціле. Це – єдність ідеології, спільність історичної долі. Це – єдність умов соціально-економічного життя, спільність корінних інтересів і цілей. Це, зрештою, міцніюча єдність радянської соціалістичної культури, яка вбирає в себе всі істинні цінності кожної з національних культур”²³.

Отже, поняттям “радянський народ” позначали єдність усіх національностей радянської країни в різних сферах суспільного життя, яка формувалася і оформлялася внаслідок побудови соціалістичного суспільства. “Якщо формування радянського народу, – писала М.Росенко, – було започатковано у сфері політичного життя 1922 року у зв’язку з утворенням СРСР, то завершення його пов’язане із становленням міжнаціональної єдності в усіх інших сферах суспільного життя. Радянський народ – це спільна для всіх національностей Вітчизна – Радянський Союз, єдиний у масштабах країни територіально-економічний комплекс, однотипна в усіх національних районах соціально-класова структура, спільний для всіх радянських людей світогляд, марксистсько-ленінська ідеологія, єдина мета – побудова комунізму, постійне зростання загальних рис у культурі і психології всіх народів, наявність загальної для всіх мови міжнаціонального спілкування”²⁴. Важливою характеристикою нової історичної спільності виступало відчуття єдиної багатонаціональної сім’ї народів, що з особливою повнотою виявлялося в пікових і складних ситуаціях існування держави (при розв’язанні епохальних завдань, під час війни, відбудови народного господарства тощо).

Нарешті, радянський народ характеризувався як вищий тип соціальних спільнот, які не спроможний створити капіталізм.

²³ Брежнев Л.И. Ленинским курсом. Речи и статьи. – М., 1974. – Т.4. – С.243.

²⁴ Росенко М.Н. Советский народ – новая историческая общность. – Л., 1973. – С.11.

Останній за сотні років свого існування створив нації як вищу і єдино можливу для нього форму розвитку суспільства. Як показала практика існування багатонаціональних буржуазних країн, капіталізм не створив об'єктивних передумов для спільностей вищого ґатунку. Взяти, наприклад, Індію, Канаду, Бельгію, Іспанію або Швейцарію. Там десятки років живуть поряд одна з одною різні національності, проте там годі й шукати міжнаціональні спільності типу радянського народу, бо вони там не виникли. Чому? Це пояснювали тим, що капіталізм заснований на приватній власності, класовій і національній експлуатації, етнічній відособленості. Він не може існувати без пограбування і пригноблення народів. Даються взнаки також історичні традиції існування національностей разом, але відособлено, релігія, національна культура, психологія.

У особистісній сфері яскравим свідченням існування радянського народу як нової історичної спільності стали так звані змішані шлюби, що виявили тенденцію до кількісного зростання. Наприклад, наприкінці 1950-х років їх частка в загальній кількості сімей становила 10,2%, 1970 року – 13,4%. Виникали такі шлюби в усіх без винятку республіках, їх налічувалися мільйони. “За переписом 1959 року, – відзначав дослідник проблеми міжнаціональних сімей А.Наринбаєв, – на кожну тисячу сімей припадало 102 міжнаціональні, тобто кожна десята. У деяких республіках цей відсоток ще більший: у Киргизії – 123, Молдавії – 135, Казахстані – 144, Україні – 150, Латвії – 150 на кожну тисячу сімей. 1963 року в Палаці шлюбу Києва було зареєстровано 10 102 шлюби, з яких 3 592 – міжнаціональні, тобто 35,5%, у Ташкенті та Самарканді кожна п'ята пара репрезентує дві національності, в Цілінограді – кожна третя”²⁵.

У Дагестані міжнаціональні шлюби 1939 року становили 5,7% усієї їх кількості, а за Всесоюзним переписом 1970 року – 9%. У містах республіки цей показник дорівнював 17%. За результатами соціологічного дослідження, проведеного в республіці в 1976–1980 роках, у містах, де поряд із дагестанцями проживала значна кількість росіян, українців, азербайджанців, євреїв та ін., змішані шлюби

²⁵ Наринбаєв А. Горько! Гирко! Кибе! // Литературная газета. – 1973. – 24 января.

між дагестанцями і недагестанцями і між представниками недагестанських народів відповідно становили 35,8% і 36,3%, а змішані шлюби між представниками корінних дагестанських народів – 27,9%. Понад 88% дагестанців і росіян у містах і 79% на селі вважали, що головним у виборі подружньої половини є не національність, а особистісні якості²⁶.

Таким чином, інтраетнічні зв'язки глибоко проникали у побутову сферу і перетворювалися на інтерсуб'єктивні взаємини між людьми. Це означало, що нова історична спільність – радянський народ – набувала своєї глибинної основи – психологічної, а тому й не була химерою чи фікцією.

Розвиток СРСР досить високими темпами впродовж тривалого часу, зміцнення його економічного потенціалу не означали прямої, гладенької дороги-сходження на вершину досягнень та життєвого добробуту. Темпи були високими, але уповільнювалися, часом навіть спостерігалось тупцювання на місці і блокування росту життєвого рівня народу. М.Рижков, виступаючи як свідок у справі КПРС у Конституційному суді РФ, сказав: “1982 року, коли я став секретарем ЦК, ріст реальних доходів населення дорівнював нулю, країна тупцювала на місці. В наступні роки – 1983, 1984, 1985-му – вдалося покращити становище в економіці за рахунок традиційних методів – зміцнення дисципліни, відповідальності”²⁷.

Академік В.Трапезніков, проаналізувавши 30-річний цикл розвитку СРСР, дійшов висновку, що з 1950 року національний дохід і продуктивність праці зростали високими темпами, але з 1958 року темпи почали падати і до 1980 року зменшилися в три рази. Чому? Головна причина, на думку академіка, полягала в недооцінці науково-технічного прогресу і в хибах і помилках управління народним господарством. Перехід 1957 року від галузевої системи управління до територіальної (раднаргоспи) спричинив розрив багатьох господарських зв'язків і подрібнення виробничих комплексів. Унаслідок цього вже 1958 року різко зменшилися показники національного доходу, фондівддачі і знизився темп науково-техні-

²⁶ Гусейнов О.М. О некоторых характеристиках функционирования межнациональных семей // Научный коммунизм. – 1983. – №2. – С.76–77.

²⁷ В Конституционном суде России // Правда. – 1992. – №148. – 17 октября.

чного прогресу. Повернення в 1965 році до галузевої системи управління зумовило вже в 1966 році перелом у кращій бік, проте темпів, що мали місце до 1958 року, вже досягти не вдалося. Переходи сюди-туди настільки розпорозили сили, що у підприємств не вистачало коштів на фінансування будівництва нових експериментальних цехів, дослідницьких лабораторій, заміни старої техніки і т.д., а ті, що існували, нерідко завантажувалися випуском серійної продукції.

Результати не забарилися. Зокрема, при зростанні фондоозброєності відбувалося зниження фондівіддачі. З 1956 по 1980 рік вона впала з 0,48 до 0,31. Віддача нових фондів у 1958 році дорівнювала 0,52, в 1980 – 0,16. Отже, якщо в 1958 році приріст виробничих фондів на 1 карбованець давав 52 копійки збільшення національного доходу, то в 1980 році – лише 16 копійок²⁸. До речі, тенденцію сповільнення темпів не було подолано і в подальшому, хоча XXIV з'їзд КПРС намітив шляхи її подолання через інтенсифікацію виробництва і прискорення науково-технічного прогресу.

І все ж таки якого рівня розвитку у порівнянні з іншими країнами в СРСР було досягнуто? Справа в тому, що досить тривалий період в історії Радянського Союзу (1970-ті та перша половина 1980-х років) названо застійним. Проте, на наш погляд, слово “застій” є радше образом (“соціальне болото”), аніж точним поняттям, хоча в перебудовній ідеології воно активно використовувалося з метою критики радянської системи. Що, власне, слід мати на увазі, говорячи про доперебудовний “застій”? Очевидно, не варто приписувати йому абсолютну характеристику спокою, загнивання, тупцювання на місці. Статистика свідчить не про припинення, а про сповільнення темпів розвитку могутньої країни. Дехто з дослідників слушно уточнює: “Економіка розвивалася повільно, але все-таки вона розвивалася. До того ж приблизно такими ж темпами, як і в США. І більш уповільненими, ніж у Китаї”²⁹. (Див. табл. 3.)

²⁸ Трапезников В. Управление и научно-технический прогресс // Правда. – 1982. – №127. – 7 мая.

²⁹ Анисимов А. Барометр показывает на шторм // Правда. – 1991. – №261. – 7 ноября.

Таблиця 3

Динаміка ВВП трьох країн (млрд міжнарод. дол.)

Країни	1970	1980	1987
СРСР	1085,6	1493,9	1832,3
КНР	853,0	1647,4	3102,1
США	1939,6	2596,7	3196,1

Таблиця 4³⁰

Рівні виробництва в СРСР і США (у % до рівня США)

(США = 100%)

Продукція	1913	1940	1960	1983
Уся промислова продукція	12,5	45	55	Понад 80
Електроенергія	8	26	33	57
Вугілля товарне	8	35	124	90
Нафта (разом із газовим конденсатом)	27	17	42	144
Газ природний	0,1	4	12	103
Залізна руда	15	40	119	639
Чавун	15	35	77	250
Сталь	15	29	71	199
Трактори (фізичних одиниць)	–	12	117	421
Зернозбиральні комбайни	–	27	196	491
Металообробні верстати	4	52	115	131
Автомобілі легкові	–	0,15	2	20
Телевізори	–	–	30	61
Холодильники	–	–	35	127
Пральні машини	–	–	25	101
Мінеральні добрива (у перерахунку на 100% поживних речовин)	3	–	43	165
Пластмаса	–	–	10	25
Хімічні волокна і нитки	–	5	27	37

³⁰ Аргументы и факты. – 1986. – №15. – 8 апреля.

Продовження таблиці 4

Продукція	1913	1940	1960	1983
Пиломатеріали	16	52	142	144
Цемент	13	26	81	191
Тканини:				
бавовняні	41	37	57	235
вовняні	–	33	109	643
Взуття	21	52	70	219
Цукор-пісок (із вітчизняної сировини)	103	80	149	166
Масло (тваринне)	50	–	130	257
Бавовна (волокно)	7	27	47	164
М'ясо	57	40	47	59
Молоко	95	66	111	153
Яйця	42	31	43	110
Вовна	155	87	245	943
Вантажообіг залізничного транспорту	16	75	175	288
Перевезення пасажирів залізничним транспортом	58	392	503	2008
Перевезення пасажирів повітряним транспортом	–	–	20	43
Разовий тираж газет	–	–	61	167
Кількість місць у кінотеатрах	–	–	100	402
Кількість лікарняних ліжок	–	–	109	206

Таблиця 3 подає дані про валовий внутрішній продукт (ВВП), одержані в рамках здійснюваного під егідою ООН Проекту міжнародних зіставлень (у млрд міжнародних доларів за цінами 1987 року).

Отже, проблема темпів розвитку в СРСР у 1970-ті і на початку 1980-х років стояла, як говорять, на повний зріст.

Якщо взяти показник на душу населення, то за тим же Проектом міжнародних зіставлень ВВП 1987 року становив: у США – 13 093 міжнародних доларів, Фінляндії – 9 748, Англії – 9 186, Італії – 7 852, СРСР – 6505, Ізраїлі – 6 405, Югославії – 5 155, Південній Кореї – 3 699, Туреччині – 2 834. Виходить, що з позиції міжнарод-

них світових порівнянь Радянський Союз мав середній душевий показник, що забезпечував цілком пристойне життя людини, хоча, правда, й без розкоші, але з належними умовами для розвитку й самоствердження і з упевненістю в завтрашньому дні.

Виникає потреба порівняти рівні виробництва товарів в СРСР і США, якщо динаміка росту ВВП у них упродовж 15–17 років була приблизно однаковою. Якою мірою СРСР відставав від США?

Дані таблиці 4 свідчать, що до 1983 року рівень виробництва в СРСР ішов угору і сягнув, зрештою, понад 80% від рівня США, хоча чимало видів промислової і сільськогосподарської продукції кількісно перевищували виробництво її в Америці. Очевидно, загальна оцінка відставання Радянського Союзу від США та інших розвинутих країн у виробництві товарів і продовольства складала 20–30%. Що ж до окремих видів продукції, то вона сягала 40–50%.

Отож, Союз відставав, проте не катастрофічно (до катастрофи його призвели пізніше перебудівники). Проблема залишалася усе тією ж – падіння темпів зростання, застійні явища в економіці. Вона ж диктувала й відповідну реакцію – необхідність прискорення розвитку. Слід було б ліквідувати всі гальма на цьому шляху, але для цього треба було поставити точний діагноз радянській економіці, намітити способи й засоби їх ліквідації, вибрати оптимальні пріоритети розвитку.

Відомий економіст, професор Гарвардського університету Дж.Гелбрейт так оцінював стан тодішньої радянської економіки: “Радянська економіка змогла побудувати основну індустріальну структуру, оборонну промисловість, створити складну воєнну техніку. Проте система зазнала невдачі, бо не справилася з випуском товарів народного споживання і сільськогосподарської продукції. Тому я вважаю, що у плановій структурі може залишатися важка промисловість. А сфера послуг, легка промисловість, кабаре, нічні клуби, громадські будинки мають повернутися у приватний сектор. Командна система соціалізму з усім цим не справляється. Моя думка ґрунтується на практичному досвіді, а зовсім не на ідеології”³¹.

³¹ Гелбрейт Дж. Трудности на руку невеждам. Интервью // Литературная газета. – 1991. – №21. – 29 мая.

Професор мав рацію в тому, що самостійне потужне спеціалізоване виробництво товарів масового споживання в СРСР не було створене. Воно мало, як правило, підсобний характер і здійснювалося на підприємствах інвестиційного й оборонного комплексів. Про роль останніх у виробництві споживчих товарів тривалого користування говорять такі дані. 1990 року вони давали країні 96–100% радіоприймачів, телевізорів, магнітофонів і відеомагнітофонів, швейних машин, 92,7% холодильників і морозильників, 66% пральних машин, 54% мотоциклів.

Проблема виробництва товарів народного споживання в доперебудовний період розв'язана не була. На думку економіста В.Перламутрова, для її вирішення слід було ще на початку перебудови робити те, що робили всі індустріальні країни (в тому числі СРСР) одразу ж після Другої світової війни, – “переводити максимальну кількість підприємств на випуск потрібної населенню продукції. Переводити за допомогою всіх наявних заходів: фінансових, командних, цінових, податкових, правових, адміністративно-бюрократичних. ...Усе, що було спроможним вплинути на ситуацію в потрібному напрямку, слід було одразу ж запускати в дію”³². Такий захід потягнув би за собою не лише зміни на ринку народного споживання, а й необхідність перебудови структури економіки. Крім того, сам народ став би стратегічним інвестором перебудови й уберіг би державу від банкрутства, до якого призвели її горбачовці. Останні пішли іншим шляхом – через інвестиції в машинобудування. Це була певною мірою ідея-фікс перебудови, що не забезпечила потрібного прискорення.

Яким же було співвідношення продуктивності праці в СРСР і США?

---

³² Перламутров В. С моста и в воду // Неделя. – 1991. – №49.

Продуктивність праці в промисловості³³

Роки	СРСР у % до США
1913	близько 11
1950	менше 30
1960	44
1970	близько 53
1980	понад 55
1984	понад 55
1985	понад 55
У сільському господарстві (в середньому за період 1970–1985 роки)	близько 20

Як бачимо, розрив між рівнями продуктивності праці в СРСР і США впродовж тривалого часу (понад 70 років) скорочувався, проте він залишався досить значним. Чи не звідси випливала сентенція “як працюємо, так і живемо”? Як же жили радянські люди в період, названий “застійним”, як розподілялися вони за рівнем доходів, зарплати, вкладів у банку? Ці показники свідчать також про міру соціально-економічної диференціації суспільства.

1987 року кількість населення із середньодушовим доходом понад 100 крб на місяць порівняно з 1980 роком зросла в 1,4 раза, а з доходами понад 150 крб – в 1,9 раза.

Таблиця 6 показує ріст середньодушових доходів сімей робітників, службовців і колгоспників. Були найвищими і до того ж швидше за всіх зростали доходи працівників промисловості. Відставали і були найнижчими середньодушові доходи сімей колгоспників. Лише починаючи з 1980 року вони прискорили свій ріст, але повністю з доходами робітників і службовців не зрівнялися.

³³ Аргументы и факты. – 1987. – №37. – С.6.

Таблиця 6

**Середньодушові сукупні доходи сімей робітників,
службовців і колгоспників³⁴**

(за матеріалами обстеження сімейних бюджетів Держкомстатом СРСР)

Сукупний дохід на члена сім'ї за рік (крб)	1970	1975	1980	1985	1987
<i>Робітників і службовців</i>	1021	1256	1454	1625	1720
зокрема:					
працівників промисловості	1101	1385	1625	1799	1868
працівників радгоспів	756	950	1123	1304	1391
колгоспників	697	877	1089	1324	1376
Середньодушовий сукупний дохід колгоспників у % до сукупного доходу:					
робітників і службовців	68	70	75	81	80
зокрема:					
робітників промисловості	63	63	67	74	74
працівників радгоспів	92	92	97	102	99

Таблиця 7

Структура доходів сімей робітників і службовців

(за матеріалами обстеження сімейних бюджетів Держкомстатом СРСР, %)

Доходи	1970	1975	1980	1985	1987
<i>Сукупний дохід</i>	100	100	100	100	100
зокрема:					
заробітна плата	81,2	80,9	80,4	79,2	79,1
пенсії, стипендії, допомоги та інші виплати і пільги із суспільних фондів споживання, що входять у бюджет сім'ї	8,4	9,0	9,1	9,6	9,3
Дохід від особистого підсобного господарства	4,4	3,3	3,5	3,3	3,3
Дохід з інших джерел	6,0	6,8	7,0	7,9	8,3

³⁴ Сукупний дохід сім'ї становить суму грошових і натуральних (у грошовій оцінці) доходів від державних і кооперативних підприємств та організацій, колгоспів, особистого підсобного господарства, а також виплат і пільг, отриманих із суспільних фондів споживання, які враховувалися в бюджетах сім'ї.

Структура доходів сімей колгоспників
(за матеріалами обстеження сімейних бюджетів
Держкомстатом СРСР, %)

Доходи	1970	1975	1980	1985	1987
<i>Сукупний дохід</i>	100	100	100	100	100
Зокрема:					
Оплата праці в колгоспі	44,1	48,8	47,9	50,2	51,8
Пенсії, стипендії, допомоги та інші виплати і пільги із суспільних фондів споживання, що входять у бюджет сім'ї	7,8	10,2	9,7	9,7	10,0
Дохід від особистого підсобного господарства	35,1	28,4	27,5	26,2	24,4
Дохід з інших джерел	3,8	3,6	4,4	3,9	4,0

Як видно з таблиць 7 і 8, структура доходів сімей робітників, службовців і колгоспників змінювалася впродовж 17 років незначним чином, причому виявилися дві протилежні тенденції: якщо частка зарплати зростала, то частка доходів від підсобного господарства зменшувалася. Слід відзначити й те, що структура доходів колгоспників була складнішою, аніж у робітників і службовців.

Як розподілялися робітники і службовці за розміром заробітної плати? Дані, наведені в таблиці 9, отримані в результаті одноразового вибіркового обстеження (березень 1986 року), що проводилося Держкомстатом СРСР один раз на п'ять років.

³⁵ Таблиці 6–8: Аргументы и факты. – 1989. – №8. – С.3.

Таблиця 9³⁶

**Розподіл чисельності робітників і службовців
за розміром заробітної плати**
(у % від чисельності тих, хто пропрацював цілий місяць)

Розмір заробітної плати (крб.)	Кількісні групи (%)
менше 80	4,8
100–120	11,2
120–140	10,2
140–160	10,9
160–200	11,3
200–250	18,2
250–300	15,1
понад 300	9,5
–	1,2 (учні й ті, хто працював неповний робочий день чи тиждень)
<i>Всього:</i>	<i>100</i>

З таблиці 9 стає зрозуміло, що серед робітників і службовців 1986 року найбільш масивні статистичні групи склалися з отримувачів зарплати розміром 160–200 крб (18,2%) та 200–250 крб (15,1%). Групи отримувачів заробітної плати розміром 80–100, 100–120, 120–140, 140–160 крб були приблизно рівними за чисельністю, всі разом вони становили 45%. Друга масивна група складалася з отримувачів зарплати розміром від 160 до 300 і більше карбованців (50,4%).

За даними Держкомстату СРСР, у 1986–1987 роках заробітна плата робітників і службовців зросла в середньому на 3,3%, а 1988 року відбувся різкий стрибок: вона піднялася на 7% і становила 217 крб. Загалом грошові доходи зросли на 9%. Кожен сьомий працівник держсектору отримував зарплату розміром 300 крб, хоча майже 3 млн працівників мали середній заробіток до 80 крб на місяць. Ріст зарплати, як і раніше, переганяв зростання продуктивності праці. Насувалася біда – швидке поглиблення невідпо-

³⁶ Аргументы и факты. – 1989. – №4. – С.3.

відності між платоспроможним попитом населення і пропозицією товарів, яке повністю оголило полиці магазинів у наступні роки і зламало хребет перебудові.

Таблиця 10³⁷

Розподіл банківських вкладів за розміром на 1 січня 1989 року

Групи за розміром вкладу (крб)	Кількість рахунків		Залишок вкладів		Середній розмір вкладу (крб)
	тис. крб	% до підсумку	млн крб	% до підсумку	
До 300 крб	65 210	33,3	7 209	2,4	111
Від 300 до 1 000 крб	44 801	22,9	28 753	9,7	642
Від 1 000 до 2 500 крб	48 161	24,6	75 240	25,4	1 562
Від 2 500 до 5 000 крб	24 320	12,4	82 322	27,8	3 385
Від 5 000 до 10 000 крб	11 138	5,7	72 793	24,5	6 556
Від 10 000 до 25 000 крб	2 155	1,1	28 348	9,6	13 155
Від 25 000 до 50 000 крб	51	0,03	1 629	0,5	31 948
Понад 50 000 крб	3	0,002	218	0,3	78 618
Разом :	195 839	100	265 513	100	1 514

Що ми бачимо в таблиці 10? Найчисельнішу групу становили вклади розміром до 300 крб (33,3%). Далі йде група за розміром вкладів від 1 000 до 2 500 крб (24,6%), за нею – група від 300 до 1 000 крб (22,9%). Із збільшенням розміру вкладів кількість рахунків різко, у два рази і більше, падала. Очевидно, перші три групи вкладників становили їх основний масив.

Таблиця 10, так само як і попередні, свідчить про незначне соціально-економічне розшарування радянського суспільства. Полюс надбагатих (розмір вкладу 50 000 крб і вище) становив, можливо, 50–60 тис. осіб, середньо багатих (розмір вкладу від 10 до 50 000 крб) – нараховував уже кілька мільйонів. “Середній клас” (розмір вкладів – від 2500 до 10 000 крб) складав десятки мільйо-

³⁷ Тайна вкладов. На вопросы отвечает зам. Председателя правления Сбербанка СССР, к. э. н. В.Соловов // Аргументы и факты. – 1990. – №13. – С. 4–5.

нів вкладників. Можливо, менші за розміром вклади належали теж мільйонам людей, котрі зберігали гроші про “чорний день”. Їх можна було віднести до тодішніх бідних. Про тих, хто мав зарплату до 80 крб на місяць, можна сказати, що вони перебували “за межею бідності”.

Що ж можна відзначити, підсумовуючи аналіз результатів реалізації в СРСР соціалістичного вибору? Насамперед те, що до початку перебудови конструктивістська соціальна експерименталістика не була завершена, проте виникла необхідність певного її моделювання з тим, щоб забезпечити прискорення розвитку суспільства, зрівняти його темпи з передовими країнами. Забігаючи наперед, зазначимо, що “архітектори” та “виконробі” перебудови визнали цю експерименталістику такою, що зазнала стратегічного краху, тому пішли на злам тієї моделі суспільства та економіки, що була створена в ході соціалістичного експерименту. В заключному слові на Пленумі ЦК КПРС (липень 1991 року) М.Горбачов підкреслював: “У доповіді вчора я говорив, що нав’язувана партії і суспільству впродовж кількох десятиріч модель (державного соціалізму – В.Т.,О.І.) зазнала стратегічної поразки. Цей висновок має принципове значення. З нього випливає, що ми підійшли до необхідності нової докорінної зміни всієї нашої точки зору на соціалізм. В рамках старої моделі відповіді на наші питання не знайдемо”³⁸.

Ні, не зазнала стратегічної поразки в доперебудовний період модель соціального ладу, що утвердилася в Радянському Союзі. Краху вона зазнала під час перебудови. А те, що ця модель певною мірою (і за певними параметрами) відставала від супротивної суспільної системи, то це відставання зовсім не давало підстав для висновку про її поразку. Тим паче, що жодна суспільна теорія попередньо не обґрунтовувала того, за який історичний строк соціалізм в СРСР, якщо не за всіма, то хоча б за найістотнішими своїми параметрами, мав обігнати, скажімо, капіталізм США? Тільки за тієї умови, що соціалізм у такий-то строк не впорався із своїм стратегічним завданням цього історичного обгону, про-

³⁸ Заключительное слово М.С.Горбачева на Пленуме ЦК КПСС. К дискуссии по проекту Программы КПСС // Правда. – 1991. – №179. – 27 июля.

демонструвавши свою неспроможність кількісно і якісно прогресувати, можна було б висновувати тезу (до речі, з певними умовами) про його стратегічну поразку.

Крім того, як можна говорити про такого роду поразку (по суті, абсолютну) радянського соціалізму, якщо він у відносно короткі історичні строки досягнув небачених в історії рубежів, давши нову культуру, новий соціальний устрій, нове суспільство, нову людину, не вражену буржуазним міщанством і не розбещену грішми, і воєнний паритет із Заходом? Більше того, радянський соціалізм здійснив світовий подвиг, розгромивши фашизм і врятувавши людство від коричневої чуми ХХ сторіччя. (Врятував той же, до речі, капіталізм, який породив у своїх надрах фашизм, вигодував його, ризикуючи самому ж потрапити до нього в полон, і спрямував його проти СРСР.) Тим самим соціалізм довів свою могутність, життєстійкість і життєздатність, а також спроможність бути захисником людства і його гарантом. Тепер дуже чітко видно, що, розваливши Союз, демократичні “татаро-монголи” знищили і цього гаранта.

Нарешті, як можна твердити про стратегічну поразку радянської моделі соціалізму, якщо вона, з одного боку, залишилася історично незавершеним соціальним проектом, бо політичний технолог не виконав деяких стратегічних завдань Жовтня, а з іншого – була істотним чином деформована протидією капіталістичної системи та численними помилковими формами управлінської діяльності партійно-державної бюрократії, з третього боку – вичерпала себе з точки зору певних параметрів, досягнень і здійснених завдань.

Отож, висновок М.Горбачова про стратегічну поразку соціалізму в СРСР був історично і теоретично безпідставним. Навіть факт певного відставання СРСР не міг бути аргументом для нього, бо країна мала всі можливості для подолання відставання. Італія весь час відстає від кількох передових капіталістичних країн, ідучи в одному ешелоні з ними, і – нічого. Так само обстоює справа й з СРСР: певний час він міг і відставати, щоб, зрештою, зібравшись із силами, стати врівень або ж обігнати передовиків. І все ж, хоч і безпідставно, трагічний висновок було зроблено, і він дійсно мав “принципове значення” для дезорієнтації мізків,

збочення суспільства з дороги до його власної адекватної самосвідомості. Цю роль він, безумовно, виконав. Горбачов нав'язував суспільству неадекватну ідентифікаційну практику, що її множила і поглиблювала гласність. Це був висновок політичного лідера-авантюриста, котрий, сповна володіючи софістикою і демагогією, вів хитру політику на демонтаж суспільної системи, не відаючи до кінця того, що творить. Він застосував вельми ризиковану і, по суті, заборонену наукою технологію її трансформації через повне знищення (перебудову). Остання впливала з певних, далеко не кращих, соціотехнологічних і соціоінженерних особливостей і надбань конструктивістського експерименту в СРСР, зокрема, таких, як кампанійщина, метод волонтаристських спроб і помилок тощо. Методом кампанійщини (боротьба з пияцтвом і алкоголізмом, проти механізму гальмування і т.п.) Горбачов розпочав свою перебудову.

Далі розглянемо соціотехнологічні особливості конструктивістського експерименту.

2. Соціотехнологічні та соціоінженерні особливості безаналогового конструктивістського експерименту в СРСР

Абсолютно успішною практична реалізація соціалістичного вибору в Радянському Союзі могла бути тільки за умови наявності всіх необхідних зовнішніх і внутрішніх підстав для цього. Їх спочатку частково було забезпечено під керівництвом В.Леніна, далі (і в найголовнішому) – Й.Сталіна. Перемога СРСР у війні, досягнення воєнного паритету (під керівництвом М.Хрущова, Л.Брежнєва) із Заходом, основи якого заклав Сталін, утвердили в капіталістичному світі думку про те, що зовнішнім нападом перемогти СРСР неможливо, а отже, і знищити соціалізм.

У своїх мемуарах “Як змінився світ” Дж.Буш і Б.Скаукрофт (радник президента США з питань національної безпеки), опублікованих через сім років після розвалу СРСР, зізналися, що коли 1989 року вони очолили американську адміністрацію, то навіть у мріях не мали сподівань на повну й остаточну перемогу в холодній війні.

Але ж внутрішні чинники в Радянському Союзі... Саме вони допомогли отримати перемогу. Слід віддати американцям належ-

не: підштовхувана ними капіталістична система ніколи не полишала спроб ворожої протидії соціалізму, СРСР (доктрина “стримування комунізму”) й у зручний момент зробила ставку саме на внутрішні умови Союзу. “І раптом – перемога, – коментує мемуари Буша і Скаукрофта директор Інституту США і Канади РАН С.Рогов, – перемога, якої вони не чекали, якої не заслужили, не уявляли і не передбачали... Звісно, керівники США не були простими глядачами історичної драми. Досвідчені професіонали, вони жорстко і впевнено використовували найменші шанси для того, щоб мати переваги в глобальній конфронтації. Перебудова в СРСР, на думку американських керівників, давала змогу крок за кроком ослабляти противника Сполучених Штатів”³⁹.

Дж.Буш: “Мені неймовірно поталанило, що я мав змогу служити президентом у той час, який виявився останнім для холодної війни (читай: для Радянського Союзу. – *В.Т., О.І.*). Зміни, в яких ми брали участь, стали кульмінацією тривалих зусиль багатьох людей як у Сполучених Штатах, так і в інших країнах. Ми діяли завдяки старанному плануванню і успіхам Р.Рейгана і його адміністрації, які, в свою чергу, виконували роботу своїх попередників. Починаючи з тих, хто служив у нашій армії, і закінчуючи тими, хто планував і втілював у життя політику змінюваних одна одну адміністрацій, всі приклали руку до того, щоб холодна війна закінчилася мирним шляхом. Особлива роль Горбачова, Шеварднадзе та інших реформаторів, що їх оточували, у поверненні Радянського Союзу до світової сім’ї мала принципове значення. Без них холодна війна продовжувалася б і небезпека ядерної війни не полишала б нас”.

Так, Горбачов і Шеварднадзе (разом, звичайно, з Бушем і Скаукрофтом) добилися перемоги у холодній війні шляхом принесення в жертву гігантської країни. Така собі перемога! А щодо небезпеки ядерної війни, то вона залишається і буде небезпекою доти, доки країни вироблятимуть цю зброю і лякатимуть нею одна одну.

Б.Скаукрофт: “Отже, все закінчилося... Моєю першою реакцією на остаточний спуск радянського прапора над Кремлем було

---

³⁹ *Косырев Д.* “Боже, как нам повезло...”. Дж.Буш и Б.Скаукрофт вспоминают о конце СССР // Независимая газета. Фигуры и лица. – 1990. – №20 (декабрь).

відчуття гордості за ту роль, яку ми відіграли в досягненні цього. Ми наполегливо працювали над тим, щоб просунути Радянський Союз у цьому напрямку, причому в такий спосіб, щоб це не призвело до вибуху в Москві, тим більше – до глобальної пожежі, що в історії не раз траплялося під час смертних мук великих імперій. Ми внесли свою частку в пошуки сприятливого виходу з цієї великої драми, проте ключовою фігурою завершальних сцен був радше сам Горбачов.

За всього його блиску у Горбачова, як мені здається, був один фатальний недолік. Він був нездарою приймати жорсткі рішення і потім їх проводити в життя. Він володів прекрасним мистецтвом затягувати час і тримати носа за вітром. Коли ж на нього нападали і притискали до стіни, як неодноразово траплялося на засіданнях Верховної Ради, він із великою майстерністю і великою енергією відбивав атаки. Проте коли треба було виробляти і закріплювати жорсткі програми економічних реформ, він, як Гамлет, ухилився від виконання свого завдання... Якби у Горбачова була авторитарна, сталінського типу, політична воля і рішучість його попередників, то ми і сьогодні мали б Радянський Союз. Це був би оновлений і підсилений Радянський Союз або, принаймні, він мав би ті якості, які зробили б його небезпечним для стабільності і безпеки Заходу”⁴⁰.

Так ось воно в чому суть! Буш і Скаукрофт вели з Горбачовим справу з позиції захисту й утвердження інтересів Америки і Заходу, а Горбачов – з позиції послаблення інтересів СРСР. Він підставив країну під удар зовнішніх і внутрішніх сил. Знайшовши слабе місце Горбачова, його ахіллесову п’яту, американці били в ці точки, вимагаючи від радянського лідера поступок. І він поступався, а самі вони з поступками не поспішали, навіть не надали Горбачову обіцяної крупномасштабної фінансової допомоги. На зустрічі біля берегів Мальти Буш вирвав у Горбачова обіцянку не застосовувати до сепаратистської Прибалтики методів надзвичайного стану або президентського правління.

Що й казати, зовнішній чинник надзвичайно потужно впливав на соціалістичний експеримент і його технологію, і не лише через

---

⁴⁰ Там само.

соціального технолога, як у випадку з Горбачовим. Ця проблема потребує окремого дослідження. Ми ж укажемо лише на два моменти – холодну війну і гонку озброєнь. Перша примушувала тримати суспільство закритим та обмежувати ідеологічні свободи людей, друга – стимулювати розвиток у промисловості групи А, виробництво озброєнь, що значно послабляло можливості країни розв'язувати завдання народного добробуту, забезпечувати радянським людям той же рівень споживання, що й на Заході.

Якщо ж узяти тільки перебудовну частину експерименту, то вплив зовнішнього чинника реалізувався через цілий набір внутрішніх елементів суспільства, тобто соціально-політичних сил, що трансформували його через себе, свою діяльність, спрацювавши на його користь. У таких випадках усі ці сили позначають терміном “п’ята колона”. Для СРСР перебудовного періоду п’ятою колоною стала вже не правотроцькістська опозиція Сталіну, як це було у 1930-ті роки, а горбачовці – номенклатурники, сепаратисти, націоналісти, регіональна бюрократія, представники тіньового капіталу, саботажники, торгова мафія, кримінальний елемент. Ця колона виникла внаслідок неадекватності перебудови.

Підкреслимо ще й таку деталь: зовнішній чинник деформуючим чином діяв на соціалістичний експеримент ще й тому, що радянський соціальний технолог не завжди виявляв еквівалентно зважену реакцію на його виклики. Від цього чистота експерименту страждала ще більшою мірою, а це означало поглиблення розриву між експериментом і соціалістичною ідеєю та ідеалом, у руслі яких він проводився, між його технологією і результатами тощо. Нарешті, грубі технологічні помилки самого експериментатора діяли у тому ж самому напрямку, що й зовнішній чинник, – у напрямку деформування експерименту. Все це й спричиняло небезпеку розбудови “не того” суспільства.

Соціалістична ідея, ідеал і мета як особливі форми випереджаючого відображення дійсності – найперший вузловий елемент технології безаналогового експерименту. Це – ідеальні засоби його здійснення. Проте соціалістична ідея – не будь-якого гатунку, а потрактована саме крізь призму марксистського розуміння, в дусі наукового соціалізму і комунізму. В цьому плані виокремлюються і відносно розрізняються дві ідеї – соціалістична і комуністична.

Вони певною мірою тотожні і водночас різні. Тотожні насамперед як частина і ціле: соціалістична ідея є складовою комуністичної, бо ця ідея відбиває комуністичну формацію загалом, натомість соціалістична – тільки перший, перехідний від капіталізму етап.

Водночас соціалістична і комуністична ідеї різняться тим, що вони відображують не одні й ті самі ознаки комуністичної формації, до того ж з різною глибиною і рівнем абстрактності. Наприклад, соціалістична ідея менш абстрактна, аніж комуністична, оскільки вона фіксує принципові ознаки “ближчого”, більш зримого суспільства. Комуністична ідея позначає дуже віддалене суспільство з позиції лише деяких його ознак, що їх можна в найзагальнішому, “вгадуваному” вигляді передбачити на підставі сучасних знань про суспільство. Ці знання й ознаки мають уточнюватися теоретичним мисленням у ході становлення й розвитку соціалізму, переростання його в комунізм.

До речі, на ці питання звертав теоретичну увагу ще В.Ленін. “...Соціалізм, – стверджував він після перемоги Жовтня, – є те суспільство, яке виростає з капіталізму безпосередньо, є перший вид нового суспільства. А комунізм є вищий вид нового суспільства, і він може розвиватися лише тоді, коли цілком зміцниться соціалізм. Соціалізм передбачає роботу без допомоги капіталістів, суспільну працю при найсуворішому обліку, контролі і нагляді з боку організованого авангарду, передової частини трудящих; причому повинні визначатись і міра праці і її винагорода”⁴¹.

Крім того, обидві ідеї тотожні у тому, що відбивають соціальну реальність із випередженням її розвитку. Йдеться про те, що цими ідеями фіксується звичайно наявна реальність, але з точки зору її закономірних можливостей цілеспрямованих змін, і в цьому ракурсі вони відображують і майбутню, можливу реальність – тепер уже з точки зору екстраполяції на неї цих закономірностей.

З такої гносеологічної і технологічної специфіки соціалістичної і комуністичної ідей випливає неймовірно відповідальний для соціального технолога момент – необхідність створення наукової теорії майбутнього суспільства, його проекту, скомпонованого на

---

⁴¹ *Ленін В.І.* Доповідь про суботники на Московській загальноміській конференції РКП(б) 20 грудня 1919 р. // Повне зібрання творів. – Т.40. – С.32.

матеріалах прогнозів і екстраполяцій, тобто наукового передбачення. Далі вимагається, щоб була розроблена й технологія реалізації цього проекту, тобто побудови соціалістичного суспільства з комуністичною перспективою. Проте комунізм не може стати безпосередньо метою конструктивістського експерименту доти, доки не буде побудовано суспільство соціалістичне, із зрілими рисами соціалістичності.

Який же саме образ (ідеал) майбутнього суспільства містить у собі в нерозгорнутому вигляді соціалістична ідея, інтерпретована в марксистському дусі? Вона подає образ справедливого, на користь трудящих, соціального устрою, за якого владарюють і управляють суспільством і виробництвом самі трудящі. Це означає, що в соціалістичному суспільстві немає експлуататорських класів, у ньому панує праця, в якій бере участь кожна працездатна людина, тобто воно складається винятково з трудящих, яким належать на правах власності засоби виробництва і влада (економічна, політична, соціальна тощо). Таким чином, трудящі виступають власниками, трудівниками, управлінцями, політиками і т.д.

Отже, соціалістичне суспільство – історично вища протилежність капіталістично-буржуазного суспільства, де владарюють і управляють панівні класи. У ньому подолані антагонізми і соціальне відчуження. Звісно, наявність усього цього передбачається тільки готовою, завершеною формою даного суспільства.

Проте соціалістичну ідею безпосередньо реалізувати через практичну справу неможливо. По-перше, соціальні ідеї, як і теорії, – і про це ми вже говорили, – прямо не втілюються в об'єктивну реальність. Звичайно, їх можна упроваджувати вогнем і мечем, як це в історії й траплялося, однак це – антитехнологічний спосіб їх реалізації, що рано чи пізно зазнає краху. Технологія втілення ідей вимагає того, щоб ними оволоділи маси, а це означає, що ідеї мають виражати нагальні потреби й інтереси мас і повинні бути внесені в їхню свідомість. Тоді маси, сприйнявши ідеї як стимул до дії, створять необхідні умови для їх реалізації.

По-друге, соціалістична ідея висуває надзвичайно високі вимоги до людини. Що означає, наприклад, для масового трудящого індивідуума така риса, як здатність управляти (виробництвом, суспільством)? З точки зору сьогодення вона означає не що інше,

як набуття ним знань та умінь спеціаліста, тобто отримання вищої й середньої спеціальної освіти. Чи можливо це? На перший погляд, ні, бо досвід підказує, що це – утопія. Так, утопія, якщо намагатися розв'язувати таке завдання водночас, у короткий термін. Проте такого роду проблеми розв'язуються тільки в історичному масштабі. До речі, СРСР йшов саме історичною дорогою в цьому питанні. Перепис населення 1897 року в царській Росії зафіксував 76% неписьменних. Якщо взяти тогочасну структуру студентства, то у 1914–1915 роках його соціальний склад був таким: 24,5% – діти дворян і чиновників, 14% – діти “почесних громадян” і купців, 2,8% – діти духовенства, 31,6% – діти міщан, 22% – діти селян, переважно куркулів, 3,6% – діти інших верств населення⁴².

Як правило, дітям робітників дорога до вузу була закритою. Рівень освіти у них обмежувався тільки певним рівнем письменності. Обстеження на заводі Миколаївського адміралтейства 1895 та 1896 років показало, що джерелом письменності й освіти для 1 515 робітників були: початкові та інші школи – 33,4%, школи грамоти – 23,7%, торгова реміснична школа – 20,6%, навчання на військовій службі – 2,7%, домашнє навчання – 19,6%⁴³.

Радянська влада одразу ж організувала лікнепи – школи, гуртки, групи ліквідації неписьменності, а двері вузів широко відкрила дітям трудящих. Перепис 1926 року показав, що письменних робітників було 77,1%, робітниць – 54,4%. Перепис 1939 року зафіксував письменність переважної більшості робітників країни, хоча, правда, вона коливалася в різних професійних групах робітничого класу: 99,6% – у робітників авто- й електротранспорту, 97,4% – у металістів, 86,6% – у текстильників і т.д.⁴⁴

У 1930 році в СРСР було запроваджено обов'язкову початкову освіту, а в містах – обов'язкову семирічну. Далі її рівень підіймався до 7–8 класів, а потім – до 10–11. Робітник пішов у вуз, технікум.

⁴² Чуткерашвили Ц.Е. Развитие высшего образования в СССР. – М., 1961. – С.8.

⁴³ Богданов И.М. Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР. – М., 1964. – С.17–18.

⁴⁴ Там само. – С.151–152.

1973 року робітників із вищою, незакінченою вищою і середньою спеціальною освітою було 5,6%, із загальною середньою – 24%, неповною середньою 41%, початковою – 27%, нижче початкової – 2,4%⁴⁵. Справа з вищою і середньою спеціальною освітою робітників настільки просунулася вперед, що виник особливий соціальний тип такого працівника – дипломований робітник-інтелігент, прошарок яких невинно зростав. Наприклад, у 1973 році частка таких робітничих інтелігентів у загальній кількості робітників машинобудівної промисловості становила 5,9%, нафтопереробної – 12,7%, вугільної – 4,9, хімічної – 9,1, кольорової металургії – 7,9, горної металургії – 8,7, електроенергетичної – 9,5%.⁴⁶

Отже, як свідчать наведені дані, Радянський Союз поступово розв'язував проблему підготовки людини-виробника матеріальних благ, яка за освітою стояла б на висоті спеціаліста. Тільки за цієї умови виникала б реальна можливість для безпосереднього робітничого управління виробництвом, промисловістю, причому як колегіально, так і індивідуально. У цьому мала виявитися історична закономірність витіснення з прогресуючого великого виробництва технологічно зайвих працівників-агентів: спочатку приватного власника-буржуа, який сам заміняє себе у виробництві найманим управлінцем (менеджером), потім самого менеджера – безпосереднім виробником, потім – самого виробника – машиною-автоматом, машиною-управлінцем і т.д. Так, зрештою, повинна бути розв'язана у виробництві суперечність між знаряддям праці, власником (приватною власністю), управлінцем і виробником: виробник мав стати інтелігентом.

По-третє, соціалістичну ідею неможливо безпосередньо реалізувати без розгортання її в учення про майбутнє суспільство, теорію конструювання його, на основі якої має бути створено проект нового суспільства. Історично так склалося, що соціалістична ідея була трансформована в учення про соціалізм спочатку К.Марсом і Ф.Енгельсом, а стосовно реалізації її в Росії – В.Леніним і Й.Сталіним.

⁴⁵ Вестник статистики. – 1974. – №7. – С.92.

⁴⁶ Гелюта А.М., Староверов В.И. Социальный облик рабочего-интеллигента. – М., 1977. – С.83.

Автентичний марксизм не дав цілісної концепції соціалізму, а розробив лише деякі принципи його характеристики і революційний спосіб його історичного досягнення. Ленін зазначав, що основоположники наукового комунізму виводили новий соціальний устрій, що йшов на зміну капіталізму, “цілком і виключно з економічного закону руху сучасного суспільства”⁴⁷, тобто того ж таки капіталізму. Зрозуміло, у них не було і не могло бути конкретного проекту побудови соціалізму в Росії. Ленін, розробляючи його, спирався на основоположні принципи побудови комунізму К.Маркса.

За Марксом, комунізм є необхідна форма найближчого майбутнього, особлива епоха, але як такий він не є метою людського розвитку і формою суспільства; комунізм – це гуманізм, що опосередковує й утверджує себе шляхом зняття (скасування) приватної власності; комуністичний ідеал – вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх; комуністичний спосіб дії – це такий спосіб дії, який знищує нинішній (тобто капіталістичний) стан речей; емпірично комунізм можливий тільки як дія “панівних народів”, учинена одночасно; перехід від епохи приватної власності до епохи комунізму відбувається через пролетарську революцію, після перемоги якої пролетаріат під керівництвом комуністичної партії доводить розвиток продуктивних сил, отриманих від капіталізму, до такого рівня, що стає можливим новий комуністичний спосіб виробництва, за якого колективними виробниками присвоюються виробничі відносини і перетворюються на суспільну продуктивну силу; присвоєння виробничих відносин є подоланням їх відчуження від індивідів; скасування приватної власності полягає в оволодінні всією сукупністю пануючих над індивідами виробничих відносин; для знищення приватної власності в реальній дійсності потрібна така комуністична дія, як експропріація експропріаторів; держава епохи переходу від капіталізму до соціалізму повинна бути державою диктатури пролетаріату і т.д.

Усі ці принципи, як підкреслює С.Платонов, сфокусовані на три головні питання: 1) що таке приватна власність; 2) чому вона

---

⁴⁷ *Ленін В.І.* Карл Маркс // Повне зібрання творів. – Т.26. – С.65.

має бути знищена; 3) в чому полягає знищення приватної власності?⁴⁸ І він цілком правий: ці питання належать до центральних у марксизмі як соціотехнології, який дійсно наполягає на позитивному їх розв'язанні, оскільки інакше соціалізм на користь трудящих, тобто пролетарський соціалізм, неможливий. Соціалізм із приватною власністю на основні засоби виробництва – то вже або інший соціалізм, або справжній, чистої води, капіталізм.

Крім того, постановка і обґрунтування способів фактичного розв'язання зазначених питань є історичним виправданням існування марксизму. “Питання про те, – підкреслює С.Платонов, – **чому приватна власність повинна бути знищена**, дорівнює питанню про те, в чому полягає сенс і виправдання комунізму – **виникаючого гуманізму перехідної епохи** повернення людині її людської відчуженої сутності, привласнення людською особистістю всього багатства попереднього розвитку”⁴⁹.

Отже, соціалістичне суспільство не падає з неба, а виходить із капіталістичного суспільства завдяки реалізації технологом особливих принципів його побудови, конструювання, навіть тоді, коли це суспільство започатковують пролетарською революцією, що руйнує до основ стару суспільну організацію. Не виходить воно в готовій формі, останньої йому належить набути поступово, для чого потрібен історичний час. Він може тягтися не десятиліттями, а століттями, позаяк істотні, формаційні риси соціалістичного суспільства формуються нерівномірно, тому й становлення цього суспільства – історично тривалий процес. А якщо його всіляко гальмує капіталістичне оточення, то, зрозуміло, цей час ще й штучно затягується. К.Маркс у “Критиці Готської програми” відзначав, що нове суспільство, яке тільки-но виходить з капіталістичного суспільства, зберігає в собі, до того ж в усіх відношеннях (економічному, моральному, розумовому), “родимі плями старого суспільства, із надр якого воно вийшло”⁵⁰. Практика побудови соціалізму в СРСР підтвердила це передбачення Маркса: “плям” у того суспільства було хоч відбавляй, тому його й не роз-

⁴⁸ Платонов С. После коммунизма. – М., 1989. – С.21.

⁴⁹ Там само. – С.31.

⁵⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т.19. – С.19.

пізнали в перебудовний період ні ідеологи, ні вчені-суспільствознавці, ні політики. Заблукала в цьому питанні й сама КПРС. Плутала всім карти й інша ідея Маркса, сформульована в тій самій “Критиці Готської програми”, – ідея “чистого”, неринкового, нетоварного соціалізму, безпосередньо заснованого на суспільній власності, яку на тлі сподівань на ринок, як на спасіння й “оцивілізованню”, горбачовці (особливо О.Яковлев) і радикали-демократи визнали помилкою Маркса.

На наш погляд, немає тут у Маркса помилки, а є логічний “прорив” у позаринкову епоху людства, коли маси виробників виведені за межі виробництва матеріальних благ, з яким справляються самі машини. Такому виробництву ринок уже не потрібний. Навряд чи він залишиться і в інших сферах суспільства.

Проте, перейдемо до Леніна і ленінізму. З точки зору технологічного підходу в соціології, вчення Леніна (ленінізм) є технологією здійснення марксистської теорії (матеріалістичної суспільної доктрини) в історичній практиці Росії та СРСР, особливо на його першому етапі (до початку п’ятирічок), коли Й.Сталінін було змінено проект і модель реалізації соціалістичного вибору.

Перед соціальним теоретиком і практичним політиком Ленінін проблема соціалізму, його суті, етапів зрілості, способів побудови і т.д. поставала на повний зріст – і теоретично, і практично. Проте йому судилося вельми недовго тримати кермо соціалістичного будівництва в своїх руках, тому його задуми, ідеї, теоретичні розробки, обґрунтування так і залишилися певною своєю частиною лише теорією. Крім того, плин життя, різні його зміни вимагали і поточної, і стратегічної корекції теорії соціалістичного будівництва, але Леніна вже не було. Цю корекцію зробив Й.Сталін.

Ленін неодноразово підкреслював, що наперед знати в усіх деталях, яким буде майбутній соціалізм, неможливо. Свій проект його побудови він постійно уточнював, і ці уточнення йому підказувала як практика, так і теорія. Щоправда, більш теоретичними вони були до жовтневого перевороту, а більш практичними стали після нього, коли на більшовиків насунулася безліч проблем і завдань. “Вперше у світовій теорії, – писав Ленін в березні–квітні 1918 року, – соціалістична партія встигла закінчити, в головних

рисах, справу завоювання влади і придушення експлуататорів, встигла **підійти щільно** до завдання **управління**. Треба, щоб ми були гідними виконавцями цього найважчого (і найвдячнішого) завдання соціалістичного перевороту”⁵¹. “Ми, партія більшовиків, Росію **переконали**. Ми Росію **відвоювали** – у багатих для бідних, у експлуататорів для трудящих. Ми повинні тепер Росією **управляти**”⁵².

Але як можливо “бути гідними”, за що братися першочергово? Ленін виходить із сутності соціалізму, розкритої марксизмом, і конкретних умов післяжовтневої Росії. Поступово програма розв’язання нагальних завдань як передумов соціалізму, складається: встановлення пролетарсько-більшовицької влади по всій країні; перехід землі, фабрик, заводів, узагалі всіх засобів виробництва у власність суспільства; заміна капіталістичного виробництва виробництвом за загальним планом і в інтересах усіх членів суспільства; взяття пролетаріатом у свої руки організації виробництва, а на цій основі – організації всього соціального життя; запровадження точного обліку і контролю за всім виробленим і тим, що розподіляється; стимулювання росту продуктивності праці, виховання нової свідомої трудової дисципліни; розгортання соціалістичного змагання; запровадження принципів демократичного централізму в управлінні народним господарством тощо.

Ці й подібні намітки і зауваження Леніна щодо соціалізму та його побудови дали підстави Р.Косолапову зауважити: “Соціалізм постає в ленінських працях як система суспільних відносин, яка свідомо оптимізується відповідно до пізнаних закономірностей розвитку суспільства, ресурсів, якими дане суспільство володіє, і відповідно до мети задоволення дедалі більших матеріальних і духовних потреб людей”⁵³.

Так, “технологізм” у ленінському баченні соціалізму і завдань його перебудови цілком очевидний, проте у Радянської влади далеко не до всього наміченого Леніним дійшли руки, хоча вона після

⁵¹ *Ленін В.* Чергові завдання Радянської влади // Повне зібрання творів – Т.36. – С.162.

⁵² Там само.

⁵³ *Косолапов Р.* Ни тени утопии. – М., 1971. – С.45–46.

підписання 3 березня 1918 року Брестського миру з Німеччиною отримала мирний перепочинок і могла на певний час зосередити свої сили на організаційних аспектах виконання цієї програми. Тільки на певний час, бо насувалися іноземна інтервенція і громадянська війна.

1918 рік, особливо перша його половина до початку інтервенції і громадянської війни, був роком активної революційної творчості уряду молоді держави (РНК), РКП(б), мас. Упродовж перших місяців Радянську владу було встановлено майже по всій країні. У січні III Всеросійський з'їзд Рад затвердив Декларацію прав трудового та експлуатованого народу, яка закріпила завоювання Жовтня. Глибокі революційні перетворення почали відбуватися в усіх сферах суспільного життя. Той же III з'їзд Рад ухвалив Закон про соціалізацію землі, резолюцію “Щодо питання про мир”. V Всеросійський з'їзд Рад 10 липня 1918 року ухвалив першу Радянську Конституцію – Конституцію РРФСР. Рада Народних Комісарів оприлюднила цілу низку декретів: про створення робітничо-селянської Червоної армії, про націоналізацію торговельного флоту, упровадження західноєвропейського календаря, націоналізацію зовнішньої торгівлі, про постачання сільського господарства засобами виробництва і матеріалами, про ліквідацію приватних залізниць тощо. Того ж року здійснено “експропріацію експропріаторів”, коли уряд перейшов від конфіскації окремих підприємств до націоналізації цілих галузей промисловості (у відповідь на організацію буржуазією саботажу та її небажання підкорятися робітничому контролю) і проведення економічного обмеження куркульства, котре відмовлялося продавати хліб державі й різко підняло ціни на продовольство, щоб задушити Радянську владу голодом⁵⁴.

Інтервенція і громадянська війна перервали процес соціалістичного будівництва. Партії та робітничому класу довелося залишити на потім проект будівництва і взятися за справи перетворення країни на єдиний військовий табір. У громадянській війні було одержано перемогу. Отже, ті сили, що йшли проти соціалізму, трудящих, більшовиків із гвинтівкою, гарматою, шаблею, були фізично

⁵⁴ Год 1918-й. Плакат №2 // Экономическая газета. – 1966. – №29 (июль)

знищені. Впродовж цієї війни проводилася політика “воєнного комунізму”, викликана надзвичайними об’єктивними обставинами кінця 1918–1920 років. За цією політикою, націоналізація промисловості продовжувалася, але з прискореною її мілітаризацією. Діяв прямий продуктообмін між селом і містом. В агросекторі було впроваджено продрозкладку як пряму реквізицію лишків хліба та іншого продовольства. На селі створювалися нові органи влади – комітети бідноти, які допомагали військовим і робітничим продзагонам здійснювати цю реквізицію, придушувати спротив куркулів продрозкладці тощо.

Зрештою, політика “воєнного комунізму” підніме проти Радянської влади селян (селянські повстання 1921–1922 років), бо ще певний час і після громадянської війни в ній шукали ключ до встановлення зруйнованого господарства, намагаючись “підфарбувати” цю політику, звільнити її від воєнних перегинів і з її допомогою забезпечити прямий перехід до комуністичного виробництва і розподілу за очікуваною схемою: за продрозкладкою селяни дадуть потрібну кількість хліба, яку держава розподілить на фабрики і заводи, а ті у відповідь дадуть селянам потрібну продукцію.

Проте в цій своїй частині політика “воєнного комунізму” була вже не вимушеною, а помилковою, бо селяни відмовлялися розвивати своє господарство за умови прямого відбирання продукту. Ленін попереджав про згубні наслідки такої політики і боровся за її зміну “ новою економічною політикою” (непом), що передбачала упровадження на селі продподатку замість продрозкладки. Це був крок до значного уточнення, навіть кардинальної, для багатьох несподіваної зміни проекту і технології побудови соціалізму в тих складних умовах, в яких опинилася республіка після громадянської війни.

В основі непу лежала ідея пожвавлення капіталізму в структурі п’яти господарських укладів: 1) патріархального (натуральне сільське господарство); 2) дрібнотоварного (селянські господарства, що продають свій продукт); 3) приватнокапіталістичного; 4) державно-капіталістичного; 5) соціалістичного. Ленін вважав, що основна боротьба йде не між четвертим і п’ятим укладом, а між третім, четвертим і п’ятим, а третій водночас бореться проти п’ятого і четвертого. За задумом Леніна, завдання полягало в тому,

щоб не заборонити розвиток третього укладу, а певною мірою спрямувати його в лоно держкапіталізму і знайти способи перетворення державного капіталізму на соціалізм (у недалекому майбутньому).

Ще 1917 року Ленін писав: “Соціалізм є не що інше, як державно-капіталістична монополія, **яка спрямована на користь всього народу** і остільки **перестала** бути капіталістичною монополією”⁵⁵. Через налагодження непівського державного капіталізму Ленін розраховував нагодувати країну, пожвавити торгівлю, стабілізувати фінансову систему, подолати дрібнобуржуазну селянську стихію, закласти основи важкої індустрії і великого колективного сільського господарства, обмежити надмірну централізацію в управлінні виробництвом і суспільством, спричинену громадянською війною, розгорнути широку культурну революцію. Словом, не мав економічно, політично, культурно і соціально забезпечити можливість побудови фундаменту соціалізму.

Водночас Ленін працював над розробкою й обґрунтуванням кооперативного плану (стаття “Про кооперацію”), плану ГОЕЛРО, питань удосконалення держапарату, співвідношення демократії і централізму, вдосконалення пролетарської держави тощо. Він дійшов висновку про особливу роль кооперації, що необхідно впливала з непу, у справі побудови соціалізму. Кооперація, на його думку, мала дати все необхідне для створення повного соціалістичного суспільства. Проте не будь-яка, а тільки та, що заснована на усупільнених засобах виробництва. “...Становище кооперативів, – писав Ленін, – у корені принципово міняється від часу завоювання державної влади пролетаріатом, з моменту приступу пролетарської державної влади до систематичного створення соціалістичних порядків. Тут кількість переходить в якість. Кооператив, як маленький острівець в капіталістичному суспільстві, є – крамничка. Кооператив якщо він охоплює все суспільство, в якому соціалізована земля і націоналізовані фабрики й заводи, є соціалізм”⁵⁶.

⁵⁵ *Ленін В.І.* Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися // ПЗТ. – Т.34. – С. 181.

⁵⁶ *Ленін В.І.* Варіант статті “Чергові завдання радянської влади” // ПЗТ. – Т.36. – С.152.

Отже, для Леніна соціалістичною формою організації та здійснення виробництва є кооперативи з усупільненими засобами виробництва, що працюють на госпрозрахункових засадах, в умовах товарних відносин і загального плану. Такі кооперативи органічно поєднують інтереси суспільства, колективу і індивіда і формують особливий тип виробника – цивілізованого кооператора. Соціальний лад цивілізованих кооператорів Ленін вважав соціалізмом. Що ж до нижчих форм кооперації, то вони, за Леніним, перебувають на різних етапах руху до соціалізму.

Слід зауважити, що ленінська програма побудови соціалізму в невідготовленій країні давала соціальному інженерові чіткі теоретичні і технологічні орієнтири: в ході здійснення непу (впродовж 10–20 років) провести кооперування у промисловості і на селі як засіб переведення приватного і державного капіталізму в соціалізм. Це була технологія еволюційного входження в пролетарський, народний, самоуправлінський соціалізм через слабкий, контрольований і керований державою робітників і селян капіталізм, розрахована на більш-менш тривале мирне існування молодого СРСР у капіталістичному оточенні. Вона вводила в прорив колективно організовані через кооперативи широкі трудящі маси, енергія яких мала наростати саме завдяки кооперації зусиль та їх планованого в межах держави здійснення.

Пов'язуючи соціалізм у Росії з високоорганізованою кооперацією, цивілізованими кооператорами, Ленін дав соціальному технологіві проміжний, етапний критерій визначення міри соціалістичної зрілості створюваної суспільної системи. Він указав на головну соціальну “клітину” нового суспільства – кооперативно організований і згуртований трудовий колектив, що вільно господарює на засадах продуктивного володіння (використання) суспільної власності. Це теж був значний крок уперед з точки зору формулювання нової моделі ідентифікаційної практики. Щоправда, згодом саме етапні критерії соціалістичності стали певною модою, коли інші вожді та їх ідеологи видавали ці критерії за абсолютні, що було теоретичною помилкою. Справа в тому, що абсолютний (ідеальний) критерій соціалістичності суспільства забезпечує по-марксистськи трактована соціалістична ідея. Міра відповідності об'єктивного аналога, тобто будованого або побу-

дованого суспільства, змісту ідеї (соціалістичному ідеалу) – це і є міра його соціалістичної зрілості. Очевидно, чим більшою мірою нове суспільство відповідає соціалістичному ідеалові, тим більше воно соціалістичне.

Тут спрацьовує веберівський принцип “ідеальних типів”, за яким абстрактний образ накладається на невідому реальність, що й розпізнається крізь нього. Це один із засадничих принципів конструктивістської ідентифікаційної практики. Окрім цього, до їх сукупності, на наш погляд, належать: принцип аналогії та адекватності, принцип моделювання, принцип історизму та всі інші пізнавальні принципи матеріалістичної діалектики. Йдеться про те, що сам по собі принцип “ідеальних типів” недостатній для справи ідентифікації нового суспільства, адже він потребує наявності попередньо здобутого його образу. А де його взяти? Без реалізації інших принципів, тобто без проведення дослідницького процесу, який дає знання про реальне суспільство, через яке воно, це суспільство, підводиться під ідеал, принцип “ідеальних типів” не спрацьовує.

Назвемо в цьому зв'язку ще дві необхідні умови конструктивістської ідентифікаційної практики: 1) соціальний експериментатор (він же ідентифікатор) має стояти на висоті теорії, проекту нового суспільства та технологічних вимог до експерименту; 2) цим експериментатором має бути марксистська партія. Без такої партії соціалізм на користь трудящих не будується.

Окрім критерію соціалістичності суспільства, Ленін обґрунтував також критерій остаточної перемоги соціалізму – вищий, ніж за капіталізму, рівень продуктивності праці. Новий лад перемаже тоді, коли вільна соціальна творчість трудящих, породжена революцією, поєднається з найпередовішою організацією виробництва, спиратиметься на найновіші досягнення науки і техніки й відкриє шлях до найвищої продуктивності праці.

Ми нічого не можемо сказати про те, якою була б доля ленінського проекту реалізації соціалістичного вибору у прогнозований самим Леніним період, якби залишився живим сам його творець. Рання смерть Леніна, а також різка зміна соціально-політичних умов як зовні, так і в самій країні внесли значні корективи в цю справу. По-перше, до керма держави прийшов інший вождь,

теоретик і практичний політик, не менш геніальний, ніж Ленін. Він створив концепцію побудови не пролетарського, а державного соціалізму, його проект і технологію упровадження в особливих (екстремальних) умовах. По-друге, сталінська версія побудови соціалізму була прямою відповіддю на зміну зовнішніх і внутрішніх обставин існування СРСР і діяльності самого технолога (зміцнення економічної та воєнної могутності імперіалістичних держав, фашизм, загроза війни, відродження непівської буржуазії, посилення діяльності опозиції аж до організації нею небезпечних змов у державних структурах з метою вчинення контрреволюційного перевороту, невдоволення непом з боку робітничого класу, особливо тих робітників, котрі воювали на фронтах громадянської війни, тощо). Ці екстремальні обставини вимагали не еволюційного, а мобілізаційного сходження до соціалізму особливого типу, який спирався не на силу класу, а на могутність робітничо-селянської держави. Мала відбутися не поступова трансформація капіталізму в соціалізм, як за Леніним, а пряме його знищення, тому не виявився приреченим. У цьому немає нічого дивного, адже непівський капіталізм за таких грізних зовнішніх і внутрішніх обставин ставав дуже небезпечним для Радянської держави і соціалізму, що тільки-но зароджувався.

Отже, зміни відбулися насамперед у системі соціального технолога, які потягли за собою комбінації, метаморфози в інших структурах усього технологічного механізму соціалістичного експерименту. Завдання залишилися ті ж самі – рух до соціалізму, але трохи іншої проміжної моделі, яку диктували нові обставини і нова теорія, а саме до державного соціалізму, що ґрунтувався б на потужній важкій промисловості та колективному сільському господарстві, будувався б за плановими п'ятирічками і використовував гігантський потенціал, зокрема, ентузіазм мас, а також контролювався і управлявся б партійно-державною бюрократією.

Концепція побудови державного соціалізму – сталінізм. Вона обґрунтувала технологію його впровадження через використання таких могутніх важелів, як форсовані індустріалізація і колективізація, радянська державність, суспільна (державна) власність, централізоване управління з поєднанням ініціативи місць, політична зрілість робітничого класу, союз його з трудовим селянст-

вом і передовою інтелігенцією, дружба народів, підйом відсталих національних околиць, широкомасштабна культурна революція, висока освіченість населення, могутня армія і т.д.

Практику побудови державного соціалізму в СРСР нерідко неправомірно називають сталінщиною, акцентуючи увагу на її мінусах, на репресіях, ГУЛАГах, голодних періодах. Так, сталінщина, як використання грубих, насильницьких, репресивних дій і методів, мала місце, проте мінусами практика побудови державного соціалізму не вимірюється, їх можуть роздувати тільки з певною політичною та ідеологічною метою. Все ж таки переважали плюси, які й забезпечили побудову державного соціалізму, цієї історично обмеженої його форми, адекватної екстремальним, суворим умовам існування СРСР, коли вирішувалася його історична доля. Сталін зробив усе, що вимагали ці умови, залишивши для нащадків могутню країну і початкову форму соціалізму. Працюйте, розвивайте, вдосконалюйте, змінюйте!... І не його вина, що після нього його ж соратники, а потім і ті, хто відправив цих соратників на пенсію, кинулися витискати з цієї системи все, що тільки можна було з неї витиснути, доводячи її до абсурду. Вони не помітили меж її історичних можливостей, історичного призначення, видавши державний соціалізм за справжній, реальний, єдино можливий, навіть розвинутий абсолютний соціалізм. А він просто не міг бути таким, не міг виконати багатьох стратегічних завдань Жовтневої революції, бо вони були позамежевими для нього. Його історична мета – створити економічну, соціальну, політичну, культурну базу для побудови вищих форм соціалізму, для захисту країни і соціалізму від ворожих капіталістичних сил. І він її створив, вичерпавши себе, а його все ще експлуатували й експлуатували, незважаючи на уповільнення темпів, неекономічність, застій, загнивання тощо. Так об'єктивно виникла потреба не перебудови, а добудови цього соціалізму вищою його формою.

Проте горбачовці вмонтували в масову свідомість ідеологему “перебудова”, чим учинили передовсім ідеологічну диверсію підриву соціалізму в СРСР та історичної опори для його будівника – радянського народу. Ідеологема несла в собі приховану тезу – “не те побудовано”, а якщо не те побудовано, то, отже, даремно аж 70 років радянський народ витрачав свої сили на “світле майбутнє”. Не те побудував – значить, у нього хибна історія, яка не може

бути його опорою для руху вперед. Слід обирати щось інше. Так було народ остаточно спантеличено, і в цьому його “зомбуванні” взяли участь такою ж мірою зазомбовані КПРС та інтелігенція, що виявила соціально-теоретичну незрілість, історичну обмеженість, професійну некомпетентність.

Звичайно, державний соціалізм – це ціла епоха, яка багато що акумулювала в собі. Які ж його основні технологічні і соціальні особливості?

3. Державний соціалізм як базова форма реалізації соціалістичного вибору

Побудова державного (одержавленого) соціалізму в СРСР знаменувала собою здійснення іншої лінії реалізації соціалістичного вибору, ніж її намітив Ленін. Це була вимушена альтернатива неспівському способу входження в соціалізм, який, можливо б, носив характеристики самоуправлінського, народного, пролетарського, ринкового, справжнього і т.п. соціалізму. Проте якою була б форма реалізації соціалістичного вибору, які б етапи пройшов цей процес, про все це можна гадати. Сам же процес побудови соціалізму слід вважати завершеним лише тоді, коли в суспільстві утвердиться викінчений соціалізм, релевантний основному змісту соціалістичної ідеї, прочитаної в марксистському дусі.

Ще напередодні Жовтня Ленін у праці “Держава і революція” пояснив, що пролетаріат, учиняючи соціалістичну революцію, розбиває буржуазну державу (з її апаратом примусу – армією, поліцією, в’язницями, фінансово-економічною надбудовою – міністерствами, банками, судами і т.д.) і замінює її прямим самоуправлінням народу у формі диктатури пролетаріату. Остання, підкреслював він, буде лише тимчасовою диктатурою абсолютної більшості трудящих над поваленою експлуататорською меншістю. Оскільки одразу ж обійтися без державних чиновників неможливо, то пролетаріат їх залишить, однак зведе роль цих працівників до функції відповідальних виконавців його доручень із скромною (“робітничою”) оплатою праці. Тим самим пролетаріат започаткує поступове відмирання чиновництва⁵⁷.

⁵⁷ Ленін В.І. Держава і революція // Повне зібрання творів. – Т. 33. – С. 40–42.

На тлі цього уявлення про самоуправлінську пролетарську державу, в якій відмирає чиновництво, та й сама вона теж відмирає, може видатися, що державний соціалізм неможливий, а сам цей термін – фікція. З іншого боку, якщо історію творять народні маси, то, мабуть, і соціалізм мають творити саме вони. Це – їхній, народний соціалізм. А тут, бачите, соціалізм державний. Як бути? Передовсім, хто його автор? За назвою виходить, що не народ, а держава. Чи це не абсурд? Проте йдеться не про буржуазну державу, а про державу робітників і селян. Хіба вона не могла будувати для них свій соціалізм, тим паче, що робітники і селяни віддали державі всю народну власність і все, що вони виробляють і створюють? Ставши патерналістською, держава й забезпечувала через механізми розподілу народові соціалізм: кожному давала робоче місце, вчасно виплачувала зарплату, захищала, будувала житло, лікарні, школи, дитячі ясла і садки, словом, виконувала доручення робітників і селян, створюючи загальні умови для задоволення їхніх потреб. А це і є не що інше, як соціалістична держава, але керована не робітниками і селянами, а бюрократією.

Цей нюанс особливий, бо він пов'язаний з деякими несоціалістичними характеристиками даної держави, яких вона набуває не лише з огляду на історичні умови, а й від бюрократії. Справа в тому, що, по-перше, бюрократія не є іманентним будівником соціалізму, так само, як і капіталізму. Як відомо, капіталізм стихійно будував буржуазний клас, соціалізм же має свідомо будувати робітничий клас. Однак історично так трапилося, що цей клас своєї будівничої функції безпосередньо виконати не зміг (культурно-освітня та ін. відсталість), тому соціалізм довелося будувати бюрократії, яка за своєю соціальною природою може бути тільки супутником соціалізму, та й то лише під тиском пролетарського класу або партії.

По-друге, навіть під тиском класу бюрократія може будувати тільки державний соціалізм (народний соціалізм передбачає історичну смерть бюрократії), але державний соціалізм – медаль з двома сторонами, де другою стороною виступає державний капіталізм: на місці приватного капіталіста “стоїть” бюрократична держава, що діє як сукупний капіталіст, привласнюючи додатковий продукт, вироблений народом.

По-третє, оскільки бюрократія не є іманентним будівничим соціалізму, то в системі державного соціалізму – капіталізму, побудованій та керованій нею, завжди існує небезпека бюрократичного зигзагу, авантюри – посилення чи послаблення будівничих зусиль бюрократії убік соціалізму чи капіталізму. Бюрократія, тримаючи в своїх руках кермо держави і нависаючи, мов кам'яна брила, над суспільством, може за певних умов відносно легко перевести державний капіталізм у приватновласницький, бо державний соціалізм, просякнутий державним капіталізмом, – це далеко ще не завершений соціалізм, це – початковий, ранній соціалізм, що не має історичних гарантій зворотного руху – назад до капіталізму.

Терміна “державний соціалізм” у радянській науці, ідеології, теорії соціалізму і комунізму не було. Радянський соціалізм вважали просто соціалізмом. У новій редакції третьої Програми КПРС, прийнятої її XXVII з'їздом (1986), зазначалося, що це “програма планомірного і всебічного вдосконалення соціалізму, дальшого просування радянського суспільства до комунізму на основі прискорення соціально-економічного розвитку країни”. До того ж Програма наголошувала, що в СРСР утілено в життя розроблений саме Леніним план соціалістичного будівництва⁵⁸. Проте це не зовсім так, бо в ленінський план новим соціотехнологом було внесено значні корективи.

Мабуть, термін “державний соціалізм” західного походження, оскільки, як відзначалося на Міжнародній конференції “Соціалізм: уроки кризи” (Москва, червень 1994 року), Захід породив неймовірно різноманіття термінів для позначення існуючого в СРСР суспільного ладу, які підхопили нинішні суспільствознавці, а в радянському суспільствознавстві до епохи гласності він не траплявся. Професор М.Грецький назвав цілу їх групу: “реальний соціалізм”, “державний соціалізм”, “комунізм”, “тоталітаризм”, “посткапіталістичне суспільство”, “перехідне суспільство”, “східний деспотизм”, “бюрократичний колективізм”, “державний капіталізм”, “бюрократичний капіталізм”⁵⁹.

⁵⁸ Програма КПРС. – К., 1986. – С.4.

⁵⁹ Грецький М. Был ли социализм? // Товарищ. – 1994. – №26(91) (жовтень).

На наш погляд, центральним, об'єднуючим у цій групі є саме термін “державний соціалізм”, що фіксує особливу, навіть унікальну суспільну систему, яка несе в собі певною мірою ознаки, позначувані іншими термінами. Що ж таке державний соціалізм? Це суспільство, засноване на засадах державної власності, первинності державного інтересу і безпосередньому виконанні державою функцій забезпечення, захисту й обслуговування людини. Це одержавлений суспільний лад, за якого держава служить народові і людині, виконуючи їхні замовлення через реалізацію загального інтересу. Нарешті, державний соціалізм – це соціалізм, створений для народу його державою, це державна монополія, обернена на все суспільство. Соціальним технологом і інженером створення такого суспільства виступає, як уже ми говорили, партійно-державна бюрократія, насамперед вища номенклатура, що стоїть на позиції соціалістичного вибору і використовує державу як засіб реалізації останнього. Державний соціалізм має історичне виправдання тоді, коли трудящі в силу багатьох обставин, у тому числі суб'єктивних, не можуть створити свій, самоуправлінський, народний соціалізм. Останній для них просто передчасний. Маса повинні спершу визріти, піднятися до рівня спроможності самостійно розв'язувати його історичні завдання. Це визрівання можливе лише за умов державного соціалізму, керівної ролі марксистської партії, діяльності соціалістичної держави, яка й мала поступово передати “свій” соціалізм самоуправлінським масам.

Зрозуміло, ці визначення державного соціалізму зображують його в ідеалі, з точки зору найпринциповіших ознак. Реальний же державний соціалізм є надзвичайно суперечливим, конкретно-історичним соціальним утворенням, що може виявлятися в різних формах залежно головним чином від таких факторів: діяльності соціального технолога (номенклатури), зовнішніх і внутрішніх умов існування держави, відносин “держава–народ”, “держава–суспільство”, “влада–народ”, “влада–суспільство”, “бюрократія–народ”, “партія–бюрократія–народ”.

У Радянському Союзі державний соціалізм пройшов три етапи розвитку: 1) сталіністський (етап створення і становлення), 2) післясталіністський (етап вичерпання можливостей), 3) горбачовський (етап руйнування).

Зазначимо, насамперед, найзагальніші риси реального державного соціалізму: державна власність як особлива форма суспільної власності; реальна суверенність держави і декларована суверенність народу, котрий не є власником основних засобів виробництва; первинність державного інтересу; одержавленість суспільства; централізація влади; державний монополізм; патерналізм держави; могутність бюрократії, що має абсолютну владу під декоративним прикриттям влади КППС; обмеженість демократії; дружба народів; соціальна солідарність, рівність, стабільність; ідеологічне єднання; національна єдність; культурна революція; ріст добробуту народу; командно-адміністративний стиль управління; відсутність експлуатації людини людиною; домінування задекларованого принципу присвоєння за працею; класовість суспільства стосовно капіталістичної системи; переважно екстенсивний розвиток та ін.

На різних стадіях державного соціалізму його риси виявлялися по-різному – одні зміцнювалися, інші – слабшали, треті – відживали, четверті – трансформувалися і т.д.

Перший етап: кінець 1920-х – середина 1950-х років. Етапні віхи: згорання непу, індустріалізація, колективізація, політичні репресії, підготовка народного господарства до війни, війна, відбудова, перехід на рейки мирного будівництва, вступ у “холодну війну” і гонку озброєнь. Соціотехнологічна мета: створити в якомога короткі терміни структури (економічні, політичні, техніко-технологічні, воєнні, адміністративні та ін.), які забезпечили б перед лицем небезпечних світових загроз можливість для робітничо-селянської держави вистояти, захистити і зберегти соціалістичний вибір народу. Для цього слід було: 1) саму державу змонтувати так, щоб у ній чітко передавалися і виконувалися команди центру, а також контролювалися процес їх виконання, його результати і наслідки; 2) підготувати нові кадри, розставити їх по місцях; 3) запобігти захопленню командних висот і позицій ворожими елементами (залишками експлуаторських класів, правотроцькістами, саботажниками та ін.).

Отже, слід було, насамперед, створити сильну державу, причому прискореними темпами. Сталін казав: “Ми відстали від передових країн на 50–100 років. Ми повинні пробігти цю відстань за

десять років. Або ми зробимо це, або нас розчавлять”⁶⁰. В системи управління, господарювання, інші сфери життєдіяльності суспільства було, зрештою, упроваджено стратегію і режим активності (спішки, підштовхування), суворої дисципліни і відповідальності. Відомий Закон “Про охорону соціалістичної власності” (від 7 серпня 1932 року) був надзвичайно суворим (карав навіть за кілька вкрадених колосків чи буряків), але порядок наводив, до того ж далеко не через високу свідомість людей, а через страх покарання. Наведення порядку на виробництві поєднувалося із зростаючим ентузіазмом робітників, які відчували, що вони працюють на свою державу, на себе. Водночас зміцнювалася бюрократія, посилювався бюрократизм, опозиція, шкідництво, причому не лише “знизу”, а й “угорі”. Ф.Дзержинський на Пленумі ЦК партії (20 червня 1926 року) кричав убік П’ятакова, який перебивав його виступ: “Це ви є найбільшим дезорганізатором промисловості!” Убік Каменєва: “Це ви, Каменєв, будучи наркомом торгівлі, нічого не робите, не працюєте..., а лише туди-сюди крутитесь... Мене проймає жах від нашої системи управління, цього нечуваного шарудіння, з усілякими узгоджуваннями та небаченим бюрократизмом!”⁶¹

До речі, Дзержинський бачив (або, принаймні, здогадувався) те, у чому пізніше, на суді 23 січня 1937 року зізнався П’ятаков, розповівши про своє керівництво шкідницькою роботою на Україні в галузі коксохімічної промисловості, коли коксові печі навмисне здавалися недобудованими, внаслідок чого вони швидко виходили з ладу. Розвиток коксохімічної промисловості штучно гальмувався, а затрачені кошти знецінювалися⁶².

Прагматик Сталін, який сприйняв марксизм не лише як теорію, а й як практичне вчення, технологію, створюючи сильну державу, одночасно добивався абсолютної особистої влади в ній, бо

⁶⁰ Цит. за: *Седых В.Ф.* Повернул истории бег. – Мариуполь, 2000. – С.62.

⁶¹ Там само. – С.74.

⁶² Див.: Из судебного отчета по делу антисоветского троцкистского центра (23–30 января 1937 года). Из допроса подсудимого Пятакова. Вечернее заседание 23 января // Сталин: В воспоминаниях современников и документах эпохи. – М., 2002. – С.282

розумів, що тільки через таку владу можна поєднувати теорію, політику і практику досягнення цілей у середовищі, що чинить відчайдушний опір. І це переконання, а також цілераціональна діяльність Сталіна свідчили про високий рівень технологічної грамотності його як соціального експериментатора. Крім того, історія стародавніх імператорів, російських царів, яку він добре знав, підказувала йому, що територіальну цілісність гігантської Росії, Союзу може забезпечувати тільки сильний Центр, могутність якого має відчувати будь-яка точка країни. Росія, СРСР – не Бельгія і не крихітний Люксембург, а величезні країни, де завжди існує небезпека появи місцевих князьків, які потягнуть свою територію на розрив із країною. Отож, Центр має бути силою, а його опорою – налагоджений механізм партійно-державного управління, який переважно адміністративними методами міг би проводити в життя рішення Центру.

Не будучи догматиком, як це почали йому приписувати після його смерті, і маючи чітке класове мислення, Сталін одразу ж відчув і збагнув загрозові перебіги кінця 1920-х років, спричинені непом.

Неп – надзвичайно складний і суперечливий процес і період історії. Нерідко сьогодні його оцінюють без повного врахування його власного контексту, пристосовуючи до кон'юнктури, а горбачовці його образ використали як аргумент розвалу командно-адміністративної системи і переходу до “демократичного” соціалізму з багатоукладною економікою. Що ж вони вбачали головним у непі? Усебічне використання товарно-грошових відносин, методів матеріального стимулювання, кооперування дрібного селянського виробництва, зміцнення на економічній основі союзу робітників і селян, розвиток державної і кооперативної торгівлі і, як додатковий засіб, допущення приватного капіталу в сільське господарство, торгівлю, дрібну і середню промисловість за умови його державного обмеження і регулювання⁶³.

Якби Сталін діяв за оцінкою непу горбачовцями, зробленою в іншу епоху, через 70 років, то він тим самим явив би свою колосальну неадекватність і в одну мить програв би як практичний

---

⁶³ *Альтман И., Мельчин С., Панин Л., Рубин И.* НЭП. Двадцатые годы // Неделея. – 1987. – №27. – С.12–13.

політик. У тому й полягала інтелектуальна сила Сталіна, що для нього не виявив головною іншою стороною – прискорене відтворення класу неперманентської буржуазії в містах і класу куркульства на селі, які почали настільки потужно впливати на суспільні процеси, що вже було недостатньо тільки рахуватися з цим, а слід було застосовувати відповідні запобіжні економічні та політичні заходи. Ідеологи ж горбачовців навіть не згадували цих обставин, вони навмисне замовчували даний аспект справи (як, до речі, замовчують його і сучасні ліберальні, націоналістичні та соціал-демократичні ідеологи) й натискали на елемент реформаторського насилля.

Сталін діяв у своєму історичному контексті, виходячи з його логіки, істотних характеристик і спонукальних мотивів. Тому дослідник, котрий хоче зрозуміти Сталіна, повинен поставити себе на його місце і в його контекст. У цьому полягає вимога одного з принципів соціального пізнання, обґрунтованого Ф.Знанецьким, – так званого “коефіцієнта гуманності”. Якщо ж дослідник намагатиметься характеризувати Сталіна тільки “сидячи” в своєму часі і виходячи з свого історичного контексту, то він тим самим приписуватиме йому риси, якості, “побачені” з позиції іншої епохи, іншої свідомості, іншого контексту. Насправді ж Сталін, живучи і діючи в своєму історичному просторі, може й не мати (в ракурсі цього простору) приписаних йому рис з відстані іншого часу. Як реформатор, історичний діяч Сталін виявляв своєю поведінкою ті риси, яких вимагала від нього епоха, і йому було зовсім не до того, що через 40–50 років хтось із adeptів так званих загальнолюдських цінностей стане звинувачувати його в тому, що він, бачите, не так діяв, як того хотілося б цим горе-адептам. Сталін запитав би таких: а чому ж ви не застосовуєте таких самих критеріїв “загальнолюдськості”, скажімо, до царя Кіра або до Олександра Македонського, Наполеона Бонапарта чи хоча б до мого союзника і супротивника Черчілля, а лише до мене?

Отож, якщо дивитися на неперманентність із позиції його історичної епохи, то постає інша, ніж у горбачовців, картина: обставини змінювалися так, що неперманентність поступово міняв деякі свої плюси на мінуси. З одного боку, він заспокоїв країну, нагодував її, владнав відносини держави і селянства. Так, за Земельним кодексом РРФСР селяни отримували землю у безстрокове користування (без приватної

власності на неї). Допускалися різні форми землекористування (общинна, подвірна, хутірська, колективна), трудова оренда, наймана праця з дотриманням норм її охорони. Все це розширювало виробничу демократію на селі. Відбулася стабілізація сільського господарства, яке 1925 року за розміром посівних площ досягло довоєнного рівня (1913). Неп не завадив упровадженню планового начала, нагромадженню капіталу на відновлення промислового виробництва, яке за 1922–1923 господарський рік виросло на 38,3%, за 1924–1925 рік – на 56%, а наприкінці 1926 року це відновлення завершилося. Важка ж промисловість на 13% перевищила рівень 1913 року⁶⁴.

Розвивалася кооперація. Її підприємства отримали широку свободу господарювання, право кредитних операцій. Відновлювалися торговельні, збувальницькі, постачальницькі, кредитні, житлові кооперативи.

З іншого ж боку, неп плодив загрозу для радянської держави і соціалізму. Зокрема, буржуазія посилювала вивіз капіталів, процеси соціального розшарування в суспільстві значно поглибилися. Приватизація частини підприємств і торгівлі примусила робітників знову ж таки працювати на капіталістів. Ринок жорстко вдарив по робітничому класу, у ВКП(б) виникла “робітничая опозиція”. На Дону внаслідок переходу на госпрозрахунок шахтарі помирилися з голоду. Де-не-де з’являлися “червоні банди”, що вступали в партизанську боротьбу з радянською владою.

Ситуацію на селі використали на свою користь куркулі. Оскільки бідні селяни, одержавши землю, не мали змоги її обробляти, то багато хто з них здавав її в оренду куркулям, стаючи водночас у них найманими робітниками. Будучи грамотнішими, ніж селяни, і володіючи відповідними ресурсами і засобами, куркулі завойовували вирішальні місця в сільських і навіть більш високих Радах, перетворюючи їх на ворожу силу щодо центральної влади і ВКП(б) під гаслом “Ради без комуністів!”⁶⁵ Словом, назривала ситуація, про яку писав В. Маяковський: “Хай “всерйоз і надовго”, але там, попереду, може новий Жовтень трапитися”.

⁶⁴ *Перламутров В.* Быль о золотом червонце // Правда России. – 1996. – 7 марта.

⁶⁵ *Кара-Мурза С.* Уроки НЭПа // Правда. – 2001. – №36. – 3–4 апреля.

І ще одна важлива деталь. Неп практично знову ставив питання соціального вибору в межах альтернативи “соціалізм – капіталізм” і стару теоретичну проблему про можливість побудови соціалізму в одній країні. В теоретичну дискусію втяглися, по суті, всі соратники Леніна, але вона швидко стала не так дискусією з питань розробки правильної політичної лінії, як боротьбою за владу в партії і державі. ВКП(б) теж було залучено до цієї боротьби, і вона не справилася з нею, не заявила бодай хоча б слабеньким натяком про себе як її арбітра. Навпаки, вона програла, повністю підпорядкувавшись диктаторові Сталіну і згодом породила його культ. З того часу впродовж тривалих років аж до своєї загибелі вона перебувала під п’ятою своїх вождів, номенклатури і бюрократії.

Неп згортався шляхом витіснення капіталістичних елементів з аристократичного і політичного життя, до того ж не лише адміністративними, а й економічними методами. Тягар прогресії податкових ставок відчув на собі приватний капітал. Його не витримували насамперед малі підприємства, легально діючі підприємці, кількість яких з жовтня 1928 по березень 1930 року скоротилася на 44%⁶⁶. Але витіснення приватного капіталу слід було відповідно замінити податками на оборот державних фабрик і заводів, тому жорсткіше податкова політика наприкінці 1920-х років почала проводитися і щодо усуспільненого сектору економіки.

Витіснення непу адміністративно-правовими методами відбувалося шляхом одержавлення (з середини 1927 року) госпрозрахункових трестів і реорганізації синдикатів і главків Вищої ради народного господарства (ВРНГ) у всесоюзні галузеві об’єднання, головною структурною ланкою яких визнавалися підприємства. На них покладалася вся відповідальність за виконання виробничої програми. Що ж до трестів, то їм доручалися питання технічного керівництва, реконструкції, упровадження досягнень науки і техніки, організації і обліку, обміну досвідом. Проводилися й інші перетворення⁶⁷.

⁶⁶ *Егоров И.* Опыт 20-х: гибкость налоговой политики // Экономика и жизнь. – 1990. – №17 (апрель). – С.14.

⁶⁷ *Горюнов И.* Прерванный хозрасчет // Правительственный вестник. – 1990. – №12 (март). – С.11.

Через організаційно-адміністративне перекроювання багатокладної економіки форсувалося створення нових виробничих відносин. Паралельно з цим перекроюванням у системі управління формувалися фундаментальні структури, які настільки утвердились, призвичаївшись до командного управління, що ні економіка, ні політика, ні інші сфери людської діяльності без них не могли обійтися. 1987 року економіст Г.Попов позначив їх узагальненим терміном “адміністративна система”⁶⁸. І хоча ця система мала такий вагомий дефект, як перевантаження верхів і тягар відповідальності, все ж Сталін, будуючи її, замикав її вершину через наркомати, ЦК партії і політбюро на собі. Якщо ж дійсно виникали перевантаження, то він доручав розв’язувати окремі фундаментальні питання своїм соратникам або особистим таємним структурам, аж до власної розвідки.

Адміністративна система в руках Сталіна як авторитарного соціального технолога ставала інструментом конструювання нового суспільства, його соціальної структури. В цьому плані сталінізм можна трактувати як волюнтаристську абсолютизацію конструктивістського принципу. Справа в тому, що його управлінська система часто, так би мовити, перегинала палку – і не лише, скажімо, в насильницьки проведеній колективізації чи при розкуркуленні та репресіях, а взагалі там і тоді, де і коли треба було провести швидку кампанію або виграти час. Навіть після того як Сталін перекроював цю систему, вона швидко оживала і моментально включалася в роботу. Проте система завжди мала свого першоштовхача, а кожна її гілка, кожне відгалуження починалося саме із свого першоштовхача. Нагорі ці напрямки адміністративно-управлінської системи очолювали, як правило, найближчі соратники Сталіна в ранзі або прямого керівника, або ж куратора. Ця напіввоєнна структура, зазнавши репресивних втрат перед війною, все-таки зуміла швидко перебудуватися в перший же, хоча й дуже тяжкий і невдалий період воєнних дій, і забезпечити все, що було потрібно для війни і перемоги. Правда, щоб усе це відбулося, неймовірних зусиль доклав сам Сталін – верховний соціальний технолог-штовхач.

---

⁶⁸ *Попов Г. С точки зрения экономиста (О романе Александра Бека “Новое назначение”)* // Наука и жизнь. – 1987. – №4. – С.54–65.

Звичайно, адміністративна система, щоб надійно функціонувати, вимагала привілеїв. І вона їх добивалася, порушуючи принципи соціальної рівності. Л. Троцький, продовжуючи заочно полеміку із Сталіним і після вислання з СРСР, в книзі “Що таке СРСР і куди він йде?” (1936), яка в зарубіжних виданнях виходила під назвою “Зраджена революція”, піддав нищівній критиці радянську бюрократію довоєнного часу. Він побачив факти її панування і буржуазного переродження. “Під кутом зору власності на засоби виробництва, – писав Троцький, – різниці між маршалом і домашньою робітницею, главою тресту і простим робітником, сином наркома і безпритульним начебто немає. А втім, одні з них займають привілейовані квартири, користуються кількома дачами в різних місцях країни, мають у своєму розпорядженні кращі автомобілі і давно забули, як чистити власні чоботи, інші живуть в дерев’яних сараях, нерідко без перегородок, існують напівголодними і не чистять чобіт тільки тому, що ходять босими ногами. Чиновному вельможі ця відмінність уявляється як така, що не заслуговує уваги. Простій же людині, не без підстав, здається дуже істотною”⁶⁹.

На думку Троцького, радянська бюрократія перетворилася на панівний клас. Своєю посередницькою і регулюючою функцією, турботою про підтримання соціальних рангів та експлуатацією державного апарату в корисних намірах вона схожа на будь-яку іншу бюрократію, навіть, як особливо підкреслював Троцький, на фашистську. “Але їй притаманна і знакова відмінність. Ні за будь-якого іншого режиму, крім радянського, бюрократія не досягала такого ступеня незалежності від панівного класу. В буржуазному суспільстві бюрократія репрезентує інтереси багатого й освіченого класу, який володіє численними засобами повсякденного контролю за своєю адміністрацією. Радянська ж бюрократія піднялася над таким класом, який ледве виходить із злиднів і пільми і не має традицій панування і командування”⁷⁰.

Югославський дослідник М.Джілас назвав радянську бюрократію “новим класом”, який сформувався в особливих умовах і, перебуваючи за кермом влади, виступає носієм об’єктивних тен-

⁶⁹ Троцький Л. Преданная революция // Союз. – 1990. – №44 (ноябрь). – С.12.

⁷⁰ Там само. – С.13.

денцій індустріалізації і колективізації країни. Звідси його практичність та історична доцільність. А його корені, за Джіласом, не в партії більшовистського типу, як цілому, а лише в тонкій верстві професійних революціонерів, котрі становили партійне ядро ще до завоювання влади. Після ж завоювання влади цей клас швидко зростає, поповнюючись людьми, що прилучалися до влади й управління. Джілас зауважує: “Партія породжує клас. Потім клас росте вже і за рахунок власних сил, використовуючи партію як свою основу. Клас посилюється, партія слабшає – така неминуча доля кожної правлячої комуністичної партії”⁷¹.

Що ж іще відзначив Л. Троцький, аналізуючи панівний клас Радянського Союзу? Він дав йому повну характеристику і дійшов таких висновків: 1) бюрократичний клас не лише управляє і панує, а й вироджується, готуючи умови для буржуазної реставрації; 2) внаслідок існування такого панівного класу питання про соціальний характер СРСР історія не розв’язала; 3) існує необхідність і неминучість нової революції, яку несвідомо готує, не задумуючись, бюрократичний клас. Це – демократична революція як доповнення до Жовтневої революції. Її має здійснити робітничий клас, позбавивши бюрократію влади, а країну – бюрократичної диктатури⁷².

Троцький тут мав рацію і геніально передбачив майбутнє. Демократична революція, яка, правда, стала контрреволюцією стосовно Жовтня, в СРСР відбулася, але її вчинив не робітничий клас, а переважно ліберальна інтелігенція, бюрократія, націоналізм, сепаратизм. Проте ця революція влади у бюрократії не відібрала, а інтелігенція в основному прогнала, бо її легко обкрутила навколо пальця та ж таки бюрократія.

Ну, а що ж Сталін? Ця книга Троцького в його бібліотеці була, її він, поза сумнівом, прочитав, однак далі, в глибини читацької публіки вона не пішла, оскільки це була книга–бомба.

Процес розгорнутого будівництва державного соціалізму наростає, боротьба за виконання п’ятирічних планів активізувала народ, і він виявляв трудовий ентузіазм і героїзм. Поступово

⁷¹ Джілас М. Лицо тоталитаризма. – М., 1992. – С.200.

⁷² Троцький Л. Преданная революция // Союз. – 1990. – №45. – С.12–13.

поліпшувався добробут людей. Ситуація тих часів була зовсім іншою для її акторів, ніж її зображують сучасні ідеологи і деякі вчені, особливо історики. Тому наведемо кілька свідчень, щоб ще раз показати, що вимірювати ту епоху тільки негативом неправомірно, бо вона була епохою протилежностей, їх непримиренної боротьби, і заднім числом її не перепишеш.

Історик В.Анфілов: “Тридцять сьомий. Нині, коли багато таємного стає явним, рік цей, що започаткував третє післяжовтнєве десятиріччя, видається одним з найтрагічніших у нашій історії. Це сьогодні. Проте будьмо щирими: для нас, хто жив тоді, все було по-іншому – країна перебувала в ейфорії масових трудових подвигів, тріумфів полярників, авіаторів, пуску нових гігантів соціалістичної індустрії.

У середині липня відбулося урочисте відкриття каналу Москва-Волга, побудованого молодими ударниками. Через тиждень оголошено про те, що комбайнер К.Борін установив рекорд на збиранні хліба. Згодом країна дізналася, як в ознаменування 20-річчя Жовтня великих досягнень добилася тракторна бригада П.Ангеліної...

Є дані: основна частина населення не знала справжніх обставин грубих порушень законності. Повідомленням преси вірили, вважаючи, що на “чисту воду” виводять дійсних ворогів соціалізму. Автор же репресій був уособленням безгріховності. “Я лише учень Леніна і моя мета – бути гідним його учнем”, – говорив він. У його працях мали місце положення про народ як творця історії, про роль партії, увагу до кадрів, про розгорнення демократії. “Минули ті часи, коли вождів вважали єдиними творцями історії, а робітників і селян не брали до уваги”, – стверджував Сталін.

Усе правильно, не причепишся. І “творці” тугіше затягували паски, обожнюючи “наймудрішого з мудрих”, котрий і вдень, і вночі веде боротьбу з ворогами і думає про їх, “творців”, благо”⁷³.

Економіст О.Єркаєв: “Люди мого покоління повинні пам’ятати, як я пам’ятаю, що був справжній масовий трудовий ентузіазм радянських людей – будівників нового суспільства. Пам’ятаю, як у нашому заволзькому колгоспі ім. Ворошилова 1937 року видали по пуду зерна на трудовень. Як піднялися духом колгоспники,

⁷³ Анфілов В. Самые тяжкие годы // Литературная газета. – 1989. – №12. – 22 марта.

що тільки-но пережили розкуркулення і розселянювання, як піднявся життєвий інтерес (колгоспні збори затягувалися до третіх півнів, виступали всі, навіть ті, хто раніше не вмів зв'язати і трьох слів), як задзвеніли дзвоники на весільних трійках!

А яка молодь росла перед війною! Це вона грудьми закрила нашу Вітчизну в лиху годину фашистського нашестя. А жінки, старі й підлітки, що залишилися в тилу – в холоді, голоді, одягнені буквально в лахміття, героїчно працювали на заводах і на колгоспних полях, віддаючи все спасінню Вітчизни.

З якою самовідданістю працювали люди над відбудовою зруйнованих війною заводів, міст і сіл! З якою щирістю росіяни, узбеки, грузини й усі народи країни, що не зазнали окупації, допомагали братнім народам Молдавії, України, Прибалтики, багатостраждальній Білорусії заліковувати рани! І залікували! Залікували в нечувано короткі строки!”⁷⁴

Так, люди саме подібного типу героїчно працювали на соціалізм. Були люди і іншого гатунку, що теж на нього працювали, але без ентузіазму й з-під палки, – засуджені. Це, по суті, рабська праця. Нарешті, були люди – маяки, що у праці вели за собою інших, – стахановці, ангелінці, чкаловці, челюскінці та ін. А соціалізм, як колись і капіталізм, наприклад, в Англії, США, виникав з насильства та крові, жертв і мук, напруженої праці. Залишаючись матеріально ще в зародковому стані, він уже перемагав морально, духовно, культурно, набуваючи особливої соціальної форми і структури, особливих відносин між людьми. Виникав він і перемагав тому, що соціальний технолог повертав кермо історії суспільства у його бік, забезпечуючи для нього необхідні вихідні умови. При цьому технолог керувався уявленням про те, що соціалізм будується свідомо, цілеспрямовано, шляхом практичного розгортання процесу соціалістичного будівництва, та головне полягало в тому, що цей поворот не лише підтримували, а здійснювали самі трудящі маси. Він проводився в їхніх інтересах.

За Сталіним, соціалізм зобов'язаний насамперед тому великому перелому, що його організувала партія в ході непу. Але саме

---

⁷⁴ Еркаев А. Пусть слабые выйдут из строя // Советская Россия. – 1991. – №37. – 21 февраля.

переломним рубежем був 1929 рік. У праці “Рік великого перелому. До XII річниці Жовтня” Сталін розглянув “низку вирішальних успіхів”, які дав цей рік по лінії господарського будівництва.

Перше: завдяки розгортанню творчої ініціативи і трудової на- снаги мільйонних мас робітничого класу почалося зростання про- дуктивності праці. Через упровадження самокритики було забезпе- чено боротьбу з бюрократизмом, через соціалістичне змагання – боротьбу з порушниками трудової дисципліни, а через організацію так званої “непрерывки” – боротьбу з застоєм у виробництві. “Як результат ми маємо, – робив висновок Сталін, – величезне досяг- нення на фронті праці у вигляді трудового ентузіазму і трудової переклички мільйонних мас робітничого класу в усіх кінцях нашої великої країни. А значення цього досягнення воістину неоціненне, бо тільки трудова звитяга і трудовий ентузіазм мільйонних мас може забезпечити той поступальний ріст продуктивності праці, без якого немислима остаточна перемога соціалізму в нашій країні над капіталізмом”⁷⁵.

Друге: в основному було розв’язано проблему нагромадження для капітального будівництва важкої промисловості, взято прискорений темп розвитку виробництва і створено передумови для перетворення СРСР на країну індустріальну (“металеву”).

Третє: вдалося повернути основні маси селянства в низці райо- нів СРСР від дрібного і відсталого до колективного землеробст- ва, спільного обробітку землі, машинно-тракторних станцій, до артільей, колгоспів, радгоспів, що почали використовувати техніку. Наприклад, кількість колгоспів зросла з 14,8 тис. 1927 року до 57 тис. – на літо 1929-го. Це був реально започаткований шлях руху селянства до соціалізму.

У виступі на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 року Сталін розвінчав теорії (“рівноваги”, “самопливу”, “усталеності” дрібноселянського господарства), які гальмували перехід селянства до колективного способу господарювання, по- казав, що в соціальній структурі суспільства відбулася певна кла- сова перестановка (наприклад, зникли поміщики, різко почала

---

⁷⁵ *Сталин И.* Год великого перелома. К XII годовщине Октября // *Сталин И.* Вопросы ленинизма. – М., 1952. – С.295.

зменшуватися кількість непманів тощо), а в економіці виникла матеріальна база для того, щоб ударити по куркулеві, зламати його опір, ліквідувати як клас, а його виробництво замінити виробництвом колгоспів і радгоспів. Справа в тому, що, на думку Сталіна, куркуль певною мірою економічно заслаб. Посилаючись на дані економіста Німчинова, Сталін навів такі цифри: до Жовтневої революції куркулі виробляли 1 900 млн пудів хліба, поміщики – 600 млн пудів, сільська біднота і середняки – 2 500 млн пудів. 1927 року поміщиків уже не було, куркулі давали 600 млн пудів хліба (ослабли, за Сталіним, більш як утричі), а біднота і середняки – 4 млрд пудів. Отже, з'явилися економічні можливості для переходу від політики обмеження куркульства до політики ліквідації куркульства як класу⁷⁶. А в статті “До питання про політику ліквідації куркульства як класу” Сталін розтлумачив, що саме є ця політика⁷⁷. “Щоб витіснити куркульство як клас, – наголошував він, – для цього не досить політики обмеження і витіснення окремих його загонів. Щоб витіснити куркульство як клас, слід зламати у відкритому бою опір цього класу і позбавити його виробничих джерел існування і розвитку (вільне користування землею, знаряддями виробництва, оренда, право найму праці тощо)”. Це була установка ледве не на воєнні дії з куркульством.

Технологічно кампанія ліквідації куркульства як класу означала пряме насильницьке втручання експериментуючого технолога в соціальну структуру села та її переінакшення за рахунок ліквідації неосоціалістичних та антисоціалістичних елементів. Узагалі ж ситуація колективізації та розкуркулення була дуже складною, оскільки в країні за умов уже радянського суспільного ладу йшла жорстка теоретична, політична, ідеологічна, економічна, навіть фізична боротьба (1929 року зафіксовано близько 1 300 куркульських заворушень, повстань, актів протесту). Сама проблема та способи її розв'язання сприймалися по-різному. Наприклад, група Бухаріна (“правий ухил”) обстоювала позицію неприпустимості насильства над селянами, необхідності вико-

⁷⁶ *Сталин И.* К вопросу аграрной политики в СССР // Там само. – С.306–326.

⁷⁷ *Сталин И.* К вопросу о политике ликвидации кулачества как класса // Там само. – С.330.

нання ленінського плану їх кооперування (1927 року сільсько-господарська кооперація охоплювала третину селянських господарств). Ця група вбачала небезпеку з боку куркульства тільки в тому разі, якщо воно використовує на свою користь помилки влади. Отже, на їхню думку, влада в своїй політиці на селі не повинна припускатися будь-яких помилок.

“Ліві” наголошували на необхідності використання якихось інших об’єктивних ресурсів на потреби індустріалізації. По лінії державного планування акцент робився на організоване насилля: перший п’ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1928/29 – 1932/33), прийнятий V з’їздом Рад у травні 1929 року, давав значний поштовх насильницькому кооперуванню селянства. Він передбачав на кінець п’ятирічки охопити різними формами сільськогосподарської кооперації 85% селянських господарств, а 18–20% з них залучити в колгоспи⁷⁸.

Остаточний вибір репресивного способу дій відбувся наприкінці 1929 року, після поїздки по країні урядової групи (Сталін, Молотов, Каганович, Орджонікідзе, Куйбишев, Мікоян, Андрєєв та ін.), яка становила ядро всієї системи соціального технолога. Погляди однодумців Бухаріна було засуджено і взято курс на формування не кооперації, а колективізації. До такої переміни сталінську групу підштовхували не лише політичні, а й деякі економічні обставини, зокрема товарна обмеженість дрібних селянських господарств, пряма залежність їх від кон’юнктури ринку, як це показала криза хлібозаготівель наприкінці 1927–початку 1928 років. Незважаючи на те, що селяни відновили сільгоспвиробництво, все ж упродовж 1925–1929 років воно коливалося, в середньому дуже незначною мірою перевершуючи довоєнний рівень. І хоча кількість худоби на селянському подвір’ї в ці роки збільшувалася – це могло свідчити лише про те, що воно ще не вичерпало деяких своїх можливостей. Усе ж з огляду на зростаючі потреби індустріалізації країни рівень сільгоспвиробництва був явно недостатнім. Що ж до кооперативів, то вони мали значну господарську автономію стосовно держави, а це соціального технолога, що взяв курс

⁷⁸ Коллективизация: как это было. Беседа д. ист. н. В.П.Данилова и к.э.н. Н.В.Топцова // Правда. – 1988. – №239. – 26 августа.

на одержавлення і централізацію, не влаштувало. Ось чому було надано перевагу курсу на колективізацію.

Колективізацію і розкуркулення було проведено наступально, з перегинами, навіть із жертвами і кров'ю. Це була типова бюрократична “революція згори”, яка викликала обурення, спротив і ставила новоспечені колгоспи, серед яких було багато “дутих”, перед складними проблемами. Сталіну довелося писати статтю “Запаморочення від успіхів”, в якій основну вину за перегини він покладав на місцеві парторганізації, застерігаючи від ейфорії досягнутого (колективізація 50% селянських господарств, чим було забезпечено перевиконання плану колективізації більш як удвічі). Відзначивши, що докорінний поворот села до соціалізму можна вважати забезпеченим, автор статті ставив завдання закріпити досягнуте і рухатися далі, дотримуючись принципу добровільності вступу селянина до колгоспу, необхідності врахування місцевих умов і традицій тощо⁷⁹.

І хоча після опублікування зазначеної статті Сталіна в “колгоспному русі” відбувся певний відступ назад (штучно і насильницьки створені господарства почали розпадатися), все ж процес колективізації продовжувався. Треба сказати, що колгоспи в СРСР пройшли непросту історію. Селяни, зрештою, до них пристосувалися, розвинули їх, перетворивши їх на індустріальну форму сільгоспвиробництва.

А що ж соціалізм? Індустріалізація, колективізація і культурна революція дали йому необхідну базу, а ентузіазм народу – реальне буття. Проте щоб говорити про соціалізм того часу, слід звернутися до критеріїв, на підставі яких він визначався. Ідентифікацію суспільства, як переважно соціалістичного, Сталін дав у доповіді на Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзді Рад 25 листопада 1936 року “Про проект Конституції Союзу РСР”, показавши, які зрушення убік соціалізму відбулися в країні з 1924 року (рік ухвалення першої Конституції СРСР) до 1936 року (рік ухвалення нової, “сталінської” Конституції). За головні критерії Сталін узяв такі досягнення: створення могутньої індустрії, перемогу колгосп-

---

⁷⁹ *Сталин И.* Головокружение от успехов. К вопросам колхозного движения // *Сталин И. Вопросы ленинизма.* – М., 1952. – С.331–336.

ного ладу, утвердження нової суспільної структури суспільства, ліквідацію капіталістичного ладу і перемогу ладу робітників і селян в СРСР.

Звідси випливали засадничі принципи соціалізму, які й мала затвердити нова конституція: спільна власність на землю, ліси, фабрики, заводи та інші засоби виробництва; ліквідація експлуатації та експлуататорських класів, злиденності більшості і розкоші меншості, безробіття; упровадження і захист (гарантування) основних прав і свобод людини: права на працю, відпочинок, освіту і т.д. “Наше радянське суспільство, – підсумовував Сталін, – добилося того, що воно вже здійснило в основному соціалізм, утвердило соціалістичний лад, тобто здійснило те, що у марксистів називається першою або нижчою фазою комунізму. Отже, у нас вже в основному реалізована перша фаза комунізму – соціалізм (тривалі оплески)”⁸⁰.

Що ж це був за “в основному побудований соціалізм”? Зрозуміло, він був результатом героїчної праці радянських людей у ворожому капіталістичному оточенні. Безумовно, це примітивна початкова форма соціалізму, в якому більше несоціалістичних або квазі-соціалістичних, аніж соціалістичних рис, та й ідентифікував його Сталін на основі тільки проміжних критеріїв, із забіганням уперед. До речі, ні відносності цих критеріїв, ні забігання вперед ніхто в СРСР тривалий час, аж до початку перебудови та ери гласності, не помічав. Сталінське визначення соціалізму не піддавали сумніву. Формулою “побудовано в основному” академік Т.Заславська користувалася ще 1988 року. Наприклад, на запитання одного з читачів “Известий” про те, “як можна визначити сучасний етап розвитку нашого суспільства”, вона відповіла: “Сучасний етап я би визначила у кращому разі як побудову соціалізму “в основному”. Адже чимало з названих у Програмі КПРС принципових рис соціалізму поки що не реалізовано, а їх досягнення потребує ще довгого шляху”⁸¹.

⁸⁰ *Сталін І.* О проекте Конституции Союза ССР. Доклад на чрезвычайном VIII Всесоюзном съезде Советов 25 ноября 1936 года // Там само. – С.553.

⁸¹ Перестройка как социальная революция. Академик Т.Заславская отвечает на вопросы читателей // Известия. – 1988. – №359. – 24 декабря.

Проте слід мати на увазі, що це все-таки форма того соціалізму, який був єдиною можливістю у надзвичайно загрозливих для нього екстремальних умовах і гарантом якого могла виступати тільки держава, що організовувала і контролювала всю господарську і суспільну діяльність. Жодної іншої сили для його гарантування не було. Не був він і зловмисним чи навмисним відступом від ленінського плану побудови соціалізму, як на це наголошували ідеологи перебудови, бо став реальністю залежно від обставин, що вже не відповідали цьому плану, та технологічних умінь і зусиль нового соціального експериментатора.

Якщо вдається до виокремлення конкретних рис цього соціалізму, то, на наш погляд, слід звернути увагу на такі з них: 1) соціалізм із пануванням “нового класу” – партійно-державної та господарської бюрократії, яка, виконуючи творчу роль соціального технолога, створила під прикриттям партії і держави політичний режим, що міг вдаватися і вдавався до тоталітаризму; 2) соціалізм, що тільки мінімально задовольнив елементарні потреби людини, але запалив її ідеалом, ідеєю і дав дорогу до духовних надбань людства; 3) соціалізм із демократією порядку, тобто не компромісів, не соціального партнерства тощо, а саме встановленого порядку, за якого, якщо дотримуєшся порядку – ти свободний, якщо ні – несвободний; 4) соціалізм воєнізовано-казармени, який є дозованим і нормованим не так соціалістичними відносинами, які тільки-но складаються, як самим соціальним технологом, котрий запроваджує норми і нормативи через підпорядковану йому державу та інші інститути; 5) соціалізм із деспотичним харизматичним лідером, культу якого поклоняється вся країна, весь народ; 6) соціалізм, що, виконавши своє головне історичне завдання – відстояти в смертельній боротьбі з фашистським агресором соціалістичний вибір, – одразу ж вичерпав себе; 7) соціалізм, який утілювався в суспільну систему закритого типу; 8) соціалізм, утвердженням якого керує безпосередньо не марксистська партія, а номенклатура, бюрократія, що стоїть на марксистських позиціях, які інтерпретує по-своєму, виходячи з конкретної ситуації.

Невідомо, що планував Сталін робити з цим “в основному побудованим” соціалізмом, оскільки про свої плани він не встиг повідомити. За деякими даними, він міг поставити завдання роз-

горнutoго будівництва комунізму, але про це можна лише здогадуватися.

Другий етап державного соціалізму. Він не став етапом його трансформації у недержавний самоуправлінський, народний соціалізм як вищу форму цієї суспільної системи і цього соціального ладу. Це етап його переважно екстенсивного розвитку в межах самого себе і з більш послабленою, гуманізованою (і замаскованою) ідеєю позаекономічного примусу. Отже, соціальний технолог – партійно-державна бюрократія – не пішов на роздержавлення сталінського соціалізму, а вдавня до нарощування переважно його кількісних показників.

Після смерті Сталіна відбулися зміни насамперед у системі цього технолога; ядро її залишилося на певний час тим самим, що й за Сталіна (це переважно його ж соратники, які творили те ж саме, що й він), але воно розвінчало його культ, засудило деспотизм, репресії і проголосило принцип колективного керівництва, тобто відмовилося від свого вождя. Сталося це головним чином на XX з'їзді КПРС після закритої доповіді М.Хрущова “Про культ особи та його наслідки”. “Після смерті Сталіна, – говорив доповідач, – Центральний Комітет партії став суворо і послідовно проводити курс на роз'яснення недопустимості ворожого духу марксизму-ленінізму возвеличення однієї особи, перетворення її на якусь надлюдину, відзначену неймовірними якостями, на зразок бога. Ця людина буцімто все знає, все бачить, за всіх думає, все може зробити; вона безгрішна в своїх вчинках”⁸².

Осуд тієї частини сталінської практики, що була пов'язана з насильством, перегинами, репресіями, злочинами, тобто сталінщини, а також реабілітація її жертв свідчили про ліквідацію в СРСР тоталітаризму та його наслідків. Останній зник, але залишилась авторитарна влада генсеків і номенклатури, чиновників. Щоправда, після надання парткомам права контролю за діяльністю адміністрації підприємств, закладів, організацій авторитаризм управлінців було значно обмежено. Партія, ЦК КПРС узяли під

⁸² О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза 25 февраля 1956 года // Неделя. – 1989. – №16. – С.1 (вставка).

свій контроль МВС, КДБ із метою недопущення перетворення їх на могутні наддержавні органи, підпорядковані одній особі. В 1960–1970 роки в Радянському суспільстві встановилася загалом спокійна, солідарна атмосфера, хоча його роздирали холодна війна і гонка озброєнь. Суспільство напружено працювало, підвищуючи свій добробут, але, як уже йшлося, темпи його розвитку поступово знижувалися. Радянську суспільну систему Дж. Сорос назвав “ідеальною формою закритого суспільства, що її коли-небудь могла створити людина”⁸³. В цій “ідеальній формі” закритого суспільства всі риси соціалізму, що грубо виявляли себе в екстремальних умовах часів Сталіна, пом’якшилися, гуманізувалися, стали рельєфнішими, виразнішими. Це дало змогу ідеологам КПРС на чолі з М. Суловим дійти висновку про досягнення радянським суспільством стадії “розвиненого соціалізму”, який належало вдосконалювати, щоб рухатися далі, до комунізму.

Загалом же цей висновок засвідчує, що ні КПРС, ні її теоретики та ідеологи, ні суспільствознавча наука того часу не сприймали адекватно явище соціалізму в СРСР. Усі продовжували говорити про соціалізм як такий, про єдино можливу його форму, що побудована в Радянському Союзі, а не про державний соціалізм як початковий, але базовий тільки для Союзу етап реалізації соціалістичного вибору. Не звертали уваги й на кричущі суперечності “розвиненого соціалізму” та уявлень про нього, а також на видатну роль Сталіна в історичному започаткуванні цього соціалізму.

Навпаки, починаючи з XX з’їзду КПРС пішла хвиля негативізму у ставленні до Сталіна, продукування сатанинських його оцінок; з’явилися поняття “сталініст”, “сталінізм”, “сталінщина”, що транслиювали цю негацію (за свідченням письменника Б. Можаяєва, перший із них увів в ужиток Й. Броз Тіто⁸⁴, котрий і сам був сталіністом і котрого самі ж югослави відносили до категорії “сталіністів-реалістів”, на відміну від “сталіністів-ідеалістів”)⁸⁵.

⁸³ Сорос Дж. Кто потерял Россию? // День. – 2000. – №54. – 28 марта.

⁸⁴ Можаяев Б. Портрет ленивого сознания // Книжное обозрение. – 1991. – №14. – 5 апреля. – С.8.

⁸⁵ Все мы вышли из сталинской шинели. Дискуссия о событиях 1948 года и их последствиях // Литературная газета. – 1990. – №12. – 21 марта. – С.14.

Хвиля критики Сталіна, сталінізму, сталінщини та прямого їх відкидання набула висоти “дев’ятого валу” в епоху гласності, на третьому етапі розвитку державного соціалізму. Тоді демократи-публіцисти, піддавши критиці, висміюванню, шельмуванню буквально все в Радянському Союзі, з особливою люттю накинулися на Сталіна, вивівши з його епохи та діяльності всі негативи “тоталітарного соціалізму” в СРСР і повністю відкинувши позитиви.

Що ж нового було внесено в концепцію соціалізму після Сталіна? Його висновок про побудову соціалізму “в основному” замінили іншим – про повну й остаточну його побудову. “Головний підсумок діяльності партії і народу, – доповідав М.Хрущов ХХІІ з’їзду КПРС у жовтні 1961 року, – це повна й остаточна перемога соціалізму в СРСР”⁸⁶. Він підкреслював, що соціалізм міцно утвердився на планеті в першій половині ХХ століття, а комунізм утвердиться в другій його половині.

На підставі цих завчасних, помилкових висновків дотримувалися такого поділу історії соціалізму в СРСР на періоди: перехідний період від капіталізму до соціалізму, який почався після перемоги Жовтня і завершився побудовою соціалізму в основному (1917– 1937); період завершення будівництва соціалізму, створення розвинутого соціалістичного суспільства (1937–1958); період розгорнутого будівництва комунізму, початок якого проголошено ХХІ з’їздом КПРС (січень–лютий 1959)⁸⁷. Оскільки передбачалося, що комунізм буде в основному побудовано до 1980 року, то, згідно з третьою, ухваленою ХХІІ з’їздом КПРС Програмою партії, він поділявся на два півперіоди: 1961–1970 та 1971–1980 роки. Впродовж першого півперіоду намічалось створити матеріально-технічну базу комунізму, яка перевершила б по виробництву продукції на душу населення наймогутнішу і найбагатшу країну капіталізму – США. В підсумку другого десятиріччя – забезпечення достатку матеріальних і культурних благ для всього населення,

⁸⁶ Хрущев Н.С. О программе Коммунистической партии Советского Союза. Доклад на ХХІІ съезде КПСС 18 октября 1961 года. – М., 1961. – С.7.

⁸⁷ Две фазы коммунизма: их общие черты и особенности // Экономическая газета. – 1968. – №17 (апрель). – С.16.

безпосередній підхід до здійснення принципу розподілу за потребами, перехід до єдиної загальнонародної власності⁸⁸.

Комунізму за 20 років не побудували навіть в основному, все було списано на волонтаризм і фантазії Хрущова, проте комуністичну ідею дискредитували, довівши всьому світові, що КПРС, знехтувавши суспільною наукою, не має надійної теорії соціалістичного будівництва і не бачить реальних перспективних шляхів руху радянського суспільства вперед. Віддавши прерогативу думати нездатній до теоретичного мислення номенклатурі, вона історично й теоретично осліпла, втратила колективний розум (інтелект), перетворилася на партію-папу, яка бездумно повторювала все, що сказав новий вождь або постановили пленум чи з'їзд.

Ідеологам післяхрущовського періоду довелося шукати нову формулу виразу “невдалого двадцятиріччя” спроби побудови комунізму. Вони вчинили просто – наклали етап розвинутого соціалізму на період побудови комунізму. Тепер новостворена формула фіксувала соціалізм як “розвинений”, “зрілий”, “реальний”, але такий, що потребує удосконалення, і це удосконалення зрілого соціалізму є водночас просуванням до комунізму, безкласового суспільства. На XXVI з'їзді КПРС Л.Брежнев відзначав, що розробка концепції розвинутого соціалізму є досягненням партії в галузі теорії. “Спираючись на цю концепцію, – підкреслював він, – партія уточнила і конкретизувала шляхи і строки реалізації наших програмних цілей, визначила стратегію і тактику на тривалий історичний період”⁸⁹. Як виявилось, етап розвинутого соціалістичного суспільства мислиться брежнєвськими теоретиками як необхідний, закономірний і історично тривалий період у становленні комуністичної формації, який має забезпечити формування безкласового суспільства.

Отже, з позиції цієї концепції між соціалізмом, побудованим “в основному”, і комунізмом перебував соціалізм розвинений, в історичних рамках якого мало відбутися становлення безкласової структури суспільства. Здавалося б, цим доповнюються попередні висновки, зроблені на підставі досвіду соціалістичного будівництва.

⁸⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. – К., 1962. – С.57.

⁸⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. – К., 1981. – С.92–93.

ва в СРСР, про те, що перемога соціалізму неможлива без створення його матеріально-технічної бази на шляхах індустріалізації, без колективізації селянських господарств, здійснення культурної революції, утвердження в суспільстві комуністичної ідеології⁹⁰. Але ж ні, оскільки концепція розвинутого соціалізму була сповнена парадоксів: якщо розвинений соціалізм слід удосконалювати, то, виходить, що він недосконалий, а якщо він недосконалий, то чи є він розвиненим?

Парадоксальність концепції розвинутого соціалізму засвідчила про значні негаразди в концептуальних уявленнях радянської правлячої номенклатури про соціалізм. Остання виявилася нездатною розробити теорію соціалізму на новому його етапі. В цьому питанні вона не могла очікувати допомоги й від суспільних наук, бо сама ж позбавила їх дослідницької самостійності, можливості вивчати те в суспільстві, що перебувало поза межами її політичних висновків, постанов пленумів і з'їздів, указівок генсеків. Науки змушені були виконувати дослідження в рамках коментуючої функції, вивчаючи те, що вже зафіксоване в партійних документах.

Роззброєна, з огляду на теорію, експериментуюча номенклатура – небезпечна для суспільства, бо вона стає сліпим соціальним технологом, який або легко підводить експеримент під метод спроб і помилок, якщо продовжує експериментувати, або ж нічого не вчиняє, боячись помилитися, і пускає справу на самоплив. Ситуація ускладнюється, якщо номенклатура складається з хворобливих геронтократів, стан здоров'я яких помітно впливає на справи. Саме так і трапилося в СРСР у 1970-ті роки, коли він мав найстаріший у світі уряд. В. Сироткін, здійснивши історичне порівняння номенклатури, звернув увагу на значну роль у спричиненій кризі самодержавства в 1917 році такого людського чинника, як біологічний вік людини⁹¹. Тоді всі центри влади – уряд, Сенат, Державна Рада, Священний Синод – виявилися переповненими старими, так само як і Рада Міністрів СРСР та ЦК КПРС у 1970-ті роки. Вони й не провели вчасних реформ.

⁹⁰ Путь борьбы и побед. К выходу в свет седьмого издания "Истории Коммунистической партии Советского Союза" // Правда. – 1984. – №33. – 2 февраля.

⁹¹ Сироткин В. Номенклатура: опыт исторического сравнения // Неделя. – 1990. – №21. – С.14–15.

Як бачимо, еволюція соціального технолога після Сталіна відбувалася таким чином, що його вище номенклатурне ядро деградувало, втрачаючи відповідні здатності, енергію експериментатора, залишаючись без надійної марксистської теорії нового соціалізму і ясної альтернативи майбутнього. Воно поринуло в догматизм, який і став ідеологією застою⁹², і тим самим остаточно вичерпало свій творчий потенціал. Однак вища номенклатура не була б номенклатурою, якби вона не захистила себе партією, зафіксувавши в новій Конституції СРСР 1977 року її керівну роль. Звичайно, і без цього номенклатура все робила від “імені партії”, тепер же можливість прикриватися партією стала її конституційним обов’язком. Правда, конституційне закріплення керівної ролі КПРС у радянському суспільстві можна розглядати як перший крок до трансформації державного соціалізму, який і на другому своєму етапі не виконував деяких стратегічних завдань Жовтня. Справою роздержавлення соціалізму, побудови його вищої форми мала безпосередньо керувати партія, а не бюрократія. Проте згодом перебудова показала, що горбачовці не дали партії здійснити цю роль, бо вони вивели її навіть за межі системи влади.

Які ж завдання Жовтня 1917 року були не під силу державному соціалізму? Насамперед ті, що йшли врозріз з інтересами “нового класу” – бюрократії. Це питання державної влади робітничого класу і селянства (а ширше – народу) і суспільної власності. Нерозв’язання цих фундаментальних питань означало незавершеність соціалістичної революції в СРСР, яку припинила та ж таки партійно-державна бюрократія. Л. Троцький теоретично був правий, коли писав у середині 1930-х років про необхідність продовження соціалістичної революції в СРСР.

В.Корнієнко, який проаналізував проблему незавершеності соціалістичної революції, зауважив: “Соціалістична влада поєднує абсолютну пряму владу народу з представницькою владою підпорядкованої йому держави. Теоретично послідовність революційного перетворення влади мала бути такою. Внаслідок соціалістичної революції трудовий народ бере в свої руки абсолютну владу, після чого своєму “керуючому справами” – державі – ви-

---

⁹² Денисов А. Догматизм – идеология застоя // Правда. – 1990. – 1 марта.

значає його виконавчі функції і наділяє його відповідною владою... Однак у Росії моментальному і прямому взяттю влади самим народом завадили недостатній розвиток культури і відсутність організації буржуазної демократії. Тому практичний процес перетворення влади не відповідав теоретичній схемі. Перетворення мало здійснюватися двома етапами.

На першому етапі створювалася представницька влада. Політична влада і власність забиралися у капіталістів і концентрувалися в руках робітничо-селянської держави. Цей етап був успішно завершений внаслідок Жовтневої революції. На другому етапі держава повинна була передати вищу політичну й економічну владу самому народові, залишивши за собою роль лише його керуючого справами. Вона повинна була стати підлеглою трудовому народові, прийнявши його верховну владу над собою. Проте цього не сталося. Держава, покликана зіграти проміжну роль органу, що передає владу від буржуазії до рук самого трудового народу, затримала її в своїх руках. Виникла не соціалістична, “піднародна” держава, якою її бачив В.Ленін, а самовладна наднародна держава, яка сконцентрувала в своїх руках усю повноту політичної та економічної влади. Політична влада, яка мала б стати диктатурою революційного народу, виявилася диктатурою бюрократичної олігархії, за якої необмежену владу було сконцентровано в руках одного диктатора (Сталіна. – *В.Т., О.І.*). Економічну владу, яку слід було встановити у формі суспільної власності, насправді ж було підмінено державною власністю. Розпорядження загальнонародним багатством було сконцентровано в руках тієї ж самої бюрократичної олігархії”⁹³.

Ця довга виписка надзвичайно точно і детально пояснює історичну обмеженість державного соціалізму. Щоб реально віддати політичну й економічну владу народові, підпорядкувавши йому державу, бюрократію і власність, цей соціалізм мав сам роздержавитися, перейти в іншу якість – стати народним, самоуправлінським на ґрунті народовладдя і не державної, а безпосередньо суспільної власності. Як це можна було здійснити? Демократична революція, про яку писав Троцький і яка надто запізнилася, для

⁹³ *Корниенко В.П.* Наша цель – народовластие// “Изм”. – 1994. – №1. – С.3.

цього переходу вже була непотрібною. Об'єктивно все це повинна була здійснити КПРС (якби тільки тоді вона це розуміла), тим більше, що за Конституцією СРСР вона була правлячою партією і ядром політичної системи. Як відомо, КПРС навіть і не ставила питання про цю справу. Тим самим вона не відбирала в бюрократії функцію побудови соціалізму, яка історично належала робітничому класові, і не передавала її до рук цього класу. Словом, партія, підпорядкована своїй бюрократії, сама не виконувала свого історичного призначення, історичної місії приведення пролетаріату до влади.

Відчуження народу від влади і власності робило всі характеристики радянського державного соціалізму неповними, незавершеними, натомість пропаганда й ідеологія подавали їх навпаки – в аурі досконалості, блиску, переваг. Так міфологізувалася наявна реальність, до речі, під виглядом комуністичної ідеології, якої в СРСР не було. Там була комуністична міфологія, а відтак і міфологізація суспільної свідомості⁹⁴. З тієї ж причини участь народу у відносинах влади і власності була надто обмеженою, декоративною, як і суверенність народів, що населяли СРСР. Ця несuverенність гальмувала процеси становлення єдиного радянського народу як особливої історичної спільноти.

Отже, об'єктивно виникало завдання подолання відчуження народу від влади і власності, яке можна було розв'язати тільки на шляху виходу за межі державного соціалізму. А крізь призму цього завдання просвічувалися шляхи розв'язання таких проблем, як мотивація праці, продуктивність праці тощо. Ще одне, не менш важливе завдання – перетворення закритого суспільства на відкрите, надання йому рис соціалістичного громадянського суспільства, наближення його організації та функціонування до систем, що самоорганізуються. Для цього слід було повертати трудовим колективам справді домінуючу роль у суспільстві і не применшувати роль активної особи, тобто поєднувати колективізм і лібералізм, звичайно ж на підставі суспільної власності. Радянське суспільство мало стати громадянським за типом соціальної структури та динаміки, з піднародною державою, але залишитися соціалістичним за соціальним характером та економічною основою.

⁹⁴ Кива А. Мифы уходящих времен // Известия. – 1990. – №93. – 3 апреля.

Нарешті, третє завдання – вирівнювання добробуту за стандартами Заходу, розкріпачення споживання. СРСР опинився в ситуації, коли Захід різко підкреслив свої переваги рівнем добробуту і споживання. Там уже говорили про “суспільство благоденства”, яке споживало без обмежень, навіть у кредит, а Радянський Союз увесь стояв у чергах (за житлом, автомобілями, продуктами тощо).

Усі ці та інші фундаментальні завдання реально постали на другому та третьому етапах розвитку державного соціалізму, який їх або зовсім не розв’язував, або ж розв’язував надто повільно. Третій етап став етапом його прямого розвалювання і демонтажу. Горбачовці не зрозуміли того, що державний соціалізм – це база, на яку треба спиратися, щоб іти далі, база, яку не слід руйнувати, бо тим самим викопаєш яму самому собі і суспільству. Вони застосували до цієї моделі соціалізму технологію не роздержавлення, а руйнування, напавши на його технолога й управлінця – командно-адміністративну систему – з метою її прямого знищення. На 15 вересня 1985 року ця структура нараховувала близько 18 млн осіб, тобто 14,9% від усіх робітників і службовців, або 15 управлінців на 100 осіб (у США цей показник дорівнював 27)⁹⁵. Горбачовці справді розвалили цю управлінську систему і під її уламками й самі загинули, не впоравшись із її заміною.

Оскільки третій етап державного соціалізму охоплює перебудову, про яку йтиметься далі, то тут торкнемося тільки особливого питання про те, як на початку перебудови соціалізм в СРСР не було розпізнано. Ті, хто придивився до нього ближче, продержись крізь джунглі догматизму й ідеологічної міфології, раптом його не впізнали. Ситуацію точно позначив М.Джілас: “Соціалізм у Радянському Союзі, східноєвропейських країнах не відповідав жодній теорії, ні в кого – навіть у Леніна – нічого подібного не було”⁹⁶. А якщо не було, то таке суспільство мало становити не-

⁹⁵ 18 миллионов управленцев. Кто они? Сколько их надо? // Правительственный вестник. – 1989. – №5 (март). – С.4–5.

⁹⁶ Джилас М. “Уничтожая прошлое, можно остаться без будущего”. Беседа с корреспондентом “Правды” Е.Фадеевым // Правда. – 1994. – №178. – 28 сентября.

ймовірний інтерес для науки, політики, ідеології. Дійсно, суспільство-незнайомка не лише викликало безліч оцінок, а й породило дискусії, які дотепер точаться в “лівих” колах не тільки на території колишнього Союзу, а й на Заході. Думки й оцінки, що висловлювалися і висловлюються щодо радянського суспільства і соціалізму, можна згрупувати за такими позиціями.

1. Це було “нестандартне” суспільство, що випало з цивілізаційного процесу, тому слід було просто повернути його на шлях цивілізації. В цьому суспільстві реалізовано утопію, тому воно є дуже своєрідним, свого роду суспільством-унікумом. До нього не можуть бути застосовані загальновідомі підходи та теорії.

2. Суспільство, яке перебувало не в кризі, а в глухому історичному куті, вихід з якого можливий тільки шляхом повернення назад, до того рубежу, з якого почалося входження суспільства в глухий кут історії⁹⁷.

3. Суспільство, в якому соціалізму не було, а було тільки щось схоже на соціалізм, був квазісоціалізм. Проте те суспільство вже не було капіталістичним, бо в ньому були ліквідовані приватно-капіталістична власність, експлуататорські класи, здійснено принцип розподілу за працею, ніхто не отримував доходи за капіталом і т.д.⁹⁸ Близькою до цієї оцінки була позиція “інтелектуала перебудови” Г.Попова, який назвав соціалізм в СРСР передчасним явищем (спроба його побудови була взагалі невчасною і неадекватною рівню розвитку ні виробництва, ні людини)⁹⁹.

4. Суспільство, в якому утвердився утопічний, ліворадикальний військовий комунізм, що прикривався термінологією соціалізму. Що ж до справжнього соціалізму як підсумку та продовження достоїнств і переваг цивілізації, то він у радянському суспільстві по-справжньому ще й не починався¹⁰⁰.

⁹⁷ Бутенко А. Правильно ли поставлен диагноз? // Неделея. – 1990. – №41. – С.2.

⁹⁸ Грецкий М. Был ли социализм? // Товарищ. – 1994. – №26 (июнь).

⁹⁹ Попов Г. Перспективы и реалии // Огонек. – 1990. – №50. – С.7.

¹⁰⁰ Алексеев С. Социализм: тупик или начало? // Литературная газета. – 1990. – №14. – 14 апреля.

5. Це був деформований командно-бюрократичною системою соціалізм, який одразу ж розвалився, як тільки перебудова почала “виправляти” його деформації¹⁰¹.

6. Сталінський соціалізм із гіпертрофованим примусом та поєднанням у собі елементів рабоволодіння (ГУЛАГи), кріпацтва (колгоспи), капіталізму (існування псевдоринкових товарних відносин) та інтелектуального рабства (вчені та конструктори в “шаражках” на засланні). І хоча цей соціалізм після Сталіна позбувся тоталітарного політичного режиму і дістав певного розвитку, все ж таки він не досягнув рівня соціалізму як вищої стадії капіталізму, що утвердився в передових країнах Заходу, в Японії, Арабських Еміратах¹⁰².

7. Це було суспільство не з посткапіталістичною, а з докапіталістичною економікою, тому в ньому хоча б якого соціалізму не було, тим паче, що в суспільстві залишалися не виконаними багато завдань і не розв’язаними не менше проблем, що їх виконав і розв’язав західний капіталізм. У своєму виступі на XXVIII з’їзді КПРС академік Л.Абалкін сказав: “Ми часто говоримо, що побудували “не той” соціалізм, що тепер ми будуватимемо інший – гуманний, демократичний. Слід було б чітко уявити собі, що соціалізму ми не побудували і в умовах соціалістичного суспільства не жили. Навпаки, ми будемо змушені визнати, що суспільство, в якому не розв’язано проблему продовольства, житлову проблему, суспільство, в якому немає демократичних інститутів правової держави, не може називатися соціалістичним. Зрештою, не може бути визнано соціалістичним суспільство, в якому трудяща людина відчужена, відокремлена від власності, економічної і політичної влади”¹⁰³.

8. Суспільство, яке не слід називати соціалістичним, оскільки соціалізм не є ні метою, до якої треба йти, ні суспільною системою, яку треба будувати. Він є боротьбою, до того ж у різних історичних

¹⁰¹ Демичев В. О природе деформаций социализма // Аргументы и факты. – 1989. – №5. – С.4–5.

¹⁰² Мороз О. Социализм как высшая стадия капитализма? (Беседа с Ю.Кобышановым) // Аргументы и факты. – 1990. – №31. – С.4.

¹⁰³ XXVIII съезд Коммунистической партии Советского Союза // Правда. – 1990. – №188. – 7 июля.

формах, за розширення економічної і політичної демократії, усунення всіх форм експлуатації людини, за її захищеність, свободу, рівність можливостей і т.д. Соціалізм характеризує особливий економічний стан суспільства з огляду на досягнутий рівень і результати цієї боротьби¹⁰⁴.

Усі ці оцінки радянського суспільства і соціалізму ґрунтуються на широкому розкиді критеріїв. Оскільки “еталонного” соціалістичного суспільства в історії не існувало, а суспільствознавство в СРСР належним чином не займалося обґрунтуванням наукових критеріїв соціалістичної зрілості радянського суспільства (деякі з цих критеріїв задавали головним чином номенклатурні ідеологи КПРС), то в його оцінках почали “плавати” навіть академіки, не кажучи вже про рядових кандидатів наук. Майже всі вони пішли кон’юнктурно легкою, але методологічно слизькою стежкою – стали соціалізм вимірювати капіталізмом, не замислюючись над питанням коректності цього вимірювання.

З позиції 1 радянське суспільство ідентифікувалося на підставі критерію його несхожості з іншими суспільствами, а позаяк воно дійсно унікальне, то необхідно було б шукати нові, нетрадиційні способи його пояснення. Проте твердити, що в цьому суспільстві реалізовано утопію, – наївно, бо утопії тому і є утопіями, що вони мають буття тільки в уявно-фантастичній реальності. Позиція 2 явно закликала до інволюційного розвитку під маскою руху назад до капіталізму як способу виходу з глухого кута. Цікавими є позиції 6 і 7. Перша з них подає елементи тоталітарного соціалізму, що їх певний час ніс у собі державний соціалізм, зокрема, в ті моменти, коли соціальний технолог вдавався до репресій, відвертого насильства і т.д. Тут пасувала б характеристика “дикого соціалізму” Б.Орлова, проте він неправомірно поширював її на весь період існування державного соціалізму в СРСР¹⁰⁵.

Крім усього цього, позиція 6 містить уявлення про соціалізм як вищу стадію капіталізму, але при цьому йдеться не про радянський соціалізм, а про західні та деякі азійські суспільні системи

¹⁰⁴ Пантин И. Социализм в историческом измерении // Правда. – 1990. – №225. – 13 августа.

¹⁰⁵ Орлов Б. Дикий социализм. Улучшим ли его капитализмом? // Огонек. – 1990. – №36. – С.17–19.

соціальної демократії (“соціальні держави”), тобто про “шведський соціалізм”, “фінський соціалізм” і т.п. Сама позиція абсолютно заперечує наявність соціалізму в СРСР.

Якщо всі вісім позицій оцінювання соціалізму в СРСР узяти сукупно, то вони вкажуть на особливий тип ідентифікаційної практики, що склалася в період перебудови. Це плюралістично-спекулятивна практика розпізнання соціалізму не через його ідеальний тип, а через розвинутий капіталізм, унаслідок чого він або визнавався “ненормальним”, “помилковим”, оскільки не дотягував до висоти параметрів останнього, або зовсім не визнавався соціалізмом, бо знову-таки не відповідав капіталістичному “еталону”, який прикладали до нього. Так спекулятивно готувалася відмова від соціалізму, здійснювана передовсім політичною верхівкою й елітною частиною тодішнього корпусу суспільствознавців, котра інтелектуально обслуговувала горбачовців. Це була водночас відмова “винаходити велосипед” і установка на теоретичне копіювання західних взірців, капіталізацію СРСР. Така інтелектуальна поведінка наукової еліти свідчила про те, що вона себе теоретично вичерпала, так само, як і вище партійне керівництво, і не може генерувати ідеї в ракурсі подальшої соціалістичної перспективи СРСР, і що, зрештою, шляхів продовження безаналогового конструктивістського експерименту їй не видно. Скопіювати західну економічну систему – це була межа її прагнень і професійних здатностей, так само як і намірів горбачовської номенклатури, межа, що давала б змогу залишитися бюрократії, що здійснює реформи, на плаву, як і раніше.

Проте ідентифікація соціалізму через капіталізм, хоча б і розвинутий, – складна теоретико-методологічна проблема, яка потребувала фундаментального розроблення, чого суспільствознавча наука не зробила. Тому вона і не обґрунтувала рівного масштабу для порівняння двох суспільних устроїв. Власне, ніхто цього від неї не вимагав, оскільки науковий підхід замінили ідеологічним, коли за еталон було взято саме капіталізм, із параметрами та показниками якого безпосередньо і напряду спекулятивно співвідносили відповідні дані соціалізму, не беручи до уваги їх реальну нееквівалентність, історичну асинхронність, неоднакову темпоральність.

Ось типовий приклад подібних порівняльних спекуляцій у тодішньому критицистському дусі. “Як розуміли, а нерідко й нині розуміють, у нас соціалізм?” – запитував редактор “Литературной газеты”, політолог і соціал-демократ Ф.Бурлацький і відповідав: “Державна власність на засоби виробництва, землю і її надра, колективне господарство на селі, регульоване державою, керівництво з боку однієї партії. Така система мала забезпечити соціальну рівність і захищеність робітничого класу, всього трудового народу. Понад піввіку існує ця система. І тепер ми можемо говорити про соціалізм за її результатом, а не механізмом. Соціалізм – дія робітників та інших трудящих. Отже, соціалізм там, де робітники і трудящі живуть краще. Це – вільна праця. Це – благополуччя. Це – доступні культура й охорона здоров’я. Це – гарантія прав людини і вибору керівників. У нас же пробують визначити соціалізм через механізми: одна авангардна компартія, одна ідеологія, державна власність, планова економіка. П’ятдесят років ми жили в цих механізмах, і який результат? Середня зарплата трудящої людини у нас майже 200 крб., а в США, Англії, Японії тощо – 1 500 дол. Такий простий факт і ніякі ідеологічні виверти його не спростують”¹⁰⁶.

Одразу ж зазначимо, що цей фрагмент “нового” бачення соціалізму через капіталізм відкидає догматичну тенденцію розуміння радянськими ідеологами соціалізму, проти якої виступає його автор, протиставляючи їй спекулятивну спробу осмислення соціалізму “за результатом”. Чому спекулятивну? Тому що в основі цього осмислення лежить цілий софістський комплекс: мовляв, система обіцяла забезпечити соціальну рівність і захищеність робітничому класу, але не забезпечила (аж ніскільки не забезпечила?); проіснувавши півстоліття, вона мала дати вищі результати, ніж дала (звідки це відомо і, крім того, чи дійсно за 50 років соціалізм мав перегнати капіталізм США?); соціалізм там, де робітники і трудящі живуть краще (у порівнянні з ким – краще? Та й чи кращим життям може відзначатися соціалізм за умови, коли він “ранній”, “початковий”, та ще й деформований, а капіталізм – “пізній”, “розвинений”?) тощо. Що ж до “простого факту”, про

¹⁰⁶ Бурлацький Ф. Судьба реформаторов – судьба страны // Литературная газета. – 1990. – №26. – 27 июня.

який говорить Ф.Бурлацький, називаючи дві числові величини зарплати, то його й не варто спростовувати. Навпаки, його належало б правильно пояснити, виробивши рівний (еквівалентний) масштаб для порівняння карбованцевої та доларової зарплат, оскільки це далеко не простий факт, який визначається багатьма обставинами. Проте автор цього не зробив, очевидно, розраховуючи на зовнішній, емоційний ефект свого критичного випадку.

Що саме не брали до уваги спекулятивні критики державного соціалізму, виступаючи з позиції розвинутого капіталізму західного зразка? Вони проігнорували кілька важливих для ідентифікаційного аналізу обставин: 1) незавершеність в СРСР періоду підготовки необхідних передумов для соціалізму, справа в тому, що державний соціалізм – це незавершений соціальний проект; 2) нерівність хронологічної тривалості існування капіталізму і соціалізму – кілька століть першого і півстоліття другого; 3) якісну несумірність і розбіжність етапів існування двох соціальних устроїв: соціалізм – на ранньому його етапі (примітивна початкова форма), капіталізм – на заключному етапі (розвинена форма, яка до того ж багато чого запозичила у примітивного соціалізму); 4) труднощі, що їх штучно створювала для соціалізму економічно могутніша капіталістична система і які йому доводилося долати, гальмуючи власний розвиток; 5) навмисні перекручення, підтасовування даних із метою ускладнення міжнародних та інших порівнянь рівнів розвитку країн, двох суспільних систем, що вчинялися відповідними статистичними та іншими органами. Наприклад, на міжнародній конференції в США (1990), присвяченій економічному становищу СРСР, з'ясувалося, що ЦРУ свідомо завищувало оцінки потенціалу СРСР (з метою залякування конгресу США, аби він збільшував фінансування воєнних програм), а статистичні органи СРСР прикрашали дійсність, “зменшуючи” підтасуванням даних розрив рівня економіки країни стосовно США. А в критичний період перебудови тенденція підтасування набула зворотного напрямку – до заниження оцінок фактичного стану справ, у зв'язку з чим економічний розрив між СРСР і США в цих оцінках різко збільшувався¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Кириченко В., Мартынов В. СССР – США: соотношение уровней экономического развития // Экономика и жизнь. – 1991. – №6 (февраль). – С.20.

Звісна річ, критики соціалізму в СРСР не вносили в свою ідентифікаційну практику відповідних поправок на ці речі, ускладнюючи і без того складну теоретико-методологічну ситуацію. Чи був із неї вихід? Був, до того ж не один, оскільки групи теоретиків як у горбачовських колах, так і поза ними працювали над концепціями “нового бачення соціалізму”¹⁰⁸, про що скажемо нижче. Це були концепції багатокладного (неонепівського) соціалізму, демократичного, гуманного соціалізму, європейського соціалізму тощо.

Однак у різноманітні оцінок радянського соціалізму була ще одна позиція, за якою його відзначали як “імперський соціалізм”. Що крилося за цією характеристикою? Твердження про те, що в Росії більшовики насильницьким шляхом утягнули в соціалізм багато народів, а СРСР нав’язав сталінську його модель народам Східної Європи. Однак чи був соціалізм імперським? Для з’ясування цього питання, як нам здається, достатньо проаналізувати проблему, чи був СРСР імперією. Якщо був, то, на наш погляд, можна говорити й про “імперськість” його соціалізму, якщо ні – то така оцінка фіктивна.

4. Чи був Радянський Союз імперією: до питання про “імперський соціалізм”*

Стереотип відповіді на це питання з часів перебудови в масовій свідомості став загальним і традиційним: Союз був імперією. Як правило, ті, хто саме так відповідає, не замислюються над суттю і змістом питання, точніше, вони навряд чи знають, що воно становить наукову проблему.

Інша річ, коли йдеться про науковців, політиків, державних діячів, від яких вимагається знання справи й обережне оперування термінологією. Проте обережності в даному випадку не спостері-

¹⁰⁸ Современное видение социализма “Круглый стол” // Правда. – 1990. – № 21–22. – 21–22 января; К современной концепции социализма // Там само. – 1989. – №195–197.–14,16,17 июля; Петкович Р. Социализм: Ответ на вызов XXI века // Там само. – 1989. – №315. – 11 ноября; Алексеев С. Общечеловеческие ценности и социализм // Там само. – 1989. – №282. – 9 октября.

* Параграф підготовлений на основі статті: Тарасенко В.І., Сакада М.О. Чи був СРСР імперією? // Віче. – 1999. – №10. – С.107– 120.

гається: СРСР називають імперією бодай усі, щойно він стає об'єктом їхньої уваги.

Фізик і політик: з точки зору політичної структури СРСР був імперіалістичною державою. Історичний час імперіалізму минув, держава СРСР розпалася¹⁰⁹.

Юрист: “Російська імперія і її наступник Радянський Союз розпалися не тому, що в сімнадцятому цього захотів Ленін, а в дев'яносто першому – Кравчук, Єльцин і Шушкевич. Імперію розвалили природний плин життя і дії певних сил, які прискорювали цей плин. Названі ж особи були лише “нотаріусами”, котрі зафіксували явлений факт”¹¹⁰.

Філософ: “Історія комуністичної імперії повторила історію імперії Римської”¹¹¹.

Історик: “Підраховано, що майже 80 відсотків промислового потенціалу країни прямо або непрямо обслуговували армію. Проте на відміну від імперій західних країн, завдяки яким метрополії збагачувалися, “червона імперія” всіх розоряла. Вона побудована на ірраціональних засадах, оскільки ставила перед собою ірраціональні утопічні цілі”¹¹².

Підбір подібного роду цитат можна продовжувати, беручи їх у представників іще багатьох професій. Якщо ж звернутися до журналістських матеріалів, – то їх множина прямуватиме до нескінченності. Виникає питання: що це за традиція? Стосується вона переконань людей, а отже має бути глибоко зануреною в їхній свідомості, чи є залишком тотальної перебудовної ідеології та пропаганди, за допомогою яких радикали шельмували післяжовтневу історію країни, соціалізм, Союз?

Як засвідчують численні соціологічні дослідження, соціально-політична свідомість пересічного громадянина України досі за-

¹⁰⁹ Юхновський І. Про перебудову структури виробництва в Україні // Голос України. – 1992. – №98. – 28 травня.

¹¹⁰ Малярєнко В. Кінець імперії. Кое-що о причинах распада Союзу ССР // Голос України. – 1997. – №14. – 28 январа.

¹¹¹ Валько І. Загадка другого Сулли // Голос України. – 2003. – №43. – 6 березня.

¹¹² Кива А. Кінець імперії или начало Союзу? // Известия. – 1991. – №208. – 2 сентября.

лишається враженою стереотипами ідеологічної міфології, що її в 1989–1991 роках було створено й застосовано націонал-сепаратизмом як потужний засіб розвалювання й розчленування СРСР. Один із таких стереотипів відбиває беззастережне твердження: “СРСР – імперія”.

До думки про те, що Союз мав розвалитися, бо, мовляв, розпадаються всі імперії, людей намагаються привчати не лише письменники, політики і ЗМІ певного спрямування, а й деякі науковці, вчені, особливо з числа істориків, політологів, економістів. “Союз “непорушний”, – твердить, наприклад, економіст Д.Пона, – сам розпався під неймовірним тягарем соціальних, економічних, моральних і політичних проблем”¹¹³. Як це – “сам розпався?” Він що, хімічний елемент? На жаль, цитований автор на підтвердження своїх слів не подає механізму “саморозпаду” СРСР.

Ось такі “очевидні” уявлення про “розпад імперії” постійно вмонтовуються в масову свідомість. Багато хто “клює” на цю наживку. Ще років п’ять тому на запитання, чи вважаєте ви, що СРСР був імперією, ствердно відповіла майже половина опитаних (47%), хоча приблизно стільки ж (45%) водночас ностальгували за втраченою “імперією”. Факт ностальгії за Союзом свідчить, що пострадянська історія психологічно не зайшла ще настільки далеко, щоб пам’ять про союзну державу як спільну Батьківщину багатьох народів почала витіснятися її легендарним образом.

На перший погляд, термін “розпад імперій” видається об’єктивним, змістовно точним і ідеологічно нейтральним. Але це тільки на перший погляд. Насправді ж він не те що не відзначається належною коректністю, а взагалі є терміном-фікцією, що виконує роль ідеологеми в пропагандистських технологіях тих політичних сил, які свого часу розхитували й розвалювали Союз.

Термін “розпад імперій” маскує справжню історичну долю й суть цих державних утворень, бо він неявно містить у собі ідею саморозпаду імперій, у ракурсі якої підкидається простий, але багатьма не помічений софізм: СРСР – імперія, отже, він законно-мірно розпався, бо розпадаються всі імперії, тому шукати вин-

---

¹¹³ Пона Д. Людський капітал, або рушійна сила інтересів // Віче. – 1998. – № 5. – С. 47.

них у його загибелі немає сенсу. Цим софізмом руйнівники СРСР намагаються приховати історичну правду і тим самим уникнути відповідальності перед історією.

Проте правда історії в тому й полягає, що імперії – і це підтверджується історичними фактами – ніколи не саморозпадалися, бо їх завжди (або майже завжди) розвалювали, як, до речі, й створювали. Будь-яка з відомих імперій (Хань, Татаро-монгольська, Македонського, Римська, інків, Османська, Британська, Голландська, Португальська, Іспанська, Бельгійська, Російська, Монопо-тапа та ін.) – це суспільна система, а не хімічний елемент типу радію чи урану, які відзначаються іманентною природною властивістю саморозпаду. Імперські суспільні системи створюються діяльністю (завойовницькою боротьбою) людей, боротьбою вони й руйнуються. Тільки відмінність полягає в тому, що процес творення здійснюють, як правило, одні історичні сили, а руйнування – інші.

Скажімо, ту ж таки імперію інків створили самі інки з конгломерату племен Андської зони Америки, що воювали між собою, а розвалили конкістадори-європейці (їм допомогли й хвороби, занесені на американський континент з Європи)¹¹⁴. Римську імперію впродовж кількох віків створювали й зміцнювали римські завойовники, а зруйнували (тут мається на увазі західна частина) громадянські війни між претендентами на імперську владу, сепаратизм провінцій і набіги племен, які спустошували не лише провінції, а навіть північ Італії¹¹⁵. Імперію Мономотапа створили африканці (на території сучасних країн Зімбабве, Ботсвани, ПАР, Мозамбіку), а зруйнували португальські мушкетери, котрі в XVII–XVIII століттях придушили останні спроби опору воїнів цієї держави¹¹⁶.

Імперію Македонського поділили між собою наступники великого завойовника – діадохи. Остаточний розвал Британської, як і деяких інших європейських імперій, спричинили визвольна боро-

¹¹⁴ *Бережин Ю. Е.* Инки. Исторический опыт империи. – Л., 1991.

¹¹⁵ *История Европы.* Т. 1. Древняя Европа. – М., 1988. – С. 630.

¹¹⁶ *Непомятый Н.* “Зимбабве” – каменный дом // *Вокруг света.* – 1991. – № 7. – С. 51.

тьба колоній і крах колоніальної системи світу після Другої світової війни. Російську імперію знищили революції 1917 року і т. д.

Навряд чи хоча б одна з імперій, що панували на геополітичній арені світу з епохи фараонів, завершила свій вік спонтанним саморозпадом. Отож, коли твердять, що імперії розпадаються, то чи не заводять тим самим в оману, якщо не розшифровують термін “розпадаються”? Що він означає – саморозпад чи цілеспрямоване розвалювання, руйнування? Історична доля імперій підказує, що про їх розпад можна коректно говорити тільки тоді, коли цей термін (“розпад”) фіксує факт цілеспрямованого або ж стихійного руйнування (розвалювання) цих утворень певними соціальними силами. Під ударами цих сил імперії розвалюються (розпадаються) і припиняють своє існування.

Отже, завжди був конкретний історичний суб’єкт створення й розвалювання імперій. Звідси й висновок: якщо СРСР – імперія, слід шукати конкретного суб’єкта (суб’єктів) його розвалу, а відтак і відповідальності за цю акцію. Проте питання, чи був (і якою мірою) СРСР імперією чи ні? – становить складну наукову проблему, яка належним чином поки що не досліджена. Тому й спекулюють на ній різні ідеологи, видаючи міфологему “СРСР – імперія” за істину.

Власне, для ідеологів немає значення – хибна вона чи істинна. Для них важливіше інше – виконання політичного замовлення на підтримання в масовій свідомості негативного (або, принаймні, байдужого) ставлення до пам’яті про СРСР. Наприклад, в ідеології націонал-демократів, націонал-лібералів, націонал-радикалів міфологема “СРСР – імперія” (або ж запозичена в американця Р.Рейгана “СРСР – імперія зла” чи в російських демократів “СРСР – Верхня Вольта з ракетами” тощо) – одна з центральних, причому саме слово “імперія” містить у собі найнегативніший зміст, особливо коли його поєднують з різного роду “сильними” епітетами: “злочинна” імперія, “тоталітарна” імперія, “мілітаристська” імперія, “сталінсько-брежневська” імперія, “світова” імперія, “остання” імперія тощо.

Ці ідеологи зациклилися на спеціально виробленому наборі кліше (імперський центр, імперська нація, імперська політика, імперське мислення, імперська мова, імперські амбіції, імперсь-

ка культура, імперські інтереси, імперський синдром, імперський соціалізм, навіть імперський піп тощо), який вони прикладають як до колишнього СРСР, так і до нинішньої Росії, прагнучи створити й маніфестувати сатанинський образ цих держав і країн.

У такий спосіб масовій свідомості нав'язується винятково однобоке, “панімперське” бачення Росії та СРСР, їх історії. З цих позицій вирізняють кілька історичних стадій “російського імперіалізму”: князівська — завершилася епохою Петра I; власне імперська — закінчилася 1917 роком; більшовицька — розвалом СРСР у 1991 році; сучасна форма трансформації Росії в якусь новітню “імперську структуру” (ще не дано їй назви)¹¹⁷.

Отже, для представників “пан імперського” підходу історія Росії та СРСР постає як суто імперська. СРСР — російська імперія епохи більшовизму (тут вони йдуть услід за М.Бердяєвим, який твердив, що більшовизм — це російський імперіалізм ХХ століття). Відповідно й Україна (УРСР) уявляється колоніальною провінцією Росії навіть у складі СРСР. Звідси легко твердити, що отримання Україною незалежності є звільненням її від колоніальної залежності (деколонізація СРСР¹¹⁸).

Ось такою є софістська логіка “панімперського” напряму в ідеології. Можливо, для запаморочення мізків вона й годиться, адже сам цей підхід розрахований, по суті, на культивування примітивних уявлень про характеристику “імперськості” держави в свідомості багатьох людей крізь призму турботи: “хто з’їв моє сало?”. Найпоширенішими є ті, що ґрунтуються на трактуванні зовнішніх ознак імперії: держава з могутнім центром і великою територією, на якій мешкає “тьма” народів, функціонують багато мов, культур, релігійних вірувань тощо. СРСР мав ці ознаки, проте вони аж ніяк не засвідчують однозначно того, що він був імперією, бо ці характеристики є атрибутами будь-якої багатонаціональної держави.

Чим відрізнявся в цьому відношенні Союз, наприклад, від Індії (велика територія, гігантська чисельність населення, багато ет-

¹¹⁷ Залізник Л. Від склавинів до української нації. — К., 1997. — С.15–16.

¹¹⁸ Боголюбаєв В. Декolonізація. Витяги з одного політичного трактату // Літературна Україна. — 1991. — 25 липня.

нічних груп, мов, сильний центр і т. д.), яка сама колись була імперією (Великих Моголів)? Проте Індію сьогодні ніхто до імперій не відносить. Не береться до уваги навіть те, що її конституція, на відміну від конституції СРСР, не передбачає права націй на самовизначення і тим більше – відокремлення, а також те, що центральна влада жорстко придушує національний рух пенджабців-мусульман (хочуть приєднатися до Пакистану) і пенджабців-сикхів (хочуть створити свою державу).

“Сильніші” аргументи на користь визнання СРСР імперією (безправність республік, гіпертрофована централізація, уніфікаторська політика центру, диктат командно-адміністративної системи, сталінський тоталітаризм, неринкова економіка тощо) теж не дають однозначної характеристики імперії, бо є ознаками також унітарної централізованої держави, що певним чином згладжує багатонаціональну різноманітність.

Ще один ідеологічний аргумент, згідно з яким СРСР нарікають імперією, полягає в тому, що Союз намагаються зобразити прямим нащадком Російської імперії. Однак і цей аргумент ненадійний, бо тут слід довести (якщо його прийняти), що нащадок, набувши цілком іншого щодо царської Росії державного і соціального устрою, все ж успадкував не лише територію, а й самі імперські характеристики своєї попередниці.

Виходить, для з’ясування цього питання потрібний не ідеологічний, а науковий підхід, що вимагає відшукування незмінних атрибутів і критеріїв імперії, які відмежовували б її від інших варіантів організації держави і суспільства. Чи має наука такі критерії? Якщо має, тоді слід підвести під них СРСР як державу й суспільство, встановити факт його відповідності-невідповідності цим критеріям, а отже, відповісти на запитання: був він чи не був імперією?

Одразу ж зауважимо, що це – вельми непросте дослідницьке завдання. І не тільки тому, що в “імперському” питанні чимало наплутали ідеологи, журналісти, а у визначенні ознак і критеріїв імперії немає погодженості, а й тому, що характеристики самого СРСР (чи як імперії, чи як унітарної централізованої держави, чи як наддержави – держави держав, чи як багатонаціональної держави) потребують глибокого й детального аналізу, щоб відме-

жувати імперські, якщо вони були, і неімперські характеристики цієї держави. Тому ми в цьому параграфі ставимо перед собою значно скромніше завдання: пошук методологічних орієнтирів, які уможливили б надійну аргументацію відповіді на питання, чи був СРСР імперією? Звернімося до матеріалів семінару “Кінець імперій”, проведеного російським академічним журналом “Восток” 1991 року¹¹⁹. Його учасники відмічали багатозначність поняття “імперія”: одиниця членування світового соціально-політичного простору; механізм набуття людською історією світового масштабу з огляду на її просторові та часові виміри; форма організації держави і державної влади; спосіб владарювання тієї чи іншої держави над світом (регіоном); принцип просторової організації будь-якого соціального організму, що складається з багатомільйонних груп людей; особливе соціально-політичне утворення і т.д. Проте в цьому різноманітті значень поняття “імперія” не можна не бачити спільної основи, що дає підстави тлумачити імперію як державу, яка у своєму історичному розвитку досягає імперського рівня могутності й організації. А рівень цей особливий. Він характеризується певними критеріями і показниками.

Якщо виокремити обговорювані на семінарі характеристики імперії, то вони, на наш погляд, групуються вздовж таких ліній аналізу: за яких умов певна держава стає імперією; коли вона історично доцільна й виправдана як імперія; якою внутрішньою організацією характеризується; за яких умов історично зживає себе, переходячи до інших форм організації та буття, або ж розпадається.

Перша група критеріїв “імперськості” пов’язана з територіальною експансією держави, її завойовницькою, загарбницькою політикою. “Коли експансія держави, – запитував свого часу російський філософ Г.Федотов, – переступає через ту стадію, яка дає підстави говорити про імперію?” – І відповідав: “На це запитання не так легко відповісти. Принаймні, не можна сказати, що імперія є держава, яка вийшла за національні кордони, оскільки національна держава (якщо пов’язувати національність із мовою) –

---

¹¹⁹ Закат империй. Семинар // Восток. – 1991. – № 4. – С.74–89; № 5. – С.10–24; Закат империй. Реферат // Свободная мысль. – 1992. – № 2. – С.48–52.

явище досить рідкісне в історії. Можливо, правильним визначенням було б таке: імперія – це експансія за межі тривало-усталених кордонів, перетворення історично сформованого цілісного організму”¹²⁰.

Зрозуміло, набуття державою імперських рис починається з її “експансії за межі тривало-усталених кордонів”, коли правляча еліта вичерпує внутрішні засоби свого збагачення й відчуває себе настільки могутньою, що вдається до загарбання територій, підкорення країн, народів і племен. Вона створює так звану світову державу, що поширює свою владу на великий географічний регіон, який стає імперською територією. На цій території існує конгломерат народів, а держава утримує їх в єдності і покорі не так шляхом урахування спільності інтересів, як загрозою застосування воєнної сили.

Утверджується імперська піраміда влади: метрополія – колонії з чітким адміністративним стрижнем, столиця – провінції. Метропольний центр жорстко контролює господарське, політичне, культурне життя провінцій і відчужує значні їх багатства на свою користь. Столичне імперське керівництво забезпечує собі абсолютну владу й концентрує у своїх руках управління всіма ресурсами країни. Панівна (загарбницька) нація здійснює своє панування над підлеглими (загарбаними) етносами не лише через імперські структури влади, а й систему соціальних привілеїв та гарантій.

Нарешті, становлення імперій завершується виникненням особливої свідомості (імперська ідея, ідеал, мета тощо) і психології, носіями яких виступають спочатку правлячі кола імперії, котрі роблять усе, щоб ці атрибути стали набутком народних мас насамперед метрополії, а потім і колоній. Як свідчить історія імперій, імперським народам (наприклад, англійцям, португальцям, австрійцям) доводилося позбуватися “імперського комплексу владарювання” з переходом у постімперське буття їхніх країн.

Отже, імперія – складне державне утворення штучного (механічного) типу, яке утримується в єдності переважно силою. Проте це не означає, що таке утворення не спроможне еволюціонувати, до того ж через боротьбу двох тенденцій – до зміцнення внутріш-

¹²⁰ Федотов Г. Судьба империй // Свободная мысль. – 1992. – № 5. – С. 113.

ніх зв'язків та організації і до послаблення (згортання, розвалювання) їх. Якщо домінує перша тенденція – історично здійснюється процес органічного зживання імперії через вичерпання функцій імперських структур, зміну їх якості, якщо друга – імперія слабне і розвалюється, точніше, її розвалюють.

Коли ж імперія має історичну доцільність і за яких умов вичерпує себе? “Імперія, – наголошував на семінарі Г.Кнабе, – виступає як субстанційна усталена форма, наповнена позитивним змістом, там, де її творцем є народ, котрий стоїть на вищій стадії економічного, державно-політичного і культурного розвитку. Незважаючи на велику ціну, яку доводиться платити, входження до складу імперії означає для народів розвиток продуктивних сил і прилучення до магістральних загальноісторичних процесів. Імперія історично доцільна доти, доки вона здатна виконувати цю функцію”¹²¹. А вичерпує себе імперія тоді, коли її провінції (колонії) доганяють у своєму розвитку центр (метрополію). За цієї умови втрачається найсуттєвіша і найголовніша ознака “імперськості” держави – наявність метрополії і колоній, експлуатація колоній метрополією, а сама імперія трансформується у постімперські форми буття (унітарна держава, співдружність, федерація, конфедерація, багатонаціональна держава, різні комбінації цих форм).

Отже, якими ж є найістотніші умови досягнення державою імперського рівня розвитку, набуття нею ознак власне імперії? По суті, їх три: територіальна експансія держави шляхом завоювання, наявність метрополії і колоній (експлуатація колоній), насильницьке утримання підкорених народів на імперській території. Що ж до адміністративної піраміди центр – регіони (провінції), то ця владна структура не є характеристикою власне імперської держави, бо вона має місце в будь-якому державному утворенні. Проте центр у своїй діяльності може використовувати різні способи впливу на регіони, у тому числі й імперські.

Маючи критерії “імперськості” держави, погляньмо ж на те, як відповідав їм СРСР. У тому-то й справа, що він не відповідав їм тією мірою, на підставі якої можна було б беззастережно відно-

¹²¹ Закат империй. Реферат // Свободная мысль. – 1992. – № 2. – С.48.

сити його до розряду імперій. Якщо виходити не з ідеологічної кон'юнктури, а з історичного контексту, стосовно СРСР слід узяти до уваги такі обставини. Перша: СРСР сформувався не на стадії експансії, тобто набуття, а на стадії зживання імперських рис – як форма соціально-історичного заперечення царської імперської та постімперської капіталістичної Росії.

Друга: не вина, а біда СРСР, що він утворився в той час, коли провідні країни світу проводили імперіалістичну політику, протистояти якій (у тому числі й певною участю в ній з метою захисту себе, а також забезпечення балансу сил із Заходом) йому довелося, так би мовити, волею історичної долі, набуваючи певних квазіімперських рис. Крім того, на поведінку СРСР і формування цих рис (утримання великої армії в межах національних кордонів і військ за межами своєї території, мілітаризація економіки й гонка озброєнь, ідеологічна експансія в “холодній війні”, участь у поділі світу, “експорт революції” тощо) вплинуло принципове суперництво двох суспільно-політичних систем, “холодна війна” та протидія Союзові з боку США – цієї наддержави, яку, до речі, сьогодні теж, як і Індію, Китай, Бразилію, ніхто не називає імперією, хоча історично вона є типовою “внутрішньою імперією”, яка уникла краху¹²². США поширили свої інтереси і вплив на всю планету, здійснюючи політику “стримування комунізму (СРСР)” під маскою пропагандистської ідеї про його загрозу всьому світові.

Третя обставина: СРСР як багатонаціональна держава будувався на діаметрально протилежних щодо імперії засадах – не на пригніченні одних народів іншими, а на їх дружбі, взаємоповазі, взаємодопомозі, взаємозбагаченні. І якщо мали місце депортації народів, то за них несе відповідальність не соціальна система, а бюрократичний режим, що управляв нею. Радянський народ як нова історична спільність – не міф, про що твердять нинішні переінакшувачі історії, а закономірна реальність, яка забезпечила перемогу над фашизмом, відбудову народного господарства, гігантський прогрес країни, її справжній внутрішній солідаризм. Інша річ, що націонал-сепаратизм, який підняв голову за часів так зва-

---

¹²² *Гранин Ю.* США: “империя”, избежавшая краха // Свободная мысль. – 1996. – № 12. – С. 21.

ної перебудови, поєднавши свої зусилля з тіньовим капіталом і бюрократією, зумів розвалити цю єдність народів.

Четверта обставина: СРСР розвалився не в силу якихось імперських особливостей чи причин (яких у нього не було), а передовсім унаслідок неадекватного способу його реформування, який учинив М.Горбачов разом із своїми соратниками та прихильниками. Саме цей спосіб руйнівних перетворень призвів СРСР до загибелі. У чому полягає його найпринциповіша суть? У тому, що Горбачов спробував удосконалити соціалізм (“усунути деформації”) капіталізмом (відродження капіталістичної приватної власності, впровадження капіталістичного приватновласницького ринку, усунення КПРС – цього єдиного гаранта соціалізму – від влади та ін.), що й було його історичною авантюрою, яка звела нанівець результати зусиль кількох поколінь радянських людей у побудові нового суспільства. Ця невдала спроба реформації засвідчила, що імплантація в соціалістичну систему капіталістичних елементів руйнує і знищує її, відкидаючи суспільство далеко назад. Та й сама історія капіталізму і соціалізму вказує на зворотний досвід: капіталізм удосконалюється соціалізмом, завдяки якому він соціалізується і певною мірою гуманізується. Отож, ще раз нагадаємо, що об’єктивно мала відбутися не перебудова, а добудова соціалізму в СРСР шляхом переходу від його державної до народної форми – насамперед через посилення економічної, соціальної і політичної ролі трудових колективів (трудящих) та ініціативної особистості.

Нарешті, п’ята обставина: режим сталінського тоталітаризму, який утвердився в Союзі у 1930-х роках і з соціалізмом не мав прямого зв’язку, значною мірою посилив квазіімперські характеристики центру, деформував і загальмував процес їх зживання, внаслідок чого реальний федералізм було витіснено надцентралізованим унітаризмом.

Усі ці обставини належить глибоко проаналізувати. Ми ж торкнемося лише деяких їх аспектів.

Як уже зазначалося, етап територіальної експансії не стосується СРСР. Його пережила задовго до утворення Союзу Росія, що стала, як констатують деякі дослідники, “особливою імперією”. Ця особливість прикметна не лише тим, що володіння Росії не відокремлювалися від неї морями, як це було притаманне європейським

імперіям, що території і народи Росія приєднувала до себе не тільки силою, а й через добровільне їх входження. Важливішим у цій унікальності є інше – специфіка цивілізаторської і асиміляторської ролі Росії. І хоча, за висловом В.Леніна, Росія була “тюрмою народів”, все ж цю “тюрму” створювала не великоросійська нація, а царизм та правлячий режим.

Деспотичний тиск царського режиму на народи сприймався ними по-різному. Як зазначив Г.Федотов, для фіннів і прибалтів, які стояли на вищому рівні розвитку, він обертався прямим пригніченням. Для Польщі царська Росія виступала справді тюрмою, для євреїв – гетто. Східним, північним напівдиким “інородцям” Росія несла культуру й просвіту. Аристократія уярмлених народів мала змогу здійснювати військову адміністративну кар’єру. Росіяни легко спілкувалися з інородцями: йшов процес кровозмішення (міжнаціональні шлюби). Нарешті, слід додати, що Україну, яку Росія не завойовувала, історично вона ж врятувала від “ополячення” й “отуречення”.

Усі ці плюси і мінуси російської “імперськості” були доповнені і загострені тими глибокими суперечностями, що їх спричинив капіталізм. Три революції на початку ХХ століття – його породження. Зрештою, вони й розвалили Російську імперію. Почався короткий більшовицький період її існування вже не як імперії, а як федерації. І той факт, що народні більшовицькі армії, перемагаючи у класовій громадянській війні, пройшли з боями всю Євразію на Захід, Південь і Схід, означав не загарбання нових земель і територій, а визволення народів, звільнення їх від класового експлуататора й ворога.

Визволенням народам більшовики залишили свободу. Це визнає навіть дехто з тих дослідників, котрі непохитно стоять (чи стояли) на позиціях “панімперського” підходу. “У 1918–1920 роках, – писали В.Свобода і Г.Старовойтова, – більшовицьким арміям удалося завоювати більшість незалежних неросійських республік, “на багнетах” вони принесли їм радянські уряди, але все ж їм було залишено атрибуту незалежності. У вересні 1920 – травні 1921 років було укладено двосторонні Союзні робітничо-селянські договори між РРФСР, з одного боку, і кожною з незалежних республік – УРСР, БРСР, Грузинською РСР, Азербайджансь-

кою РСР та Вірменською РСР – з іншого. Всі уряди виходили з права народів на самовизначення та визнавали незалежність і суверенність кожної з договірних сторін”¹²³. Невдовзі після укладення зазначених договорів сформувався Союз, але не за принципом механічного приєднання республік до Росії (Сталін, як відомо, пропонував схожий варіант), а як їх добровільна федерація¹²⁴. Формально він і залишався федерацією, навіть перетворившись на унітарну державу держав. Тому про Союз як імперію можна було б говорити лише за умови, якби, по-перше, його насильницьки сформувала РРФСР; по-друге, якби перекачування ресурсів відбувалося тільки в одному напрямку – з республік у Росію; по-третє, якби багатіла виключно Росія, а росіяни мали переважаючі права, гарантії і привілеї. Однак нічого з цього в Союзі не було. Росія виявилася такою ж підлеглою центрові, як і будь-яка інша республіка, а економічний обмін характеризувався взаємозустрічною спрямованістю – між Росією й іншими суб’єктами федерації, між республіками без Росії. Завдяки такому обмінові склався єдиний народногосподарський комплекс СРСР, утвердилися солідаристський спосіб співжиття народів та ідея їхньої спільної історичної долі.

Отже, про метрополію та колонії в СРСР немає рації говорити – ця найістотніша ознака імперії не була йому притаманна. Що ж до залежності республік від центру, то це проблема не лише імперської, а й, скажімо, унітарної чи багатонаціональної держави з гігантською територією, забезпечення цілісності якої вимагає сильного центру.

Більшовицький період існування СРСР був дуже коротким – 5–7 років, оскільки з 1924–1925 років почалося послідовне створення Сталіним режиму особистої влади, що обернувся для країни тоталітаризмом. У 1930-х роках сталіністи частково винищили більшовиків (особливо їхню стару гвардію), частково обернули

¹²³ *Свобода В., Старовойтова Г.* Остання імперія: народження і розпад // Літературна Україна. – 1991. – 31 жовтня.

¹²⁴ Див.: *Образование Союза Советских Социалистических Республик: Сборник документов.* – М., 1972; *История национально-государственного строительства в СССР. 1917–1978 гг.* – Т. 1. – М., 1979; *Бабій Б.* Союз РСР і роль України в його утворенні. – К., 1972; *Якубовская С.И.* Строительство Союзного Советского социалистического государства. 1922–1925 гг. – М., 1960.

їх у свою “віру”. Теоретично більшовизм виродився у сталінізм, а його практику творення нового соціального світу частково замінила сталінщина, що мала на той час свої плюси і мінуси, досягнення і поразки, навіть злочини (репресії тощо). І все ж таки історичний результат існування СРСР виявився разючим: за допомогою трудового і ратного ентузіазму та героїзму народів було створено країну, яка досягла рівня імперської (світової) могутності, тому й зламала хребет фашизмові, що кинув на неї потенціал майже всієї Європи.

Як уже йшлося, в 1960–1970-ті роки СРСР досягнув воєнного паритету із Заходом і США, а ще раніше (в середині 1950-х) ліквідував сталінський тоталітаризм. Проте вчасно не були проведені реформи в галузях економіки, володіння власністю, влади й управління, тобто в ракурсі еволюції соціалізму до вищої форми. І як наслідок – країна прогавила інформаційну революцію (1970 роки). Почалося її техніко-технологічне відставання від Заходу. Реформаторська спроба Горбачова виправити становище виявилася не лише невдалою, а й небезпечною для СРСР. Його було легковажно і злочинно розвалено. Для України почалася нова ера буферності, що історично завадила їй мати цілісну територію і створити власну державу. Сьогодні ж, хоче Україна чи не хоче, їй доводиться мати косі геополітичні очі, що розбігаються в різні боки – на Захід і на Схід. З такими “бігаючими” очима самостійно довго не прогромаєшся.

Після розпаду СРСР рухнув двополюсний геополітичний світ, стрижень якого становило суперництво двох наддержав – СРСР і США. Однак спокійніше на планеті не стало (за даними ООН, сьогодні на планеті “горять” понад 20 вогнищ напруженості і війн). Крім того, США прагнуть панувати над світом, упровадивши в ньому “свій порядок”. Неодноразова агресія США і Великобританії проти Іраку, НАТО – проти Югославії, розгром США Афганістану – пряме свідчення цього прагнення. А заяви високих посадових осіб у Вашингтоні про те, що “США зберігають за собою право застосовувати воєнну силу проти тих держав, які будуть запідозрені в геноциді проти свого населення”¹²⁵, свідчать

¹²⁵ “Военный жандарм” замахнулся на весь мир // Голос України. – 1999. – 29 июля.

про те, що США беруть з югославської та іракської епопеї зовсім не ті уроки. Просування НАТО, цієї ударної агресивної сили західної цивілізації, на Схід, до кордонів Білорусі, Росії й України – це не що інше, як спроба зайняти стратегічні рубежі в очікуванні нових геополітичних розломів і потрясінь на теренах Євразії, у надрах якої сконцентровані гігантські ресурси.

Отже і виникає об'єктивна необхідність у новому центрі сил, який стримував би це просування й амбітні зазіхання на світове панування. Так зріє потреба в новому Союзі народів колишнього СРСР, тим паче, що вступ нових країн до НАТО одразу ж перетворює їх на потенційних агресорів (напад альянсу на Югославію це підтвердив).

Отже, чи був СРСР імперією? Ні, не був, бо не ніс у собі власне імперських характеристик і структур. Навпаки, всьому світові він довів, що співжиття багатьох дуже різних у культурному, релігійному і соціальному відношенні народів без колонізації одних іншими цілком можливе. Це – урок, як справедливо наголошує С. Кара-Мурза, – колосального значення, проте культурна еліта Заходу (додамо, як і наша доморощена куцоглядна еліта) відкинула його, взявши участь у знищенні СРСР, створенні міфів про нього і пропаганді “нового світового порядку”¹²⁶. Разом із політичною елітою наша культурно-мистецька й наукова еліта несе відповідальність за той стан і те горе, що його зазнали десятки мільйонів людей унаслідок зруйнування СРСР. На тлі подій сучасної світової історії стає дедалі очевиднішою стратегічна помилка, якої припустилися народи колишнього Союзу, дозволивши його розвалити. Йдеться про те, що після скасування СРСР відбувся перерозподіл планетарних сил, ресурсів не на їхню користь, кожен із них у своїй відокремленості від народів-братів став незахищеним перед цими силами.

Отже, не імперську, але світову державу розвалено. Мала вона й неімперський соціалізм. У чому ж полягала неадекватність горбачовської соціальної експерименталістики, яка все це розвалила?

---

¹²⁶ Кара-Мурза С. Воссоздание Союза – в чем корень проблемы? // Правда. – 1995. – 19 апреля.

Розділ V

Перебудова в СРСР як неадекватна соціальна експерименталістика

1. Деструктивність горбачовських соціотехнологій

У середині 80-х років минулого століття на планеті протистояли один одному і взаємодіяли між собою два могутні способи виробництва – капіталістичний і соціалістичний. Свого часу кожному з них віщували загибель, але обидва виявилися живучими, суспільно прийнятними та відносно стабільними способами виробництва і, зрештою, не викликали масових протестів населення відповідних країн – ні капіталістичних, ні соціалістичних. Словом, проти цих способів виробництва трудящі маси не повставали й не вимагали заміни одного на інший або обох чимось третім.

Було навіть зроблено фундаментальний висновок про специфічну “рівновагу”, динамічну за своїм характером, між соціалізмом і капіталізмом. “Країни соціалізму, дедалі активніше впливаючи на історичний розвиток усіх інших країн, вже стали органічною складовою частиною світової цивілізації, проте вони ще не перевершили капіталізм в економічному плані (продуктивність суспільної праці, новітня технологія тощо). Країни ж розвинутого капіталізму вже не в змозі підірвати світовий соціалізм у воєнний спосіб (без ризику глобальної катастрофи), але вони ще є надзвичайно сильними в економічному плані”.¹

Проте між цими суспільними способами виробництва відбувалося історичне змагання. Молодший із них – соціалістичний – поступово наступав на старшого і за теорією, рано чи пізно мав перевершити свого суперника. Звісно, до цього історичного мо-

---

¹ *Пантин И.* Октябрь и развитие человечества // Правда. – 1987. – №296. – 23 октября.

менту було вельми далеко, справа обіцяла затягнутися, бо капіталістичний спосіб виробництва розвивався і в деяких головних своїх сферах та галузях відзначався вищою продуктивністю, аніж соціалістичний, а цей останній почав уповільнювати свій розвиток. Саме ця обставина, що оберталася для соціалізму проблемою, і стала поштовхом до штучно спричиненої катастрофи соціалістичного способу виробництва. Йдеться про те, що певні групи у верхніх ешелонах партійно-державного управління СРСР сприйняли зазначену обставину як свідчення нежиттєздатності соціалістичного способу виробництва, який, за їхнім уявленням, вже безнадійно відставав, і таємно вирішили перейти до більш продуктивного, більш зрілого способу виробництва – капіталістичного, достеменно не знаючи, чи можна наприкінці ХХ століття “вийти” із соціалізму.

Навіть Є.Гайдар, маючи досвід розробок і реалізації своєї “люджерської” реформи, визнавав: “Ще ніхто не гарантував того, що із соціалізму можна вийти, й хоч я особисто вважаю, що це можливо, все ж таки надійних шляхів немає”.¹ Один тільки лідер “Солідарності” Лех Валенса в пошуках таких шляхів не сумнівався, коли заявляв: “Ніхто ще не проходив шлях від соціалізму до капіталізму. Але саме це ми й плануємо здійснити: після тривалої фази соціалізму повернути Польщу в ситуацію, в якій вона перебувала до початку війни, як капіталістична країна. Це ніким не пройдений шлях. Як приклад економічної й політичної моделі ми обрали західні країни, які досягли хороших результатів. Проте ми ще не знаємо, як за наших умов можливо застосувати ваш (капіталістичних країн) досвід”.² Отже, Валенса бачив вихід із соціалізму тільки в капіталізм, передбачаючи, по суті, історичний парадокс, коли суспільство волею президентської влади мало рухатися вперед до капіталізму, повертаючись назад (до капіталізму), адже перехід від соціалізму до капіталізму є рухом в історичне й соціальне назад.

¹ Цит за: Трофимов Д. Между нами, дураками... // Правда. – 1997. – №18. – 16–23 мая.

² Цит за: К ситуации в Польше // Правда. – 1989. – №235. – 23 августа.

Соціальний технолог в Радянському Союзі – горбачовська група – теж шукав подібний шлях і, як можна тепер чітко бачити, знайшов його. Теоретично це був шлях до багатуокладного, “неонепівського” соціалізму під ідеологічною маскою “демократичного, гуманного соціалізму”, а практично – шлях розвалу, демонтажу радянської моделі державного соціалізму через застосування технологій його “перебудови”, поза як вийти з нього, на думку горбачовців, можна було лише через його могилу. Але для цього слід було, з одного боку, довести, що радянський соціалізм зазнав історичної поразки, переконати в цьому громадськість і населення СРСР. З іншого – застосувати руйнівну технологію трансформацій. При цьому було використано теоретичну слабкість та ідеологічну заангажованість суспільної науки, й сам Горбачов узяв на себе функції теоретика перебудови, намагаючись замінити собою легіон догматичних академіків, професорів, докторів наук, особливо – від філософії, політології та економіки.

Наука не дала політикам необхідної технології ні для модернізації державного соціалізму, ні для його переведення у вищу форму, ні для перетворення його на капіталізм. Цю технологію нашвидкуруч розробляв головний архітектор, стратег, технолог і комбінатор перебудови – М.Горбачов (звісно, разом з О.Яковлевим, В.Медведевим, М.Рижковим, Е.Шеварднадзе та ін.), причому не передуючи перебудові, а, як правило, слідом за нею, до того ж стоячи над наукою. Ось як дехто з аналітиків зображує роль науки в перебудовній епопеї. “Наука, – пише Д.Трофімов, – будучи покликаною вдосконалювати соціалістичний спосіб виробництва, через низку об’єктивних і суб’єктивних причин виявилася безсилою і нездатною до виконання своїх пізнавальних обов’язків. Свою власну поразку ця наука подала як поразку соціалізму. Щоб зберегти статус наукової корпорації, їй довелося оголосити соціалістичний спосіб виробництва неперспективним, способом глухого кута, оскільки нічого в своєму арсеналі вона знайти не змогла. Дезорієнтовані науковою елітою політики власноруч зруйнували СРСР – зробили те, що не в змозі був зробити зовнішній ворог”¹.

¹ Трофімов Д. Между нами, дураками... // Правда. – 1997. – №18. – 16–23 мая.

Оскільки спосіб виробництва, пов'язаний з державним соціалізмом, ґрунтувався на централізованому управлінні, то його можна було розвалити насамперед зусиллями управлінського центру, який у перебудові весь час саме в цьому ключі й діяв. Він створив і застосував інтелектуальні технології, що прямо створили критичну масу політичних сил, достатню для розвалу суспільного виробництва та суспільної системи знизу. Загалом це й були неадекватні технології, що поєднали в собі деструктивну діяльність “верхів” і “низів”. Їх було ідеологічно замасковано демагогією про “нове політичне мислення”, “повернення до цивілізації”, “входження в європейську сім'ю народів”, “європейський спільний дім”, “перевагу загальнолюдських цінностей” тощо. Головне вістря цих технологій було спрямоване проти державного соціалізму і командно-адміністративної системи, а згодом і КПРС. Із державного соціалізму достатньо було вийняти саме ці дві цеглини – налагоджену командно-адміністративну систему і КПРС – і він падав у яму, переповнюючись хаосом і безладдям.

Що ж конкретно мається на увазі, коли йдеться про неадекватність соціотехнологій перебудовної експерименталістики? Насамперед те, що вони не забезпечили досягнення декларованих цілей перебудови й не те що не перебудували, не удосконалили, а навіть не зберегли об'єкта своїх маніпуляцій, залишивши експериментатора ні з чим. Отже, соціальний технолог просто знищив об'єкт своїх зусиль, виявивши повну реформаторську некомпетентність, безвідповідальність як експериментатор, неспроможність як управлінець, неймовірну обмеженість як теоретик, продуктивну нездатність як соціальний інженер. Він просто взявся не за свою справу. Таку безпорадну діяльність радянського керівництва та його інтелектуальної обслуги філософ О.Зинов'єв кваліфікував надто різко, але влучно: “Політика перебудови стала результатом епохального ідіотизму радянського керівництва і холуйської інтелектуальної еліти”¹.

Стає цілком зрозуміло, що приписувати Горбачову кваліфікацію “великого реформатора”, як це роблять деякі західні й наші

---

¹ *Зиновьев А.* Страну охватила эпидемия глупости, подлости и пресмыкательства // Советская Россия. – 1993. – 12 января.

дослідники, неправомірно. Його можна назвати хіба що великим руйнівником геростратівського типу.

Звичайно, на Заході вдячно прославляють Горбачова як “почесного громадянина”, “великого політика”, “великого реформатора” і т.п., якщо брати до уваги те, як він допоміг Заходу позбавитися СРСР. Однак, з позиції Б.Клінтона М.Горбачов вже таким “великим” не виглядає. Ось що сказав президент Америки на закритій нараді Об’єднаного Комітету начальників штабів 25 жовтня 1995 року: “За останні десять років політика щодо СРСР і його союзників переконливо довела правильність взятого нами курсу на усунення однієї з найсильніших держав світу, а також найпотужнішого військового блоку. Скориставшись з прорахунків радянської дипломатії, надзвичайної самовпевненості Горбачова та його оточення, зокрема й тих, хто відверто посів проамериканську позицію, ми досягли того, що збирався зробити Президент Трумен із Радянським Союзом за допомогою атомної бомби. Правда, з однією істотною різницею – ми отримали сировинний придаток, не зруйнувавши атомом державу, яку було нелегко відтворити.

Так, ми витратили на це багато мільярдів доларів, але вони вже зараз близькі до того, що росіяни називають самоокупністю. За чотири роки ми й наші союзники отримали різної сировини на 15 млрд. доларів, сотні тонн золота, коштовного каміння тощо. Під неіснуючі проекти нам передано майже за безцінь понад 20 тис. тонн міді, майже 50 тис. тонн алюмінію, 2 тис. тонн цезію, берилію, стронцію і т.д.

У роки так званої перебудови в СРСР багато хто з наших військових і бізнесменів не вірив в успіх накреслюваних нами операцій. І даремно. Розхитавши ідеологічні основи СРСР, ми зуміли безкровно вивести з війни за світове панування державу, що становила основну конкуренцію Америці”¹.

Так, напевно чи Клінтон міг вважати “великим реформатором” невдачу Горбачова, адже для нього цей реформатор є людиною,

---

¹ “Нельзя скупиться на расходы”. Из выступления Б.Клинтона на закрытом совещании Объединенного Комитета начальников штабов 25 октября 1995 г. // Досьє “Гласности”. – 2000. – №4. – С.11.

котра прогала геть усе на світі. Це – переможена людина, повалений герой. Про таку людину в народі говорять: не по Савці свитка. Діяльність такої людини небезпечна не лише прямими результатами, а й віддаленими наслідками. Те, що накоїли Горбачов та Єльцин зі своїми командами, негативно відгукуватиметься навіть у далечині майбутнього. Розвалом СРСР повністю розкрито простір для дій “розбійної” країни державного тероризму – США. У тому своєму виступі на нараді начальників штабів Б.Клінтон поставив на найближче десятиріччя такі, наприклад, підривні завдання: 1. Розчленування Росії на дрібні держави шляхом між-регіональних війн, подібних до тих, що були організовані нами в Югославії. 2. Остаточний розвал військово-промислового комплексу Росії та армії. 3. Встановлення потрібних нам режимів у відірваних від Росії республіках.

“Так, ми дозволили Росії бути державою, – досить симптоматично заявив Клінтон, – але імперією буде тільки одна країна – США”. Як же він збирався вирішувати поставлені завдання? Програма намічала такі заходи: всілякими способами і засобами не допускати до влади комуністів; з допомогою “наших друзів” (тобто “п’ятої колони”. – *В.Т., О.І.*) створити такі передумови, щоб у парламентській гонці були поставлені усі мислимі й немислимі бар’єри для лівих партій; забезпечити перебування Єльцина на посаді президента на другий термін; створити полігон для Америки в Росії, з якого “ми вже ніколи не зійдемо”; не скупитися на витрати – мета визначає засоби.

Так ось що означають у перспективі наслідки реформаторської діяльності невдахи Горбачова – після розвалу СРСР має відбуватися розвал і загибель Росії. Усе це здійснити Америка планувала вже не з допомогою Горбачова, а руками Єльцина, єльциністів та їхніх наступників і послідовників, тобто нової “п’ятої колони”.

З позиції колишніх радянських людей, котрі втратили свою могутню країну, “великий реформатор” водночас є творцем зла. “Горбачов, – на думку керівника колишнього апарату президентської Ради В.Болдіна, – назавжди залишиться на скрижалях історії фігурою, що зрадила партію, розвалила СРСР і відкрила дорогу для приходу до влади Єльцина, криміналітету, всієї полі-

тичної шпани, яка думала не про свою країну, а лише про те, як прихопити побільше із суспільної власності”¹.

Неадекватні горбачовські технології відзначалися тим, що вони: 1) впливали з помилкової концепції про історичну поразку державного соціалізму в СРСР, скомпонованої “лінивою свідомістю” наукової прогорбачовської еліти, а також з хибно поставлених, а тому й недосяжних, цілей – у короткий термін переінакшити стабільну суспільну систему, наддержаву, країну-гігант; 2) не відповідали соціальній природі соціалістичного способу виробництва і стратегічній перспективі його розвитку; 3) були неграмотно застосовані – суто на підрив, а не на зміцнення та розвиток суспільної системи, тому деструктивні начала в них переважали конструктивні; 4) передбачали неймовірно високу соціальну ціну, пов’язану з падінням життєвого рівня народу, соціальним розшаруванням, національно-територіальними конфліктами, внутрішніми, міжнародними війнами тощо; 5) здійснювалися в режимі революції й у системі соціальної безвідповідальності, тоді як призначалися для режиму реформи та системи відповідальності; 6) перетворилися на суцільний метод спроб та помилок; 7) були застосовані не на відповідній (“своїй”) соціальній базі (трудої колективи) та з утратою класового підходу в політиці та ідеології.

Неадекватні технології спричинили різкі зміни, які, наче бомби величезної руйнівної сили, підірвали суспільство, і воно вибухнуло, розсипалося на шматки. Зокрема, відбулися такі вирішальні зміни, як: 1) послаблення й дезінтеграція централізованої держави та влади; 2) розвал кооперативних виробничих зв’язків між промисловими підприємствами, об’єднаннями, відомствами, міністерствами, республіками, внаслідок чого руйнувався єдиний народногосподарський комплекс; 3) “війна” союзних і республіканських законів, “парад суверенітетів” республік; 4) національні конфлікти та війни на периферії країни; 5) підрив ідеологічної єдності Союзу через девальвацію соціалістичних цінностей, формування негативного ставлення до радянської історії, КПРС, перемагнічення суспільної свідомості на сприйняття цінностей за-

---

¹ Де Горбачов – там біда. Бесіда кореспондента з В. Болдіним // Комуніст. – 2002. – №102. – 25 грудня.

хідного світу; 6) створення тотального дефіциту шляхом штучного поєднання дефіцитів у різних секторах народного споживання, торгівлі: алкогольних та тютюнових виробів, мила та інших миючих засобів, одноразових шприців, ліків, цукру, соків, масла і т.п., тобто всього того, що є предметами першої необхідності, звичайного повсякденного споживання, і тому здатне швидко викликати масове невдоволення; 7) демократизація через вуличну мітингову стихію, страйковий рух, що руйнував руками трудящих досягнуте ними ж раніше; 8) суперництво між Горбачовим і Єльциним, яке посилювало конфлікт між Центром і республіками, стимулювало відцентрові сили; 9) відсторонення від влади КПСР; 10) непідготовлене відкриття суспільства назустріч експансії буржуазної ідеології Заходу, потурання з боку влади діям антисоціалістичних сил всередині самої країни тощо; 11) зміна соціального порядку на хаос.

Всі ці зміни, процеси, явища, дії не дали змоги горбачовцям хоча б що-небудь з розпочатого довести до логічного завершення: їм не вдалося ні змінити форму соціалізму, ні поєднати план і ринок, ні виконати гасло “сильний центр – сильні республіки”, ні підписати новий Союзний договір, ні зберегти армію, єдиний економічний простір і Союз. Словом, вони зазнали повного краху. При цьому заключний акорд цієї трагікомедії, коли вищі керівні особи в республіках – Б.Єльцин, Л.Кравчук, С.Шушкевич – скасували Союз, відібравши у Президента Горбачова країну, а він і пальцем не поворухнув, засвідчив дрібноту, жалюгідність та обмеженість цього реформатора й верховного адміністратора, який задовго до серпневих подій 1991 року йшов дорогою в політичне небуття.

Стихійність і некерованість соціально-економічних та політичних процесів на першому етапі перебудови накопичувалися непомітно, а з 1988 року почали різко наростати, й уже у 1989–1990 роках пішли лавиною. Наприклад, 1989 року відбулося 5,3 тис. мітингів (12,6 млн учасників), а в наступному році тільки за два його перші місяці – понад 1500 мітингів (6,4 млн учасників)¹.

¹ Демократия и антидемократия. Кому выгодно нагнетание митинговых страстей? // Правда. – 1990. – №85. – 26 марта.

У суспільстві виникла тривога за майбутнє країни, соціалізму; в пресі замайоріли заголовки на кшталт “Що нас врятує?“, а соціальний технолог кинувся у край розбалансованому економічному середовищі форсувати перехід до ринку, сподіваючись, що ринок автоматично все відрегулює. Однак і ця “соломинка” для потопаючого не могла стати засобом спасіння, бо все наперед визначила голістська стратегія реформувань, заручником якої став сам реформатор. У певний момент перетворення сягнули рубежів, коли гігантську суму змін не міг осягнути не тільки інтелект реформатора з його “регулювальним жезлом”, а навіть наука і суспільство, тому некерованість і стихійність не могли не наблизити національної катастрофи. До речі, в 1989 році цю катастрофу з великою ймовірністю передбачали деякі західні й радянські спеціалісти, передрікаючи її настання за рік-півтора. Про ставлення до цих передбачень учасники Всесоюзного студентського форуму запитали М.Горбачова під час зустрічі з ним. Однак Горбачов unikнув прямої відповіді на поставлене запитання ¹.

Невідомо, чи відчував Горбачов у 1989–1990 роках подих катастрофи за своєю спиною; чи вважав, що неймовірно ризикує, силкуючись швидко поставити унікальну наддержаву на нові опори (диктатура закону, суверенітет республік, ідеологічний плюралізм, ринок із значним капіталістичним елементом тощо); чи знав, що навіть якби у нього й виходила справа, то для досягнення поставленої мети йому не вистачило б життя; чи розумів, що демократію в суспільстві упроваджують не його розвалом, тобто збільшенням хаосу, а збільшенням порядку і т.д. Розумів – не розумів, знав – не знав, думав – не думав, однак реформаторська наївність Горбачова виявляється тут повною мірою. За словами керівника прес-служби Президента СРСР А.Грачова, М.Горбачов раніше зрозумів щось інше. “Очевидно, не можна було уникнути, – пише Грачов, – глибокої кризи при переході від однієї соціальної системи до іншої, розраховувати, що за цей перехід

---

¹ Уверенно идти по пути перестройки. Ответы М. С. Горбачева на вопросы делегатов Всесоюзного студенческого форума // Правда. – 1989. – №321. – 17 ноября.

не доведеться платити високу політичну і соціальну ціну. Після перших двох років перебудовної ейфорії це стало зрозуміло і самому Горбачову, – він неодноразово говорив, що безболісно трансформувати таку складну, багатонаціональну, до того ж настільки спотворену власною історією країну, неможливо”¹.

Звичайно, діяння Горбачова сьогодні можна трактувати як прагнення прориву в XXI вік, як відповідь на глобалізаційні виклики, як намагання дати проект побудови відкритого глобального і взаємозв’язаного світу на основі “нового мислення” та балансу інтересів... Можна. Однак без Радянського Союзу всі країни, окрім Росії, утворені на теренах колишнього СРСР, поставлені, наче пішаки, на чорно-білій шахівниці глобалізації без права колинебудь вийти в королеви. Це теж, до речі, наслідок неадекватності горбачовської перебудови.

Один із виявів соціотехнологічної неадекватності – міфологізація перебудови, що зображувала її привабливий ідеальний образ, далекий від реалій. Усе руйнуючи на своєму шляху, перебудова вела, по суті, в котлован, тоді як її зображували так, начебто вона веде прямісінько до нової споруди. Перебудова руйнувала стару будову – фундамент нової споруди і сама ж поступово гинула під цими уламками, а її продовжували змальовувати революцію, не помітивши точку, після якої вона почала набувати рис контрреволюції. Словом, міфологія нав’язувала масовій свідомості образ перебудови, потрібний соціальному технологіві, ховаючи від неї істину.

Міфи створювалися свідомо і несвідомо всіма політичними учасниками перебудовного процесу. Цього вимагала політична й ідеологічна боротьба, яка, починаючи з 1989 року, переростала у прямий штурм влади. Його прикривали всілякими пропагандистськими масками, зокрема й міфологією.

Ми розглянемо переважно міфологію офіційної горбачовської пропаганди.

---

¹ *Грачев А.* Оковы тяжкие упали... // Московские новости. – 1992. – №3. – С.5.

2. Міфи перебудови як ідеологічне прикриття її неадекватності

Уже на початку 1987 року дослідники констатували факт загострення соціальної боротьби в суспільстві між “прогресивними силами оновлення” і “консервативними та бюрократичними силами гальмування”. А.Бутенко виокремлював у цій боротьбі чотири групи учасників: тих, хто підтримав рішення XXVII з’їзду КПРС та активно підключився до здійснення перебудови; тих, хто перебудову сприйняв, але практично підтримати її з різних причин не може; тих, хто зайняв позицію очікування, спостереження за боротьбою; і нарешті, тих, хто є противником перебудови, її гальмом¹.

С.Андреев звернув увагу на гальмівну роль середньої ланки управлінського апарату на виробництві, який в наслідок свого соціального становища “легко блокує всі спроби кардинальних народногосподарських перетворень, спрямованих саме на якісне поліпшення технологій і на демократизацію: упровадження госпрозрахунку, посилення ролі низових колективів і т.п.”² На думку Андреева, саме середня ланка управлінської системи СРСР уповільнила суспільний розвиток.

Але проти перебудовних змін виступали й деякі структури верхніх ешелонів влади. М.Горбачов у своєму інтерв’ю італійським газетам “Републіка” і “Стампа” заявив, що в 1987 році “ми помітили, хто виступає проти змін: партія і керівні ланки економічної структури”³. У виступі на зустрічі у Москві нобелівських лауреатів – вихідців з Росії (21 травня 1992 року) він конкретизував “групу опору”: сотні тисяч штатних пропагандистів, партійних теоретиків та ідеологів, які в тисячах дисертацій і

¹ Бутенко А. Перестройка и социальная борьба в обществе // Московские новости. – 1987. – №1. – С.12; Бутенко А. Синдром торможения // Неделя. – 1988. – №24. – С.2–3.

² Андреев С.Ю. Наше прошлое, настоящее и будущее: структура власти и задачи общества // Постигение: Социология. Социальная политика. Экологическая реформа. – М., 1989. – С.503.

³ Цит. за: Оников Л. Быстрее всех перестраивается флюгер // Правда. – 1992. – 14 апреля.

монографій давно і “остаточно” довели, що примирення з капіталістичним світом – “немислима річ”; працівники промисловості, яка на 80% пов’язана з обороною; великі групи вчених, котрі працювали на оборону; генералітет.

Т.Заславська теж відзначила тенденцію вихолощування визначальних ідей перебудови владними структурами економіки. “Так, працівники більшості міністерств, – писала вона, – уперто прагнуть утримати в своїх руках всю повноту влади над підприємствами. Число наведених підприємствами планових і розрахунково-аналітичних показників у 1988 році у низці випадків виявляється навіть більшим, аніж в попередні роки. Продовжує розширюватися звітність господарських організацій перед партійними та радянськими органами. Ідея повного господарського розрахунку і самофінансування підприємств підмінюється всепоглинальним “державним замовленням”, що являє собою іноформу того самого детального плану. За цих обставин не варто й говорити про вибір підприємствами економічно обґрунтованої номенклатури продукції, широкий розвиток господарсько-договірних відносин тощо.”¹ Вона зробила висновок про те, що проголошена концепція перебудови як соціальної революції поки що в життя не втілюється.

Дію гальма перебудови відчувала й масова свідомість. Ось чому опитування, проведене ІСД АН СРСР у 1987 році, виявило суперечливу картину. Оцінки респондентами перебігу перебудови розподілилися так: “йде успішно” – 16%, “повільно” – 31,4%, “взагалі не спостерігається” – 32,3%, не визначилися або зовсім не відповіли – 20,3%. Вістря оцінок масовою свідомістю “механізму гальмування” перебудови було спрямоване головним чином на посадових осіб, які не бажають брати на себе відповідальність за рішення актуальних питань (57%), виявляють байдужість і пасивність (47%), не позбулися формалізму, розриву між словом і ділом (42%), некомпетентні в справах перебудови (34%)².

¹ *Заславская Т.* О стратегии социального управления перестройкой // Иного не дано. – М., 1988. – С.9.

² *Иванов В.Н.* Наше социальное самочувствие // Аргументы и факты. – 1988. – №1.

Цей сегмент гальмування перебудови – управлінська бюрократія – міфологізував її як спробу Горбачова популістськи розв’язати назрілі проблеми країни.

На початку перебудови з’явилася особлива течія “неформалів” – 14–19-літньої молоді (групи, тусовки, клуби, об’єднання, навіть злочинні банди неповнолітніх). Вони створили свою субкультуру й міфологізували перебудову як необмежений простір свободи. За даними соціологічних спостережень, соціальний склад молодіжних неформальних груп (у масштабах середньостатистичного обласного центру) виявився приблизно таким: 41% становили учні середніх шкіл, 18% – учні ПТУ, 5% – середніх спеціальних навчальних закладів, 16% – студенти, 5% – робітники, по 2% – працівники торгівлі та охорони здоров’я¹.

Навесні, влітку та восени 1988 року в республіках почали виникати громадсько-політичні утворення (клуби, народні й національні рухи, фронти, організації, фонди тощо). Як правило, вони реєструвалися і заявляли свої програми під гаслом “на допомогу перебудові” або “на допомогу КПРС, що розпочала перебудову”. Але з часом більшість із них помітно переорієнтувалася, виступивши і проти перебудови (у горбачовському варіанті), і проти КПРС, і проти соціалістичного вибору. Ці сили міфологізували перебудову залежно від своїх політичних інтересів та цілей. Нерідко це була політична міфологія, що заперечувала всю практику соціалістичного будівництва.

Відбиваючи демагогічний аспект перебудови, міфи виконували дуже значну інструментальну роль щодо консолідації людей навколо певних ідей, активізації мас, перемагнічення їхньої свідомості, ідеологічного “промивання” мізків. Особливо енергійно експлуатувалися міфи під час тріумфу мітингової демократії. Помічено, що саме ідеологія мітингів демократів була найбільш міфологізованою. Вона забезпечувала гіпертрофовано-карикатурне упорядкування картини соціальної дійсності в СРСР, чим викликала агресивне ставлення до неї й провокувала мітинговий натовп на деструктивні дії.

---

¹ Шаповалов О., Молчанов М. “Неформал” у дзеркалі соціології // Ранок. – 1989. – №8. – С.2–4.

Загальна схема творення політичної міфології силами перебудови позначається “трикутником”: “знедолені” – “ворог” – “на краю прірви”, який розшифровувався стандартно: “ворог” експлуатує “знедолених”, поставивши їх над “прірвою” – падайте! Тому слід піднятися проти “ворога”¹. Кого ж брали за “ворога”? Спочатку командно-адміністративну систему і партократів, потім тоталітаризм, Сталіна, Леніна, КПРС і соціалізм. Наголосимо, що ця схема політичної міфології відбила динаміку ідеологічної діяльності переважно інтелігенції, яка виступила найбільшим міфотворцем. Спекулятивно нестійкий інтелігентський інтелект виразив через міфологію киплячу ненависть до системи, яка визнала інтелігенцію лише прошарком, а не соціальним класом і обмежила її інтелектуальну свободу.

Міфів, тиражованих горбачовською пропагандою, було чимало. Це, наприклад, твердження про те, що ініціатива перебудови належить партії (“партія почала перебудову”); що ідею перебудови висунув Горбачов; що рушійною силою перебудови виступає робітничий клас; що мета перебудови – “оновлення соціалізму”; що суттю перебудови є демократизація (“підключення народу до перебудови”); що перебудові немає альтернативи; що ринок – панацея від недугів суспільства, без неї СРСР не виживе і т.д.

Розглянемо їх за порядком.

Міф перший. Чи справді перебудову розпочала КПРС? Ні. Ініціатива перебудови безпосередньо самій партії не належить. Більше того, партію, як уже говорилося, було відсторонено від управління перебудовою. Щоб визнати протилежне, треба мати факти, які б засвідчили, що ідея перебудови своїми витокami сягає низових парторганізацій, тобто генерована колективним розумом рядових партійців. Якби цей розум дійсно зініціював перебудову, то саме його, а не чиясь інша ініціатива мала б бути підхоплена всією партією, схвалена Політбюро (за тодішньою схемою), а, можливо, й обговорена на загальнопартійній конференції, адже вона стосувалася кардинальної проблеми – зміни або уточнення соціального вибору, стратегічних магістралей розвитку радян-

---

¹ Давыдов Д., Розин М. Политическая мифология // Советская культура. – 1990. – 17 ноября.

ського суспільства. Ось що таке ініціатива партії, якби вона була нею явлена в тій ситуації.

Крім того, ініціатива знизу означала б, що перебудова розпочалася в трудових колективах, де й діяли парторганізації. Однак такого сценарію ініціативи не було. Вона йшла не знизу, а згори. “Перебудова в Радянському Союзі, – твердить один із її “архітекторів” та ідеологів О.Яковлев, – почалася в товщі правлячих партійних і державних структур, і вона могла заявити про себе тільки як ініціатива, спрямована на удосконалення соціалізму – на основі демократії, недогматичного прочитання марксизму-ленінізму, відновлення “істинної соціалістичної і комуністичної ідеї”¹.

Оскільки перебудова почалася з ініціативи правлячих структур, то до трудових колективів вона добиралася згори, добиралася складно, ніби зупиняючись перед прохідною. Характерною ознакою пошти центральної преси 1987–1988 років було те, що багато дописувачів не бачили перебудови в своїх колективах, на підприємствах: на їхню думку, вона відбувалася тільки на словах.

Отже, перебудову зніціювала і навіть розпочала не партія як така, а її політична верхівка. Однак що це за підрозділ? Звернімося, наприклад, до кількісних даних, наведених Л.Оніковим². До початку масового виходу з КПРС вона налічувала понад 19 млн осіб і мала такі структурні пропорції: рядова партійна маса – 18,7 млн осіб, члени керівних (виборних) органів, починаючи від сільських райкомів і закінчуючи ЦК партій союзних республік – 439 тис., секретарі тих же парткомів разом з їх штатним апаратом – 86 тис., члени і кандидати в члени ЦК – 477 тис. (після XXVII з’їзду), члени та кандидати в члени Політбюро і секретарі ЦК КПРС – 32 особи, штатний апарат ЦК КПРС – 1 383 особи (1990 рік). Всього у вищому ешелоні – 1 812 особи.

Яким же був розподіл влади між цими кількісно різними блоками партії? “Влада рядової маси, – зазначає Л.Оніков, – тобто 97,4% всіх членів КПРС у розробленні політичного курсу партії дорівнювала, по суті, нулю”. Практично такою ж нульовою була влада й у членів керівних партійних органів (2,3% від загальної чисельності КПРС). Разом це становить 99,7%. Залишається 0,3%.

¹ Яковлев А.Н. Горькая чаша. – Ярославль, 1994. – С.420.

² Оніков Л. Быстрее всех перестраивается флюгер // Правда. – 1992. – 14 апреля.

Але усередині цієї групи влада теж була розподілена. “Все, що вирішувалося в партії, – продовжує Оніков, – робилося тільки Політбюро і секретаріатом – всього 30–32 чоловіка і групою – не більше 15–20 осіб самої верхівки апарату – керівництва відділу оргпартроботи та загального відділу.” Ось де була сконцентрована влада в партії, яка діяла за сигналами цього центру в руках 45–55 осіб.

Так чи можна стверджувати, що перебудову розпочала партія? Ні, бо не було відповідного сигналу, команди згори. Коли ж команда поступила, тоді партія почала діяти в перебудованому ключі. Тому навіть самому Горбачову, який постійно у своїх виступах наголошував, що перебудову почала партія, не можна вірити, бо в цьому плані він виступав як “чистий” міфотворець. У виступі в Ленінграді в жовтні 1987 року він заявив: “Мені видається істотно важливим те, що партії вдалося в короткий строк створити багато в чому нову теоретичну, концептуальну систему, теорію і практику перебудови й прискорення, спираючись на яку ми будуємо свою внутрішню і міжнародну політику, яка враховує нові реальності”¹. Це і є прикладом типового горбачовського міфу, софістики й демагогії про головну роль партії в започаткуванні перебудови.

Міф другий. Він має свої варіанти. Варіант перший: Горбачов – автор ідеї перебудови. Цей варіант ще й досі сидить у деяких головах. Сам же Горбачов заперечував таку думку. В бесіді з журналістами газети “Уніта” він сказав: “Не можу погодитися з тим, що курс на оновлення соціалізму, як нерідко кажуть, пов’язаний персонально з іменем Горбачова. Це суперечило б істині. Формування нового курсу є вираженням того, що в радянському суспільстві та в радянському народі існувало й існує широке розуміння необхідності змін. Інакше кажучи, не було б Горбачова, був би хтось інший”². Генсек безпосередньо спирав становлення ідеї перебудови на кілька засад: 1) поступове визрівання у свідо-

¹ Партія революції – партія перестройки. Речь М.С. Горбачева // Правда. – 1987. – №287. – 14 октября.

² Ответы М.С. Горбачева на вопросы редакции газеты “Унига” // Советская Россия. – 1987. – №116. – 20 мая.

мості політичного керівництва думки про необхідність змін, яка так чи інакше фіксувалася навіть у рішеннях з'їздів та пленумів ЦК партії задовго до перебудови, хоча вона й не дістала практичного втілення; 2) підказка практики тим функціонерам, котрі перебували в середньому та нижньому ешелонах управління (секретарі обкомів, крайкомів, райкомів), формування в їхній свідомості переконання, що далі так жити та працювати не можна; 3) прорив у способі мислення, здійснений на квітневому пленумі ЦК КПРС (1985) оновленим керівництвом, що прийшло до керма партії й держави після смерті К.Черненко.

Проте Горбачов не говорив, коли саме ідея перебудови виникла в його голові. Виходить, вона формувалася у багатьох головах.

Однак є точки зору, які й без аргументів Горбачова піддають сумніву його піонерство в перебудовній справі. Наприклад, А.Баранов вважає, що горбачовська перебудова – шоста за рахунком, а перші п'ять охоплювали такі періоди: 1917–1920 роки, 1929–1955, 1956–кінець 1960-х, початок 1970-х–1985 рік¹. Отже, за цим уявленням Горбачов лише продовжив традицію.

За іншою точкою зору, справжнім ініціатором перебудови, автором її ідеї є академік А.Сахаров², котрий ще в 1975 році пропонував такі внутрішні зміни в СРСР: 1) поглиблення реформи 1966 року – повна економічна, виробнича, кадрова і соціальна самостійність підприємств; 2) часткова денационалізація всіх видів економічної й соціальної діяльності, за винятком важкої промисловості, транспорту, зв'язку; 3) повна амністія всіх політв'язнів; 4) закон про страйки; 5) серія законодавчих актів, що забезпечують реальну свободу совісті, поширення інформації; 6) законодавче забезпечення гласності та громадського контролю за прийняттям найважливіших рішень; 7) закон про вільний вибір місця проживання і роботи в межах країни; 8) законодавче забезпечення свободи виїзду із країни та повернення; 9) заборона всіх форм партійних і службових привілеїв, що не зумовлені безпосеред-

¹ Баранов А.В. Социология и перестройка // Постижение: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа. – М., 1989. – С.9.

² Буртин Ю. Незалежний портрет президента (передрук з “Независимой газетой”) // Панорама. – 1991. – 28 березня.

ньо необхідністю виконання службових обов'язків; 10) законодавче підтвердження права на відокремлення союзних республік, права на обговорення питання про відокремлення; 11) багатопартійна система; 12) валютна реформа – вільний обмін карбованця на інвалюту¹.

Слід сказати, що левову частку цих пропозицій Сахарова перебудова реалізувала.

Другий варіант другого міфу: Горбачов є ініціатором перебудовних реформ і водночас їх явною перешкодою, бо прагне здійснити перетворення в ракурсі соціалістичного вибору і потреб номенклатури. Словом, міф зображує Горбачова реакціонером і гальмом перебудови. Чию позицію він виражав? Позицію радикальних демократів, котрі боролися за рішучий поворот перебудови в бік ліберальних реформ.

Інші точки зору пов'язують перебудову не з М.Горбачовим, а, наприклад, з М.Хрущовим (“хрущовська відлига”, “хрущовські реформи”), з Л. Берією, або ж з Ю.Андроповим.

Щодо думки про Берію як попередника перебудови, то, за словами письменника М.Зеньковича, вона започаткована повістю “День Лазаря” Івана Щеголихіна², присвяченою долі інтелігенції в роки горбачовської перебудови. На основі архівних даних Щеголихін виявив, що певні висловлювання та починання Берії передували відповідним діям Хрущова і навіть Горбачова. Так, у 1953 році на Пленумі ЦК Берія запропонував ідею об'єднання двох Німеччин. Нормалізувати відносини з Югославією – теж його ідея. Пропонував розподіл влади між ЦК і Радою Міністрів: всі державні питання (промисловість, сільське господарство, внутрішня і зовнішня політика) вирішувати не в ЦК, а в Раді міністрів СРСР. Виявляється, що Берія першим заговорив про регіони при розкуркулюванні, про необхідність скорочення апарату держбезпеки й чистку його кадрів, скорочення фінансування військово-промислового комплексу, про припинення винесення на демонстрації портретів вождів і т.д.

¹ Сахаровский сборник. – М.: Книга. – 1991. – С.24–25.

² Щеголихин И. День Лазаря // Простор. – 1992. – №.2.

Сам же Зенькович одну з глав своєї книги “Маршали й генсеки” присвятив Л.Берії, назвавши її “Попередник перебудови?”¹. Проте в цьому питанні ще далі пішов журналіст О.Фролов², котрий хронологічно позначив “невідому перебудову”, розпочату, як він гадає, Берією: в проміжку між 5 березня 1953 року (день смерті Сталіна) і 25 червня того ж року (день арешту Берії) він розвинув надзвичайно бурхливу і специфічну ініціативну діяльність. Що саме здійснив Берія? Провів амністію, звільнивши із в’язниць велику групу “своїх людей”, розставив їх на ключові посади в МВС СРСР і республік, вивів з-під підпорядкування своєму міністерству будівельні главки, ГУЛАГи (за винятком таборів для особливо небезпечних державних злочинців), здійснив “департизацію” правоохоронних органів – вивів їх з-під контролю партії, розпочав реабілітацію (групи лікарів, маршала артилерії Яковлева, керівника Єврейського театру Міхоелса, наркома Шахуріна, командувача ВПС Новикова) тощо.

В усіх цих діях та починаннях Берії Фролов убачає ознаки “лібералізації”, “деполітизації”, “національного відродження”, “нового мислення” і т.п., щоправда, відзначає їх “подвійне дно”. Його й побачила партійно-державна верхівка, котра сприйняла поведінку Берії як небезпечну для себе і для держави.

Міф про ініціювання перебудови Ю.Андроповим. Російський економіст Т.Корягіна (до речі, під час перебудови спочатку активний демократ і прихильник Б.Єльцина, а згодом – його опонент і непримиренний критик) заявила, що у 1982 році вона входила до складу експертної групи, яка розробляла програму реформ з ініціативи Андропова. “Через два тижні після смерті Брежньєва, за рішенням Політбюро, – сказала Т.Корягіна, – було створено робочу групу, метою якої стало теоретичне розроблення економічної реформи розвитку приватного та кооперативного сектору в народному господарстві Радянського Союзу, з урахуванням досвіду країн – членів РЕВ. Діяти доводилося під грифом “таєм-

¹ Зенькович Н.А. Маршалы и генсеки. Интриги. Вражда. Заговоры. – Смоленск, 1999. – С.165–170.

² Фролов А. Неизвестная перестройка // Советская Россия. – 1992. – №55. – 11 апреля.

но”. Проіснувала ця група місяців десять. Під осінь 1983 року Юрій Володимирович почав уже дуже хворіти... Фактично всім почали керувати люди Черненка, які й розпустили нашу групу. До цього слід додати й таке. Ще за життя Андропова ми зрозуміли, що Юрію Володимировичу так і не вдалося переконати Політбюро в необхідності реформувати економічну систему країни. Наприклад, у травні 1983 року, коли наші перші розробки було подано до Політбюро, вони зазнали таких метаморфоз, що подальше завдання формулювалося вже як “розвиток індивідуальної й кооперативної праці”, замість попереднього формулювання: “розвиток приватного і кооперативного сектора в народному господарстві Радянського Союзу”¹.

За словами Корягіної, Андропов, обмірковуючи майбутні реформи, ставив завдання значно ширше й глибше, аніж його наступники. Перетворення мали бути двоступеневими – спочатку в економіці, але із збереженням державних структур, потім – в політичній системі.

Ці свідчення Корягіної можна було б беззастережно прийняти, якби сам Горбачов не нагадав про одну свою записку в Політбюро. “Ще влітку (1982 року – *В.Т., О.І.*), – писав він, – коли Брежнев був у відпустці, мною була підготовлена записка з питань економічної політики. Перш ніж відіслати в Крим, дав прочитати записку Юрію Володимировичу. Він вніс деякі правки і сказав, що підтримає пропозицію. Після цього я поговорив з Черненком, з помічниками Брежнева. Вони взяли мою записку, але справа далі не пішла. Незабаром до мене дійшли чутки, що дехто знову угледів у моїй пропозиції претензії Горбачова через комісію прибрати до своїх рук уряд”².

Зрештою, Горбачов переробив записку, і вона потрапила до рук Л.Брежнева, який розпорядився створити не комісію (“Я їх терпіти не можу – говорильня одна”, – казав він), а економічний відділ ЦК (його завідувачем призначили М.Рижкова).

¹ *Корягина Т.* Мы стали свидетелями антиперестройки. Беседа с О.Величко // Литературная Россия. – 1992. – №1–2. – С.2–3.

² *Горбачев М.* Андропов: Генеральный секретарь действует // Свободная мысль. – 1995. – №11. – С.17.

Звісно, Горбачов пише не про те, що оповіла Т.Корягіна. Однак чи не було в його записці, з якою ознайомився Андропов, якихось ідей, натяків на те, від чого міг відштовхнутися Андропов-генсек, розмірковуючи над програмою майбутніх реформ? Можливо, відповідь на це питання допомогла б у з'ясуванні авторства щодо генерування ідеї перебудови: Андропов чи Горбачов. З іншого боку, тексти публічних виступів Горбачова на початковому етапі перебудови не демонструють широкого розуміння ним перебудови як реформування всієї суспільної системи. До такого розуміння він ішов поступово, від виступу до виступу.

Крім свідчень Корягіної, є й інші відомості про андропівський проект перетворень у суспільстві та партії, спрямований на переведення народного господарства країни на інтенсивний шлях розвитку. Це, наприклад, не оприлюднена свого часу частина тексту виступу Ю.Андропова на червневому (1983 року) Пленумі ЦК КПРС, опублікована згодом Р.Косолаповим¹. У ньому йдеться про перетворення, які мали бути здійснені впродовж тривалого часу – приблизно за три п'ятирічки. Андропов виокремив п'ять найголовніших проблем: 1) забезпечення поєднання досягнень науково-технічної революції з соціалістичною системою господарства, пошук і впровадження найбільш дієвих способів стимулювання науково-технічного прогресу; 2) розвиток паливно-енергетичного комплексу й забезпечення оптимального використання всього науково-виробничого потенціалу країни; 3) розв'язання продовольчого питання; 4) різкий підйом виробництва предметів споживання; 5) створення сучасної сфери обслуговування.

Поза сумнівом, це були нагальні проблеми, розв'язання яких вимагало “перебудовних” змін в економіці та суспільстві, хоча терміна “перебудова” Андропов не вживав. На першому етапі перебудови їх прагнула розв'язати адміністрація Горбачова, отже в цій деталі можна вбачати момент наступності між проектом Андропова і перебудовою. Більше того, сам Андропов, мабуть, намічав Горбачова або своїм заступником або ж і наступником.

---

¹ Андроповский проект перестройки // Косолапов Р. Идеи разума и сердца. – М., 1996. – С.140–154.

За словами А.Вольського (помічника генсека Ю. Андропова), останній на тезах свого планованого (але нездійсненого через хворобу) виступу на грудневому (1983 року) Пленумі ЦК КПРС написав таке прохання до членів ЦК: “Товариші члени ЦК КПРС, з відомих вам причин я не можу в даний період брати активну участь у керівництві Політбюро і Секретаріатом ЦК КПРС. Вважаю за необхідне бути перед вами чесним: цей період може затягтися. У зв’язку з цим просив би Пленум ЦК розглянути питання і доручити ведення Політбюро і Секретаріату ЦК товаришеві Горбачову Михайлу Сергійовичу”¹. Це прохання, зауважує Вольський, не було доведене до відома членів ЦК. Як він вважає – за рішенням трійки членів Політбюро: Тихонова, Черненко й Устинова.

Одне слово, питання авторства щодо генерування ідеї перебудови вимагає більш детального дослідження схеми Сахаров – Андропов – Горбачов, тому міф про те, що “ідею перебудови висунув Горбачов”, залишається не спростованим, хоча й певною мірою сумнівним. Однак це питання має своє продовження і в іншому плані. Якби Андропов і трактував свою програму реформ як перебудову, то навряд чи він вносив би в це питання той соціал-демократичний зміст, що його вніс Горбачов. Як зазначила та сама Корягіна, основні напрями реформ продумувалися Андроповим з урахуванням досвіду не капіталістичних, а соціалістичних країн. Андропов виходив з ідеї утворення в СРСР дво-секторної економіки: головний сектор – державний, а допоміжний та альтернативний – приватно-кооперативний.

Горбачов же орієнтувався на капіталістичний Захід, прикриваючись словами про “нове бачення соціалізму” і сповідуючи ідею його багатокладності (змішаної економіки). Попереду він бачив соціал-демократичний шлях розвитку СРСР, який об’єктивно передбачав запровадження, спочатку досить замасковане, приватнокапіталістичної власності, відтворення класу приватних підприємців, банкірів, бізнесменів і т.п. за умов послаблення соціальної ролі робітничого класу. Отже, це була чистої води капі-

---

¹ Вольський А. “Смотреть открытыми глазами”...Беседа с А.Евсеевым // Неделя. – 1990. – №36. – С.7.

талізація соціалізму, хоча Горбачов спочатку її заперечував. “Ну, а які альтернативні концепції нам пропонуються?” – запитував він в своїй теоретичній статті “Соціалістична ідея і революційна перебудова”. І відповідав: “Їх немає як таких. Можна лише говорити про дві точки зору, які найбільш виразно звучать сьогодні. Це – зберегти командно-адміністративну систему, жорстке планування, командування не тільки в економіці, а й в культурі. Друга – яка ґрунтується на тому, що минулий шлях начебто повністю спростував вибір Жовтня, – пропонує капіталізацію суспільства. Чи можемо ми піти цими шляхами? Ні, ми їх відкидаємо. Аргументи з цього приводу відомі. Ми бачимо інший шлях, шлях, що веде до прогресу суспільства”¹.

Що ж це за “інший шлях”? Це – шлях соціал-демократії, побачений Горбачовим на Заході, шлях, що непомітно протягував в економічну систему СРСР, де приватнокапіталістична власність була давно ліквідована, цю саму приватну власність. Під якою маскою? Під маскою змішаної економіки, на основі якої, на його думку, мав би розквітнути “демократичний соціалізм”. “Інакше кажучи, ми повинні піти шляхом роздержавлення і виходу на змішану економіку, – говорив він на сесії Верховної Ради СРСР (вересень 1990 року) під час обговорення програм переходу до ринку, – в якій як рівноправні суб’єкти діятимуть державні й акціонерні підприємства, кооперативи і підприємства, що працюють на орендних засадах. Також у певних масштабах і приватні підприємства”².

Приватні підприємства, спільні підприємства (із західними інвесторами) – ось він, канал капіталізації, оскільки Закони СРСР “Про загальні засади підприємництва громадян в СРСР”, “Про основні засади роздержавлення і приватизації підприємств” та інші дозволяли найману працю без будь-яких обмежень і регламентацій. Зокрема і в приватному підприємстві, яке одразу ж ставало суто капіталістичним. Ухвалення Верховною Радою СРСР

¹ Горбачов М. Соціалістична ідея і революційна перебудова // Радянська Україна. – 1989. – №127. – 28 листопада.

² На путях к рыночной экономике. Выступление М.С.Горбачева на сессии Верховного Совета СССР // Труд. – 1990. – №215. – 18 сентября.

законів, що юридично відкривали й забезпечували шлях до капіталізму, означало не що інше, як пряме ігнорування нею соціалістичної природи радянського ладу, історичного досягнення державного соціалізму, який ліквідував приватнокапіталістичну власність, експлуататорські класи й утвердив соціалістичний вибір. Так, саме новий корпус народних депутатів законодавчо утверджував поворот правлячої горбачовської верхівки до капіталізму, і саме через цю діяльність цього корпусу вона вчиняла контрреволюційний переворот у системі суспільних відносин СРСР.

Говорячи у своїй теоретичній статті про безальтернативність перебудови й називаючи найбільш виразні точки зору на неї, Горбачов не назвав тієї, за якою період застою кваліфікувався не як історичний глухий кут, історична поразка соціалізму, а лише як гальмування темпів розвитку через непроведення вчасних реформ. Такі реформи не передбачали не капіталізацію соціалізму, а навпаки, його рух до вищої форми, але саме радянського, пролетарського типу. А все це вимагало розроблення концепції не перебудови, а добудови соціалізму в СРСР, що обґрунтовувала б його самоуправлінську – через трудові колективи – модель. Це мала бути принципово нова концепція радянського соціалізму, що враховувала б перипетії його побудови та історичні досягнення державного соціалізму, розкривала б подальші перспективи соціалістичного вибору, розвінчувала б міфи про те, що суспільна система в СРСР не піддатлива для реформування, а тільки для демонтажу, що перебудові немає альтернативи, що вона є єдиним чинником прискорення і т.д. Однак такої концепції справді не було запропоновано, хоча в пресі дехто й виступав з певними альтернативними думками, тому Горбачов мав рацію, говорячи про концептуальну безальтернативність перебудови. Суспільствознавці слухали його з відкритими ротами, виявляючи байдужість до того, що його концепція перебудови відкривала не той шлях, який вони захищали у своїх дисертаціях, вела суспільство до дезінтеграції, гострої ідеологічної боротьби, підставляла КПРС під удар праворадикалістських сил, що звинувачували її в антиісторичній діяльності, підривала навіть засади здорового глузду самих суспільствознавців.

Більше того, армія радянських суспільствознавців зазнала цілковитої теоретичної поразки й розсипалася, ніби просо з дірявого мішка, в різні боки. По ній стріляли насамперед Горбачов зі своїми ідеологами та теоретиками, але все-таки розгромила її, до того ж безжалісно та майстерно, демоліберальна радикальна публіцистика за кілька перебудовних років (1988–1991). З допомогою ЗМІ вона організувала таке потужне ідеологічне промивання людських мозків, що масовий догматичний суспільствознавець, котрий був або видавав себе там і тут марксистом, абсолютно розгубився і не знайшов у собі сміливості та теоретичної “сили” вступити в прямий дискурс як із вітчизняними демолібералами, демонаціоналістами, демосепаратистами, навіть з соціал-демократами горбачовцями, так і з західними теоретиками та ідеологами. Річ у тому, що ідеологічна бюрократія, майже повністю ізолювавши суспільствознавця від новітніх духовно-інтелектуальних досягнень Заходу і світу, літературних джерел, зробила його незнайком. Тим самим бюрократія ізолювала від творчої атмосфери й радянський марксизм, одним із джерел якого, що випливало з природи цього вчення, мала бути позитивна діалектична критика досягнень інтелектуальної культури, їх аналіз, синтез, переосмислення та інтеграція у свою систему, перетворила його на пусте критиканство, що відверто відкидало навіть раціональні зерна соціальних теорій.

Перші ж удари по офіційному “марксизму-ленінізму” в СРСР показали, що багато прихильників “наукового комунізму”, який розроблявся і викладався на ґрунті догматизованого державного соціалізму, цих ударів не витримують, бо не володіють здатністю самостійно мислити у межах і за межами марксистської доктрини. Тому вони масово й побігли від “наукового комунізму” – одні до “наукового лібералізму” чи “наукового націоналізму”, інші – до Бжезинського, а треті – до Фрідмена і т.д. Нерідко їм було однаково, куди бігти, бо з-під їхніх ніг гласність вибила опору.

Міф третій. Четвертого червня 1988 року на урочистих зборах, присвячених нагородженню міста Тольятті орденом Трудового Червоного Прапора, Є.Лігачов, активний “виконроб” перебудови на першому її етапі, сказав: “Головною рушійною силою перебудови виступає робітничий клас, як найбільш організова-

на, політично зріла, колективістська сила суспільства. Ідеї оновлення відповідають його корінним інтересам. Робітничий клас несе найбільше навантаження. Він першим в суспільстві переходить на госпрозрахунок, коли оплата праці, його добробут потрапляють в пряму залежність від заробленого. Робітники виявляють високий рівень активності в розвитку соціалістичної демократії, створюють ради трудових колективів, багато в чому визначають склад керівних кадрів, беручи безпосередньо участь у виборі керівників. Вони виявляють ініціативу колективної матеріальної відповідальності за зміцнення трудової та громадської дисципліни. Словом, робітничий клас без голосних слів, будучи день у день зайнятим реальними справами, ґрунтовно перебудує себе та інших на новий лад, заряджаючи оптимізмом та енергією”¹.

На зустрічі з колективом московської взуттєвої фабрики ім. Г.В.Муханова (27 липня 1988 року) М.Горбачов наголосив: “Робітничий клас – головна опора перебудови”².

Ці й подібні висловлювання високих функціонерів є не що інше, як нове тиражування міфу про гегемонізм робітничого класу в радянському суспільстві, тепер вже модельованого крізь призму перебудови. Зовсім не робітничий клас становив її рушійну силу, а насамперед вища номенклатура, а також інтелігенція, котра кинулася в перебудову, особливо в її мітингову частину, щоб досягти свободи (творчості, виїзду за межі країни, повернення тощо). Звичайно, Лігачов назвав деякі елементи механізму поступового втягування робітничого класу в перебудову, котра згодом (на своєму другому етапі) цей механізм перекреслила і перестала відповідати корінним інтересам робітничого класу. Чому? Тому, що він, по суті, не освоїв госпрозрахунок, не став володарем загальнонародної власності, не отримав економічної й політичної влади. Зробити це йому завадили ті самі реформатори разом із виробничою бюрократією. Перші, не довівши справу з госпрозрахунком до завершення, кинулися втягувати робітничий клас у

¹ Успех перестройки – в созидании // Известия. – 1988. – №158. – 6 июня.

² Посещение М.С. Горбачевым обувного объединения “Заря” // Там само. – 1988. – №210. – 28 июля.

ринок, а друга злякалася самостійності робітників, якої надавали їм госпрозрахунок, оренда, колективний підряд, ринок, і всілякими способами її не допускала, тим паче, що виробнича самостійність саме трудових колективів слабо закріплювалася в законодавчому порядку.

Робітничий клас тільки тоді міг би стати рушійною силою перебудови, коли б він в особі трудових колективів отримав право володіння загальнонародною власністю (заводами, фабриками тощо) і право найму адміністрації. Тільки за цих умов він би набув справжніх ознак гегемона, рушія перебудови та прогресу, гаранта соціалізму й цілісності Союзу, а також могильника бюрократії, що стала соціальним гальмом і руйнівником усього того, чого досягнув своєю тяжкою працею сам же робітничий клас разом з іншими трудящими СРСР. Такий робітничий клас-володар притягнув би до себе й інтелігенцію, без інтелекту і знань якої він не зміг би рентабельно володіти виробничими фондами. Не управляти, а володіти. Управляти мали найняті трудовим колективом (або ж свої) спеціалісти-менеджери. Це й мав би бути шлях історичного зживання бюрократії як особливої частини професіоналів-управлінців, поступового, мірою упровадження, в суспільстві вищої освіти та набуття її робітниками, розчинення цієї частини в новому робітничому класові, котрий усім би довів, що, будучи при владі, він є тим класом, який не панує (у тому розумінні, як панують бюрократія і буржуазія). Нарешті, це був би шлях руху до вищої форми соціалізму, зрозуміло, не як кампанія, а як соціально-історична стратегія. Безумовно, йти цим шляхом робітничий клас міг тільки під політичним керівництвом своєї партії – КПРС, котра мала насамперед сама звільнитися з полону своєї ж бюрократії.

Однак Горбачов цей шлях своєю концепцією перебудови не передбачав, а партія не примусила його це зробити. Якби таке трапилося, то перебудова мала б інший сценарій і сенс. Тоді додалося б відчуження робітничого класу від власності та влади, зростала б його соціальна, економічна і політична роль у суспільстві, представництво в державних і партійних структурах, він став би гарантією для розв'язання складних перебудовних завдань: упровадження й освоєння госпрозрахунку, соціалістичного рин-

ку, демократизації, збереження Союзу і т.д. Тоді, зрештою, і саму партію, котра сліпо пішла за Горбачовим у соціал-демократію, робітники не звинувачували б у політичній зраді їхніх інтересів і не кинули б її на побиття горбачовською та ельцинською бюрократією й антисоціалістичними силами.

Оскільки ж зрада все-таки відбулася, оскільки перебудова пішла врозріз з інтересами трудящих, то робітничий клас і КПРС розминулися. Партія пішла дорогою в небуття, а робітничий клас – у страйки та дезінтеграцію. У серпні 1991 року Політбюро ЦК КПРС, яке ні на що більше не було здатне, тільки й зафіксувало, що, “незважаючи на зацікавленість робітничого класу в проведенні назрілих економічних і політичних перетворень, за роки перебудови ще не вдалося подолати його фактичного відчуження від власності й влади. Зменшилось представництво робітників в державних і партійних структурах. На погіршення соціального самопочуття трудящих вплинули нестабільність у суспільстві, міжнаціональні конфлікти, зниження життєвого рівня, розгул злочинності, активізація тіньової економіки, послаблення порядку і дисципліни. Все це призвело до масових виступів трудящих на захист своїх життєвих інтересів”¹.

Це ж треба було комуністам так проводити перебудову, щоб самим трудящим, від імені яких вони весь час виступали, довелося захищати свої інтереси від тих же комуністів-перебудовників!

Отже, робітничий клас не те що не став рушійною силою перебудови, а й навіть не був продуктивно, конструктивно залучений до неї. А навіщо було його залучати? Такого робітничого класу смертельно боялася і боїться бюрократія – і політична, і виробнича, оскільки він дійсно перетворювався б на її могильника. Звівши клас капіталістів у могилу, робітничий клас отримував історичну можливість відправити туди й бюрократичний клас. Першим кроком на цьому шляху і мало б стати отримання трудовим колективом права наймати адміністрацію, тобто ставити управлінське чиновництво під свій контроль.

Навпаки, через закон про страйки, ініціатива ухвалення якого належить демократові С.Алексєєву, робітників та інших трудя-

¹ О позиции КПСС в рабочем движении // Правда. – 1991. – №191. – 10 августа.

сих було перетворено на деструктивну силу перебудови. Особливо це вдалося зробити стосовно такого загону робітничого класу, як шахтарі, які, починаючи з літа 1989 року, під керівництвом страйкомів прокотили по країні декілька страйкових хвиль, завдаючи удар за ударом по металургії, електростанціях, коксохімії та інших виробництвах.

Ось що писала про ці удари в Донецьку газета “Известия” від 26 березня 1991 року. “В Донецькій області сьогодні страйкують гірники 25 підприємств із 122 шахтоуправлінь. Хоча нинішня зима була м’якою і в січні–лютому шахтарі постачали теплові електростанції й коксохімічні заводи паливом і сировиною, все ж вугілля на склади майже не потрапляло, а йшло в основному “з коліс”. І все це тому, що порівняно з 1985 роком його добування впало майже на 20 мільйонів тонн.

З першого березня, коли почався страйк, ріденький потік вугілля й зовсім всух. На сьогодні до березневого плану не додано 1,3 мільйона тонн. Особливо великого удару по економіці завдають шахтарі виробничих об’єднань “Донецьквугілля” і “Червоноармійськвугілля”. Разом вони недодали близько мільйона тонн палива. На всіх металургійних комбінатах і заводах Донбасу доменні печі переведено на “тихий хід”. З останніх сил коксохіміки утримують у робочому режимі свої батареї, які, як відомо, працюють у неперервному циклі і в разі зупинки виходять з ладу, що погрожує збитками на десятки мільйонів карбованців.”¹

Страйки трудящих нарощували свою інтенсивність і частоту в 1990–1991 роках. Нерідко політичні та економічні вимоги страйкарів перемішувалися, інколи – поперемінно чергувалися. Коли ж шахтарі виступили проти парткомів, союзного уряду М.Рижкова, на підтримку Б.Єльцина, котрий протистояв Горбачову і вів ще радикальнішу лінію на розвал, то все це означало, що вони перетворилися на таранний інструмент для тих радикальних сил, що гуртувалися навколо Єльцина і йшли проти Союзу і соціалізму.

Міф четвертий: мета перебудови – оновлення соціалізму. Результати й наслідки перебудови, її крах – реальне спростування

---

¹ Переговори начаты – забастовки продолжаются // Известия. – 1991. – №72. – 26 марта.

цієї не раз декларованої Горбачовим мети. Йдеться передовсім про те, що соціалізм, навіть із деформаціями, принципово не можна поліпшувати й оновлювати капіталізмом, як це закортіло горбачовцям. Як початок вищої щодо капіталізму формації, соціалізм удосконалюється своїм власним розвитком, а не механічним насиченням елементами капіталізму, тобто капіталізацією. Більше того, ті риси та властивості, які він історично отримує від капіталізму, він поступово сам же і зживає або удосконалює, перетворює таким чином, що вони набувають нових якостей відповідно до природи соціалізму. Зрозуміло, соціалізм може також і запозичувати багато що з практики капіталізму, що у препарованому чи незмінному вигляді годиться і для нього. І в цьому немає нічого протиприродного, бо, за законами діалектики, капіталізм заперечується соціалізмом позитивно – через утримання у своєму змісті його прогресивних досягнень.

Горбачовці ж мислили оновлення соціалізму саме через його капіталізацію, через створення багатокладної економіки ¹, сподіваючись отримати в результаті щось конвергентно ціле. Однак крах їхнього задуму експериментально підтвердив небезпечність для соціалізму висунутої на Заході концепції конвергенції двох суспільних систем. Бо вона справді була спрямована на поглинання соціалізму капіталізмом. Перебудова – реальна спроба цієї конвергенції. Річ у тому, що ідея конвергенції все-таки стукнула в двері управлінської бюрократії СРСР, ученої еліти, особливо економічної, підказуючи, здавалося б, простий шлях пошуку стимулів поживлення соціалізму за рахунок досвіду капіталізму. Приваблював, зокрема, потенціал приватного інтересу та й висновок про те, що за умов існування на світовій арені капіталізму “чистого” соціалізму не може бути, навертав до цієї проблеми.

На таких засадах з’явилася економічна концепція виживання соціалізму, яка констатувала, що нетоварний соціалізм виродився в планову анархію, бюрократія зрослася з тіньовою економікою, трудові доходи сягнули мінімуму, темпи розвитку впали, господарська система віддалилася від споживача і почала розпа-

---

¹ Через багатокладність економіки – к ефективності виробництва. Встреча Президента ССРСР с арендаторами // Известия. – 1990. – 24 мая.

датися, політична влада продовжувала бездіяти й саботувати реформи, влада міністерств і відомств стала абсолютною. Чи має перспективу за таких умов соціалізм? Ні. Він виживе, якщо перейде до змішаної економіки, в основі якої лежить ідея свободи паралельного господарювання, якщо далі стане ринковим соціалізмом, за якого вільно конкурують всі форми власності, в тому числі й приватна, але домінує соціалістична, колективна. “Найкращим варіантом, – писав економіст С.Меньшиков, – є просування до змішаної економіки з перевагою колективних форм власності й до політичного плюралізму, тобто багатопартійної системи, котра була б гарантом від політичного загнівання так само, як вільна конкуренція між різними формами власності мала уберегти від загнівання економічного і соціального”¹.

Головне, на чому акцентувала увагу дана концепція, – те, щоб соціалізм не забороняв ніяких форм власності й господарювання, які виявили свою ефективність, життєдайність і працюють на нього. Однак при цьому необхідно тримати під постійним і неослабним контролем соціально допустимі межі нерівності доходів та найманої праці на приватних підприємствах і регулювати їх. У цьому полягало соціотехнологічне мистецтво підтримання балансу між суспільним, колективним і приватно-індивідуальним секторами в економіці та суспільстві на користь соціалістичного ладу. Тобто, зрештою, забезпечення соціальної справедливості й рівності.

Проте політично безвольний Горбачов як соціальний інженер належним для цього технологічним мистецтвом не володів. Тут на місці виявилися б лідери типу Сталіна, Рузвельта, Ерхарда, Піночета, оскільки ситуація постійно вимагала не лише підтримання відповідних структурних пропорцій в економіці, з огляду на форми власності, а й селекції в соціальній організації та структурі суспільства, де множилися б прошарки експлуататорів та експлуатованих. З іншого боку, виживання соціалізму за рахунок багатокладності, перетворення його на “неонепівський”, багатокладний соціалізм вимагало ґрунтового просування в теорії,

---

¹ Меньшиков С. Советская экономика: катастрофа или катарсис? – М., 1990. – С.7.

скажімо, в розробленні концепції соціалістичного ринку, механізмів його упровадження. Цього горбачовці не забезпечили і, до речі, не могли забезпечити, бо вони перейшли від конструктивістської до копіювальної історичної творчості під гаслом відмови від “винайдення велосипеда”. Не забезпечили вони й соціалістичної бази для політичного та ідеологічного плюралізму, збереження Союзу, відкритості суспільства тощо.

Отже, саме на шляхах конвергенції перебудова зазнала поразки – і теоретично, і практично. Б.Єльцин характеризував найфундаментальніший прорахунок Горбачова саме з цієї позиції, що правда, не вживаючи терміна “конвергенція”. “Він, – сказав Єльцин, – спробував поєднати неможливе: комунізм і ринок, власність народу з приватною власністю, багатопартійність з КПРС. Це – неприродні поєднання. Він же хотів досягти їх, і в цьому й полягала його головна стратегічна помилка”¹.

Ось чому, розуміючи саме так результати і наслідки перебудови, стратегічний прорахунок Горбачова, Єльцин беззастережно перейшов на позиції буржуазного лібералізму і, ставши Президентом Росії, розпочав курс прямого знищення соціалізму, придушення соціальних сил, що були його носіями і прихильниками (укази про департизацію, заборону діяльності КПРС і КП РРФСР та ін.).

Таким чином, Горбачов соціалізм не оновлював, прагнучи здійснити конвергенцію під назвою “гуманний, демократичний соціалізм”, а фактично копав йому яму. Оскільки і соціал-демократія як теоретична база горбачовщини, і приватизація, і відтворення класу приватних бізнесменів, і відсторонення КПРС від влади, і впровадження капіталістичного ринку, акціонування підприємств з метою перетворення директорів на замаскованих капіталістів, і створення кооперативів, які одразу ж почали стимулювати інфляцію й експлуатувати найману робочу силу, – все це практично вело далеко від соціалізму, бо позбавляло його основної опори – самокерованих трудових колективів, в яких сконцентровані трудящі, а бюрократія поставлена під контроль. Позбавляло соціалізм також і піднародної держави, яка мала обслуговувати й захищати цих трудящих.

¹ Борис Єльцин о Михайле Горбачеве // Известия. – 1991. – №301. – 20 декабря.

І ще один аспект четвертого міфу слід мати на увазі. Йдеться про “хитрощі” горбачовців у постанові мети перебудови, коли вони розвели її задекларований та практичний (фактичний) варіанти, декларували збереження соціалістичного вибору, оновлення соціалізму, а насправді ж практично стали на шлях капіталістичного вибору і прямої руйнації соціалізму. Запевняли, що реформу цін проведуть не за рахунок населення, а здійснили всупереч обіцяному, твердили, що перебудова виведе суспільство з кризи, а насправді вона ж завела його ще в глибші негаразди, і т.д.

Підвело горбачовців і те, що вони самі були переповнені ілюзіями й так ніколи їх і не позбавилися. І перебудову вони розпочинали на основі ілюзій, а не її концептуальних розробок. Ще в 1988 році дослідники відзначали, що “ясну концепцію оновленого соціалізму” містять у собі такі доповіді та промови Горбачова, як “Жовтень і перебудова: революція триває”, “Про хід виконання рішень XXVII з’їзду КПРС і завдання поглиблення перебудови”¹. Але ж це праці 1987–1988 років, отже, створення концепції перетворень запізнювалося, а без неї були неможливими й чіткі перебудовні цілі та наміри. До того ж виявилось, що перебіг перебудови примушував еволюціонувати саму її мету, і вже на другому етапі перетворень горбачовці опинилися в становищі, коли стихія перебудови потягла їх за собою.

Сам Горбачов пізніше таки зізнався щодо своїх початкових ілюзій. “Насамперед я маю сказати, – говорив він, – що ми розпочали справу реформ, виходячи з того, що існуючу соціально-політичну систему можна і слід поліпшити. Ми перебували під владою тих же ілюзій, що й наші попередники. Я маю на увазі і Хрушова, і Андропова”². Отже, йдеться про ілюзорні наміри першого періоду перебудови, але такими ж ілюзорними виявилися наміри й другого періоду – форсоване упровадження ринку, так само як і наміри третього періоду – зберегти Союз – теж залишилися тільки намірами. Однак якщо спочатку горбачовці вважали суспільну систему СРСР такою, що її можна поліпшити, то вже

¹ Дедков И., Лацис О. Путь выбран // Правда. – 1988. – №312. – 31 июля.

² Горбачев М. Оглянуться назад, чтобы посмотреть вперед // Свободная мысль. – 1995. – №3. – С.8.

на другому етапі перебудови вони змінили свою думку. Тепер вже цю систему належало не поліпшувати, а демонтувати, бо на засадах роздержавлення, приватизації та приватного підприємництва, ринку мала вирости нова суспільна система – копія західних суспільств. Демонтаж здійснювався різними способами і засобами, зокрема й за допомогою елементів хаосу – вулично-митингової демократії, розпаду усталених економічних зв'язків, страйків, “війни законів” тощо.

Міф п'ятий: суть перебудови – демократизація. Поза сумнівом, перебудова відкрила двері демократії, але біда в тому, що сама вона не збіглася зі своєю суттю. Гасло перебудови “Більше демократії, більше соціалізму!” було правильним, вчасним і змістовним. Однак дістала реалізацію тільки перша його частина, та й те у такий спосіб, що демократизація обернулася хаосом і розрухою, боротьбою і кривавими жертвами. В одних випадках перебудова дала надмірну свободу, в інших – її недодала. Одні соціальні верстви вона неймовірно підняла, інших – опустила, ще далі відтіснивши їх від власності та влади, звівши людське існування до рівня жебракування, фізичного виживання. Отже, внаслідок перебудови маси людей перестали бути вільними від тиску на них безробіття, голоду, злиднів. Більше того, перебудова дедалі наполегливіше вирулювала на шлях широких ножиць між декларованими й реально здійснюваними правами людини. Люди втрачали попередній рівень соціальної захищеності. Таким чином, соціалізму не більшало, а навпаки – істотно меншало.

За деклараціями “архітекторів перебудови” демократизація мала виконати широкий комплекс завдань: надати людині найширший вибір прав, зробити підприємства самостійними та самокерованими, забезпечити державі оптимальні форми правління, а суспільству – надійні правила спільної життєдіяльності. Гласність як засіб демократизації духовно-інтелектуальної сфери мала створити найширший простір для “духовного вибуху”¹: свободи думок, поглядів, дискусій, плюралізму ідеологій, світоглядів. Квінтесенцією демократизації мало стати реальне народовладдя: підключення народу до управління державою і виробницт-

¹ *Тощенко Ж.* Застой духа или механизм деформации массового сознания // *Известия*. – 1988. – №175. – 23 июня.

вом. І все це, як декларувалося, мало відбутися в межах соціалістичного вибору, і тому, здавалося б, з цієї причини до всього цього горбачовська пропаганда спочатку приписувала прикметник “соціалістичний”: соціалістичний плюралізм, соціалістична правова держава ¹, соціалістичне підприємство, соціалістичний ринок і т.д. Однак, як виявилось, ні про соціалістичний вибір, ні про соціалістичний ринок, ні про соціалістичну правову державу горбачовці не думали. Приплюсовуючи до всього прикметник “соціалістичний”, вони просто прикривали, маскували ним свою політику, залишаючи її певний час, мов дружину Цезаря, поза підозрою. “А по-іншому, – зізнався помічник М.Горбачова Г.Шахназаров, – усе це так просто не пройшло б, йому (Горбачову – *В.Т.,О.І.*) голову звернули б. Тоді, знаєте, була магія слів. Скажімо, слово “ринок” говорити було небезпечно, а “регульований ринок” – можливо. Коли говорили про “соціалістичну демократію”, це нікого не насторожувало, тому що про неї і при Сталіні говорили. А коли одного разу прозвучало слово “демократизація”, один член Політбюро одразу ж захвилювався: “Що це таке – у нас, виходить, немає демократії?” Тут на нього зашикали: “Та кинь ти! Значить, буде ще більше демократії...” – “Ну, не знаю, я б це зняв...” Так само й вираз “соціалістична правова держава” проскочив. Мовляв, якщо держава соціалістична – то хіба ми проти права? Та начебто ж ні...”²

Умонтававши в масову свідомість свої ідеологеми, горбачовці згодом вивели їх з-під грифу “соціалістичні”.

Звичайно, гласність багато що змінила в суспільстві, сприяючи йогі демократизації. Вона значною мірою ліквідувала “білі плями” історії СРСР, викликавши масовий інтерес до неї, хоча без перегинів і тут не обійшлося. “Ми так старанно заповнювали “білі плями” минулого, – зауважують історики Г.Бордюгов і В.Козлов, – що навіть не помітили, як в один прекрасний момент залишилися не лише без “білих плям”. А й без минулого взагалі”³.

¹ Социалистическое правовое государство: концепция и пути реализации. – М., 1990.

² Шахназаров Г. Власть произвола сильнее власти закона. Беседа с журналистом Л. Никитинским // Комсомольская правда. – 1992. – №211. – 11 ноября.

³ Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура. – М., 1992. – С.3–4.

Гласність висвітлювала ті питання, факти, події, які в доперестроєві часи замовчувалися або подавалися однобоко чи тенденційно. Вона повернула історії добре ім'я тих людей, що були репресовані й невинувато забуті, примусила відкрити архіви й оприлюднити масу документів, що розкривали історичну правду. Гласність розбудила суспільство від сплячки, розкрила очі на самого себе. Зрештою, вона показала справжнє обличчя радянської бюрократії, її консерватизм, догматизм, вичерпаність творчого потенціалу, але могутність влади. Якщо за К.Марксом бюрократія в інтересах класу, якому служить, привласнює державу; якщо за М.Вебером, вона раціонально управляє й універсально панує; якщо за М.Кроз'є вона блокує суспільство, то за критичними канонами гласності радянська бюрократія виглядала більш грізно – вона могла маніпулювати народами, суспільством, наче іграшками.

Звичайно, перебудова послабляла бюрократію, особливо апаратну в партії та відомствах, проте поспішний демонтаж всієї адміністративної системи управління, який здійснили горбачовці, занурив у кризу державу, яка, зрештою, так і не впоралася з управлінням суспільними процесами.

Демократизація суспільного життя нечувано розширила межі свобод індивіда. А якою мірою вона заторкнула владу Рад і виробництво?

Ради народних депутатів – багатофункціональна форма державної влади й самоуправління, покликана управляти всіма сферами соціального життя на підвладних їм територіях і розв'язувати всі проблеми в межах своєї компетенції. Ради забезпечували пропорційне представництво всіх верств населення, націй і народностей СРСР, а також широке представництво громадян, безпосередньо зайнятих на виробництві, в органах влади. Наприклад, у середині 1980-х років загалом по СРСР у Радах налічувалося понад 2 млн 300 тис. депутатів, на Україні – понад 500 тис, серед яких найбільшу частку (майже три чверті) становили робітники й колгоспники ¹.

---

¹ Шевченко В. Народовластие // Правда Украины. – 1985. – №31. – 6 февраля.

І все ж таки Ради певною мірою потрапили під п'яту командно-адміністративної системи, тому не змогли забезпечити дієвого механізму реалізації соціалістичного народовладдя. По-перше, їхні владні та самоуправлінські функції були значною мірою опосередковані виконавчим апаратом, котрий готував проекти рішень і, по суті, нав'язував їх депутатам. По-друге, Ради не мали надійної економічної бази, а їхні мізерні фінанси поповнювалися головним чином із держбюджету та доходів від місцевої торгівлі, а не від діяльності розташованих на підлеглий їм території виробництв, що управлялися за відомчою вертикаллю. З цієї причини відомства нерідко ігнорували або принижували радянську владу на місцях. По-третє, Ради не розпоряджалися власністю на своїй території. Все це значно послабляло їх, і вони перетворювалися на декоративне прикриття технології іншої влади – комітетів КПРС, якими тісно опікалися. За таких умов Радам не вдавалося повністю розкрити свій демократичний потенціал, хоча вони й довели свою життєздатність.

Тепер ми вже розуміємо, що у своїх відносинах з Радами та бюрократією КПРС припустилася стратегічного прорахунку, який став для неї смертельним. Зокрема, “одержавивши” Ради, вона віддала пальму першості не депутатам, а апарату їхніх Рад. А виростивши на засадах державної власності гігантський корпус чиновників-управлінців (“новий клас”) як свою опору в державі, на виробництві і на місцях та абсорбувавши його ледве не цілком у свої структури, своє “тіло”, вона тим самим виростила свого могильника. Саме найвища горбачовська номенклатура вела забюрокрачену партію через всілякі розколи до загибелі. І партія загинула (в цьому плані цілком закономірно), щойно перестала бути опорою для бюрократії. Не захищали її й Ради народних депутатів, повновладдя яких під егідою партії більше декларувалося, ніж здійснювалося в реальності. До речі, після загибелі партії Ради як органи державної влади теж загинули.

До ідеї повновладдя Рад, посилення їхньої ролі перебудовна демократизація примусила повернутися, коли постало питання про розмежування функцій партії й Рад. Але горбачовська верхівка повела цю справу так, що було завдано удару водночас по партії й по Радах. Скасування після XIX Всесоюзної партконференції

ренції галузевих відділів партійних комітетів усіх рівнів стрімко підірвало авторитет партії в місцевих структурах управління і відсторонило її від оперативного впливу на господарське життя суспільства тоді, коли Ради не мали досвіду, щоб управляти ним. Після такої диверсії горбачовців перебіг економічних і соціально-політичних процесів вже не міг бути підконтрольним партії, а сама вона, позбавлена звичної діяльності, почала відставати від динаміки змін у суспільстві, не знаходячи, по суті, в них належного місця для себе. Це був дійсно далеко спрямований нищівний удар з боку горбачовців.

Ускладнювала справу і “якість” багатьох новообраних депутатів, що потрапили до Рад після березневих виборів 1989 року за новим виборчим законом з вуличних мітингів, демонстрацій, де виявилось чимало звичайних демагогів і пустодзвонів. Голова Ленінградської Ради А.Собчак (теж депутат, теж не новачок на мітингах), котрий безпосередньо зіткнувся з такою категорією депутатів, так їх характеризував: “Значна частина нинішніх депутатів – люди випадкові. Вони – мітингового, вуличного гатунку. Необільшовики, готові тільки руйнувати й не здатні до будування. Та й не дуже вони уявляють, що ж треба будувати. Слабкість нинішнього депутатського корпусу ще й у тому, що ці обранці народу представляють в Радах тільки самих себе, а тому домовитися їм між собою надзвичайно важко. Всі вони так захоплено зайнялися фракційною боротьбою, начебто це не політика, а дрібне кухонне інтриганство”¹.

Згадаймо у цьому зв’язку своєрідний рекорд першої сесії міської Ради народних депутатів м. Києва (серпень–вересень 1990 року), якій вдалося витратити 41 день на вибори голови й заступника Київміськради та списати за цей час понад 3 тисяч сторінок стенограми².

Отже, КПРС від управління господарюванням відійшла, від опіки Рад – теж, проте нові Ради виявилися не готовими пере-

¹ Цит. за: *Потехина И.* Райвласть // Комсомольская правда. – 1990. – №216. – 20 сентября.

² *Шлома В.* В плену митинговой эйфории // Экономика и жизнь. – 1990. – №36 (сентябрь). – С.3.

брати цю функцію на себе, що потягло за собою розбалансування народного господарства та різні провали в ньому. Насувався територіальний хаос в економіці і такий же розвал споживчого ринку, коли території почали захищатися одна від одної (заборона вивозу продовольства, сировини, упровадження права покупок тільки за паспортами, місцевими талонами, купонами та ін.). Ситуація ускладнювалася груповим егоїзмом трудових колективів, бо підприємства – за Законом про державне підприємство (об'єднання) здобули самостійність і почали виходити із сфери впливу міністерств та відомств, частіше дбаючи не про випуск номенклатури продукції, а про підвищення цін на неї, щоб мати більший фонд зарплати. Наставала пора налагодження нових відносин між місцевою владою і підприємствами, для чого потрібен був час та умілі кадри.

Склалися сприятливі умови для підпорядкування Рад політичним противникам КПРС і соціалізму, перехоплення в неї соціальної ініціативи. Там, де Ради потрапляли під контроль радикальних національних демократів (Прибалтика, Галичина, Молдова, Азербайджан, Грузія та ін.), вони одразу ж спрямовували вістря своєї влади проти КПРС, її місцевих організацій, преси, прихильників і ставали на шлях консолідації націонал-сепаратистських сил.

Так ось що вчинив Горбачов: Ради з-під контролю КПРС вивів, але підпорядкував їх іншим політичним силам, зокрема й антирадянським, антисоціалістичним. Що ж до повновладдя Рад, під личиною якого обґрунтовувалася ідея розмежування їх з Компартією, то його Ради не здобули. А перехід до парламентаризму та інституту президентства ще більше обмежив простір їхньої влади: вони були з рештою витіснені за межі держави, яку привласнила президентська бюрократія, у сферу місцевого самоврядування, або ж розгромлені та скасовані, як у ельцинській Росії. Щоправда, трапилося усе це вже за межами перебудови, однак перші кроки, що призвели до катастрофи Рад, зробив Горбачов.

Демократизація, що послабила, а потім і зовсім ліквідувала Ради, мала ще один негативний наслідок. Вона з допомогою нового закону про вибори перетнула шлях до вищих представницьких органів влади людям фізичної праці, а також представникам

масової інтелігенції. Зокрема, після виборів у 1989 та 1990 роках до союзного і республіканських парламентів із числа робітників, колгоспників, лікарів, рядових інженерів потрапили одиниці.

Радикальні політичні сили теж виступили проти Рад, поширюючи ідеологію їхньої “нежиттєздатності”. Мовляв, Ради своє віджили, бо вони: 1) виявилися не пристосованими до управління державою, державними справами й загалом до управління; 2) як форма влади не піддаються принципу поділу на три “гілки” (законодавчу, виконавчу і судову); 3) не можуть бути самостійними владними суб’єктами, їх завжди має хтось опікати; 4) зумовлюють владну плутанину, бо так звана радянська матрешка (вертикаль Рад) створює на одній території кілька повновладних господарів; 5) порушують принцип наступності в плані передання від одного покоління депутатів до іншого напрацьованого досвіду та професіоналізму після чергових виборів ¹.

Що ж це за аргументи проти Рад? Як не дивно, але вони не стосуються суті Рад як форми народовладдя. Заторкують деякі аспекти їхньої діяльності та організації, одні з яких не набули належного розвитку, а інші – були спеціально заблоковані командно-адміністративною системою. Постає питання, про яке управління йдеться? Як відомо, держава застосовує пряме (за умови персональної відповідальності) та непряме (через постанови, закони, укази тощо) управління. Зрозуміло, що Ради як колективні представницькі різнорівневі органи, пристосовані саме до другої форми – опосередкованого управління, тому й немає сенсу протиставляти їм пряме та ще й персоніфіковане управління.

Ради не сумісні з принципом поділу влади? Це – нісенітниця, оскільки вони будуються саме за цим принципом. Хто буде заперечувати наявність у них (законодавчої) та виконавчої (виконкоми) влади? Судова влада і так відокремлена від Рад. Інша річ, що принцип поділу влади в системі радянської демократії не дістав належного розвитку та законодавчого закріплення. Ті ж негативи “радянської матрешки”, про які йшлося, – теж наслідок цієї обставини. А як же твердження про так звану нездатність Рад

---

¹ Рубцов В. І знову “декоративні” Ради? // Урядовий кур’єр. – 1994. – №88–89. – 9 червня.

бути самостійними суб'єктами влади, неминучість опіки над ними? Воно відбиває ту саму ситуацію – функціонування Рад за умов неналежного економічного та правового їх забезпечення. Усього цього й повинна була надавати Радам перебудова.

Поza сумнівом, у системі владних відносин держави Ради виявилися слабшими, аніж бюрократична командно-адміністративна система, яка, хоча й притиснула їх своїм каблуком, та все ж терпіла наявність їх у цій системі. Отож, демократизація, що була спрямована проти командно-адміністративних методів управління, мала підняти Ради, зробити їх справжніми органами народо-владдя і повновладдя. Слід було знімати всі бар'єри на шляху до цього, однак горбачовська демократизація пішла проти Рад. Чому? Тому, що і горбачовці, і радикальні підштовхувачі їх проводили її з позиції не соціалістичної, а буржуазно-демократичної концепції владарювання, яка передбачає поєднання влади державної бюрократії з елементами влади народу – через проголошення принципу юридичної рівності та соціального партнерства державної влади та представницької влади народу. При цьому народ проголошується сувереном і джерелом влади, більше того, в конституції навіть записується, що він здійснює державну владу через пряму й непряму демократію. Проте це – не радянська, а парламентаристська демократія.

Одна з істотних її ознак – визнання парламенту “фабрикою законів”, а не органом, котрий пропорційно представляє всі верстви й великі соціальні групи населення країни. Вважається, що працівниками цієї “фабрики” можуть бути лише спеціалісти-політики, котрі вміють “робити” закони (до речі, на користь тих, хто їх замовляє). Таким чином, політика і політична діяльність професіоналізуються. Так трудовий народ відлучається від політики та влади, а його так зване владарювання, деклароване конституцією, а насправді опосередковане корпораціями професіоналів-спеціалістів, стає фікцією. Тут і починаються виточки вчень про еліту й народ, видатну особу-героя і бидло. Звідси тягнуться і кампанії висміювання здатності кухарки управляти державою, що час від часу проводяться в ліберальній пресі.

Не вирішувала компанія перебудовної демократії й такого важливого для демократичного суспільства питання, як створення

механізму його захисту від свавілля державної бюрократії, уряду, президента, навіть парламенту, словом, захисту від влади. Як відомо, у розв'язанні цієї проблеми Захід пішов шляхом морального “дресирування” бюрократії та протиставлення їй стримувальних противаг: інституту самоврядування, незалежного суду, вільної преси, сили громадської думки тощо. І хоча, як показує досвід того ж Заходу, дане питання на зазначених засадах повністю не вирішується, проте горбачовці мало що зробили навіть у межах цього досвіду. Особливої уваги вимагало, зокрема, питання “дресирування” бюрократії в умінні служити не собі, а народові, країні, відповідати за власні прорахунки добровільною відставкою і т.п. Після себе горбачовці залишили таку хижацьку бюрократію, якої світ не бачив. Це ж вона й роздерла країну і створила в республіках грабіжницькі режими.

Навпаки, демократизація пішла тією самою дорогою ревізії, вихолощення та обмеження принципу народовладдя, якою йде демократія на Заході, коли бюрократія мистецьки використовує режим розмежованої влади, дроблячи систему владарювання на незалежні, відносно самостійні сфери – державне управління і самоуправління на місцях. Своєю чергою, система державного владарювання поділяється нею на три самостійні влади – законодавчу, виконавчу і судову. Декларований смисл цього поділу – перебирання влади різними суб'єктами з метою уникнення її концентрації в одних руках, що загрожує деспотизмом.

Нерідко принцип та інститут розділеної влади нинішні демократи-правники із захопленням подають як найвище досягнення демократії. Однак якої саме демократії, якого соціального типу? Якщо взяти буржуазну демократію, то для неї цей принцип – справді найвище досягнення, бо він робить можливим операцію дроблення всевладдя бюрократії, врівноваження корпоративної волі однієї частини такою ж волею іншої частини. Стосовно ж соціалістичного суспільства, яке проголошує і реалізує повновладдя народу, верховенство його волі в системі владарювання, цей принцип, у тому варіанті, в якому він застосовується в буржуазному демократичному суспільстві, – вчорашній день. Адже в цьому суспільстві він ділить владу не бюрократії, а народу, точніше функції цієї влади, тому соціалістичне суспільство не може

сліпо копіювати цей принцип. Крім того, для народу є важливим далеко не всякий поділ влади, а тільки такий, за якого в системі владарювання опертям для нього залишається той клас (класи), котрий здатний перетворювати державу на орган політичного управління суспільством в інтересах трудової більшості. Поза сумнівом, ним може бути лише робітничий клас, організований як на виробництві (в трудові колективи), так і в Радах (у свої фракції). Все це дає йому змогу визначати політику і соціальний характер держави й контролювати сферу професійної політичної діяльності, а також управлінської діяльності бюрократії.

Саме до такого результату й мала прямувати перебудовна демократія у сфері політики й влади, однак горбачовці та деморадикали спрямували її в інший бік. Представницькі органи влади заповнила різноякісна інтелігенція (мітингові письменники-крикуни, вчені, особливо дрібні, журналісти, партійні перевертні-комутанти*, націоналісти та ін.). Вона одразу ж засвідчила своє збочення від соціалізму.

Як же йшли справи з демократизацією на виробництві? За деклараціями горбачовців, тут вона мала забезпечити широку участь трудящих в управлінні підприємством через упровадження інституту виборності керівників усіх рівнів – від директора до керівника ділянки, ферми, ланки. Цей захід упроваджувався за постановою січневого (1987 року) Пленуму ЦК КПРС, але він був закріплений у Законі СРСР “Про державне підприємство (об’єднання)”. Звісно, запроваджувався “згори”.

Соціологічні дослідження тих часів показали, що цей демократичний захід – вибори керівників – зустріли в трудових колективах неоднозначно, бо, по суті, і самі керівники, і трудові колективи виявилися не підготовленими до нього (організаційно і психологічно). Директор на виробництві – елемент командно-адміністративної системи, і раптом належить його вибирати. За якими саме критеріями, за якими стандартами? Щоправда, питання це дискутувалося під час всенародного обговорення проекту закону про підприємство. За підсумками цього обговорення до проекту закону було внесено низку уточнень і доповнень: вибір керівників

---

* Термін Б.Олійника.

на конкурентній основі; керівники галузі можуть не погоджуватися з рішенням загальних зборів (конференції) трудового колективу і не затверджувати обраного кандидата на посаду керівника, після цього мають відбутися нові вибори тощо. Словом, несаможиттєвість трудового колективу передбачалася і тут.

За даними центру вивчення громадської думки ІСД АН СРСР, тільки 21% опитаних пов'язували демократію на виробництві з вибором керівників¹. Я.Капелюш виявив цікаву залежність: чим ближче група до управління виробництвом, тим менше в ній прихильників і, звісно, більше противників виборності керівників². Соціологи ВО "Алтайпресмаш" зафіксували низку проблем упродовження інституту виборності, серед яких найголовнішою була постійна ситуація "кота в мішку", оскільки трудовий колектив ніколи не мав повної інформації не те що про "чужих" претендентів на посаду директора заводу, а й про претендентів із свого середовища³.

Досвід вибирання керівних кадрів у Воронежі, за словами тодішнього директора машинобудівного заводу Г.Костіна, не дав жодного позитивного результату. І головна причина, на його думку, полягала в тому, що вибори відбувалися за різних рівнів компетентності тих, хто обирає, і тих, кого обирають. Одним словом, некомпетентними виявилися трудові колективи, бо у своєму середовищі вони мали багато людей, котрі й гадки не мали про те, чим повинен займатися і що повинен уміти директор заводу або об'єднання. Люди керувалися чутками, настроями. "Виникає питання, – зауважив Г.Костін, – а чи треба вибирати директора?" І відповідь: "Не треба і не можна. Директора, як і раніше, повинні вибирати ті органи, котрі здатні оцінити його компетентність як керівника. Свою думку про політичні якості керівника обов'язково повинні мати й партійні органи"⁴.

¹ Бритвин В.Г. Рабочие и служащие об управлении производством // Социологические исследования. – 1988. – №2. – С.42.

² Капелюш Я.С. Выборность руководителей: вчера и сегодня // Там само. – С.45.

³ Кулагин В.И. Директора рекомендует социолог // Там само. – 1988. – №4. – С.76.

⁴ Матонин В., Корецкий А. Право на позицию (Беседа с Г.Костиним) // Советская культура. – 1989. – 14 сентября.

Гальмом упровадження інституту виборності керівних кадрів виявилися не тільки самі керівники та некомпетентні трудові колективи, а й груповий егоїзм. Чимало колективів розколювалися на групи, кожна з яких прагнула провести на посаду директора свого кандидата. Конфронтація між групами затягувала виборний процес, що негативно позначалося на результатах виробництва. Була й інша лінія конфронтації: трудовий колектив – главк, міністерство. Словом, демократизація економіки в цьому напрямі не дала позитивного ефекту і поступово згасла, а акціонування підприємств надало їй інших сценаріїв і смислів.

Не закріпилася демократія на виробництві й у формі переходу до управління за принципом “один член трудового колективу – один голос”, тобто делегування певної частини повноважень адміністрації радам трудових колективів, оскільки це породило складні проблеми для політики розвитку підприємств: домінування короткострокових інтересів та рішень над довгостроковими, небажання радикального оновлення асортименту продукції, технічного переозброєння підприємств, перебільшені турботи про підвищення зарплати тощо ¹.

Отже, демократизація виробництва за сценаріями горбачовців не принесла сподіваних результатів, залишившись, як і багато інших починань, незавершеною. Вона внесла багато плутанини в економічні, виробничі структури, підключивши до процесу прийняття відповідальних рішень численні групи некомпетентних і, по суті, безвідповідальних людей. У такий спосіб, як її упроваджували, – а це була типова кампанійщина, – вона не могла мати успіху. Єдине, чому вона сприяла, так це послаблення порядку на виробництві та кооперативних зв'язків між виробниками, коли з'явилося багато господарників, а ще більше всіляких посередників, котрі добре зрозуміли одне: в ситуації наростання хаосу можна вчиняти будь-що. До того ж безкарно. Завдяки такій квазідемократії відбувався поворот багатьох господарників до “тіньової” економіки.

Міф шостий: перебудові немає альтернативи. Некоректність цієї тези очевидна, бо в суспільстві, де діють різні соціальні сили,

---

¹ *Славич-Приступа А.* Эффективна ли такая “демократизация экономики”? // Литературная газета. – 1989. – №48. – 29 января.

завжди є альтернативи руху вперед. Залежно від того, яка сила домінує чи перемагає, вона й прагне підштовхнути його розвиток у бажаному для себе напрямі. Зрозуміло, категоричним висловлюванням про безальтернативність перебудови горбачовські ідеологи прагнули наголосити факт необхідності, незаперечності та винятковості розпочатого ними епохального дійства. Однак реально перебудова мала альтернативу, що припускала кілька варіантів.

Найперший з них – розвиток суспільства в межах того ж державного соціалізму, але з деяким косметичним ремонтом. Це визнав і сам Горбачов, коли влітку 1996 року в Голландії його запитали журналісти, як довго проіснувала б стара система, якби не його діяльність. “Довго, – відповів Горбачов, – і поліпшувалася б, особливо зі мною на чолі. Я міг би спокійно залишатися Генеральним секретарем до двохтисячного року”¹. Звісно, довелося б тоді Горбачову розв’язувати багато проблем у межах концепції інтенсифікації економіки та удосконалення соціалізму, піднесення добробуту народу, боротьби за мир, зміцнення соціалістичного табору і т.д. Головно використовувався б старий теоретичний багаж концепції розвиненого соціалізму.

Другий варіант – добудова соціалізму, надання йому більш досконалої соціальної форми на основі виконання невиконаних або незавершених завдань Жовтня. Це означало б перехід від державного до народного, самоуправлінського соціалізму, однак він не міг бути здійснений без прориву в теорії. На жаль, дрімучий догматизм та ідеологічна заангажованість масового радянського суспільствознавця, придавленість контролем над його мисленням, прихована орієнтація академічної еліти не на соціалістичний, а на капіталістичний спосіб історичної творчості, підміна наукової теорії соціал-демократичним теоретизуванням самого Горбачова – все це завадило правильному баченню спеціалістами нової моделі радянського соціалізму, яка стояла на порозі дня, її теоретичному розробленню, обґрунтуванню шляхів переходу до неї. Далось взнаки те, що в радянському суспільствознавстві панувало тоді не самостійно творче, а інструктивне, дог-

¹ *Меньшиков С.* “Спасибо, Михаил Сергеевич, накушались” // Правда. – 1995. – 7 июня.

матичне мислення номенклатурної бюрократії, в межах якого функціонувало суспільствознавство, і вихід за ці межі для нього був закритий.

Яким же мав бути цей прорив теорії? Якщо взяти його вузлові моменти, то, на наш погляд, має йтися про такі: 1) узагальнення радянського і світового досвіду соціалістичного будівництва; 2) створення концепції нової, вищої моделі соціалізму в СРСР, обґрунтування шляхів і способів її конструювання; 3) розроблення концепції нової ролі трудового колективу в радянському суспільстві як головного виробника, базової (разом із сім'єю) соціальної клітини суспільства, володаря народної власності, суб'єкта влади трудящих і політики; 4) створення інших концепцій і теорій: соціалістичної правової держави, соціалістичного громадянського суспільства, соціалістичного ринку, активізації особи, зживання бюрократії тощо. А загалом цей прорив у теорії мав дати наукову концепцію забезпечення перемоги соціалізму на земній кулі. Після того як соціалізм переміг у світовій війні, перед ним розкривалися перспективи стати світовою суспільною системою.

Кілька підвалин, доведених історичним досвідом побудови й захисту соціалізму, мали лежати в підґрунті концепції його вищої форми: суспільна власність на основні засоби виробництва, трудовий колектив, влада трудящих, свобода особи, піднародна держава, керівна політична роль КПРС, комуністична перспектива.

Третій альтернативний варіант – ліберальний капіталізм із перспективою соціалізованої буржуазної держави сучасного західного типу. База реалізації цього варіанта: законодавче упровадження приватнокапіталістичної власності, приватного бізнесу, підприємництва, найманої праці, приватизація, створення інфраструктури капіталістичної моделі ринку. Носій даної перспективи – антисоціалістичні сили, викликані до життя неадекватним перебудовним реформуванням. Цей варіант передбачав величезні соціально-економічні руйнування.

Отже, разом із горбачовським варіантом перебудови маємо чотири варіанти, три з яких становили можливу протилежність горбачовській перебудові доти, доки відбувалася реалізація цього варіанта. Носієм першого із цих трьох варіантів виступали аморфні сили, яких у перебудовний період було названо “консерваторами”, “партократією”, “правими”, “апаратниками”, “силами

застою” тощо. Вони довго мовчки витримували удар “по штабах”, весь тиск спрямованої проти них перебудови, але ж, по суті, пальцем не поворухнули, щоб припинити горбачовські руйнування, а самого Горбачова закликати до відповідальності. Тривале сидіння “в окопах” не гарантувало їм звичного для них варіанта розвитку радянського суспільства, однак можливість повернення до цього варіанта залишалася до серпневого “путчу” 1991 року. Поразка “гекачепістів” означала кінець даного альтернативного шляху. Вона ж засвідчила, що “консервативні” сили, будучи досить могутніми, так і не зуміли об’єднатися, перегрупуватися, а програму, яку вони запропонували у серпневі дні, спантеличене перебудовною міфологією суспільство не зрозуміло і не сприйняло.

Другий варіант не мав реальної політичної опори, не був розроблений і теоретично. Його бачив дехто з інтелектуалів, котрі виступали за оновлений соціалізм не в горбачовському варіанті та проведення реформ в інтересах трудящих, а не необуржуазії, що народжувалася. Дехто з них друкував окремі статті ¹, в яких критикувався руйнівний характер перебудови, її теоретична обмеженість, замаскована спрямованість на реставрацію капіталізму тощо. Однак цих випадкових голосів у загальному перебудовному хорі ніхто не почув, а цілісної концепції нового соціалізму як альтернативи теоретичним потугам горбачовців ніхто не запропонував. Очевидно, цей варіант теоретизування ще чекає своїх розробників.

Отже, теза горбачовців про безальтернативність перебудови була звичайнісіньким міфом, за допомогою якого, як і інших міфів, вони її захищали, створюючи привабливий образ, маніпулюючи свідомістю людей. Треба сказати, що на перших етапах перебудови ніхто ніякої альтернативи не бачив. Усі без винятку верстви населення сприйняли її із захопленням та великими сподіваннями. Можливо, поставили під сумнів перебудову тільки ті

---

¹ Логика разрушения // Советская Россия. – 1991. – №60. – 21 марта; Бакунин В. Перестройка или реставрация // Правда. – 1990. – №304. – 31 октября; Крючков Г. Что замышляют новоявленные пророки? // Правда. – 1991. – №. – 26 февраля; Витренко Н. Коммунистическая идея. Не рано ли отпевать? // Правда Украины. – 1991. – №111. – 8 июня.

партпрацівники, котрі інтуїтивно відчували Горбачова не “своїм” по духу. Реальну ж альтернативу перебудові почали створювати деморадикальні, антисоціалістичні сили, котрі спершу відверто проголошували Горбачова гальмом перебудови (в їхньому розумінні), а згодом відверто говорили про необхідність повернення до капіталізму. Це вже було на третьому етапі перебудови, коли й народ зневірився в ній, оскільки вона спустошила прилавки, заперечила те, що він тривалий час будував. Народ теж ставав опозиціонером горбачовської перебудови.

Сама ж перебудова як соціальна експерименталістика, як “революція згори” – технологічно неоднорідний процес. Розглянемо далі її технологічні етапи.

3. Технологічні етапи перебудови

Спершу зауважимо, що термін “перебудова” поки що не набув значення наукового поняття, оскільки саму перебудову наука, по суті, не вивчала. Найчастіше цим терміном послуговуються для позначення того періоду невдалих реформ у Радянському Союзі, які прагнув здійснити М.Горбачов, претендуючи на лаври “великого реформатора”. Однак потреба у вивченні перебудови вже нагадує про себе, бо сучасне українське суспільство стикається з ідентифікаційними проблемами, що вимагають також і ретроспективного аналізу.

Якщо проглянути тексти доповідей, виступів Горбачова, його бесід із людьми в перші роки перебудови, то в них цього терміна як самостійно вживаного ми не зустрічаємо. Термін пройшов певну історію становлення. До Горбачова він вживався у словосполученні “перебудова господарського механізму”, тобто в конкретному, вузькому значенні. Це словосполучення належало, зокрема, до лексики XXV з’їзду КПРС (1976). “Тепер, – говорив у звітній доповіді ЦК Л.Брежнев, – коли нагромаджено чималий досвід, коли краще позначилися напрями, по яких треба йти вперед, ми можемо говорити і повинні прискорювати перебудову господарського механізму. Таке загальне завдання”¹.

¹ Матеріали XXV з’їзду КПРС. – К., 1976. – С.65–66.

Немає терміна “перебудова” як самостійного поняття ні в матеріалах позачергового Пленуму ЦК КПРС (11 березня 1985 року), де Горбачова було обрано Генеральним секретарем ¹, ні в матеріалах квітневого (1985 року) Пленуму ЦК КПРС, який прийнято вважати таким, що започаткував перебудову ², ні в матеріалах XXVII з’їзду партії ³. В цих документах він зафіксований у різних словосполученнях: “перебудова господарського механізму”, “структурна перебудова економіки”, “перебудова інвестиційної політики” та ін.

Однак подальші публічні виступи М.Горбачова, в яких він прагнув розтлумачити своє розуміння перебудови, свідчать, що він ішов шляхом розширення змісту цього поняття і вилучення його як терміна із словосполучень. Уже в промові на нараді активу Хабаровської крайової парторганізації 31 липня 1986 року він вжив слово “перебудова” як самостійний термін. “Перебудову ми будемо, як то кажуть, робити на марші, в ході активного розв’язання економічних і соціальних питань”. “Нинішня перебудова охоплює не лише економіку, але й усі інші сторони суспільного життя: соціальні відносини, політичну систему, духовно-ідеологічну сферу, стиль і методи роботи партії, усіх наших кадрів. Перебудова – містке слово. Я б поставив знак рівності між словами “перебудова” і “революція”. Наші перетворення, реформи, намічені в рішеннях квітневого Пленуму Центрального Комітету партії і XXVII з’їзду КПРС, – це справжня революція в усій системі відносин у суспільстві, в умах і серцях людей, психології й розумінні сучасного періоду, і, насамперед, завдань, породжених науково-технічним прогресом” ⁴.

¹ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС. 11 березня 1985 року. – К., 1985.

² Матеріали Пленуму Центрального комітету КПРС. 23 квітня 1985 р. – К., 1985. – С.11.

³ Матеріали XXVII з’їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. – К., 1986. – С.25.

⁴ Перебудова невідкладна. Вона стосується всіх і в усьому // Збірник матеріалів про поїздку М.С.Горбачова на Далекий Схід 25–31 липня 1986 року. – К., 1986. – С.35–36.

Слова Горбачова про перебудову діяли на людей, як солодкий хмільний напій. Ніхто не звернув уваги на намір Горбачова “робити перебудову на марші” й не запитав у нього, що б це означало. А означало воно те, що Генсек збирався проводити перебудову значною мірою навмання, методом Господа Бога, котрий, як ми вже згадували, спочатку творив, а потім придивлявся до створеного – що витворилося? Для біблійської легенди таке можливе, а для суспільства – заборонений прийом. Ніхто цього не помітив – ні в народі, ні в ЦК, ні в Політбюро, ні в АН СРСР! А це, до речі, був перший сигнал небезпеки для суспільства з боку соціального технолога, котрий планував братися за перебудову суспільства наосліп, імпульсивно, в ході її здійснення. Мав рацію академік В.Афанасьєв, спеціаліст у галузі соціального управління, коли на початку 1990-х років відзначав, що правляча еліта не має належного багажу сучасних управлінських знань, і це одна з причин системної кризи суспільства ¹.

У доповіді до 70-тиріччя Жовтневої соціалістичної революції “Жовтень і перебудова: революція продовжується. 1917–1987” Горбачов вже дав розгорнуте визначення перебудови в широкому суспільно-політичному та історичному контексті як соціальної революції, що продовжує Жовтень 1917 року і забезпечує оновлення соціалізму та уточнення соціалістичного вибору. “Перебудова, – наголошував доповідач, – не тільки звільнення від застійності та консерватизму попереднього періоду, виправлення допущених помилок, а й подолання історично обмежених рис суспільної організації і методів роботи, які зжили себе. Це надання соціалізму найсучасніших форм, які відповідають умовам і потребам науково-технічної революції, інтелектуальному прогресові радянського суспільства. Це порівняно тривалий процес революційного оновлення суспільства, який має свою логіку і етапи”. “Мета перебудови – теоретично і практично повністю відновити ленінську концепцію соціалізму, в якій незаперечний пріоритет – за людиною праці з її ідеалами, інтересами, за гуманістичними цінностями в економіці, соціальних і політичних від-

---

¹ Главный редактор “Правды” был крупным ученым. Посвящается памяти Виктора Григорьевича Афанасьева // Правда. – 2003. - №22. – 26 февраля.

носінах, культури”. “Дві ключові проблеми розвитку суспільства визначають долю перебудови. Це – демократизація всього суспільного життя і радикальна економічна реформа”¹.

Нарешті, в промові на Пленумі ЦК КПРС 18 лютого 1988 року Горбачов дав ідеологічне і філософське обґрунтування перебудови як особливої політики та особливого етапу розвитку радянського суспільства, соціалістичного будівництва, підвівши під неї ідеологію “революційного оновлення соціалізму”².

Отже, у 1987–1988 роках термін “перебудова” остаточно закріпився як окреме, самостійне поняття, що мало широкий зміст і функціонально застосовувалося для відображення перетворень всієї економіки, суспільної системи й моделі соціалізму в СРСР. Це був другий сигнал небезпеки для суспільства з боку реформатора, який означав, що реформатор у думках вже переходить від почастинної до голістської соціальної технології та інженерії. Знову ніхто цього сигналу не помітив, перебудовна ейфорія заповонила душі й голови. Не запитали навіть про трактування перебудови як революції, знаючи, у який спосіб відбулися Лютнева і Жовтнева революції в Росії. Хіба справді треба було революційно “шуміти”, мітингувати й навіть братися за зброю, як у далекому сімнадцятому, щоб здійснити перебудову, чи, можливо, слід було спершу виходити з концепції, програми, плану, з реалій, досвіду, досягнень і викликів часу? За таких умов революція була вже непотрібною, потрібні були почастинні, послідовні, зважені реформи, обґрунтовані теоретично і забезпечені технологічно, а маси мали б бути залучені до перебудови не через мітингову стихію і страйки, а через виробництво, трудові колективи. Однак ідеологічний наголос ставили саме на революційному аспекті перебудови.

За деклараціями Горбачова та його команди, перебудова – це: 1) соціальна революція, що є продовженням Жовтневої революції; 2) кардинальне переконструювання економічної, політичної, со-

¹ Горбачов М.С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. 1917–1987. – К., 1987. – С.30–31.

² Горбачев М.С. Революционной перестройке – идеологию обновления. Речь на Пленуме ЦК КПСС 18 февраля 1988 года. – М., 1988. – С.3–45.

ціальної й духовної систем суспільства, тобто, зрештою, всього суспільства, яке внаслідок перетворень має набути нової якості й прискорити власний розвиток (що таке нова якість суспільства – зміст цього терміна тривалий час не розшифровувався, і лише в 1990 році Горбачов заговорив про нові форми життя, що надають нову якість суспільству); 3) новий етап розвитку радянського суспільства; 4) особливі політика, ідеологія, стан масової свідомості та духовно-інтелектуального потенціалу суспільства, що забезпечують світовий рівень життя населення.

Інші “архітектори” перебудови вносили в цей загальний образ реформаторського дійства лише деякі доповнення й уточнення. Наприклад, за В.Медведевим, перебудова – це реформаційна революція, здійснювана демократичними засобами ¹, за О.Яковлевим, перебудова – величезний соціальний експеримент, наслідки якого не передбачувані, бо перетворення виходять за межі попередньо планованих результатів ².

З таким змістом поняття “перебудова” “прив’язало” до себе низку інших понять: прискорення (сформувалося раніше), гласність, демократизація, застій (епоха застою), деформації соціалізму, механізм гальмування, адміністративна (командно-адміністративна) система, нове мислення, госпрозрахунок, самоокупність, самофінансування, революційний процес оновлення соціалізму, демократичний соціалізм, соціалістичний плюралізм, правова держава, громадянське суспільство, архітектори перебудови, неформали, регульований ринок, оренда, суверенітет, багатопартійність, народний фронт, загальнолюдські цінності та ін. Всі вони утворили лексику перебудови.

Зазначимо, що у своїх виступах, промовах, доповідях, бесідах Горбачов продовжував і далі уточнювати й розширювати поняття перебудови, наголошуючи тезу “перебудові немає альтернативи”. Але слід ще раз нагадати, що зазначене публічне тлумачення Горбачовим перебудови стосується головним чином першого її етапу. Другий же етап став реальним запереченням першого, а

¹ *Медведев В.А.* Идеология и правда. Слово перед XXУШ съездом КПСС // Правда. – 1990. – №180. – 29 июня.

² Пресс-конференция А. Н. Яковлева // Там само. – 1989. – 17 ноября.

тому й зміст поняття “перебудова” змінився. Крім того, перебудова мала латентний бік, який Горбачов тримав “в умі”, але неухильно і послідовно втілював в життя через прийняття відповідних політичних рішень. У їхній зміст він вкладав соціал-демократичний смисл (у традиціях західної соціал-демократії), але прикривав його соціалістичною фразеологією. Лише на другому етапі перебудови, коли перехід до ринку став практичною політикою, приховане вплигло на поверхню: всі побачили, що Горбачов орієнтує перебудову явно в західному напрямі – до капіталізму, бо не вмонтує в систему соціалізму ринок, а, навпаки, руйнує систему, щоб пристосувати її до західного ринку. Отож, припасувати їх одне до одного – проблема передовсім теоретична. Але ж західний ринок – це ринок капіталістичний, тих же, хто на це вказував, горбачовці критикували за догматизм і острах “поступатися принципами”.

Однак, тут, нарешті, слід перейти до аналізу перебудови поетапно, до того ж з урахуванням виокремлення цих етапів та характеристики їх самим Горбачовим. Але спершу встановимо хронологічні межі перебудови, оскільки вона залишилися не закінченим, перерваним, зупиненим процесом. За задумом, за метою та завданнями перебудова мала стати не короткочасною кампанією, а глибоко ешелонованою в часі масовою соціальною дією, тривалою історичною смугою в розвитку радянського суспільства. Задум не збігся з реальністю: перебудова породила сили, котрі припинили її достроково, значно раніше, аніж вона вичерпала свій потенціал.

Хронологічно перебудова охоплює такий період: квітень 1985 – грудень 1991 року, коли Горбачов пішов у відставку (24 грудня). З точки зору соціотехнологічного підходу, зокрема, з огляду на застосування технологій, вона мала два етапи: етап перетворень на основі почастинних технологій та інженерій (1985–1989) та етап застосування переважно голістських технологій та інженерій (1990–1991). Цей поділ не збігається з тим, що його здійснив Горбачов, виділивши у перебудові інших два етапи: 1985–1988 роки та 1989–1991 роки. Однак є підстава виокремити в цьому зв'язку ще й третій етап перебудови, якщо її другий етап вимірювати не повним календарним 1991 роком, а його частиною – до серпня

місяця, коли відбувся “путч”. Річ у тому, що саме у серпні перебудова була поставлена під сумнів “гекачепістами”, а перервана перемогою над ними радикальних демократів під керівництвом Б.Єльцина, котрі почали проводити не перебудовний (горбачовський), а власний політичний курс, відтісняючи Горбачова на другий план. Тоді ж кардинально похитнулася влада Центру взагалі та президентська влада Горбачова зокрема, і він уже не міг самотійно, без згоди Єльцина та лідерів інших республік щонебудь вирішувати та вчиняти в перебудовному руслі.

Третій етап перебудови: вересень – грудень 1991 року. Це – етап умирання перебудови, заміна її політичним курсом Єльцина (у центрі) та курсами на самотійництво національних бюрократій в республіках.

Горбачов характеризував етапи перебудови за багатьма критеріями: зміст реформаторської діяльності, проміжні цілі, ставлення до перебудови людей, виконувані завдання та розв’язувані проблеми, характер політичної боротьби навколо реформ, ідеологічна позиція реформаторів та ін. З його точки зору, рубіжним був 1988 рік. “Ми до 1988 року, – говорив він на конференції “Перебудова: задум, реалізація, уроки” (7 квітня 1995 року), присвяченій 10-річчю від початку перебудови, – що без зміни, реформування самої системи ми не зможемо забезпечити успішне проведення реформ, і шойно ми дійшли такого висновку, з цього моменту можна говорити про другий змістовний етап перебудови. Він базувався на інших ідеологічних позиціях, в основі яких лежала ідея соціал-демократії”¹.

Зауважимо, що констатування зміни реформатором ідеологічних позицій зроблено вже після перебудови, а в 1988 році на січневій зустрічі Горбачова в ЦК з керівниками ЗМІ, ідеологічних закладів і творчих спілок, коли він обґрунтовував перехід перебудови від одного етапу до іншого, про ідеологічну зміну не було сказано жодного слова. “Ми на рубежі, – говорив тоді Генсек, – в основному закінчили перший етап перебудови, й починається другий етап. Тому ми на рубежі... Ми розрізняємо ці два етапи,

---

¹ Горбачев М. Огляньтесь назад, чтобы посмотреть вперед // Свободная мысль. – 1995. – №3. – С.9.

щоб ясніше з'ясувати завдання, що стоять перед нами. На першому етапі нам довелося ґрунтовно попрацювати над тим, щоб теоретично осмислити ситуацію, яка сформувалася до середини 80-х років”¹.

За словами Горбачова, найголовніше, що було здійснено на першому етапі перебудови, – це розроблення її концепції та прийняття низки важливих рішень щодо шляхів її здійснення. У виступі 1 жовтня 1988 року на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР, де Горбачова було обрано Головою Президії Верховної Ради, він уже говорив про “продуману програму перебудови”, викладену в рішеннях XXVII з'їзду КПРС, наступних пленумів ЦК та XIX партконференції².

Що ж, якщо “продумана програма перебудови” у горбачовців з'явилася, то справа тепер полягала у її виконанні. Однак якою була ця програма, що вона передбачала? Її стрижень – стратегія і концепція прискорення соціально-економічного розвитку країни, висунута квітневим 1985 року Пленумом, більш повно розроблена і затверджена XXVII з'їздом КПРС як “Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986–1990 роки і на період до 2000 року”. Отже, прискорення соціально-економічного розвитку суспільства ставилося як стратегічне завдання на період аж до 2000 року. Вирішувати його планувалося на широкій базі інтенсифікації економіки та прискорення науково-технічного прогресу як головної підйоми інтенсифікації, проведення відповідної структурної та інвестиційної, а також сильної соціальної політики, активізації людського чинника, удосконалення управління народним господарством, суспільним життям, поглиблення соціалістичної демократії. У резолюції з'їзду на політичну доповідь ЦК наголошувалося, що головною сферою діяльності партії була й залишається економіка, що її стратегічний курс полягає в тому, щоб здійснити перехід до економіки вищої організації та ефективності зі всебічно розвиненими продуктивними сила-

¹ Демократизация – суть перестройки, суть социализма. Встреча в Центральном Комитете КПСС // Известия. – 1988. – №13. – 13 января.

² Внеочередная сессия Верховного Совета СССР // Литературная газета. – 1988. – №40. – 5 октября.

ми, зрілими соціалістичними виробничими відносинами, налагодженим господарським механізмом. Для цього у керівництві господарським будівництвом та розвитком слід було б на всіх рівнях перенести центр уваги з кількісних показників на якісні, з проміжних результатів – на кінцеві, з розширення виробничих фондів – на їх оновлення, з нарощування паливно-сировинних ресурсів – на поліпшення їх використання, на прискорене зростання наукомістких галузей і т.п. Провідна роль у прискоренні науково-технічного прогресу відводилася машинобудуванню, яке у найкоротші строки мало бути піднесене на вищий технічний рівень¹.

Ці та інші роботи з реконструкції народного господарства в усій своїй сукупності вимагали гігантської суми почастинних технологій та інженерій, які слід було послідовно й оптимально застосовувати та підтримувати, щоб успішно виконати ці роботи. Механізм застосування соціотехнологій та соціоінженерій – поєднання принципів демократичного централізму та розширення прав низових виробничих ланок та одиниць. Передбачалося, з одного боку, посилити роль Центру у розв'язанні головних, стратегічних питань розвитку продуктивних сил, всієї системи суспільних відносин, з іншого – надати підприємствам, трудовим колективам більше самостійності на основі госпрозрахунку і зростання їхньої відповідальності перед державою за забезпечення гармонійного поєднання суспільних, групових та індивідуальних інтересів. Повна реалізація зазначених принципів вимагала від реформатора володіння як плановими, командно-директивними, так і економічними методами управління, причому упровадження госпрозрахунку, який мав пронизати усі ланки та рівні народногосподарського комплексу, не мало сприяти поверненню до приватновласницьких форм підприємництва. Тобто до продукування капіталістичних відносин.

Як же ці плани вдалося реалізувати? Чи не залишилася стратегія прискорення на папері? Ще у січні 1988 року Горбачов констатував: “Прискорення почалося”. На підтвердження цього він

---

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної Партії Радянського Союзу. – К., 1986. – С.120–122.

навів низку даних. За 1985–1987 роки зростання продуктивності праці перевершило середньорічні показники одинадцяті п'ятирічки у промисловості в 1,3 раза, будівництві – у 1,6 разу, сільському господарстві – у 2,8, на залізничному транспорті – у 3,6 раза. Якщо у 1981–1984 роках за рахунок підвищення продуктивності праці забезпечувалося 86% приросту національного доходу, а в 1985–1986 рр. – 95%, то у 1987 році – 100%. У промисловості цього було досягнуто навіть за умови скорочення кількості працівників.

Оплата праці. У 1981–1984 роках приріст заробітної плати у матеріальному виробництві випереджав зростання продуктивності праці на 17%. За перші роки перебудови цей перекіс вдалося виправити. Заробітна плата підвищувалася тільки услід за зростанням продуктивності праці, однак, зазначимо від себе, усе це згодом полетіло шкереберть – перекіс повернувся і став поглиблюватися, бо до процесу стимулювання зростання заробітної плати додалися такі потужні чинники, як колективний егоїзм на ґрунті збільшення самостійності підприємств, штучне підвищення виробниками цін, фінансові махінації у сфері кооперативної діяльності та ін.

Соціальна сфера. Внаслідок посилення соціальної спрямованості всього народного господарства більш ніж утричі зросли темпи капіталовкладень в об'єкти цієї сфери, що дало позитивні результати. Так, за 1985–1987 роки середньорічне зведення житла виросло на 9%, шкіл – на 2%, профтехучилищ – на 4%. За ці роки поліпшили свої житлові умови 32 млн осіб (10 млн сімей).

Зросло споживання населенням матеріальних благ і послуг, зокрема абсолютний середньорічний приріст цього споживання за 1985–1987 роки становив 18 млрд крб проти 11 млрд за три попередні роки.

Проводилася лінія на оздоровлення суспільства, його соціального клімату. Боротьба з пияцтвом та алкоголізмом певним чином сприяла цьому оздоровленню. У 1986–1987 роках умирало в середньому на 200 тисяч осіб менше, ніж у 1984 році, а смертність працездатних осіб від різного роду нещасних випадків зменшилася на 37%. У ці роки піднявся рівень народжуваності. Якщо у 1980 році в країні народжувалося 4,9 млн дітей, то у зазначе-

ний період – 5,6 млн щорічно. Майже за два роки зросла середня тривалість життя всього населення, а серед чоловіків – на 2,6 року¹. Проте Горбачов не заторкнув негативні боки бо-ротьби з пияцтвом та алкоголізмом: різке зростання споживання цукру (на самогоноваріння), яке призвело до впровадження талонів на цукор (“запрошень” на купівлю цукру, за мовою тодішньої місцевої бюрократії) та дефіциту держбюджету – спочатку 40-мільярдного, а згодом 60-мільярдного. Це були ті кошти, яких бюджет не отримав внаслідок скорочення продажу спиртних напоїв. Дефіцит загострив кризові явища в суспільстві та економіці.

На підставі наведених даних, наголошував Горбачов, можна говорити про те, що суспільство почало виходити із застою, однак позитивні тенденції ще тільки позначалися. За його словами, завдання полягало в тому, щоб спершу їх стабілізувати, а згодом посилити й розвинути.

Проте самі ж реформатори його й не виконали. Вони, по-перше, поспішили з так званою радикальною реформою економіки без належно підготовленого ґрунту для неї, й зазначені тенденції було, по суті, перервано і призупинено, в економіку почав поступово проникати вже перебудовний хаос як наслідок реформаторських прорахунків. Наголос на радикальності реформи означав початок переходу до голістських технологій, серед яких найпершими стали технології упровадження госпрозрахунку, кооперації, виведення КППС за межі системи управління економікою (за рішеннями XIX Всесоюзної партконференції). По-друге, відбулася теоретична та ідеологічна переорієнтація горбачовців у 1987–1988 роках, їх відхід від висновків XXVII з’їзду, зокрема й від трактування ним стратегії прискорення.

Відійшовши від комуністичної ідеї та її марксистського витлумачення і ставши на позиції соціал-демократичного трактування соціалістичної ідеї, горбачовці, зрозуміло, не могли не переосмислити роль КППС у перебудові, системах влади та політики. Партія вже не була “їхньою”, насамперед за ідеологією та “кольором”: вони – соціал-демократи й “рожеві”, вона – комуніс-

---

¹ Демократизация – суть перестройки, суть социализма. Встреча в Центральном Комитете КПСС // Известия. – 1988. – №13. – 13 января.

тична й “червона”, хоча горбачовці й продовжували залишатися її членами-“білетоносцями”. Звідси, таємний план розчленування КПРС на два угруповання: соціал-демократичне і те саме комуністичне, а план дій на публіку – постійне декларування вимог до партії швидше перебудуватися, йти в ногу з перебудовою, звинувачення її у відставанні від цього процесу. На XIX партконференції горбачовці добилися “вердикту” не вважати економіку головною сферою діяльності партії. З цього почалася зміна її політичного статусу в суспільстві і державі – з партії правлячої на авангардну партію, отже, зниження статусу і ролі. На позачерговому, третьому, З’їзді народних депутатів СРСР (березень 1990 року) у зв’язку із зміною змісту ст.6 в Конституції СРСР КПРС перестала бути правлячою партією.

Дивно, але факт: ідея зміни статусу КПРС виникла в надрах Політбюро. Про це повідомив секретар ЦК КПРС, головний редактор газети “Правда”, академік І.Фролов: “Сама ідея зміни 6-ї статті виникла в Центральному Комітеті, в Політбюро, виникла давно, і не під тиском якихось сил, про що не перестає дехто твердити з трибун в різних аудиторіях. Питання полягало лише в тому, як, у яких формах і на якій стадії внести зміни. Нині, коли ми маємо новий депутатський корпус, нову Верховну Раду, такі зміни назріли, й партія виступила з відповідною ініціативою”¹. Знову міф: “партія виступила з відповідною ініціативою”, тоді як з нею виступила найвища партійна номенклатура.

Скасувавши статус правлячої партії, політична верхівка КПРС убила “двох зайців”: 1) вона звільнилася від необхідності відповідати перед партією, радитися з нею у питаннях прийняття відповідальних політичних та управлінських рішень, 2) поставила партію в ситуацію ускладнення відносин з чиновництвом і масами. Справді, втративши державну владу, партія вже ні за що не могла відповідати, бо ні на що не могла по-державному вплинути і його змінити. З іншого боку, на неї покотилася лавина звинувачень, образ, погроз і т.п. (особливо після підвищення урядом Рижкова роздрібних цін), бо комуністи залишалися керівниками

¹ Встреча с журналистами. С пресс-конференции “Правды” // Правда. – 1990. – №82. – 23 марта.

владних органів – від вищих до нижчих. Цих керівників як державних функціонерів партія вже не могла контролювати, а після обрання Горбачова Президентом СРСР – і поготів. Бюрократія ж – і партійна, і державна, і виробнича – звільнившись від контролю партії (доган, викликів “на килим”, погроз втрати партбилета тощо), отримала широке поле для дій, зокрема нерідко й незаконних. Виник розрив між “верхами” й “низами” у партії, а в суспільстві – між корпоративними й індивідуальними інтересами бюрократії та інтересами населення, людей.

Потоки листів, скарг, рішень, резолюцій потекли у “верхи” і в пресу. “Проголошена в 1985 році радикальна перебудова, – говорилося, наприклад, у резолюції зборів партійного активу Ленінського району м. Києва (квітень 1991 року), – досі залишається без чіткої концепції цього процесу. Заяви про прихильність до гуманізму і загальнолюдських цінностей не були підкріплені конкретною діяльністю із захисту інтересів трудящих. Абсолютно розмитими стали ідейно-теоретичні позиції КПРС, які мають об’єднувати її прихильників як однодумців, і політичні цілі КПРС як політичної сили, що відрізняють її від інших партій, суспільних рухів у демократичному багатопартійному суспільстві. Атмосфера невизначеності ускладнюється відходом керівництва ЦК КПРС від проголошених принципів демократизації внутрішньопартійного життя. Багато ключових проблем розвитку суспільства розв’язується Генеральним секретарем ЦК КПРС переважно без попереднього широкого обговорення з партією – головним чином у межах його президентських структур”¹.

Поза сумнівом, скасування статусу правлячої партії – це був гігантський удар по КПРС партійної верхівки, але починався він з ідеї розчленування КПРС на дві партії, котрі утворили б демократичне поле суперництва, яку подав ще на початку перебудови (наприкінці 1985 року) її майбутній ідеологічний вождь О.Яковлев у своїй записці на ім’я Генсека Горбачова. “В записці, – зазначає він, – я детально зупинився на проблемах реформування КПРС, зменшення її глобальної ролі в житті суспільства і держави. Зок-

---

¹ “Верхи” и “низы”: когда будет взаимопонимание? // Киевский вестник. – 1991. – 26 апреля.

рема, я пропонував розчленити КПРС на дві партії – соціалістичну і народно-демократичну з тим, щоб вони конкурували одна з одною”¹. Отже, пропонувався варіант реформування КПРС за американською схемою суперництва двох партій США – демократичної й республіканської.

В.Сироткін, який у листопаді 1991 року прослухав виступ Яковлева у Принстонському університеті (штат Нью-Джерсі), свідчить: “Горбачов, за Яковлевим, на другому етапі перебудови хотів розколоти КПРС на “більшовиків” і “меншовиків”, створити на базі КПРС дві партії – консервативну комуністичну і реформаторську соціал-демократичну під своїм лідерством. Реалізувати цей план Горбачову не вдалося. (Частково цю ідею втілював Рух за демократичні реформи, який очолили Е.Шеварднадзе, О.Яковлев та інші реформатори-вихідці з КПРС)”². Цими “іншими” були А.Вольський, М.Петраков, Г.Попов, О.Руцькой, А.Собчак, І.Силаєв, С.Шаталін.

Зниження статусу КПРС, виведення її за межі структур соціального технолога перекреслили соціалістично-комуністичну перспективу перебудови, тобто здійснення її як конструктивістського безаналогового експерименту. Тепер вона стала експериментом за аналогами, відкривши соціальному інженерові широкий простір для “мавпування” Заходу.

Що ж до відходу горбачовців від лінії XXVII з’їзду партії, то тепер уже стратегія прискорення бачилася ними не на ґрунті форсування розвитку машинобудування та перебудови господарського механізму на госпрозрахункових засадах у межах тієї самої суспільної системи, а на основі упровадження ринку та створення нової моделі суспільного устрою СРСР, основними елементами якого мали стати змішана економіка, громадянське суспільство (західного типу), політичний та ідеологічний плюралізм, буржуазний соціальний лібералізм (декларовані права і свободи особи). Усе це означало якісну зміну всієї сукупності суспільних відносин і, насамперед, відносин власності, трансформацію монострук-

¹ Яковлев А.Н. Горькая чаша: большевизм и реформация в России // Ярославль, 1994. – С.207.

² Сироткин В. Хватит “валяться дураком” // Неделя. – 1992. – №8. – С.14.

тур у плюралістичні форми для “вільного виявлення індивідуальності кожної людини” та зниження рівня соціальних обов’язків держави перед самодостатнім громадянином.

Як можна було, на думку горбачовців, усього цього досягти? Тільки не на шляхах органічного поєднання історичних і соціальних особливостей СРСР із закономірними тенденціями світового розвитку. Навпаки, обирався інший варіант: поєднання соціальних особливостей західних країн зі світовими тенденціями розвитку, перенесення цього симбіозу на терени СРСР. Отже, місце стратегії прискорення заступала стратегія форсованого входження в ринок та набуття суспільством і виробництвом елементів характеристик західних суспільств та виробництв.

Нарешті, по-третє, “архітектори перебудови” занадто поспішали, їх переслідував синдром боязні не встигнути, оскільки перебудову вони творили “на марші”. Через поспіх багато чого не продумували до кінця і багато чого з розпочатого не завершували, беручись за щось нове. Цим характеризувався певний початковий хаотизм їхньої діяльності, що почав посилюватися з 1987 року.

Загалом цей рік – особливий у контексті перебудови. Він багато що їй дав з точки зору досягнень. Тому Горбачов на зустрічах у ЦК КПРС у 1988 році з представниками громадськості, творчих спілок, ЗМІ, вищої школи, науки підбивав підсумки першого етапу перебудови саме на його базі. Які ж підсумкові висновки ним були зроблені?

Вони такі: ідею перебудови прийнято основною масою радянських людей, залишається втягнути їх у практику перебудови, щоб остання стала народною творчістю; набувають перебудовного досвіду партія, кадри, державні органи; завдано перші удари по командно-адміністративних методах господарювання; виявлено механізми гальмування перебудови, які, проте, остання вже почала ламати; з’явилися ознаки пожвавлення, динамізму й оптимізму в суспільстві; перебудова виявила міру поширення таких негативних явищ, як утриманство, зрівнялівка, виводилівка, приписки, місництво, відомчість, протизаконні дії чиновництва, злочинність; відчувається загострення ідеологічної атмосфери в суспільстві на ґрунті ідейної поляризації та різного ставлення

людей до радянської історії, а також посилення в сфері суспільного інтелекту критики, зокрема й перебудови.

Так, у 1987 році почалася різка ідеологічна поляризація радянського суспільства, щоправда, спершу в середовищі інтелігенції (наукової, мистецької, управлінської, партійної). Курс перебудови вже критикувався “зліва” і “справа”. І слід зауважити, що горбачовські ідеологи перебудови (котрі вважали себе “центристами”) переставили ці терміни місцями. Сам Горбачов назвав “критиками справа” тих своїх опонентів, хто звинувачував або підозрював його у підриві основ соціалізму (в подальшому ці критики позначалися узагальнено – “консерватори”, “апаратники”, “номенклатурники”, “коритники”, “догматики”, “вороги перебудови” тощо). Критики “зліва” – це майстри революційної фрази, котрі заявляють, що перебудова не радикальна, що вона уповільнюється. Нарешті, третіми критиками були ті, хто штовхав перебудову і суспільство до буржуазного лібералізму, тобто до капіталізму. І першим, і другим, і третім Горбачов давав відсіч, але, як виявилось, третім – тільки на словах, бо, зрештою, його вибір соціал-демократичного шляху розвитку в перспективі змикався з буржуазним лібералізмом. Цьому не завадила горбачовська відповідь критикам “зліва”: “Ми хочемо через соціалістичну демократію підключити народ до всіх процесів управління. І коли нас тягнуть до буржуазного лібералізму і прагнуть підкинути його “цінності”, то це – рух назад, рух навпаки”¹.

Критика перебудовного курсу Горбачова “зліва” і “справа” вже на першому етапі перетворень означала лише перші ластівки тієї політичної боротьби з ним, що розгорнулася пізніше – у 1990–1991 роках. Спочатку критики боролися за привернення Горбачова на свій бік. Мабуть, у 1988 році гостроти й напруги цієї боротьби він не передбачав, бо твердив на одній із зустрічей: “Процес перебудови йде не без боротьби. Це природно. Якщо перебудова є продовженням революції, якщо ми зараз проводимо дійсно революційну політику, то боротьба неминуча. Так було в роки всіх революцій, так буде й нині. І ми це відчуваємо. Інша

---

¹ Демократизация – суть перестройки, суть социализма. Встреча в Центральном Комитете КПСС // Известия. – 1988. – №13. – 13 января.

річ – форми цієї боротьби та її учасники. В нашій країні – це не антагоністично протиставлені, ворогуючі сторони з протилежними інтересами. Радше слід говорити про групові, тимчасові інтереси, навіть інколи про амбіції, якщо їх взагалі можливо віднести до інтересів”¹. Спираючись на це уявлення про боротьбу навколо перебудови, він зробив припущення про те, що “характер боротьби матиме у нас форму дискусії, ідеологічних спорів, що мають на меті розібратися в ситуації, з’ясувати завдання, які стоять перед нами”².

Однак, розвиток подій в СРСР (мітингова стихія, конфлікти, страйки, ворожі сутички, спалах злочинності, зростання “тіньової економіки”) показав, що це припущення Генсека виявилось вельми неточним, бо з’явилися в суспільстві вагомі політичні сили з антагоністичними інтересами. Вони прагнули взяти реванш за поразку 1917 року. У надрах цих сил було чимало внуків і правнуків тих, хто зазнав тоді краху, а також репресованих сталінським режимом.

З перших же кроків перебудові були притаманні дві суперечності: 1) між справжньою, але прихованою метою, ідеологічною фразеологією та реформаторськими діями горбачовців; 2) розбіжність між задумом, засобом і результатом. Перша група суперечностей, поглиблюючись і загострюючись у ході перебудови, краяла навпіл її ідеологічну сферу, уявлення мас про перебудову, їхні сподівання та надії. Наростав плюралізм, який був далеко вже не соціалістичним, він ніс у собі ідеологічне відчуження людей одне від одного, що було відносно новим для них. У “низах” і “верхах” з’явилися питання й підозри щодо правильності лінії перебудови, подальших намірів “архітекторів”.

Про це сам Горбачов сказав на зустрічі в ЦК КПРС з керівниками ЗМІ, ідеологічних закладів і творчих спілок (7 травня 1988 року): “Ми на Політбюро обмінялися думками й констатували, що новизна проблем і масштаб нових явищ та процесів на другому етапі перебудови поставили у нову ситуацію всю партію, наші

¹ Демократизация – суть перестройки, суть социализма. Встреча в Центральном Комитете КПСС // Известия. – 1988. – №13. – 13 января.

² Там само.

кадри. Ми побачили, що далеко не всі готові правильно збагнути нинішню ситуацію. Ми виявили справжню плутанину в умах багатьох – і робітників, і інтелігентів, і керівних кадрів. Будемо тут відвертими – не лише “знизу”, а й “угорі”... Я про це кажу тому, що дехто справді в цих розгорнутих процесах почав буквально плутатися, товариші. Дехто розгубився, запанікував. Причому паніка спрямована у таку площину – і це надто серйозно, – чи не обертається перебудова руйнуванням, запереченням соціалістичних цінностей, чи не плодить вона чужі нам явища, чи не призводить до дестабілізації суспільства? Я вам скажу, що всі ці питання дуже серйозні”¹.

Але вони виникали не з нічого, а на ґрунті, підготовленому перебудовою, яка в 1987–1988 роках вже почала відхилятися від першого задуму, виявляти неоднозначність цілей, результатів і характеристик.

Поява сумнівів, плутанини, нерозуміння перебудови – закономірний результат цього дійства за тієї технології, що її застосував Горбачов. Він зруйнував звичний образ радянського суспільства в головах людей, до того ж простим прийомом – подоланням одномислення, упровадженням інакомислення, продукуванням невідповідності між старими знімками з реальності та її новим змістом. Тим самим він задавав людям ситуацію ідеологічної багатокординатності, розмитості, у якій їм стало важко однозначно розміщати й позначати події, речі, вчинки функціонерів, робити оцінки. Так готували масову свідомість до маніпуляції нею вже з позиції інших ідеологій. “Вражаюча легкість, – зазначає С. Кара-Мурза, – з якою в ході перебудови людей зваблювали економічними авантюрами, багато в чому пояснюється тим, що на певний час вдавалося відключити в масовій свідомості етичні контролювальні механізми – той внутрішній голос, що запитує: “А чи добре від цього буде?”² Зазначене відключення гласність доводила до прямого заперечення радянських моральних норм.

¹ Через демократизацію – к новому облику социализма // Литературная газета. – 1988. – №19. – 11 мая.

² Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. – К., 2000. – С.69.

Друга група суперечностей стосувалася не свідомості, а реального життя людей та економіки. На тій же зустрічі 7 травня 1988 року Горбачов відзначив дуже складну ситуацію в народному господарстві: півкраїни – на госпрозрахунку, половина – не на госпрозрахунку, хоча за планом Комісії з питань удосконалення управління, планування і господарського механізму в 1988 році на повному госпрозрахунку і самофінансуванні мали працювати підприємства та об'єднання, що випускають 60% промислової продукції.¹ Це було свідченням складності та суперечливості нових процесів у господарюванні, коли його механізм, як і раніше, продовжував пробуксовувати. Про це прямо говорили такі дані: на початку 1988 року кожне десяте підприємство у промисловості було збитковим, кожне четверте – фінансово нестійким². Газета “Правительственный вестник” у травні 1989 року видрукувала огляд редакційної пошти з проблем перебудови господарського механізму.³ За листами читачів було типологізовано першочергові проблеми: затратний характер економіки і вал, колективний егоїзм виробників, неопрацьованість багатьох елементів нового господарського механізму, потреба фінансового оздоровлення економіки, тотальний дефіцит на споживчому ринку, упереджене й невинуватне послаблення централізованих адміністративно-командних важелів управління за умов слабкості і невідпрацьованості нових економічних відносин та методів регулювання, падіння дисципліни.

Як відомо, затратний характер виробництва визначався хибним принципом: чим більше витрат, тим вища ефективність. Вал – це вартість виробленої продукції за певний період. Отож “витратно-валове” господарювання примітне тим, що воно з метою досягнення більшої вартості на одиницю продукції витрачає дедалі більше ресурсів, матеріалізованої (минулої) та живої праці, до того ж відзначається подвійним рахунком. Зокрема, вартість ми-

¹ На пороге нового этапа радикальной реформы. (Интервью С.Ситаряна). Беседа вел Д. Валовой // Правда. – 1987. – №362. – 28 декабря.

² Открываем клуб “Четыре ‘с’” // Неделя. – 1988. – №1. – С.5.

³ Где буксует хозяйственный механизм // Правительственный вестник. – 1990. – №10 (май). – С.3.

нулої праці вноситься у вартість нової продукції, щоб нарощувати грошовий обсяг, від якого залежить фонд зарплати. Отже, чим більші витрати, тим більший грошовий вал, тим вищий заробіток. Звісно, така економіка загалом абсурдна, вона може мати місце лише за певних умов, коли виробництво розвивається переважно екстенсивно (за рахунок збільшення, розширення виробничих потужностей і зростання кількості працівників), забезпечуючи відповідність витрат і результатів праці, що планово регулюються. Так було в СРСР до війни і після неї. Це дало йому змогу за 3–4 десятиліття подолати вікову відсталість Росії, досягти значних успіхів у розвитку науки, техніки, технологій, культури, стати наддержавою тощо. Коли ж екстенсивні шляхи розвитку вичерпані й питання стоїть про інтенсивний розвиток, така економіка одразу ж виявляє свій затратний, абсурдний характер. За словами економіста Д.Валового, вона деформувала мету соціалістичного виробництва. Перебудова поставила питання про розформування затратного механізму господарювання, однак це виявилось дуже непростю справою. Реформатори спробували її виконати спочатку на ґрунті ідеї прискорення, потім – ідеї госпрозрахунку, як механізму, що регулюється і спонукає підприємства у боротьбі за споживача знижувати всі види витрат. Але.. “Упровадження договірних і регульованих цін, – зазначав той же Д.Валовой, – відкрило нові великі можливості для накручування нетрудового обсягу виробництва в карбованцях. 70–80 відсотків приросту товарообігу стали отримувати за рахунок ...зростання цін. Друкарський верстат перевели на тризмінну роботу. Зростання емісії грошей почали вимірювати не в процентах, а разами. Інфляція отримала постійну прописку: стала зростати не за днями, а за годинами”¹.

Таким чином, вал не здолала радикальна економічна реформа, він “хитро” проник у щілини нестикувань госпрозрахунку, будучи врятованим егоїзмом виробників. По-іншому не могло й бути, бо доки госпрозрахунок і самофінансування належним чином не

---

¹ Валовой Д. Рыночные страдания // Правда. – 1991. – №109. – 7 мая. Див також: Валовой Д. Плата за... расточительство // Там само. – 1990. – №61. – 2 марта; Валовой Д. Экономика абсурдов и парадоксов. – М., 1991.

відпрацьовані, у господарській практиці існує багато можливостей для виживання валу. Колективний (груповий) егоїзм – одна з таких можливостей. Це – свідоме прийняття адміністрацією чи радою трудового колективу господарських рішень суто з огляду на власну користь, вигоду, не зважаючи на інтереси загальнонародні (державні) та партнерів¹. Вимивання дешевих товарів, позначення виробів індексами “Н” (новий, новітній), “М” (модернізований), що не відповідають їхній якості, невиконання договорів поставок продукції, приписки, встановлення занижених планів тощо – все це було проявом групового егоїзму, тобто прагнення виробників забезпечити собі нетрудові доходи. Долається цей егоїзм на засадах ринку, який примушує виробника врівноважувати витрати й результати, вартість і ціну, попит і пропозицію.

Проте далеко не один лише груповий егоїзм гальмував перебудову на її першому етапі. Починаючи з 1987 року в її надрах створювалося й нуртувалося те, на чому вона, зрештою, економічно спіткнулася. Це – розрив між фондом оплати праці та її продуктивністю, що неухильно поглиблював розбалансованість споживчого ринку через цей дефіцит товарів і нависання над ним гігантської маси незв’язаних грошей. Хоч би як це дивно, але до цього механізму підриву перебудови підприємства і кооперативи були підключені саме законами СРСР “Про державне підприємство (об’єднання)” та “Про кооперацію в СРСР”. Йдеться про те, що згідно з першим законом, що набув чинності з 1 січня 1988 року, підприємства звільнялися від перерахунку у держбюджет вільного залишку прибутку (надприбутку), а закон “Про кооперацію в СРСР” (ухвалений у травні того ж року) взагалі не передбачав подібних обмежень на фонд споживання (зарплати). Куди ж “пливли” надприбутки, обминаючи державний бюджет? Не у виробництво, а у сферу обміну, зокрема, у приватний бізнес, до того ж не виробничий, а, головним чином, посередницький, торговий, обслуговувальний тощо. Ці кошти поглинули спершу саме кооперативи, перетворивши їх на приватні капітали. Мова про ту частину кооперативів (4/5 від усієї кількості), що були утворені при підприємствах і на їх базі. Останні здійснили перекачу-

¹ Салуцкий А. Еще раз о групповом эгоизме // Там само. – 1989. – 14 февраля.

вання перерахункових (безготівкових) грошей підприємств у готівкові, тобто у сферу обігу, надавши їм реальних функцій еквіваленту. Ці гроші не лише стали нависати над споживчим ринком, а й закрутилися як засіб первинного нагромадження приватних капіталів. Так державну власність було підключено до процесу збагачення сотень тисяч, а згодом і мільйонів людей, причому задовго до ухвалення законів про власність, підприємництво, роздержавлення, приватизацію та ін. Водночас цим було дано могутній поштовх тіньовій економіці.

Яким же був загальний підсумок першого етапу перебудови? На ньому визначилися контури нового механізму господарювання, що мав ґрунтуватися на засадах госпрозрахунку: планування знизу; оптова торгівля; самофінансування; договірні ціни; самостійність виробників у справі витрат госпрозрахункового доходу, який, звісно, кожен має заробити; відповідальність підприємства за взяті зобов'язання, договори, ризики. Це – механізм, орієнтований на економіку, що керується не диктатурою директив, а змінюваними обставинами, економіку, що вимагає дуже вмілого господаря й такого ж вмілого управління з боку держави.

Багатьом спеціалістам тієї пори здавалося, що тепер на порядку денному постає завдання якомога швидше упроваджувати і налаштувати цей механізм, щоб він потужно запрацював. Звідси випливало бажання поспішати, оскільки, мовляв, часу для розкачки немає. Його бездарно вичерпано застійним минулим. На радикальні реформи слід іти без страху, а ті чи інші помилки виправляти на ходу. Реформи мають бути швидкими й динамічними¹. Від госпрозрахунку, який мав бути налаштований, як годинник, чекали створення повноцінного середовища для упровадження ринку. Такі люди не бачили необхідності у певному перехідному періоді від старого до нового механізму господарювання. Для них наступний етап перебудови мав стати етапом торжества нового господарського механізму.

Інший підхід демонстрували ті, хто бачив справу глибше, кого турбували труднощі упровадження госпрозрахунку, які свідчи-

---

¹ Економіка на переупутьє. Каким быть новому хозяйственному механизму. “Круглый стол” // Литературная газета. – 1987. – №23. – 3 июня.

ли, що “наскоком” проблеми не вирішити. Вона вимагає застосування вельми диференційованої технології, бо у багатьох випадках слід було працювати з конкретними заводами, фабриками, щоб допомогти їм підготуватися до цього господарювання. З точки зору готовності до нього та інших необхідних стандартів і параметрів, економіка країни була настільки різноманітною, що технологія кампаній (а це різновид голістської технології) для цього не годилась. Тому потрібний був певний перехідний період, коли підприємства нефорсовано, без команди та ажіотажу, виходячи з власних можливостей, “дозрівали” б до цього механізму.

Крім того, перехід до нового типу господарювання виявляв багато невідомого, непередбаченого і ставив перед наукою проблеми, на які вона не мала відповіді. Що робити із соціалізмом – демонтувати чи розвивати, яким він повинен стати, як поєднати централізацію і самоуправління підприємств, план і ринок? До якої панівної форми власності йти? Якими мають бути темпи реформ? Звідки слід чекати найбільших для них загроз?

Щоб рухатися далі, слід було теоретично опрацювати ці питання, тоді багато що у перебудові стало б зрозумілішим. Однак цього теж не було зроблено.

Другий етап перебудови. За Горбачовим, це етап практичної політики, реалізація наміченого, коли перетворення мали зачепити інтереси буквально кожної людини. Його початковий рік – 1988-й, коли почалася реалізація законів СРСР “Про державне підприємство (об’єднання)” та “Про кооперацію в СРСР”, а XIX партконференція започаткувала поступове відлучення КПРС – цього єдиного гаранта соціалізму в країні – від влади.

Горбачовці прийняли позицію першого підходу в конструюванні сценарію реформ і цим ще раз показали, що, по-перше, вони йдуть на порушення технології перетворень, по суті, йдуть на авантюризм і, по-друге, в них немає наукового механізму постановки цілей, вибору пріоритетів, змінювати які на другому етапі перебудови доводилося неодноразово. Найпершою стала відмова від стратегії прискорення. “Тепер зрозуміло, – говорив М.Рижков у виступі на XXVIII з’їзді КПРС (липень 1990 року), – проголосивши стратегію прискорення за умов збереження старої структури суспільного виробництва, що склалася впродовж багатьох

десятиліть, ми не врахували, що її можливості вичерпані. Структура стала гальмом. Слід було на основі об'єктивних оцінок вчасно скоригувати намічений курс, відмовитися від стратегії прискорення і висунути програму посилення соціальної переорієнтації економіки, спираючись на пріоритет розв'язання нагальних проблем народного добробуту”¹.

Цю переорієнтацію було закріплено рішеннями XIX партконференції (28 червня – 1 липня 1988 року), після якої реформатори пішли навіть на скасування дванадцятої п'ятирічки прямо в середині її терміну. Треба сказати, що дечого тут досягли. За словами Рижкова, відбувся перерозподіл матеріальних і фінансових ресурсів у бік споживчого сектору економіки й соціально-культурної сфери, і хоча усіх галузей підключити до цієї справи не вдалося, все ж соціальну переорієнтацію економіки започаткували. За чотири роки перебудови фонд споживання збільшився (порівняно з чотирма попередніми роками) на 55% і майже в 1,4 раза збільшився абсолютний приріст промислової продукції групи “Б”. “Інша річ, – зауважив Рижков, – що сьогодні нікого не влаштовують ці зрушення, вони значно відстають від запитів населення, що зростають, і не забезпечують можливостей для помітного поліпшення становища”. Найпекучішою він назвав проблему розбалансованості грошових доходів і витрат населення, бо тільки за ці два останні роки його доходи зросли на 105 млрд крб (на 23%), що дорівнювало їх приросту за попередні 7 років².

Особливо примітним у цьому плані був 1989 рік: грошові доходи населення піднялися на 12,9%, що у 5,4 раза перевищувало зростання національного доходу (2,4%) і в 2,2 раза – виробництва товарів народного споживання (5,6% – без вартості алкогольних напоїв). Випуск грошей в обіг на 56% перевищив рівень 1988 року і становив понад 18 млрд крб.

Незважаючи на значне збільшення роздрібного товарообігу, приріст якого був на 3 млрд крб більшим, ніж за 1987–1988 роки, разом узяті, у 1989 році не вдалося забезпечити повного задо-

¹ Рижков Н.И. Будущее – за правительством общественного согласия // Известия. – 1990. – №186. – С.5.

² Там само.

волення платоспроможного попиту населення. Показовими є також такі цифри. У 1989 році населення витратило на товари та послуги 77,3% усіх своїх доходів, у 1985 – 82,7%, у 1980 – 84,7%. Як бачимо, відбувся спад купівельного потенціалу населення, хоча його доходи зростали. Очевидно, давався взнаки відкладений попит.

Тенденція до загострення й поглиблення дисбалансу між грошовими доходами населення та пропозицією товарів і послуг охоплювала і наступні роки. Її зовнішнім виразом стали такі явища і процеси, як збільшення дефіциту різного роду товарів, спалах спекуляції, розширення “чорного” ринку, різкий приріст вкладів в Ощадбанку, концентрація в руках населення значної кількості “живих” грошей, перевершення темпів зростання заробітної плати над темпами росту продуктивності праці. Наприклад, якщо в 1989 році приріст заробітної плати дорівнював 9,5%, то за січень – травень 1990 року – понад 10%. У промисловості (34 промислові міністерства) за перші чотири місяці 1990 року зростання заробітної плати становило 7,7%, а продуктивності праці – всього 2%. Такий стан справ свідчив про те, що країна йшла не до стабілізації грошового обігу, а до його подальшої дезорганізації, а також що форсовано запроваджений новий механізм господарювання не забезпечує бажаних результатів на споживчому ринку. Для цього потрібен був певний час, якого, як здавалося горбачовцям, у них не було.

Проте біда полягала не лише в цьому. Ще більша біда впливала з того, що новий механізм господарювання не те що не зменшував, а ще й збільшував перекіс між масою грошей у руках населення і їх товарним покриттям на ринку, бо соціальний технолог запроваджував цей механізм без корекції з огляду на дефіцитну та інфляційну ситуацію, на груповий егоїзм та монополізм виробників, на проблему неможливості для підприємств витратити зароблені кошти, тобто неадекватно. “У цій ситуації, – писав начальник відділу грошового обігу Мінфіну СРСР В.Козлов, – всі учасники господарського життя прагнуть отримати якомога більше грошових доходів, щоб успішніше розв’язувати свої проблеми, легше купувати товари. Але чим більшою мірою грошовий обіг

розминається з товарним, тим гостріший дефіцит, тим вище піднімаються ціни. Результат виходить прямо протилежним очікуваному”¹.

Немає сумніву, що в такій складній атмосфері новий господарський механізм орієнтував виробників, як отримувачів грошових доходів, на їх максимальну номінальну величину. Він дійсно дав можливість більше заробляти, але й поставив питання, що робити з надплановими прибутками. З плановими зрозуміло: їх слід “розкласти” на фонди – розвитку виробництва, матеріального стимулювання, соціального розвитку. Під ці фонди плануються відповідні ресурси, і якщо останні надходять у потрібній кількості та вчасно, то проблем з реалізацією планових доходів немає. А от з надплановими – проблема. Що, наприклад, міг купити на свої 130 мільйонів надпланових прибутків АвтоВАЗ, якщо на ринку не було вільно “плаваючих” товарів і ресурсів, оскільки всіх їх поглинуло деформоване держзамовлення?² Ось ці мільйони, що склалися в десятки мільярдів, і попливли через кооперативи з банківських рахунків підприємств у кишені підприємців, директорів, адміністраторів, сферу реального обігу, моментально знецінивши все те, над чим безрезультатно бився уряд Рижкова, прагнучи соціально орієнтувати економіку і збільшити випуск товарів для народу.

Значно поглибив товарно-грошовий дисбаланс і закон “Про кооперацію в СРСР”, який розробляли, упроваджували у такий спосіб³, що під тиском обуреного населення довелося швидко вносити поправки у закон та посилювати контроль за його догриманням. Той же В.Козлов навів такі дані. У 1990 році кооперативами було вироблено продукції на 67,3 млрд крб, на 14,1 млрд

¹ Козлов В. Денежные иллюзии // Экономика и жизнь. – 1991 – №24 (июнь). – С.9.

² Бергер М. Что делать с прибылью? // Известия. – 1988. – №15. – 15 января.

³ Гладуш І. Д. Спекулянти під дахом кооперативів (інтерв’ю) // Радянська Україна. – 1989. – №23. – 28 січня; Кооператор в зеркале цен // Рабочая газета. – 1988. – №298. – 29 декабря; Салимжанов Й. Такой легкий барыш // Рабочая трибуна. – 1990. – 18 декабря; В первом чтении. Как рождались поправки к Закону СССР “О кооперации в СССР” // Правительственный вестник. – 1989. – №19 (сентябрь). – С. 10.

крб її продано населенню, а на зарплату кооператорам пішло 26,8 млрд крб. Лише з цієї причини, зауважує В.Козлов, розрив між попитом і пропозицією на споживчому ринку збільшився на 13 млрд карбованців.

Кооперативи утворили ще один канал підриву стабільності та соціалізму в СРСР, почавши масово відроджувати експлуатацію людини людиною. Результати обстеження 324 кооперативів Москви, проведеного у листопаді–грудні 1989 року спеціалістами економічного факультету МДУ, засвідчили, що 91% кооперативів використовують найману працю “договірників”, причому в 44% з них кількість найманих працівників значно переважала кількість членів. У середньому, як виявилось, впродовж року на одного члена обстежених кооперативів припадало 1,7 “договірника”. Наймані працівники не брали участі в розподілі прибутків за підсумками року, на більшу частину з них не поширювалися вимоги соціального страхування, їхня заробітна плата в середньому в 1,7–2 рази була меншою, ніж у членів кооперативів. “Під маскою кооперативів відбувається розвиток приватних підприємців капіталістичного типу”, – зробив висновок один із дослідників¹.

Чому ж почалося відродження капіталістичних підприємств та експлуатації? Насамперед тому, що урядові горбачовці як розробники проекту закону про кооперацію, очевидно, свідомо заклали в нього цю можливість, передбачивши поєднання особистої праці членів кооперативів з найманою і делегувавши право регулювати кількісні пропорції між членами кооперативів та “договірниками” виконкомам місцевих Рад (залежно від суспільної потреби та профілю діяльності кооперативу). Проте останні не мали відповідних методик для здійснення цієї справи й пустили її на самоплив. Проблему не було розв’язано і податковими засобами, зокрема в Росії, бо кооперативи почали ховати свої доходи в “тінь”.

Отже, запуск горбачовцями кооперативного руху в СРСР був неадекватним ні потребам в ньому країни, ні ленінським концеп-

---

¹ Глушецкий А. Кооперативная форма труда или частнопредпринимательская деятельность? // Экономика и жизнь. – 1990. – №17 (апрель). – С.19.

туальним засадам кооперації. Він не давав тих “цивілізованих кооператорів”, котрі, за Леніним, мали продукувати суспільний лад соціалізму. Навпаки, новоспечені кооператори активно продукували капіталізм, капіталістичний спосіб господарювання. До речі, оренда упроваджувалася теж як особливий канал переходу до цього типу господарювання, щоправда, залежно від способу викупу орендованих фондів та майна. Якщо його викупляли у приватну власність, то це й був прямий шлях до капіталізму¹.

Про динаміку грошових доходів і витрат населення СРСР перебудовного періоду свідчить таблиця 11.²

Таблиця 11

Грошові доходи населення та витрати на купівлю товарів і отримання послуг (млрд крб)

Рух грошових доходів	В середньому за 1981–1985 роки	1986	1987	1988	1989	1990	1991 I квартал
Грошові доходи населення	388,9	434,8	452,1	493,6	358,0	652,5	187,2
Приріст	–	15,1	17,3	41,4	63,7	14,5	27,9
Витрати на купівлю товарів і платних послуг	327,7	356,9	367,8	394,4	431,7	497,0	141,5
Приріст	–	9,2	10,9	26,6	37,3	65,3	27,9
Питома вага доходів населення, що витрачаються на купівлю товарів і платних послуг (%)	84,3	82,1	81,3	79,9	77,4	76,2	75,6
Збільшення залишків грошей у населення	3,6	4,1	5,9	9,2	16,6	28,0	2,7*

* Зменшення залишків грошей відбулося внаслідок різкого приросту вкладів в установах Ощадбанку СРСР.

¹ Сигиневич А. Арендаторы – о себе // Там само. – 1990. – №3 (июль). – С.8.

² Козлов В. Денежные иллюзии // Экономика и жизнь. – 1991 – №24 (июнь). – С. 9.

Таблиця показує, що різкий стрибок приросту доходів населення СРСР (41,4 млрд крб) відбувся у 1988 році – після проведення у 1986–1987 роках реформи заробітної плати та початкового етапу впровадження нового механізму господарювання. У наступні роки темпи приросту доходів наростали, реформатори не могли їх ні зупинити, ні регулювати. Це був той чинник, який перетворював населення на відцентрову силу перебудови: воно відмовлялося від соціалізму, за якого нічого не можна було купити. В цю точку біла й пропаганда, зокрема телевізійна, коли на тлі порожніх прилавків магазинів у СРСР демонструвала переповнені товарирами і продуктами полиці західних супермаркетів та ситих людей, що котили повні візки до розрахункових кас.

Розподіл доходів і витрат населення, взятий у розрізі союзних республік (див. Таблицю 12), засвідчує, що диференціація їх приросту певною мірою збільшилася саме у 1986–1989 роках, тобто у перебудовний період переходу до нових форм господарювання.

Слід відзначити ще два чинники, що потужно деформували споживчий ринок. Це – торговельна мафія і тіньова економіка. Вони вчиняли штучні дефіцити, економічний саботаж. Справа з економічними злочинами зайшла так далеко, що Президент СРСР змушений був видати Указ про заходи з боротьби з економічним саботажем¹. Ось як торгівля штучно створювала дефіцити. “Наш ОРС, – писала в газеті юрисконсульт Чебоксарського ВО “Хімпром” А.Ковердяєва, – постійно виконує і перевиконує план товарообігу. Але перевиконує таким чином, щоб на наступний рік цей план підвищили не набагато. План 1989 року виконано 27 листопада, й одразу ж торгівля загальмувалася. В грудні ОРС навмисне притримав гостродефіцитні товари: на мільйон карбованців меблів, 7 вагонів холодильників і вагон кольорових телевізорів, пральних і швейних машин, 1300 пилососів “Тайфун” і багато чого іншого”². А ось як зовнішня торгівля СРСР творила мильний дефіцит (див. таблицю 13).

¹ О мерах по обеспечению борьбы с экономическим саботажем и другими преступлениями в сфере экономики. Указ Президента СССР // Известия. – 1991. – №23. – 28 января.

² Но ведь кому-то все это выгодно // Советская торговля. Специальный выпуск “В защиту прав потребителя”. – 1990. – №3. – С.2.

Таблиця 12

**Грошові доходи та витрати населення на товари й послуги
по союзних республіках (приріст у середньому за рік, %)***

СРСР, республіки	1981–1985		1986–1989	
	Доходи	Витрати на товари та послуги	Доходи	Витрати на товари та послуги
СРСР	4,2	3,7	7,3	5,5
РСФСР	3,9	3,5	7,3	5,3
Українська РСР	4,1	3,5	6,6	5,4
Білоруська РСР	5,1	4,2	7,8	6,8
Узбецька РСР	4,4	5,2	8,0	5,6
Казахська РСР	4,4	3,9	6,8	5,4
Грузинська РСР	5,4	3,8	7,4	5,0
Азербайджанська РСР	5,8	4,1	4,5	5,5
Литовська РСР	5,2	3,9	8,8	7,3
Молдавська РСР	4,4	4,1	8,7	6,7
Латвійська РСР	4,3	2,8	8,1	5,8
Киргизька РСР	5,6	4,2	6,6	7,0
Таджицька РСР	6,0	5,1	7,6	5,7
Вірменська РСР	5,4	3,7	18,4	6,5
Туркменська РСР	5,2	4,6	6,9	7,1
Естонська РСР	4,4	3,2	8,1	6,1

* За даними Держкомстату СРСР.

У 1980 році було вивезено на 4 млн тонн мила менше, ніж увезено. Починаючи з 1985 року щорічний експорт мила у кілька разів перевищував імпорту. Знижувався рівень його споживання. Починаючи з 1987 року, виробництво мила зростало (після попереднього падіння), але тільки в 1989 році помітно збільшився рівень його споживання. Свою частку в мильний дефіцит внесла і внутрішня торгівля, яка зменшувала заявки на постачання мила, посиляючись на затоварювання, якого, як виявилось насправді, не було. Просто торгівля “сплавляла” значні партії мила та інших мийних засобів через мережі “чорного” ринку¹.

¹ Устинов И. Валютный аспект мыльного дефицита // Экономика и жизнь. – 1990. – №13 (март). – С.20.

Таблиця 13

Виробництво, зовнішня торгівля і споживання мила в СРСР

Роки	Виробництво тис. тонн	Експорт тис. тонн	Імпорт тис. тонн	Споживання	
				Загальне (тис. тонн)	На душу населення (кг)
1980	951	26,0	30,0	955,0	3,6
1985	886	47,6	7,4	845,8	3,1
1986	882	53,6	7,6	836,0	3,0
1987	892	45,3	7,3	854,0	3,0
1988	943	45,7	7,1	905,2	3,2
1989	1032	21,8	134,2	1144,4	4,0

Так, саме стихія нових форм господарського життя, яким уже ніхто централізовано не управляв, підривала порядок і перебудову хаосом, зводила нанівець задуми реформаторів, бо кермо перебудови поступово вислизало з їхніх рук. Розум експериментаторів уже не охоплював усіх змін, зворотний зв'язок слабшав і поступово втрачався. Більше того, втраті цих зв'язків допомагали вони ж самі, вдавшись до прямої боротьби з державним управлінським монополізмом – командно-адміністративною системою, прагнучи на її місці вибудувати президентську вертикаль нової управлінської системи й сподіваючись на регулювальний автоматизм ринку. Це одразу ж негативно позначилося на дисципліні (державній, виконавчій, трудовій, професійній тощо). Наприклад, спад виконавської дисципліни на залізницях погіршив використання вантажних вагонів, зокрема їх обіг уповільнився в середньому на 6 годин. На Закавказькій залізниці – на 15,4, Північнокавказькій – на 15,1, Забайкальській – на 8,6, Прибалтійській – на 7,4 години¹. А це означало збільшення часу нерозвантажуваності вагонів. І з'явилися у пресі повідомлення типу: “21 вагон з динями, що прибули з Узбекистану, вісім рефрижераторів з виноградом майже два тижні стоять на під'їзних коліях Кунцевського оптово-роздрібного плодоовочевого об'єднання Москви”.²

¹ Урожай не в поле, а в закромах // Аргументы и факты. – 1989. – №36. – С.1.

² Исакова Е. Этот сладкий горький плод // Известия. – 1988. – №290. – 16 сентября.

Коли ж кореспонденти поцікавилися у дирекції Кунцевського ОРПО, у чому ж річ, там відповіли, що виноградом затоварені і база, і магазини району, а на дині взагалі немає попиту. Тоді кореспонденти перевірили правдивість пояснень дирекції, і вони виявили прямий обман, бо ні динь, ні винограду в плодоовочевих магазинах Кунцевського району не було. Так працювала торгова мафія на підрив економіки. У 1989–1990 роках не розвантажені товарні поїзди взяли у полон великі міста країни, ставши додатковим чинником штучних дефіцитів, економічного саботажу, псування продовольства. Особливо дошкуляли споживачам “м’ясні” поїзди, що піднімали на базарах міст ціни в десятки разів, а державні магазини тримали порожніми. І тут відбувалося первинне нагромадження приватних капіталів.

Подібне творилося і в морських портах (див. таблицю 14).

Ці продовольчі товари застрягали в портах не на день-два, а на тижні й місяці, деякі з них – навіть на півроку. Вони лежали мертвими вантажами, й не тільки псувалися, а й розкрадалися (наприклад, за перше півріччя 1990 року виявлено 2 387 крадіжок, які завдали збитків на 2 млн 954 тис. крб¹). Ось що означав у цій галузі господарювання розвал командно-адміністративної системи.

Що ж до “тіньової” економіки, то вона процвітала на “чорних” ринках, де йшла повним ходом спекуляція на випуску “лівої” продукції, розкраданні державної власності та міжіндивідуальних ділових зв’язках (надання послуг). За даними ВНДІ МВС СРСР “тіньова” економіка була трисекторною за структурою: 1) самодіяльні економічні зв’язки між громадянами, які державою фактично не фіксуються і не враховуються (за оцінками НДІ при Держплані СРСР – 14–16 млрд крб обігу щорічно); 2) неформальні економічні відносини між товаровиробниками (поза межами офіційно діючого господарського механізму, економічного законодавства тощо) та фіктивна економіка (приписки – 1–2% від обсягу виконаних робіт та оцінювані в 15–20 млрд крб щорічно, пересортування продукції, подвійний рахунок –

---

¹ Где застревают грузы? (Беседа с В.И.Алексейчиком, председателем объединения “Союзвнештранс”) // Неделя. – 1990. – №50. – С.4.

Таблиця 14¹

Зведення про наявність продовольчих вантажів у морських портах СРСР станом на 1 грудня 1990 року (тонни)

Порти	М'ясо	Хліб насипний	Кава, чай, какао	Консерви	Масло, жири	Цукор	Фрукти	Інші продукти
Мурманськ	1889							
Ново-Таллінський	3						2438	
Ленінград	3795	13812	545	1212		6069		5842
Таллін				591				
Рига				100	2270			
Вентспілс							630	1016
Клайпеда	3525	3047			1493			
Калінінград	241							
Рені				1539				
Ізмаїл			84					
Білгород-Дністровський				763	34			
Іллічевськ			4019		13346			
Одеса		43244	380		73		1305	776
Херсон					33			
Миколаїв			270				1938	40
Керч			1047					42
Бердянськ								2515
Маріуполь		23					188	15
Таганрог					89			
Новоросійськ			69				1356	
Владивосток	2596		86				955	31
Всього	12 049	60126	6 500	4 205	17 338	6 069	8 810	11 753

оцінка перевищувала 500 млрд крб на рік); 3) кримінальна економіка – розтрата, випуск “лівої” продукції, розкрадання, спекуляція, корупція та ін. Однозначних оцінок “гіньової” економіки не було, економісти наводили різні дані. Наприклад, на “круглому

¹ Там само.

столі” газети “Экономика и жизнь” обґрунтували її нижню межу (70 млрд крб) і верхню – понад 500 млрд крб і більше¹. Якщо ці оцінки завищені, на що звертав увагу дехто з учасників “круглого столу”, то й ближчі до реалій оцінки теж високі. Наприклад, експертами КДБ та МВС СРСР капітал тіньової економіки оцінювався в 1990 році в 150 млрд крб. Ці дані оприлюднив на XXVIII з’їзді КПРС голова КДБ В.Крючков, котрий відзначив ще дві грані “тіньової” економіки – кримінальну і політичну. Ця економіка стала базою організованої злочинності, що формувала своїх політиків і рвалася до влади в державі².

На згаданому “круглому столі” зазначалося, що “тіньова” економіка – породження командно-адміністративної системи, що вона вплетена в цю систему, використовує її фонди, сировину, поєднана з нею різними формами корумпованих зв’язків, однак значний поштовх до активізації та зростання ця економіка дістала саме у перебудовний період. Її структурували у такий спосіб: незаконна винагорода у сфері транспорту – 2 млрд крб, крадіжки так званими “несунами” – 1,5 млрд, розкрадання бензину – 1,4 млрд, будівельних матеріалів – 0,6 млрд, приписки й викривлення звітності в народному господарстві – 60 млрд, доходи спекулянтів від продажу непродовольчих товарів – 1,3 млрд, легкових автомобілів – більше 6 млрд, запасних частин – 2,5 млрд, приховування кооператорами своїх доходів від оподаткування – 1,7 млрд, хабарі кооператорів посадовим особам – 2 млрд, доходи від проституції – 300 млн, наркобізнесу – 2,5 млрд, контрабанди – 1 млрд крб. Так виходили на цифру 70–75 млрд крб – нижню межу “тіньової” економіки.

Отже, “архітектори перебудови” мали справу з могутніми чинниками дестабілізації, до того ж не лише споживчого ринку, а всієї економіки, суспільної системи, голістськи упроваджуючи новий механізм господарювання, який мав багато шпарин для “тіньової” економіки. Теоретично у них були три способи виве-

¹ “Теневой” капитал в рыночной экономике. “Круглый стол” // Экономика и жизнь. – 1990. – №36 (сентябрь). – С.20–21.

² XXVIII съезд КПСС. Ответы на вопросы участников съезда // Правда. – 1990. – №193. – 12 июля.

дення з кризи споживчого ринку: різко збільшити виробництво товарів і платних послуг; економічними методами пов'язати оплату праці як з її продуктивністю, так і з випуском потрібних населенню товарів; зацікавити людей якомога довше зберігати свої кошти в установах Ощадбанку. Горбачовці скористалися головним чином першим способом, але помітного успіху не досягли. Це означало, що економічна база, яку вони підводили під перебудову, виявилася ненадійною, до того ж, вона не була ними керована та контрольована. Майбутній ринок – ось що жило і їх надіями. Розроблення та реалізація стратегії переходу до ринку саме й становили основний зміст другого етапу перебудови. Ринок вважався засобом виведення з кризи не просто системи споживання, а всієї країни шляхом створення нового типу економіки – ринкової. Водночас виконувалося завдання переведення Союзу з рівня унітарної держави на рівень федерації (у крайньому разі, конфедерації). Виконати ці стратегічні завдання не вдалося, другий етап, як і перший, залишився незавершеним.

Найбільш насичений подіями виявився період з травня 1989 року до осені 1990 року: три з'їзди народних депутатів СРСР і три сесії Верховної Ради СРСР, події у Східній Європі, шахтарські страйки, стрімке зростання злочинності, міжнаціональні конфлікти і війни, криза в КПРС (платформи, угруповання, фракції тощо), відсторонення її від влади (скасування 6-ї статті Конституції СРСР), перехід до президентської форми правління, поглиблення економічної кризи через спад виробництва, паніка населення напередодні реформи цін, наростання політичної боротьби новостворених партій та рухів за владу, “парад” державних суверенітетів союзних республік (ейфорія суверенізації), “війна законів” – декларування пріоритету республіканських законів щодо союзних, проголошення Литвою, Латвією, Естонією державної незалежності тощо.

Саме у цей період перебудова почала входити у свою критичну стадію – над нею нависав дамоклів меч повного краху через пряму загрозу соціального вибуху, розвалу СРСР, втрату реформаторами політичної влади, дедалі більше зубожіння населення, його повну зневіру щодо Горбачова та щодо тієї ж перебудови. Всі ці процеси розвивалися на тлі стрімкого зміцнення радика-

льних політичних сил, які об'єднувалися у своєму наступі на КПРС і соціалізм, Горбачова і його курс, прагнучи повернути кермо перебудови за капіталістичним азимутом. У відповідях на запитання іспанської газети "Ель Паїс" (жовтень 1990 року) Горбачов так і сказав: "Нині перебудова вступила в критичну фазу. Вибір ми здійснили. Започатковано перехід до ринку, формується багатопартійна державна система, йде розроблення нової, незнаної досі державної структури – Союзу суверенних держав. Ми відкрилися зовнішньому світу. Беремо активну участь у створенні всезагального світового порядку. Наша мета – включити країну в загальноцивілізаційний всесвітній процес як його органічну частину"¹.

Але процеси в суспільстві розвивалися далі у такий спосіб, що критична ситуація перебудови почала набувати дедалі більше ознак соціальної драми (а для сотень тисяч людей, зокрема, біженців із зон національних конфліктів і воєн – вже й трагедії), коли перед реформаторами безпосередньо постало завдання запобігти соціальному вибуху. Річ у тому, що за роки перебудови в душі народу нагромадилася втома від змін, яка заступила місце початкової перебудовної ейфорії та очікування швидких соціальних завоювань, яке не справдилося. Такий психологічний стан має призвів до поступової втрати владою довіри з боку населення. Поглиблення ж кризи, зниження рівня життя, порожні полиці, тривога за майбутнє, усвідомлення перебудови як гігантського соціального обману, різке розшарування суспільства – усе це формувало потенціал соціального вибуху. Невідомо тільки було, в який момент іскра його підпалить.

Тривогу з приводу цього висловив і сам Горбачов у своїй нобелівській лекції в Осло (5 червня 1991 року). "Зараз перебудова, – сказав він, – увійшла в найбільш драматичну стадію. Слідом за трансформацією філософії перебудови в реальну політику, яка стала буквально підривати старі форми життя, почали наростати і негаразди. Багато хто злякався, захотів повернутися до минулого. І не лише ті, хто був при владі, в урядових колах,

---

¹ Ответы М.С.Горбачева на вопросы газеты "Эль Паис" // Известия. – 1990. – №298. – 27 октября.

армії, відомствах і кому довелося потіснитися. Але й чимало людей, чий інтереси, устрій життя теж виявилися під пресом випробувань. Бо за десятиріччя вони відвикли бути ініціативними, незалежними, заповзятими, самостійними.

Звідси – незадоволення, вибухи протесту, надмірні, хоча й зрозумілі вимоги, які, проте, якщо їх водночас задовольнити, призведуть до повного хаосу. Звідси й запал політичних пристрастей, не конструктивна опозиція, що є нормою в демократичній системі, а скрізь і всюди деструктивна, ірраціональна. Я вже не кажу про екстремістські сили, які поводяться особливо жорстоко і не по-людськи в зонах міжнаціональних зіткнень.

За шість років ми відкинули або зруйнували багато чого з того, що стало на шляху оновлення і перетворення суспільства. Та коли суспільство здобуло свободу, воно, живучи неначе у “задзеркаллі”, не впізнало себе. Впливли на поверхню суперечності й негативи, навіть пролилася кров. Щоправда, від великої крові країну вдалося уберегти. Логіка реформ наштовхнулася і на логіку їх відторгнення, і на логіку нетерпіння, яка обертається нетерпимістю.

І ось у цій ситуації, що містить в собі і великий шанс, і великий ризик, на самому піку перебудовної кризи завдання полягає в тому, щоб, зберігаючи стратегічний курс, водночас так упоратися з поточними, повсякденними проблемами, – а вони буквально рвуть цей курс на частини, – аби не допустити соціального і політичного вибуху”¹.

Не вдалося Горбачову та його соратникам уникнути цього вибуху, бо сам спосіб реформувань через деструкцію та хаос вів до нього, якби не серпневі події 1991 року. Однак слід відзначити, що в цьому контексті ще одним потужним вибухопровокувальним чинником став так званий перехід до ринку. На третьому році дії Закону про держпідприємство стало зрозуміло, що госпрозрахунок за того способу упровадження, який мав місце у складній політичній ситуації в суспільстві, не дав належного поштовху розвитку економіки, істотно не вплинув на становище на споживчому ринку. Зате він підштовхнув підприємства заробляти зар-

---

¹ Нобелевская лекция М.С.Горбачева. 5 июня 1991 года. Осло // Известия. – 1991. – №134. – 7 июня.

плату працівникам у будь-який спосіб, зокрема й шляхом вимивання дешевого асортименту, штучного підвищення цін. А надання підприємствам права виходу на міжнародний ринок на практиці зумовило дешевий розпродаж за кордон дефіцитної й цінної продукції (насамперед сировини) та інвестування отриманої валюти не на розвиток виробництва, збільшення випуску продукції, а на купівлю автомобілів, відеосистем, телевізорів, одягу, парфумерії та ін., тобто витрачання її на отоварювання працівників¹. Зважаючи на ці та інші прорахунки реформаторів, деякі спеціалісти висунули ідею “двоповерхової” економіки та структури управління як особливого способу виходу із всеосяжної кризи. Перший поверх – робота підприємств у традиційних умовах адміністративно-командної економіки. Головне – зберегти кооперативні зв’язки між виробниками, взаємопоставки. Ціни, дотації, субсидії мали залишитися стабільними, а командна система не руйнується. Другий поверх – робота підприємств у просторі вільного ринку (на базі закону про кооперацію), а управління – з допомогою економічних важелів. Передбачалося, що “двоповерхова” економіка допоможе розв’язати низку проблем і, найголовніше, забезпечить: 1) стабілізацію роботи підприємств за рахунок рівних можливостей для всіх та дисципліни номенклатурних поставок; 2) збільшення випуску споживчих товарів за рахунок резервів; 3) створення сприятливого, спокійного психологічного клімату на підприємствах; 4) підвищення рівня життя; 5) набуття повноцінного досвіду функціонування економіки за умов саморегулювання; 6) появу додаткових коштів для житлового будівництва та розв’язання інших соціальних проблем; 7) отримання часу, потрібного для демонополізації економіки; 8) включення у світове змагання за науково-технічний прогрес; 9) створення реальних умов для упровадження паралельної валюти з майбутнім її конвертуванням².

¹ *Комин А.* Свобода и необходимость в экономике // Экономика и жизнь. – 1990. – №13 (март). – С.7.

² *Голяс Л.* Нужен здравый смысл // Аргументы и факты. – 1990. – №2. – С.1; *Философия хозрасчета. Беседа с ответственным секретарем Комиссии по совершенствованию хозяйственного механизма при Совете Министров СССР Ю.П.Калмыковым* // Известия. – 1989. – 24 марта.

Однак горбачовці не прислухалися до цих пропозицій і на створення “двоповерхової” економіки в СРСР не наважилися. Їх вабила ідея ринку, яку вони кинулися упроваджувати в голістський спосіб – скрізь, усюди і швидко, щоб через макроекономічні рішення (роздержавлення, приватизацію, створення підприємницького сектору, ринкової інфраструктури, вільних цін та ін.) всю економіку, все суспільство кинути в ринок. А оскільки країна переживала системну кризу, і переходом до ринку слід було жорстко управляти, то водночас планувалося провести реформу державного управління, щоби сконцентрувати владу в єдиних руках. Для цього упроваджувався інститут президентства позачерговим III З’їздом народних депутатів СРСР (березень 1990 р.). Цей політичний захід декларувався як один з елементів процесу формування соціалістичної правової держави на основі створення I З’їздом народних депутатів СРСР законодавчої бази. На з’їзді Президентом СРСР було обрано М.Горбачова, котрий, будучи Генсеком і ставши Президентом, замкнув на собі дві влади – в партії та в державі. За свідченнями деяких членів тодішнього Політбюро, воно стало другорядною владною інституцією, робота якої була значною мірою паралізована. По суті, воно вже нічого не вирішувало і все рідше збиралося на засідання.

Горбачов, як Президент СРСР, створив відповідні дорадчі структури – Президентську Раду і Раду Федерації. На IV з’їзді народних депутатів СРСР (грудень 1990 року) за його пропозицією було упроваджено посаду віце-президента СРСР і обрано на неї Г.Янаєва.

Перехід до ринку. Він мав свої логічні стадії. У 1987 році було заявлено про необхідність переходу до ринкової економіки та накреслено основні напрями економічної реформи. Упровадження госпрозрахунку, кооперації, оренди мало перевести виробників на нові умови господарювання. 1989 рік – реалізується стратегія поглиблення економічної реформи з урахуванням досвіду застосування нових форм, елементів механізму господарювання. На другу сесію ВР СРСР виноситься пакет основоположних законопроектів про власність, землю, соціалістичне підприємство, єдину податкову систему, оренду. Ці закони мали відкрити новий етап подальшого розвитку реформи, створити фундамент для докорінних перетворень виробничих відносин.

Перший із них – проект Закону про власність в СРСР – мав на меті подолання відчуження власності від людини шляхом урізноманітнення її форм. Проект Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю визначав суть аграрної реформи не в денационалізації землі, не у відмові від державної власності на землю, а в удосконаленні форм її реалізації. Проект Закону про соціалістичне підприємство подавався як уточнення, доповнення і розвиток Закону про підприємство (об'єднання). Річ у тому, що за час перебудови з'явилися нові форми господарювання (кооперативи, концерни, орендні та акціонерні підприємства), що не вписувалися в рамки закону про підприємство, і їх треба було охопити новим законом. Проект Закону про єдину податкову систему СРСР розроблявся з поліфункціональною метою: забезпечити утвердження та захист соціальної справедливості шляхом подолання несправедливо встановлених для підприємств нормативів платежів у бюджет і волонтаризму міністерств та відомств, а також шляхом встановлення єдиних критеріїв оподаткування населення. Нова податкова система мала сприяти становленню здорових економічних відносин між державою та підприємствами, організаціями та громадянами. Нарешті, проект Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про оренду мав на меті скасування тимчасових нормативних актів і повністю відчиняв двері для цієї форми господарювання.

Доповідь із приводу внесення даних законопроектів у Верховну Раду СРСР зробив М.Рижков¹. Вона показала, що в стані горбачовців назрівав неминучий розкол, бо в ньому виокремлювалися два крила – помірковане (згодом воно породило “гекачепістів”) і радикальне (після путчу об'єднається з демократами). Ці два неясні, неоформлені організаційно угруповання по-різному реагували на глибоку суперечність, що пронизувала перебудову і примусила Рижкова висловити свою тривогу і тривогу уряду. “Суперечності між очікуваннями й результатами господарського розвитку мас, – сказав він, – накладають сьогодні глибокий від-

---

¹ Стратегии углубления экономической реформы – новую законодательную базу. Доклад Н.И.Рыжкова на второй сессии Верховного Совета СССР // Экономическая газета. – 1989. – №4 (октябрь). – С.4–8.

биток на сам хід економічної і політичної реформ у країні. Люди поки що не бачать істотних результатів перебудови в тому, що турбує їх найбезпосереднішим чином – у підвищенні рівня життя. В такій атмосфері лунають голоси: чи не краще повернутися до старих адміністративно-командних методів”. Звичайно, помірковані горбачовці, до яких належав і сам Рижков, не прагнули повертатися до старих методів господарювання, але в ринкових питаннях вони обстоювали позицію поступового, плавного (за їхньою термінологією – “помірковано-радикального”) переходу до регульованого ринку і створення саме соціалістичної ринкової економіки, а не якоїсь іншої. Тому і в питаннях трансформації суспільної власності вони стояли за те, щоб в економіку не повернулася приватнокапіталістична власність і пов’язана з нею експлуатація людини. Однак по-їхньому, зрештою, не вийшло, вони зазнали поразки разом із падінням уряду Рижкова.

П’ять законів, про які йшлося, було ухвалено сесією в гарячих дискусіях, у яких боролися комуністи й антикомуністи, ринковики й антиринковики, консерватори й радикали. З дискусії стало зрозуміло, що без реформи цін, всього вартісного механізму ці закони належним чином не “працюватимуть”. Про це йшлося і на Всесоюзній науково-практичній конференції “Стратегія і тактика економічної реформи”, де міністр фінансів В.Павлов наголошував на необхідності комплексного підходу до розв’язання питань перебудови системи фінансів, цін, грошового обігу, кредиту і планування¹.

На черзі залишилося визначити шлях переходу до ринку і створити відповідну концепцію та програму з урахуванням проведення реформи цін. Це було доручено уряду М.Рижкова, попередню програму оздоровлення економіки якого підтримав ще II З’їзд народних депутатів СРСР. Цього разу уряд спершу розробив концепцію переходу до регульованого ринку, про яку доповів М.Рижков на третій сесії ВР СРСР (травень 1990 року)² і яку

¹ Никитин А., Парфенов В., Федоров А. Стратегия и тактика экономической реформы // Правда. – 1989. – №319. – 15 ноября.

² Об экономическом положении страны и концепции перехода к регулируемой рыночной экономике. Доклад Н.И.Рыжкова на третьей сессии Верховного Совета СССР // Правда. – 1990. – №145. – 25 мая.

депутати обговорювали впродовж трьох днів. Концепція впливала з тези про необхідність і неминучість переходу до ринку, обґрунтованої в згаданій урядовій програмі, поданій II З'їзду народних депутатів СРСР, та у рішеннях цього з'їзду. Вона накреслювала такі головні завдання, в результаті виконання яких мав запрацювати ринковий механізм: забезпечення реальної самостійності та економічної відповідальності підприємств як вільних товаровиробників (досягнення цього передбачалося через опору на нові відносини власності, дух господарської ініціативи та підприємництва); реформа механізму ціноутворення (замість системи централізовано встановлюваних цін створити ринкову систему, що чутливо реагує на динаміку попиту і пропозиції); демонополізація, децентралізація виробництва, створення атмосфери конкуренції; структурна перебудова виробництва, що має відповідати платоспроможності населення і бути здатною реагувати на зміни в попиті; забезпечення надійної матеріально-фінансової збалансованості економіки, стійкої грошової системи (через подолання дефіциту держбюджету, інфляції, "зв'язування" надлишкової грошової маси населення товарними ресурсами, кредитний платіж та ін.); створення адекватної системи соціальної підтримки населення, захисту від зростання цін, безробіття, інфляції тощо; надійне правове забезпечення регульованої ринкової економіки.

Запропонований варіант переходу до ринку передбачалося здійснити поетапно: підготовчий етап (до кінця 1990 року), перехідний етап (1991–1992 роки), етап інтенсивного розвитку ринкових відносин (1993–1995 роки). Найбільш складним і суперечливим вважався перехідний етап, оскільки він мав супроводжуватися, як видавалося, неминучим падінням виробництва, скороченням капітальних вкладень, хоча уряд збирався зберегти у ці роки зростання виробництва споживчих товарів і темпи житлового будівництва. Лише у 1993 році очікувалася з'ява необхідних умов для економічного підйому.

Отже, уряд запропонував концепцію більш-менш плавного переходу, до того ж не до вільного, а до регульованого ринку. При обговоренні у Верховній Раді вона зазнала критики майже за всіма позиціями, але гостріше за всіх її критикували (в парла-

менті та за його межами) радикальні політичні сили, які вважали уряд Рижкова надто соціалістичним, нерішучим і ставили за мету добитися його відставки. Вони “били” у дві точки концепції: строки переходу і реформу цін, звинувачуючи уряд у тому, що він: 1) боїться ринку і робить до нього надто малий, але тривалий за часом, крок; 2) планує перехід до ринку за рахунок народу, кладучи на його плечі весь тягар такого кроку.

У складній ситуації того часу, коли всі нетерпляче чекали хоча б незначного, але поліпшення справ і життя, це були серйозні політичні звинувачення. Більше того, концептуальний наголос на реформі цін, зокрема й роздрібних, перетворював уряд Рижкова на “камікадзе”. Річ у тому, що перехід до ринку сприймався масовою свідомістю як повернення до капіталізму (до речі, самі ж реформатори провокували такі уявлення, повертаючи країну саме до капіталістичного ринку), а реформа системи ціноутворення – як навмисний гігантський ціновий удар по населенню. Та й радикали підігравали уявленням маси, заявляючи про можливість переходу до ринку без реформи цін, або з реформою, але, принаймні, за рахунок не народу, а держави. І хоча у своєму заключному слові Рижков спростував ці звинувачення, підкресливши, що ті, хто їх висуває, провокують уряд на те, щоб не говорити людям правду¹, населення це аж ніяк не заспокоїло. Доповідь Голови Радміну СРСР викликала черговий ажіотаж, що обернувся, наприклад, у Москві масовим штурмом прилавків. “З магазинів того дня, – писав кореспондент “Литературной газеты”, – видуло місячний запас олії та вершкового масла, тримісячну норму муки, неймовірну кількість солі, сірників і загалом всього того, що піддається зберіганню хоча б пару тижнів”².

Поза сумнівом, реформа цін стояла на одному з перших місць ринкових перетворень, бо їх система, що склалася в 1950–1960-х роках, настільки застаріла, що майже повністю відірвалася від витрат праці та реальних вартостей. Особливо деформовані були ціни на продовольство – стали у 2–3 рази нижче, аніж його вар-

¹ Заключительное слово Н.И.Рижкова на третьей сессии Верховного Совета СССР // Известия. – 1990. – №151. – 31 мая.

² Соколов В. Жертвы...но во имя чего? // Литературная газета. – 1990. – 30 мая.

тість. За словами Рижкова, дотації на продовольчі товари вже сягнули 100 млрд крб на рік з тенденцією до зростання. Однак маси настільки були залякані ринком і цінореформою, що розраховувати на їхню підтримку уряд Рижкова не міг. Але й відступати він теж не міг. У розробленій ним програмі переходу до регульованого ринку передбачався одноразовий перегляд всієї системи цін, звісно, у бік підвищення на початку 1991 року, що мало максимально ліквідувати перекося та деформації у ціноутворенні й послабити інфляцію. При цьому уряд не відмовлявся від компенсаційної та дотаційної політики, але зменшував її масштаб.

Отже, цей одноразовий перегляд цін не становив варіанта польського шляху “шокової терапії”. Як відомо, в Польщі на початку 1990 року 90% цін стали ринковими, було підвищено навіть ті ціни, що залишалися під контролем держави (на електроенергію, сировину тощо). Внаслідок цього у першому кварталі того ж року ціни виросли в середньому майже вдвічі, але ж установилася і рівновага між попитом і пропозицією. Водночас відбувся спад виробництва, а споживання населення знизилося на 20–25%”¹.

І все ж таки справжня атака ринку, як, до речі, і ринкова паніка, почалася не у травні, а в серпні–вересні 1990 року, коли: 1) доопрацьована з урахуванням зауважень при обговоренні у Верховній Раді урядова концепція переходу до регульованого ринку стала програмою; 2) Комісія з питань оцінки альтернативних варіантів переходу до ринкової економіки під керівництвом академіка А. Аганбегяна проаналізувала близько сотні проектів і підтримала програму уряду, збагачену деякими пропозиціями з інших проектів; 3) група академіка С. Шаталіна, створена за домовленістю Горбачова–Сльцина, подала альтернативну програму переходу до ринку “500 днів”.

Оцінюючи на засіданні Президії Ради Міністрів СРСР (17 серпня 1990 року) альтернативні проекти за критерієм пропонованого ними способу переходу до ринку, академік Аганбегян розбив їх на три групи: 1) варіанти позаринкового розвитку, до яких віднесено пропозиції косметичного ремонту командно-адміністратив-

¹ *Фигурнов Э.* Как перейти к рынку? // Экономика и жизнь. – 1990. – №15 (апрель) – С.8.

тивної системи управління без зміни її суті; 2) варіанти ринкового екстремізму: негайний перехід до вільного ринку; 3) варіант переходу до регульованого ринку. Саме цей напрям Комісія визнала найбільш раціональним і перспективним, а з-поміж усіх пропозицій підтримала урядову програму ¹.

Програми Рижкова і Шаталіна обговорювалися у Верховній Раді у вересні. Це був момент, коли належало зробити остаточний вибір способу переходу до ринку і моделі самого ринку й відповісти на питання: яким стане оновлений Союз, яку ціну за формування нової економіки доведеться заплатити, який соціальний лад запанує в суспільстві внаслідок вибору вирішальної лінії перетворень. Після порівняльного обговорення програм депутати винесли рішення: 1) з двох принципово різних програм взяти краще і створити одну; 2) доручити цю операцію Президентові СРСР Горбачову. Останній же подав Верховній Раді (у жовтні) не нову, синтетичну програму, а концепцію основних напрямів стабілізації народного господарства і переходу до ринкової економіки ².

Чим же відзначалися нестиковочні програми? Обидва документи виходили з необхідності реформи системи ціноутворення, але саму реформу подавали по-різному, як і термін її упровадження. Програмою Рижкова передбачалося: одномоментний перегляд усіх видів цін здійснити з метою ліквідації тут усіх значних деформаційних перекосів, потім на цій основі поступово рухатися шляхом лібералізації цін. При цьому реформу цін не починати з їх підвищення на хлібобулочні та лікєро-горілчані вироби, комунальні послуги (якомога довше утриматися від цього). Загальне ж підвищення роздрібних цін на 135 млрд крб повністю компенсувати населенню, причому союзні республіки самі мають вирішити, як цю компенсацію розподілити між різними суспільними групами.

¹ Валовой Д. О рынке. Заметки с заседания Совета Министров СССР // Правда. – 1990. – №239. – 27 августа.; Якутин Ю. Альтернатива ринку. А есть ли она? // Экономика и жизнь. – 1990. – №35 (август). – С.4–5.

² Об основных направлениях по стабилизации народного хозяйства и перехода к рыночной экономике // Правда. – 1990. – №293. – 20 октября.

Програма Шаталіна пропонувала 70–80 відсотковий масив цін відпустити у “вільне плавання” (своєрідний “шоковий” крок), а непокриті гроші населення “зв’язати” широким продажем акцій, облігацій, житла, дачних будинків тощо. Крім того, вона передбачала необхідність створення великих товарних запасів шляхом інтервенції їх із-за кордону, щоб вони відіграли роль буферу між попитом і пропозицією, збиваючи ціни.

Термін переходу до ринку: за програмою Рижкова трохи більше п’яти років, за програмою Шаталіна – 500 днів*.

Доля Союзу РСР та специфіка ринку. Урядова програма визнавала суверенітет союзних республік, їх рівність та економічну самостійність, створення єдиного загальносоюзного ринку як основи ефективного функціонування економіки кожної союзної республіки, на якому головною дійовою особою мало виступати самостійне підприємство. Водночас програма передбачала існування СРСР як єдиної оновленої федеративної держави з відповідними атрибутами: ринок, система оподаткування, фінансово-кредитна система, центральний емісійний банк, армія, енергетика, зв’язок, транспорт, єдине громадянство і т.д.

Програма Шаталіна містила такі моменти: визнання союзних республік єдиними суб’єктами державного регулювання економікою, союзної власності – тільки спільною власністю республік; відмова від побудови органів Союзу за федеративним принципом, перетворення його на економічний союз республік, а в політичному плані – на їх співдружність (за західним зразком); відмова від союзного бюджету: республіки можуть вносити свої фінансові частки на спільні заходи, а підприємства сплачують податки тільки в республіканські та місцеві бюджети; проведення переділу земель колгоспів і радгоспів, упровадження приватної власності на землю, державна допомога фермерам тощо.

Неважко помітити, що це була програма ліквідації СРСР та соціалізму. Перед депутатами у Верховній Раді СРСР постало справді складне завдання вибору. Цю дилему вони розв’язали компромісним рішенням, зіпхнувши, по суті, його виконання на

---

* Серед альтернативних проектів переходу до ринку була програма Г.Явлінського, яка передбачала ще менший термін цього переходу – 400 днів.

Президента СРСР Горбачова. Однак тимчасом ВР РРФСР схвалила програму “500 днів” як варіант переходу до ринку Росії, й це принципово змінило ситуацію. Тепер уже до суперництва за лінією Горбачов–Єльцин додалося протистояння двох держав: СРСР – суверенна Росія, Центр – та бюрократія гігантської республіки, за якою потяглися й інші союзні республіки. Над Союзом реально нависла смертельна небезпека розвалу, бо вища республіканська бюрократія дістала змогу вийти з “другого управлінського ешелону” у перший – світовий, а це було можливим тільки за умови ліквідації Союзу. Однак першим мав упасти уряд Рижкова, проти якого було розгорнуто “неоголошену війну”. Сам же Рижков захищав програму і свій уряд до “останнього патрона”. У вересневій доповіді у Верховній Раді Союзу він розвінчав основні вузли шаталінської програми, показав, до яких катастрофічних наслідків вони можуть призвести ¹, провів прес-конференцію з цих питань ². Але віз перебудови вже почали котити республіки і центр влади зміщувався до них, переходив до рук національних бюрократій та сепаратистсько-націоналістичних сил, що прийшли до республіканських парламентів. Крім того, наявність двох супротивних програм переходу до ринку означала остаточний розрив у стані горбачовців – їх нерадикальне крило ще більше радикалізувалося і, по суті, злилося з демократами, котрі виступали проти Союзу, КПРС, соціалізму.

Вже ніщо не могло захистити Раду Міністрів СРСР і її Голову, оскільки ні Рада, ні Голова ніде не мали опори, та й імідж їх дедалі більше наповнювався негативним змістом. Зокрема, в очах республіканських бюрократій уряд Рижкова уособлював зловісний Центр, а сам Рижков – його завзятого адепта; в очах багатьох верств населення це був глава уряду, котрий хотів підняти ціни “на зло народів”, в очах демократів – нерішучий реформатор, консерватор, що мав за мету затягти перетворення, перехід до

¹ Доклад Правительства СССР о подготовке единой общесоюзной программы перехода к регулируемой рыночной экономике и выработке мер по стабилизации народного хозяйства страны // Правда. – 1990. – №255. – 12 сентября.

² Панова М., Малеев В., Якутин Ю. Выбор сделан? // Экономика и жизнь. – 1990. – №38 (сентябрь). – С.4–5.

ринку. Реформа управління, яку проводив Горбачов і яку закріпив IV З'їзд народних депутатів СРСР, у системі вищих державних структур Ради Міністрів не передбачала. Її мав заступити Кабінет Міністрів СРСР, який очолив В.Павлов.

У виступі на IV З'їзді народних депутатів СРСР М.Рижков підвів головні підсумки діяльності очолюваного ним уряду, вказав на помилки, упущення, їх причини. Уряд не був самодостатнім, бо залишалися не розмежованими належним чином функції законодавчої й виконавчої влади, а з 1989 року він працював в атмосфері частого блокування, а то й прямого руйнування його намірів. Далася взнаки економічна і політична нестабільність: поспіхом упроваджені, невідрегульований новий механізм господарювання, що руйнував економіку, страйки, “війна законів”, розрив господарських зв'язків, територіальний ізоляціонізм та ін.

Виніс Рижков і свій вирок перебудові. “Почну з того, – сказав він, – що перебудову у тому вигляді – я наголошую це, – в якому вона була задумана, здійснити не вдалося... В 1985 році ми висунули завдання, змістом і метою якого назвали оновлення соціалізму, виправлення допущених деформацій. Однак вона не втрималася на цій позиції під натиском деструктивних сил, чимало яких, як сьогодні цілком очевидно, мають на меті змінити характер суспільного ладу. Це робилося під маскою відмови від ідеології соціалізму, але насправді це була заміна однієї ідеології іншою”¹. Ці сили, за словами Рижкова, вели проти уряду “неоголошену війну”, прагнучи завдати ударів по державі, щоб її зламати, а разом із нею і соціальний устрій суспільства.

А що ж Горбачов? Він маневрував, продовжуючи робити перебудову “на марші”. У своєму жовтневому виступі на сесії ВР СРСР він повідомив про відмову від детального розроблення загальносоюзної програми переходу до ринку, оскільки “було б помилково тут, у Москві, попередньо все вирішити за республіки, підприємства, трудові колективи, за всіх”. На його думку, а

---

¹ Ответственность и согласие. Выступление Н.И. Рыжкова на IV Съезде народных депутатов СССР 19 декабря 1990 года // Правительственный вестник. – 1990. – №52 (декабрь). – С.1–2.

також думку Ради Федерації, достатньо мати загальні принципи переходу до ринку, щоб ними керуватися у практичній роботі на всіх рівнях. “Загалом мова про те, – обґрунтовував свою пропозицію Горбачов, – що Президент, уряд, спираючись на погоджені загальні принципи, зможуть оперативно використати надані їм повноваження. А республіки, в рамках цих загальних напрямів отримають можливість приймати і здійснювати – за необхідної допомоги Центру і координації між собою – свої програми стабілізації й переходу до ринку”¹.

Словом, всякий, користуючись горбачовськими загальними принципами, може переходити до ринку, як йому заманеться. Це була та сама технологія породження хаосу: процес запущено – і хай собі йде з Богом, а що вийде – побачимо наприкінці...

Після IV З’їзду народних депутатів СРСР (грудень 1990 року) економічна реформа поглиблювалася на основі ухвалених законів про роздержавлення, приватизацію, підприємництво та ін. На них же головно спиралася і розбудова інфраструктури ринку. За горбачовськими “Основними напрямками...” перехідний період до ринку мав становити максимум півтора-два роки, впродовж яких слід було оздоровити карбованець, а на цій основі – забезпечити контроль за інфляційними процесами, вивільнити ціни, включити механізми ринкового саморегулювання.

Насправді ж це була ілюзія реформатора, котрий сам весь час поспішав та ще його підштовхували поспішати сили, які бачили, що горбачовська команда веде справу до розвалу системи до катастрофи, та дбали про те, щоб цей розвал стався якомога швидше. Намічати перехідний період до ринку у півтора-два роки – значить надмірно фантазувати. Як і програма “500 днів”, яку, до речі, сам Шаталін закликав сприймати не інакше, як концепцію (“Я думаю, ми зробили більше, ніж концепцію, але менше, ніж конкретну програму переходу до ринку”²), “Основні напрями...”

¹ Об основных направлениях по стабилизации народного хозяйства и переходу к рыночной экономике. Выступление М.С.Горбачева на сессии Верховного Совета СССР // Правда. – 1990. – №293. – 20 октября.

² Конец безвластию? Интервью С. Шаталина В.Соколову // Литературная газета. – 1990. – №39. – 26 сентября.

Горбачова зображували стан справ у надто ідеалізованому варіанті. Виступаючи при їх обговоренні, Б.Єльцин сказав, що намічений ними курс нереальний і неодмінно зазнає краху. Він запропонував створити політичну коаліцію для проведення економічної реформи, однак цю пропозицію не прийняв Горбачов.

Перебудовні реформатори не хотіли чути й інші критичні зауваження. Одне з них висловлювала, наприклад, Маргарет Тетчер, котра звертала увагу на те, що в Радянському Союзі прагнуть за 5–10 років зробити все, на що Заходу знадобилися століття. Тетчер цим порушувала проблему стискування соціального часу, над якою мали задуматися реформатори. Однак, водночас вона радила й інше: чим швидше ви скасуєте соціалізм, тим успішніше підуть реформи. При цьому Тетчер не приховувала інтересів Заходу щодо перебудови. “До речі, в наших інтересах, – сказала вона, – отримати доступ до сировини й запасів корисних копалин, яких у Росії дуже багато. В наших інтересах допомогти побудувати успішне суспільство, яке змогло б запропонувати нам нові ринки збуту та інвестицій”¹. Сталін показав, як можна стискувати час. Під його керівництвом країна дійсно пройшла за десятиріччя те, що пройшов Захід за сторіччя, але вона здійснила стрибок під гігантським адміністративним тиском. Горбачовці ж, навпаки, апелювали до демократії, однак засоби демократичного прискорення руху, який би випереджав час (госпрозрахунок, ринок), їм не підкорялися. Тут би партії й задуматися, вдавшись до теоретичного переосмислення всього наламаного, наруйнованого, натвореного: чи правильний стратегічний вибір і технологічний спосіб перетворень? Можливо, й адміністративну систему не слід було одразу ж ламати, а спрямувати її діяльність в особливе русло, еволюційно її перетворюючи. І чи не трапилося би так, що ринок упровадила б ця система, а не бездарні горбачовці. Але для цього потрібна була наукова концепція трансформації адміністративної системи. Її не було розроблено, бо у теорії горбачовці виявилися вельми слабкими, а принцип роби-

---

¹ *Тэтчер М.* Уберите, наконец, социализм. (Из выступления на Международном форуме предпринимателей “Восточный экспресс в мировую экономику”). Санкт-Петербург // *Megapolis-Express*. – 1991. – 31 октября.

ти перебудову “на марші” призвів до такого становища, що вони вже нічого раціонального не могли вдіяти й на практиці стихійні процеси просто тягли їх за собою. За горбачовцями ж сліпо йшла партія, боячись розколу.

І після IV З’їзду народних депутатів СРСР, який своїми рішеннями значною мірою доповнив “Основні напрями...”, загальносистемна криза поглиблювалася. Наростали спад виробництва, соціальна напруженість, політична боротьба, конфронтація органів влади на різних рівнях. Новий прем’єр, зіткнувшись з погіршенням обстановки, змальованої Рижковим, одразу ж попросив додаткових повноважень, але ні від Президента, ні від Верховної Ради їх не одержав. Виходило, що Кабінет Міністрів теж мав працювати за умов блокування його планів і намірів.

Поза сумнівом, загальна ситуація в країні розвивалася у напрямі до соціального вибуху й повної втрати керованості, а щоб цьому запобігти, в арсеналі заходів влади був і такий рятувальний засіб, як запровадження режиму надзвичайного стану. Десь у перші місяці 1991 року Горбачов доручив Павлову, Пуго, Крючкову та Янаєву підготувати пропозиції із запровадження надзвичайного стану. Чим це було зумовлено?” Тим, пояснює Л.Кравченко, колишній керівник ЦТ СРСР, людина, котра орієнтувалася в обстановці у “верхах”, що Росія, по суті, оголосила банкрутом Радянський Союз (відмова платити до федерального бюджету основну частину російських податкових зборів, визнання верховенства Конституції РРФСР і російських законів над федеральними, бойкот будь-яких постанов союзного уряду, якщо вони стосуються Росії тощо), вся ситуація в СРСР стала некерованою. Прибалтика та інші республіки ладні були залишити СРСР. Ось чому загнаний у кут Президент СРСР і дав доручення про запровадження надзвичайного стану. Було розроблено чотири варіанти запровадження надзвичайного стану. Коли з ними ознайомився Горбачов, він сказав: “Гаразд. Нехай поки що полежать”¹. Обстановка погіршувалася настільки динамічно, що влітку 1991 року необхідність в надзвичайному режимі реально замаячила. У пресі

---

¹ Цит. за: *Кравченко Л.* Як я був телевізійним камікадзе // *Голос України.* – 2003. – №86. – 13 травня.

дедалі частіше порушувалася проблема “сильної руки”, “повернення до диктатури”, а лідери радикальних демократів відчували небезпеку появи “третьої сили”. Цим терміном вони позначили масу невдоволених і знедолених перебудовою людей, в середовищі яких зрів вибух. Крім того, як показав XXVIII з’їзд КПРС, партія, незважаючи на внутрішній розлад, зовнішньо не розколюється, залишаючись єдиною організацією, хоча за новим статусом республіканські партії вже були, по суті, самостійними. Ця обставина сприймалася радикалами як загроза для них, бо, на їхню думку, КПРС могла вчинити спробу повернути собі владу і тим самим, спираючись на “третю силу”, перетворити демократичний варіант перебудови на тоталітарний і відродити бюрократичний соціалізм. На цьому тлі вони посилили консолідаційні процеси, створивши “Рух за демократичні реформи”.

Необхідність організації нової партії обґрунтував і пояснив Г.Попов, його підтримали такі горбачовці, як О.Яковлев, Е.Шеварднадзе, котрі на той час вже не були членами КПРС.¹ Нова партія спочатку мала існувати як асоціація багатьох загонів демократичних сил, тому її соціальною основою мала стати не якась суспільна верства, а “спільний інтерес багатьох прошарків”. Завдання партії полягало у тому, щоб довести до кінця етап руйнування старого ладу, запобігти соціальному вибуху, наслідком чого можуть бути фашизм і новий тоталітаризм. Щоб виконати ці завдання, “Рух за демократичні реформи” мав перетворитися на справжню партію парламентського типу, але з первинними організаціями на підприємствах, щоб витіснити звідти КПРС, якщо вона там залишиться, тобто якщо підприємства не будуть департизовані.

Провокували вибух і процеси навколо нового Союзного договору. В “Основних напрямках...” не було передбачено співдружності держав на теренах СРСР, як це мала на меті програма “500 днів”. Навпаки, намічався перехід Союзу від унітарної держави, що жорстко централізована, до Союзу суверенних республік (вже не обов’язково соціалістичних) як нової цілісності федеративної

---

¹ Попов Г. “Нужна новая партия” Интервью Л. Новиковой // Аргументы и факты. – 1991. – №29 (июль). – С.1–2; Шеварднадзе Э. Есть такая...партия? (Интервью) // Новое время. – 1991. – №27. – С.4–6.

держави. Під цією маскою йшов процес розпаду союзних структур, ускладнювалися відносини між республіками й Центром, наростав хаос в економіці держави й у суспільстві. Горбачов говорив про перетворення республік на повноцінних суб'єктів державного регулювання економіки. Але ж республіками керували національні бюрократії, й деякі з них, особливо у Прибалтиці (відкрито), Росії й Україні (до певного часу таємно) після Всесоюзного референдуму про збереження Союзу 17 березня 1991 року, коли народ проголосував за Союз, вели боротьбу з Центром і Союзу не хотіли, штучно зволікаючи з підписанням нового Союзного договору. Крім того, ідею цього договору приймали у штики демократичні радикали, націоналізм і сепаратизм, які мали певну опору в національній свідомості, що пробуджувалася, і прагнули спрямувати її на підрив Союзу та ідеї нового Союзного договору. Як показали результати березневого (1991 року) референдуму СРСР, ця ідея неоднозначно сприймалася у багатьох республіках Союзу.

Подаємо дані (див. табл. 14) про результати референдуму СРСР, що відбувся 17 березня 1991 року, в цілому по Союзу РСР та по УРСР.

Як бачимо з таблиці, 76,4% тих, хто прийшов голосувати, сказали Союзові “так”, 21,7% – “ні”. Оце “ні” вказувало на те, що Союз розвалювався у свідомості дуже багатьох людей. Вони його вже не сприймали, йдучи, мабуть, за опозиційними силами. Загалом же ще перемагала ідея єдності.

Таблиця 15 показує, що проти збереження Союзу виступила переважна більшість населення Київської (разом з Києвом), Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей. Додамо до таблиці ще й такі цифри: у голосуванні на референдумі взяли участь 83,5% (31 514 244 особи) від кількості тих, хто одержав бюлетені.

Водночас із всесоюзним референдумом в УРСР проводилося республіканське опитування населення з питання: “Чи згодні ви з тим, що Україна повинна бути у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?” (Див. табл.16).

Таблиця показує, що переважна більшість голосуючих тільки двох областей (Львівської та Тернопільської) не бажали, щоб

Таблиця 14

Про підсумки референдуму СРСР 17 березня 1991 року (по республіках)¹

Республіка	Число громадян, включених до списків голосування		Число громадян, що взяли участь в голосуванні		Число громадян, що відповіли "так"		Число громадян, що відповіли "ні"		Число недійсних бюлетенів	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
РРФСР	103 643 364	79 101 169	75,4	56 860	71,3	21 030 753	26,4	1 809 633	2,3	
Українська РСР	37 732 178	1 514 244	83,5	22 110 899	70,2	8 820 089	28,0	583 256	1,8	
Білоруська РСР	7 354 796	6 126 983	83,3	5 069 313	82,7	986 079	16,1	71 591	1,2	
Узбецька РСР	10 287 938	9 816 333	95,4	9 196 848	93,7	511 373	5,2	108 112	1,1	
Казахська РСР	9 999 433	8 816 543	88,2	8 295 519	94,1	436 560	5,0	84 464	0,9	
Азербайджанська РСР	3 866 659	2 903 797	75,1	2 709 246	93,3	169 225	5,8	25 326	0,9	
Киргизька РСР	2 341 646	2 174 593	92,9	2 057 971	94,6	86 245	4,0	30 377	1,4	
Таджицька РСР	2 549 096	2 407 552	94,4	2 315 755	96,2	751 300	3,1	16 497	0,7	
Туркменська РСР	1 847 310	1 804 138	97,7	1 766 584	97,9	31 203	1,7	6 351	0,4	
Башкирська АРСР	2 719 637	2 221 158	81,7	1 908 875	85,9	269 007	12,1	43 276	2,0	
Бурятська АРСР	668 231	535 802	80,2	447 438	83,5	78 167	14,6	10 197	1,9	
Дагестанська АРСР	1 008 626	812 009	80,5	670 488	82,6	131 522	16,2	9 999	1,2	
Кабардино-Балкарська АРСР	489 436	372 607	76,1	290 380	77,9	77 339	20,8	4 888	1,3	
Калмицька АРСР	204 301	169 124	82,8	148 462	87,8	17 833	10,5	2 823	1,7	
Карельська АРСР	551 644	418 101	75,8	317 854	76,0	92 703	22,2	7 544	1,8	
Комі АРСР	797 049	543 403	68,2	412 842	76,0	119 678	22,0	10 883	2,0	

¹ Об итогах референдума СССР, состоявшегося 17 марта 1991 года // Правда. – 1991. – № 74. – 27 марта.

Продовження таблиці 14

Республіки	Число громадян, виключених до списків голосування	Число громадян, що взяли участь в голосуванні		Число громадян, що відповіли "так"		Число громадян, що відповіли "ні"		Число недійсних бюлетенів	
		Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Мерійська АРСР	525 685	418 599	79,6	333 319	79,6	77 239	18,5	8 041	1,0
Мурдовська АРСР	677 706	571 631	84,3	459 021	80,3	101 886	17,8	10 724	1,9
Північно-Океанська АРСР	428 307	367 858	85,9	331 823	90,2	32 786	8,9	3 249	0,9
Татарська АРСР	2 532 383	1 951 768	77,1	1 708 193	87,5	211 516	10,8	32 059	1,7
Тувинська АРСР	171 731	138 496	80,6	126 598	91,4	9 404	6,8	2 494	1,8
Удмуртська АРСР	1 103 083	819 140	74,3	622 714	76,0	180 289	22,0	16 137	2,0
Чечено-Інгульська АРСР	712 139	419 012	58,8	318 059	75,9	94 737	22,6	6 212	1,3
Чувашська АРСР	900 913	748 420	83,1	616 387	82,4	113 249	15,1	18 784	2,5
Якутська АРСР	688 679	541 993	78,7	415 712	76,7	116 798	21,6	9 483	1,8
Каракалпакська АРСР	584 208	577 717	98,9	563 916	97,7	10 133	1,8	3 668	0,6
Абхазька АРСР	318 317	166 574	52,3	164 231	98,6	1 566	0,9	747	0,5
Інхичеванська АРСР	174 364	35 866	20,6	31 328	87,3	3 620	10,1	918	2,6
Грузинська РСР*	45 696	44 012	96,3	43 950	99,9	9	—	53	0,1
Літовська РСР	589 262	501 375	86,1	496 050	98,9	4 355	0,9	970	0,2
Молдавська РСР	841 507	700 893	83,3	688 905	98,3	8 916	1,3	3 072	0,4
Латвійська РСР	670 828	436 783	65,1	415 174	95,1	18 015	4,1	3 621	0,8

* Без результатів голосування по Абхазькій АРСР.

Продовження таблиці 14

Республіки	Число громадян, включених до списків голосування	Число громадян, що взяли участь в голосуванні		Число громадян, що відповіли "так"		Число громадян, що відповіли "ні"		Число недійсних бюлетенів	
		Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Вірменська РСР	4 923	3 549	72,1	2 541	71,6	966	27,2	42	1,2
Естонська РСР	299 681	222 240	74,2	211 090	95,0	10 040	4,5	1 110	0,5
Адjarська АРСР**	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Військові частини республік, де республіканські комісії не були створені	1 261 721	1 233 858	97,8	1 107 980	89,8	113 283	9,2	12 595	1,0
Всього:	1 855 647 355	1 485 746 066	80,0	1 135 128 812	76,4	323 063 977	21,7	2 757 817	1,9

** Результати голосування в Адjarській АРСР на ділянках, у військових частинах включені до підсумків референдуму по країні в цілому.

**Зведення про голосування на референдумі
СРСР в Україні 17 березня 1991 року ¹**

Найменування областей	Кількість громадян, які відповіли "так", до загальної кількості громадян, що включені до списків для голосування, %	Кількість громадян, які відповіли "так", до кількості тих, хто взяв участь у голосуванні, %	Кількість громадян, які відповіли "ні", до кількості тих, хто взяв участь у голосуванні, %
Вінницька	73,67	81,20	17,65
Волинська	47,07	53,74	43,27
Дніпропетровська	61,0	77,5	21,10
Донецька	66,8	84,6	14,10
Житомирська	72,10	81,70	16,98
Закарпатська	49,45	60,19	36,27
Запорізька	63,98	79,81	18,85
Івано-Франківська	16,12	18,20	78,29
Київська	55,99	66,92	31,16
Кіровоградська	71,37	82,42	16,32
Кримська	69,51	87,61	11,11
Луганська	73,72	86,31	12,57
Львівська	14,7	16,4	80,09
Миколаївська	71,58	85,28	14,37
Одеська	64,46	82,18	16,25
Полтавська	71,05	78,80	19,94
Рівненська	47,48	54,26	42,86
Сумська	68,85	78,84	19,59
Тернопільська	17,60	19,31	76,53
Харківська	59,47	75,81	22,29
Херсонська	68,82	81,04	17,76
Хмельницька	80,27	87,21	20,87
Черкаська	67,93	77,30	21,40
Чернівецька	53,66	60,79	36,0
Чернігівська	75,40	83,35	15,25
м. Київ	31,86	44,60	52,90
м. Севастополь	62,07	83,09	15,21
По республіці	62,1	70,5	27,99

¹ Результати вільного вибору // Радянська Україна. – 1991. – №55. – 20 березня; Сообщение Центральной республиканской комиссии референдума СССР о результатах голосования (референдума СССР) по Украинской ССР 17 марта 1991 года // Правда Украины. – 1991. – №57. – 27 марта.

Таблиця 16

**Зведення про результати опитування населення
Української РСР 17 березня 1991 року ¹**

Найменування областей	Кількість громадян, які відповіли "так", до загальної кількості громадян, що включені до списків для голосування, %	Кількість громадян, які відповіли "так", до кількості тих, хто взяв участь у голосуванні, %	Кількість громадян, які відповіли "ні", до кількості тих, хто взяв участь у голосуванні, %
Вінницька	80,9	89,2	9,63
Волинська	68,4	78,0	19,46
Дніпропетровська	67,0	85,1	13,36
Донецька	68,0	86,2	12,3
Житомирська	78,0	88,4	10,10
Закарпатська	57,1	69,5	27,11
Запорізька	69,4	86,6	11,87
Івано-Франківська	46,2	52,1	45,25
Київська	70,6	84,6	13,73
Кіровоградська	77,4	89,5	9,26
Кримська	66,9	84,7	13,16
Луганська	75,9	88,8	9,67
Львівська	26,9	30,1	67,32
Миколаївська	74,5	87,7	10,75
Одеська	66,0	84,5	13,10
Полтавська	80,1	88,7	10,18
Рівненська	69,7	79,6	17,89
Сумська	76,1	87,1	11,35
Тернопільська	32,1	35,2	61,23
Харківська	65,7	83,8	14,13
Херсонська	74,2	87,4	11,03
Хмельницька	80,3	87,9	10,89
Черкаська	78,0	88,8	10,13
Чернівецька	73,4	83,2	13,95
Чернігівська	81,7	90,3	8,24
м. Київ	55,9	78,2	19,82
м. Севастополь	62,8	84,2	13,88
По республіці	66,9	80,2	17,97

¹ Результати вільного вибору // Радянська Україна. – 1991. – №55. – 20 березня; Сообщение Центральной республиканской комиссии референдума СССР о результатах голосования (референдума СССР) по Украинской ССР 17 марта 1991 года // Правда Украины. – 1991. – №57. – 27 марта.

Україна була у складі Союзу навіть на засадах Декларації про її державний суверенітет. У цілому громадяни республіки виступили за збереження саме оновленого Союзу, однак обстановка розвивалася у такий спосіб, що через 8 місяців вони відмовились від цієї позиції. І ще одна деталь. Результати загальносоюзного референдуму додали енергії Горбачову, котрий настирливіше почав підштовхувати справу з новим Союзним договором. Результати референдуму він сприйняв як виданий народом мандат на активізацію політики оновлення та зміцнення інститутів союзної держави, про що він заявив на засіданні Ради Федерації 9 квітня 1991 року. Проте ця заява різко суперечила намірам республіканських бюрократій, що взяли курс на повну самостійність і незалежність, та сепаратистських і націоналістичних сил, котрі разом з екстремістами-демократами посилили критику Горбачова. Він зазнавав дедалі гостріших та агресивніших нападів, особливо у 1991 році, коли всі його противники вийшли за межі дозваної критики, коли стало помітним загострення внутрішньої суперечності між двома посадами, що їх обіймав Горбачов, – Генерального секретаря і Президента.

Радикальні демократи вимагали відставки Горбачова, бо він, на їхню думку, вичерпав себе як реформатор. На місце Горбачова і його команди мала прийти нова хвиля діячів перебудови¹, під якими радикали розуміли себе. Інші політичні сили вимагали від Горбачова, щоб він залишив посаду Генсека, яка, на їхнє переконання, не дає йому змоги стати символом політики громадянської згоди, знайти компроміс із Б.Єльциним і примушує залишатися прихильником соціалістичного вибору².

Посилилася критика Горбачова і в самій КПРС – за провали в політиці, руйнування держави, відхід від початкових ідей перебудови. На об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КПРС (квітень 1991 року). Горбачов навіть не витримав і зірвався: “Досить! Так далі продовжуватися не може. Подаю у відставку”³. Не пішов Генсек

¹ Сироткин В. В ожидании “третьей волны” // Неделя. – 1991. – №4. – С.10.

² Кива А. Президент и другие // Известия. – 1991. – №86. – 11 апреля.

³ Цит. за: Масол В. Упущенный шанс // Київський вістник. – 1992. – №231. – 4 грудня.

у відставку, то була контргра з його боку. Найвища партійна посада потрібна була йому самому, як повітря, оскільки забезпечувала йому можливість блокувати “згори” політичну діяльність партії, не пускати її до влади, тримати під вогнем критики й, нарешті, як уже відзначалося, здійснити задум щодо розколу партії.

Тим часом економічна ситуація в країні настільки швидко погіршувалася, що люди почали відчувати неминучість катастрофи. На згаданому засіданні Ради Федерації Горбачов схарактеризував цю ситуацію так: “Вона така, що мова йде про навислу над країною небезпеку. Це – небезпека для нашої державності, Радянської Федерації, за збереження якої висловилося більшість населення (на референдумі 17 березня 1991 року. – *В.Т.,О.І.*). Небезпека розпаду економіки з усіма важкими наслідками для інтересів народу, обороноздатності країни, небезпека руйнування інститутів влади, правопорядку і законності”¹.

На цьому засіданні М.Горбачов намітив такі першочергові заходи, які належало вжити до кінця 1991 року: доопрацювати й підписати новий Союзний договір; завершити роботу над новою Конституцією СРСР; негайно відновити вертикальну підпорядкованість виконавчої влади; оголосити мораторій на страйки; ухвалити закони про діяльність правоохоронних органів; погасити міжнаціональні конфлікти; упровадити додаткові стимули для підприємств промисловості, будівництва, транспорту, що здійснюють соціальне облаштування села; поліпшити продовольче постачання населення та ін. Всі вони, за винятком проекту Союзного договору (Ново-Огарьовський варіант), залишилися невиконаними.

Кабінет Міністрів В.Павлова розробив антикризову програму – пакет жорстких заходів, що мали на меті зупинити сповзання до економічного хаосу, уповільнити темпи спаду, стабілізувати господарську ситуацію й тим самим підготувати умови для поступового підйому виробництва на засадах ринку. Доповідаючи про неї на п’ятій сесії ВР СРСР, прем’єр-міністр відзначив нові, більш грізні ознаки системної кризи: наростання темпів загального падіння виробництва і національного доходу. Якщо у

¹ Цит. за: Грищенко Б., Чугаев С. Антикризисная программа // Известия. – 1991. – №96. – 23 апреля.

1990 році останній скоротився на 11%, а випуск промислової продукції – на 1,2%, то у першому кварталі 1991 року ці показники становили відповідно 10% і 5%. Стало зрозуміло, що швидко переорієнтувати виробництво на потреби споживача неможливо, криза виробництва доповнюється кредитно-фінансовою та валютною кризами, йде загострення міжнародних відносин, зростає кількість біженців. Тому програма поєднувала у собі заходи, спрямовані на негайну нормалізацію виробничих процесів, оздоровлення фінансів і грошового обігу, створення системи соціальних гарантій; прискорене наближення до ринку. Основою виконання програми та становлення ринку вважалися розвиток підприємництва, роздержавлення, приватизація, демонополізація економіки, активізація зовнішньоекономічної діяльності.

Плануючи поєднання ринкових та адміністративних (в основному організаційних) методів управління при виконанні антикризової програми, В.Павлов, як він сказав, має надію водночас на стабілізацію і поживлення виробництва, яке вже у IV кварталі 1991 року мало дати певні позитивні результати ¹. Однак якщо ринкова програма М.Рижкова, розрахована на 5,5–6 років, проіснувала лише чотири місяці, то програма Павлова – три місяці. Події серпня зняли її з порядку денного.

Напередодні цих подій Ю.Левада прокоментував результати останнього соціологічного обстеження громадської думки ². За його словами, соціально-політична атмосфера в країні виявилася надзвичайно складною і суперечливою, хоча спокійнішою, ніж раніше, коли кипіли мітингові пристрасті. Загалом це була атмосфера втоми від перебудовних соціальних очікувань та міжнародної напруженості, недовіри до влади та її лідерів, чекання катастрофи, відмови від соціалізму і переорієнтації на капіталізм.

Неймовірно низько упав рейтинг Горбачова: з 60% у 1990 році до 12% влітку 1991-го. Цей “архітектор перебудови” залишився біля керма держави без жодного із своїх соратників, з ким він

¹ Степовой А., Чугаев С. Антикризисная программа // Известия. – 1991. – №96. – 23 апреля.

² Левада Ю. Уравнение с одним неизвестным: кризис + затишье = взрыв? // Megapolis-Express. – 1991. – №31. – 1 августа.

розпочинав перебудову. Одні пішли від нього не за доброю волею, інші свідомо вистрибнули з корабля перебудови, або розуміючи її безперспективність, або ж побоюючись неминучості дня відповідальності у випадку соціального вибуху.

Знизився також і рейтинг Б.Єльцина – з 60% восени 1990 року до 40%. Багатьом конфронтація цього лідера з Горбачовим здавалася небезпечною (у пресі обговорювалася тема Горбачов–Єльцин¹), іншим – його обіцянки, що не виконувалися. Безумовно, це мало свій негативний вплив на результати голосування, коли Єльцина обирали Президентом РРФСР (12 червня 1991 року), але він все одно здобув переконливу перемогу, одержавши майже 60% голосів.

У суспільстві виникло непримиренне протистояння: демократи (антикомуністи) – комуністи. Як правило, новостворені партії виступали проти КПРС, її ідеології. 60% опитаних підтримували ідеї демократії, партію “Демократична Росія”, 30% виступали за розпуск КПРС, 31% вважали за необхідне перетворити її на парламентську партію, лише 11% хотіли б повернути її керівну роль. Щодо шляхів соціального розвитку, то картина орієнтацій була такою: 20% – на “оновлений соціалізм” горбачовського штибу (у 1989 році було 45%), 60% – на загальноєвропейський шлях, майже 20% – на капіталістичний шлях, менше 1% – на радянський соціалізм.

40% респондентів були переконані у ймовірності внутрішніх війн в СРСР – громадянських і міжнаціональних, близько 2% чекали голоду, 30% допускали можливість воєнного перевороту, а 20% були переконані в тому, що владу слід віддавати до рук військових. Вельми незначною зафіксовано довіру до Кабінету Міністрів – 10% і до Павлова – 6%.

Справа із Союзним договором. Саме вона найбільшою мірою спонукала до виступу “гекачепістів”. На підмосковній дачі Ново-Огарьово текст проекту договору під керівництвом Горбачова був дороблений і після схвалення Радою Федерації його було опубліковано та розіслано до ВР республік та у ВР РРФСР. Отже,

---

¹ М.Горбачев – Б.Ельцин: вместе – к сотрудничеству, или врозь – к развалу? // Рабочая трибуна. – 1991. – №152. – 3 августа; Родина у нас одна. М.С.Горбачеву и Б.Н.Ельцину // Советская Россия. – 1991. – №60. – 26 марта.

народ, по суті, усувався від обговорення проекту, бо його публікація (до того ж, тільки в деяких газетах) призначалася не для обговорення, а просто для формального ознайомлення, мовляв, знайте, проект договору є. Але “гекачепісти” виявили інше – прямий обман. Річ у тому, що основний документ, який намічався до підпису в Ново-Огарьово, був серйозно скоригований Єльциним, Горбачовим і Назарбаєвим на їхній таємній зустрічі 29 липня. Змінений текст ніде не публікувався, лише 16 серпня він з’явився в одній газеті – “Московские новости”. Тепер уже Союзу належало бути не федерацією, а конфедерацією. Передбачалися одноканальними система фінансування Союзного бюджету, система збору податків, передача підприємств союзного значення під юрисдикцію республік та ін.¹ Отже, чи не збиралася “трійка” підсунути “підписантам” підроблений ними документ?

Але попередньо, щоб проект договору розробити й підписати, дев’ять лідерів республік і Горбачов дійшли відповідної згоди (формула 9 + 1). Білорусія, Казахстан та Узбекистан одразу ж схвалили проект договору і визначили склад делегацій, правоспроможних його підписати (процедура намічалася на 20 серпня). Не брали участі у цьому процесі республіки Прибалтики, Грузія, Вірменія і Молдова. Обговорення проекту договору у Парламентах Росії й України обіцяло бути дуже непростим, бо серед їхніх депутатів було чимало прямих ворогів Союзу.

Проти нового Союзного договору різко виступила депутатська група “Союз” Верховної Ради СРСР. Вона вважала, що він взагалі непотрібний, слід лише підновити Договір 1922 року. Підписання ж договору за формулою 9 + 1, на її думку, є фактичним розвалом СРСР. Крім того, ліквідацію Союзу група вбачала й у конфедеративних засадах його побудови (справді, розробниками відкидався федеративний державний устрій). А пункт про те, що державні кордони країни визначатимуть самі республіки, а Центр тільки забезпечуватиме їх охорону, просто збунтував членів групи “Союз”. Вони бачили й неймовірне прагнення Горбачова створити хоча б який-небудь Союз, аби зберегти собі місце на вершині

---

¹ Лукьянов А. За измену Родине – в Кремль! Антология развала СССР (Интервью) // Правда. – 1998. – №87. – 18–19 августа.

влади. Група заявила, що новоогарьовський договір є договором про розпуск СРСР, а дев'ять вищих номенклатур республік і Горбачов учинили державний переворот. Ще раніше ця група заявляла про необхідність упровадження в країні надзвичайного стану, оскільки бачила її спасіння тільки в ньому.

Приблизно так дивилися на ситуацію в країні і на проект Союзного договору майбутні “гекачепісти”: “У нас не було іншого виходу, – напише кореспондентові “Правды” О. Головенку у своїй записці із в’язниці “Матроська тиша” Г. Янаєв. – Із самого початку підготовки нового договору діяли сили, яким демократична федеральна держава із сильними республіками та дієздатним центром не була потрібною. Їх влаштував варіант якоїсь аморфної структури з не менш аморфною назвою – СНД. За визнанням Г. Бурбуліса ще на початку 1991 року ними була задумана саме така концепція СНД. Більше того, саме російське керівництво зробило максимум можливого для розвалу Союзу”¹. Як саме?

Далеко не тільки тим, що Єльцин особисто вів лінію проти Горбачова, починаючи ще з боротьби проти номенклатурних привілеїв і намагаючись повернути до себе симпатії простого люду. Він концентрував навколо себе демократів, “тіньовиків”, підприємців, багатих кооператорів, і всі ці так звані “нові росіяни” потім фінансували оборону “Білого Дому”. Однак новий етап боротьби проти “імперського Центру” розпочався після ухвалення влітку 1990 року З’їздом народних депутатів РРФСР Декларації про суверенітет Росії та пріоритет російських законів щодо союзних на її території. Вона означала не що інше, як законодавче оформлення намірів нової демократичної російської бюрократії на чолі з Єльциним покінчити із Союзом, без чого їй не світила перспектива досягнення абсолютної влади в гігантській республіці. Акт ухвалення російським верховним органом влади Декларації про суверенітет підштовхував “парад суверенітетів” інших республік, і це знаменувало собою катастрофічне посилення відцентрового процесу, причому не тільки “вниз”, де активно агітували проти Союзу націоналісти-сепаратисти, а й, головним чином, “угорі”, у вищих колах республік.

¹ Янаєв Г. “У нас не было выхода...” // Правда. – 1992. – №133. – 26 сентября.

Тому цілком справедливо відповідав Єльцинові на його інсинуації про “путч” і демагогію на своє виправдання із “Матроської тиші” інший “гекачепіст” В.Крючков, намагаючись захистити істину. “Заручники “Матроської тиші”, – писав він, – не хитрували, вони діяли відкрито, своїх цілей не приховували, ніяких особисто для себе вигод не шукали. Ними рухало одне – прагнення відвернути небезпеку від Союзу, припинити наступ ще більш небезпечних кризових явищ, свідками яких усі ми зараз є, до того ж у значно більших масштабах, аніж це можна було собі уявити. А в “Матроській тиші” опинилися саме ті, хто завжди виступав за збереження Союзу відповідно до волі народу, вираженої на референдумі 17 березня, і ніким тоді ще не скасованих Конституції СРСР і Союзного договору 1922 року. Виступ 19–21 серпня 1991 року, створення Державного Комітету з Надзвичайних Ситуацій (ДКНС) були криком душі, відчайдушною спробою врятувати Союз, той самий, за яким ви сьогодні ллете крокодилової сльози і для якого ви самі ж із такою дивовижною настирністю рили могилу, а потім вчинили похоронний ритуал у вигляді створення СНД”¹.

І ось очікуваний вибух нарешті відбувся, але його вчинили не “люмпенські маси”, не “третя сила”, якої боялися демократи, а вищі номенклатурні особи, створивши ДКНС (російською ГКЧП) і надавши йому чинності 19–21 серпня 1991 року. Тому це був вибух не соціальний, а політичний. Він став вододілом між другим і третім етапами перебудови, перекривши намір авторів формули 9 + 1 підписати розвалений договір 20 серпня.

Варто зауважити, що чутки про змову почали проникати на шпальти газет ще влітку 1990 року². Автори матеріалів повідомляли про можливість державного перевороту, закликали читачів бути пильними й готовими стати на захист перебудови на чолі з Горбачовим. Заява Е.Шеварднадзе на IV З’їзді народних депутатів СРСР, котрий подавав у відставку з посади Міністра закор-

¹ Крючков – Ельцину: В “Матросской тишине” гроза слышнее // Правда. – 1992. – №92. – 11 июля.

² Поэль К. Заговор, который мы не заметили // Новое время. – 1990. – №32. – С.21.

донних справ за півроку до серпневих подій і натякав на назрівання диктатури, сприймалася теж у цьому руслі повідомлень, хоча экс-міністр нічого конкретного, по суті, не сказав і не назвав жодного факту чи прізвища. Мабуть, він тільки-но відчув певну зміну атмосфери у вищих сферах влади. Не було з цього приводу й офіційних заяв, спростувань, роз'яснень.

Так званий путч – особливе, причому дуже загадкове, явище, що потребує окремого соціологічного дослідження. Його ж у перебудовні часи сприймали по-різному. Називали, зокрема, “оперетковим путчем” (О.Мороз, оглядач “Литературной газеты”), непрофесійним путчем (А.Олейников, представник післякрюковського КДБ)¹, але масовій свідомості і громадській думці переможці нав'язали лже-кваліфікацію – антидержавний, антиконституційний переворот. На наш погляд, найбільш об'єктивною і точною на той час була оцінка події членом ВР РРФСР С.Бабуріним. “Я, як юрист, – сказав він, – твердо переконаний, що воєнним путчем можна було б назвати дії, скажімо, групи офіцерів і частини державних чиновників середньої руки, що приєдналися до військових, котрі внаслідок таємної змови вирішили захопити владу в країні, зумівши при цьому повернути на свій бік і на деякий час низку підрозділів Збройних Сил. Події, що відбулися у Москві та в деяких інших місцях 19–22 серпня, засвідчують, що цю ситуацію не можна назвати путчем або переворотом. Хіба члени ДКНС мали намір змінити державний устрій? Ні, вони й так обіймали майже всі вищі державні посади, тобто реально володіли ледве не всією повнотою влади у Радянському Союзі. Тому ми маємо справу з безпрецедентним в історії нашої країни антизаконним актом, який поки що важко точно визначити з юридичної точки зору. Це повинен зробити тільки суд, відкритий і гласний. До того ж, в усій цій справі так багато незрозумілого, умовчань, спеціального “викиду інформації”, яка, на мій погляд, так далеко уводить громадськість від істини. Отож слід не поспішати з висновками стосовно всієї цієї історії, котра

---

¹ Андреев В. Путч был непрофессиональным // Правда. – 1991. – №252. – 28 октября.

підштовхнула наростання бідувань для нашої країни. Це був драматичний акт, який я назвав би змовою проти Президента в ім'я Вітчизни”¹.

Як відомо, справа до суду не дійшла, бо російські власті його боялися, як вогню, адже дедалі більше ставало зрозуміло, що антидержавний переворот учинили не “гекачепісти”, які мали намір повернути країні курс квітня 1985 року замість стратегії квітня 1991 року, а політичні сили на чолі з Єльциним. Одержавши перемогу над ДКНС і заарештувавши його членів, вони розгромили КПРС та РКП, витіснили їх представників з усіх державних посад, а згодом скасували й Ради народних депутатів як органи державної влади. Однак саме кваліфікація “державний переворот”, “участь у державному перевороті” лягла в основу їхніх дій проти КПРС та її прихильників, а також дій подібних сил у республіках, зокрема, і в Україні, де теж була незаконно заборонена і розгромлена КПУ. До речі, й публіцисти та вчені свій аналіз серпневих подій теж, як правило, спирали по суті на міфологему “антидержавний, антиконституційний переворот”, навіть ті, хто визнавав, що і Єльцин порушує Конституцію СРСР, учинивши цей контрпереворот². Інший ракурс аналізу: революція – контрреволюція. “З одного боку, “велика революція, рівна за значенням Жовтню 1917-го року”, з іншого, “революція втрачених можливостей”. З третього боку, – “зраджена революція”. З четвертого – “взагалі не було ніякої революції”³.

Із соціотехнологічної точки зору ДКНС – це новий соціальний технолог, який з’явився на стадії перебудови, коли вона почала явно переростати у соціальну катастрофу. Технолог дійсно учинив відчайдушну спробу в осоловілому від демократичного безладу, ошуканому тими ж горбачовцями та демократами суспільстві зупинити цей процес насамперед через збереження Союзу РСР, внести у процес перетворень адекватну технологію.

¹ *Бабурин С.М.* Справедливость, народовластие, патриотизм (Интервью) // Гласность. – 1991. – 3 октября; див.також: *Бабурин С.М.* “Не гложет эхо августа” // Правда. – 1991. – №232. – 4 октября.

² *Бутенко А.* Август – 91 // Правда. – 1991. – №№218,219. – 18,19 сентября; *Славин Б.* Три поворота истории за три дня // Там само. – 1991. – №239. – 12 октября.

³ *Попов Г.* Август девяносто первого // Известия. – 1992. – №192. – 27 августа.

Але народ прохолодно відреагував на виступ цього технолога – далися взнаки і його підозрілість до таких справ, і стомленість від перебудовних негараздів, і “зазомбованість”, “замакитреність” демократичною та націоналістичною пропагандою, що приписувала “гекачепістам” намір повернути країну до тоталітаризму, диктатури партійної номенклатури, і боязнь громадянської війни, якою залякували демократичні і націоналістичні ЗМІ. Що ж насправді мав на меті ДКНС, про це говорить насамперед його “Звернення до радянського народу”¹.

Подамо деякі фрагменти з цього Звернення. “Започаткована з ініціативи М.Горбачова політика реформ, що замислювалася як засіб забезпечення динамічного розвитку країни й демократизації суспільного життя, через низку причин зайшла в глухий кут. На зміну початковому ентузіазму і надіям прийшли зневіра, апатія і розпач. Влада на всіх рівнях втратила довіру населення. Політиканство витіснило із суспільного життя турботу про долю Вітчизни та громадянина. Нав’язується злобне глумління над всіма інститутами держави. Країна, по суті, стала некерованою.”

“Скориставшись наданими свободами, топаючи паростки демократії, що тільки-но з’явилися, постали екстремістські сили, котрі взяли курс на ліквідацію Радянського Союзу, розвал держави й захоплення влади за будь-яку ціну”.

“Сьогодні ті, хто, по суті, веде справу до повалення конституційного ладу, повинні відповісти перед матерями й батьками за загибель багатьох сотень жертв міжнаціональних конфліктів. На їхній совісті покалічені долі півмільйона біженців. Через них втратили спокій і радість життя десятки мільйонів радянських людей, які ще вчора жили в єдиній сім’ї, а сьогодні опинилися у власній оселі вигнанцями”.

Уточнимо ці констатації: у 1991 році в СРСР було зафіксовано 76 точок, де міжнаціональна напруженість сягнула краю. У 1990 році у міжнаціональних конфліктах загинуло 782 особи і 3617 було поранено. Втрати сил правопорядку – 77 загиблих і 548 поранених. Скільки ж зруйновано, спалено, розграбовано будинків, ніхто не рахував².

¹ Обращение к советскому народу // Вечерний Киев. – 1991. – №159. – 20 августа.

² Бовин А. Кризис социализма и национальный вопрос // Известия. – 1991. – №111. – 12 мая.

Цитуємо Звернення далі: “Якому суспільному ладу бути, повинен вирішувати народ, а його прагнуть позбавити цього права”.

“На очах втрачають вагу та перспективність усі демократичні інститути, створені народним волевиявленням. Це – результат цілеспрямованих дій тих, хто, брутально зневажаючи Основний Закон СРСР, фактично здійснює антиконституційний переворот і тягнеться до необмеженої особистої диктатури. Префектури, мерії та інші антизаконні структури дедалі більше підмінюють собою обрані народом Ради”.

“Іде наступ на права трудящих. Права на працю, освіту, охорону здоров'я, відпочинок піддано сумніву.”

“Навіть елементарна особиста безпека людей дедалі більше виявляється під загрозою. Злочинність швидко зростає, організовується і політизується. Країна занурюється в атмосферу насилля і беззаконня”.

“Ми обіцяємо провести широке всенародне обговорення проєкту нового Союзного договору. Кожен матиме право і можливість у спокійній обстановці осмислити цей важливий акт і визначитися щодо нього, оскільки від того, яким стане наш Союз, буде залежати доля численних народів нашої великої Батьківщини”.

“Ми маємо намір негайно відновити законність і правопорядок, покласти край кровопролиттю, оголосити нещадну боротьбу злочинному світові, викоринити явища, що дискредитують наше суспільство і принижують радянських громадян. Ми очистимо вулиці наших міст від злочинних елементів, покладемо край свавілля розкрадачів народного добра”.

“Ми виступаємо за справжні демократичні процеси, за послідовну політику реформ, що веде до оновлення нашої Батьківщини, до її економічного і соціального процвітання, яке забезпечить їй можливість посісти почесне місце у світовій співдружності націй”.

“Розвиваючи багатокладний характер нашого господарства, ми будемо заохочувати приватне підприємництво, надаючи йому необхідні можливості для розвитку виробництва і сфери послуг”.

“Нашою першочерговою турботою стане розв'язання продовольчої та житлової проблем. Всі наявні ресурси буде мобілізовано на задоволення цих найнагальніших потреб народу”.

“Ми закликаємо робітників, селян, трудову інтелігенцію, всіх радянських людей у найкоротший термін відновити трудову дис-

ципліну, підняти рівень виробництва, щоб згодом рішуче кинути-ся вперед. Від цього залежить наше життя і майбутнє наших дітей та внуків, доля Вітчизни”.

У Постанові №1 ДКНС намітив серію конкретних заходів, спрямованих на реалізацію завдань, сформульованих у Зверненні: всім органам влади забезпечити неухильне дотримання режиму надзвичайного стану (на основі Закону СРСР “Про правовий режим надзвичайного стану” і постанов ДКНС), негайно розформувати структури влади та воєнізовані формування, що діють всупереч Конституції СРСР; вважати нечинними закони та рішення органів влади та управління, що суперечать Конституції СРСР і законам СРСР і призупинити діяльність політичних партій, громадських організацій і масових рухів, які чинять опір нормалізації обстановки; встановити контроль над ЗМІ; встановити й підтримувати режим суворої економії матеріально-технічних і валютних засобів, розробити та провадити конкретні заходи з боротьби з безгосподарністю і розбазарюванням народного добра; скасувати будь-які обмеження, що заважають переміщенню по території СРСР продовольства і товарів народного споживання, а також матеріальних ресурсів для їх виробництва; рішуче повести боротьбу з тіньовою економікою, фактами корупції, розкрадань, спекуляції, приховування товарів від продажу; у тижневий термін внести пропозиції щодо впорядкування, замороження і зниження цін на окремі види промислових і продовольчих товарів, насамперед для дітей, послуги населенню і громадське харчування; розробити постанову, що передбачає забезпечення у 1991–1992 роках всіх, хто бажає серед міських жителів, земельними ділянками для садово-городніх робіт розміром до 0,15 га і т. д.

Проте ДКНС припустився стратегічної технологічної помилки: він не створив своїх органів на місцях для виконання намічених завдань та постанов, а не “його” органи їх виконувати не збиралися. Насамперед, це й зумовило поразку “гекачепістів”, а також оцінку “путчу” як непрофесійного. У боротьбі з ними група Єльцина застосувала і такий прийом, як заклик до трудових колективів зупинити виробництво і почати тривалий страйк. “І багато колективів відгукнулися, – зазначив в.о. Голови ВР РРФСР Р.Хасбулатов, – зупинили навіть неперервні виробництва”. Він оприлюднив такі

дані: 35 млрд крб – ціна “путчу” для економіки ¹. Мабуть, сюди входить і ціна наслідків заклику “ельциністів”.

Після поразки ДКНС пішла в небуття модель соціалістичного розвитку. Переможці, одразу ж реабілітувавши приватнокапіталістичну власність, найману працю, ліквідувавши КПРС і прискоривши приватизацію, відкрили безперешкодний шлях до капіталізму.

Горбачов, повернувшись в ніч на 22 серпня з Форосу і будучи зустрінутий переможцями-демократами так, начебто, за словами Г.Попова, він став їхнім лідером, відразу належним чином не зорієнтувався у новій розстановці політичних сил, у тому моменті, що його влада різко послабшала, а влада Єльцина, про якого А.Собчак сказав, що він принесе в жертву будь-кого ², колосально зміцнілася. На прес-конференції він ще говорив про необхідність перегрупування сил, реформування КПРС, щоб вона стала “живою силою перебудови” тощо ³. Але сил, які Горбачов збирався перегрупувати, вже не було. За Горбачовим ніхто не йшов, він залишився один. Що ж до партії, яку він збирався використати як свою опору, то Єльцин, прямо у нього на очах, коли той стояв на трибуні російського парламенту, підписав указ про припинення діяльності КП РРФСР. Згодом парламент Союзу повторив подібну акцію стосовно КПРС. Та й самому Горбачову довелося зняти з себе обов’язки Генсека і дати згоду на опломбування партійного майна, яке демократи без усякого суду почали одразу ж ділити й привласнювати.

Про ту роль, яку вони відводили Горбачову у новій політичній ситуації, відверто сказав Г.Попов: “Ми дезорієтували й самого Горбачова. Він повірив у те, що країна сама його обрала для ліквідації наслідків путчу, що саме йому належить скласти план подальших дій... Ми повинні були йому сказати: дорогий Михайле Сергійовичу. Ви не визнали путчистів – честь Вам і хвала! Але Вам слід визнати, що саме Ви їх зібрали, призначили, при-

¹ *Хасбулатов Р.* 35 000 000 000 рублей – во столько обошелся экономике путч // *Экономика и жизнь.* – 1991. – №37 (сентябрь). – С.4.

² *Собчак А.* “Ельцин принесет в жертву кого угодно” (Перепечатано из “Нувель Обсерватор”) // *Правда.* – 1992. – №116. – 12 ноября.

³ *Пресс-конференция Президента СССР // Правда.* – 1991. – №202. – 23 августа.

гріли й дали можливість розпочати путч. Вас хотіли змістити незаконно – тут ми за Вас, згідні з Єльциним. Проте ми за те, щоб Вас все ж таки замінили законно, – країні не потрібний старий центр. Найкраще, що Ви можете зробити сьогодні, так це подякувати за звільнення (від ізоляції у Форосі – *В.Т., О.І.*) і піти на іншу посаду продовжувати почату Вами справу змін. А Вашу посаду обійме той, хто врятував країну від путчу.

Тим самим ми позбавили б Горбачова принижень подіями грудня 1991 року і зберегли б його, підшукавши йому іншу авторитетну посаду – наприклад, голови Вищого міжреспубліканського арбітражу або голови нової міжреспубліканської Верховної Ради”¹.

Для Заходу Горбачов теж уже став використаним матеріалом, хоча його й запросили на зустріч лідерів “сімки”. Єдине, чим він ще цікавив Захід, – було пов’язане з виплатою зовнішнього боргу СРСР та ядерною безпекою. В руках Горбачова перебувала валіза із ядерною кнопкою. Імпульсивному ж Єльцину, поведінку якого важко прогнозувати, Захід у цьому питанні спочатку не довіряв. Однак і це питання поступово вирішилося. Що залишалося робити Горбачову? Якщо йому не сказали прямо у вічі, що розповів Попов, то слід було самому подумати, як і коли подати у відставку. Цього він не зробив, залишившись на роль тепер уже декоративного Президента СРСР, бо ні на обстановку в цілому, ні на окремі процеси в країні він серйозно впливати не міг. Республіки взяли владу в свої руки, і для того, щоб щось вирішити з центру, потрібна була їхня згода. Крім того, сама доля Горбачова як Президента прямо залежала від волі лідерів республік: скільки вони його терпіли б “нагорі”, стільки часу він там і просидів би. Словом, ситуація – як із пісочним годинником. І все ж таки Горбачов вирішив продовжити свої зусилля з підписанням Союзного договору, хоча відповідь на питання, чи залишиться союзна форма державності, залежала тільки від республік, які або вже готувалися, або уже проводили свої референдуми, по суті, про вихід із Союзу. Для власної опори Горбачов створив такий орган, як Політична консультативна рада при Президентіві СРСР.

---

¹ Попов Г. Август девяносто первого // Известия. – 1992. – №190. – 25 августа.

Подвійну ситуацію, коли де-юре СРСР існує, а фактично країни вже немає, спробував упорядкувати позачерговий з'їзд народних депутатів СРСР. Своєю Постановою¹ він оголосив перехідний період для формування нової системи державних відносин, ґрунтованої на волевиявленні республік та інтересах народів". Пункт 2 цієї Постанови говорив: "Прискорити підготовку і підписання договору про Союз суверенних держав, в якому кожна з них може самостійно визначити форму своєї участі в Союзі". Отже, мало утвердитися те, проти чого виступили "гекачепісти". Пункт 5 підтримував прагнення республік стати суб'єктами міжнародного права і вступити в ООН.

Союзні органи влади та управління підлягали реформуванню. Впродовж усього перехідного періоду мала діяти Верховна Рада СРСР нового складу, що структурувалася двома палатами – Радою Республік і Радою Союзу. Перша з них формувалася з депутатів парламентів республік (по 20 від кожної), Рада Союзу – за квотами з депутацій республік у ВР СРСР. Вирішено було створити Державну Раду і Міжреспубліканський економічний комітет для координації управління народним господарством. Було скасовано посаду віце-президента СРСР. Конституція СРСР мала діяти тільки в тій частині, яка не суперечила прийнятому Закону про реформування союзних органів влади та управління.

Однак нові союзні органи вже не мали достатніх умов для існування та безперешкодної роботи. По-перше, їх не дуже визнавали республіки, що затримували перерахування своїх часток у союзний бюджет, тому питання з цим бюджетом залишилося гострим і "підвішеним". По-друге, вони одразу ж потрапили в ізоляцію, навіть інформаційну. Голова Ради Союзу ВР СРСР К.Лубенченко зізнався: "І російське, і центральне телебачення ізолювали нас від народу: люди не отримують майже ніякої об'єктивної інформації про роботу палат ВР СРСР. Погляньте, що від-

---

¹ О мерах, вытекающих из совместного заявления Президента СССР и высших руководителей союзных республик и решений внеочередной сессии Верховного Совета СССР. Постановление Съезда народных депутатов СССР // Труд . – 1991. – 6 сентября.

бувається, – роботу російського парламенту ми бачимо по Російському телебаченню, а про діяльність Союзного парламенту – ні слова, ні кадру”¹. По-третє, процеси дезінтеграції тривали, республіки прагнули рятуватися через зносини не з Центром, а між собою. Нарешті, по-четверте, центр Союзу в цей період значною мірою перемістився до російського керівництва. Республіки не хотіли, щоб Президентом СРСР став Єльцин, чого бажали російські демократи, й не поспішали забезпечувати функціонування союзних органів усім необхідним.

Щоб створити Союз Суверенних Держав як нове об’єднання, слід було зберегти єдиний економічний, військово-стратегічний, правовий, політичний простір. Вдалося ж досягти тільки Договору про економічне співробітництво (підписали 18 жовтня 1991 року керівники лише 8 суверенних республік, до яких згодом приєдналися ще три), метою якого було створення спільної основи для економічного співробітництва. Що ж до Союзного політичного договору, то відновлення розроблення його проекту, що передбачав створення Союзу тепер уже як конференції, відбулося у тому ж Ново-Огарьові під керівництвом Горбачова. Його парафування на Державній Раді намічалось на 25 листопада, після чого він мав бути розісланий на розгляд у ВР республік і країни. Підписання ж договору мало відбутися в середині грудня.

На сесії ВР СРСР (спільне засідання Ради Республік і Ради Союзу) 20 листопада Горбачов дав стислий аналіз ситуації в країні: йде розпад держави, руйнуються внутрішньосоюзні економічні зв’язки, майже на третину зменшився експорт, скоротився імпорт, дефіцит союзного бюджету на 1 листопада становив 100 млрд крб, тоді як у 1990 році – 40 млрд. Бюджету не допомогла й реформа цін, проведена за березневим Указом Президента СРСР². Навпаки, як зазначив Горбачов, нові ціни підсилили негативні процеси. Постає необхідність у надзвичайному кредиті (63 млрд

¹ Лубенченко К. “Мы слишком много наломали дров” // Гласность. – 1991. – №50. – 12 декабря.

² О реформе розничных цен и социальной защите населения. Указ Президента СССР // Известия. – 1991. – №68. – 21 марта.

дол.), який слід було просити у відомої європейської “сімки”, і в надзвичайному бюджеті на IV квартал 1991 року, наповнення якого без республік було неможливим, як і бюджету на 1992 рік. Проект останнього голова Міждержавного економічного комітету І.Силаєв обіцяв подати до ВР СРСР в останніх числах грудня. До кінця року планувалося закупити за кордоном великі партії продовольства і товарів народного споживання. Нагальні завдання: реформувати власність, швидше проводити приватизацію малих і середніх підприємств, земельну реформу, підтримати бізнес¹. Зовнішній борг СРСР становив понад 70 млрд дол., у 1991 році належало виплатити відсотків 12 млрд². Як бачимо, чималу суму зовнішнього боргу Горбачов планував збільшити ще на 63 млрд дол.

Однак нічого з наміченого, окрім хіба що опублікування проекту договору³, втілити в життя Горбачову не вдалося, бо головні події ні йому, ні ВР СРСР не підкорялися. Вони розвивалися за логікою інших соціальних технологій, а розісланий до ВР республік проект Союзного договору там і застрягнув. Рятівна, здавалося б, ідея – скликання надзвичайного З’їзду народних депутатів СРСР – не сприймалася, а багатьма республіками просто торпедувалася. У поїзді по країні, яку Горбачов здійснив в останній декаді листопада, його вже не слухали, як раніше, відкривши рота. Тепер уже, за словами кореспондента “Правды”, його запитували, чи не є всі ці процеси неминучим наслідком перебудови? Чи сама вона не була помилкою? Що він сам про це думає?⁴

Тимчасом у республіках проводилися референдуми про державну незалежність та самостійність, а після референдуму та обрання президента держави в Україні лідери трьох слов’янських

¹ Бужкевич М., Никитин Л. М Горбачев сказал: “Не мешайте!” (На сессии Верховного Совета СССР // Правда. – 1991. – №272. – 21 ноября.

² Черняк А. Скорее он мертв, чем жив // Правда. – 1991. – №242. – 16 октября.

³ Договор о Союзе Суверенных Государств. Проект // Правда. – 1991. – №277. – 27 ноября.

⁴ Разгуляев Ю. Вопросов больше, чем ответов // Там само. – 1991. – №275. – 25 ноября.

республік у Біловезькій Пущі ухвалили Заяву глав держав Республіки Беларусь, РРФСР, України і підписали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав ¹. Договір від 1922 року про утворення СРСР було оголошено таким, що втратив силу. Отже, Союз скасовувався. Якихось центральних структур СНД з командно-адміністративними функціями не передбачалося. Офіційним містом перебування координаційних органів Співдружності визначався Мінськ.

Парламенти республік-підписантів швидко ратифікували Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав. “Радянської влади практично немає, – сказав після цих процедур у інтерв’ю італійській газеті “Републіка” Б.Єльцин. – Три наші республіки ліквідували Союз, створений у 1922 році, й відкликали своїх депутатів із парламенту СРСР. Днями я розмовляв з Горбачовим. Йшлося про строки, необхідні для завершення цього переходу (від Союзу до СНД. – *В.Т., О.І.*), і сказав йому, що процес має бути завершений у грудні, максимум – до середини січня”².

Єльцин буквально витісняв з президентської посади у політичне небуття Горбачова, а ВР РРФСР – Верховну Раду Союзу. На засіданні Ради Республік було зачитано постанову президії ВР РРФСР про взяття під охорону майна і будинків ВР СРСР, що розташовані у Москві, зокрема у Кремлі. Тільки тепер деякі союзні депутати вхопилися за ідею екстреного скликання надзвичайного З’їзду народних депутатів СРСР, але вже занадто пізно.

Горбачов же продовжував маневрувати навіть у цій архіскладній для нього ситуації, коли він не міг спертися вже й на ВР Союзу. Деяке підґрунтя йому дала заява Комітету конституційного нагляду СРСР, в якій стверджувалося, що наявне в Угоді про створення Співдружності Незалежних Держав твердження про те, що Союз РСР як суб’єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування, може розглядатися лише як оцінка політичної ситуації, що не має юридичної сили. На цій підставі й документи трьох республік не можуть мати юридичної сили,

¹ Угода про створення Співдружності Незалежних Держав // Голос України. – 1991. – №237. – 10 грудня.

² Пульс дня // Правда. – 1991. – №296. – 19 декабрія.

бо будь-які республіки не можуть вирішувати питання стосовно прав та інтересів інших республік. Тому, оприлюднюючи свою позицію, Горбачов акцентував такі її аспекти: 1) він залишається прихильником конфедеративної союзної держави; 2) стоїть за те, щоб суспільство свідомо вчинило вибір і щоб цей вибір відбувся у конституційних рамках; 3) створення нової співдружності держав за певних умов може привести до утворення Союзу “знизу”, і тоді саму цю співдружність можна розглядати як перший крок до такого Союзу; 4) в разі створення аморфної структури замість Союзної держави він не бачить в ній місця для себе і піде у відставку з “принципових міркувань”¹.

Звернувся за підтримкою Горбачов і до армії, але не як головнокомандувач, а як лектор, промовець. Він зробив 50-хвилинний виступ у Міністерстві оборони на нараді керівного складу Збройних Сил, у якому закликав зберегти Союз, взяти все позитивне з білоруської угоди, обговорити в парламентах і прийти до правового рішення².

Останньою спробою Горбачова якось вплинути на події був його лист-послання (від 18 грудня 1991 року) лідерам незалежних держав – учасникам зустрічі в Алма-Аті (21 грудня), де в Співдружності об’єдналися 10 із 15 колишніх радянських союзних республік. В цьому листі його автор обґрунтував сім принципів положень, які, на його думку, мали врахувати учасники зустрічі³. Лист залишився без наслідків.

Написавши указ про складання президентських повноважень, Горбачов зателефонував Джорджу і Барбарі Буш і повідомив, що указ про його “уход” лежить у нього на робочому столі, що справу з ядерною кнопкою з Єльциним уладнано, а тому їм не слід хвилюватися з приводу цієї проблеми й спокійно відсвяткувати Різдвяні свята. 27 грудня зранку Б.Єльцин зайняв кремлівський кабінет

¹ Горбачев М. “Я за то, чтобы общество сознательно сделало выбор...” // Правда. – 1991. – №291. – 13 декабря.

² Там само.

³ В поисках содружества как бы не потерять Отечества. Письмо Президента СССР участникам встречи в Алма-Ате // Рабочая трибуна. – 1991. – №247. – 21 декабря.

Горбачова, не давши змоги останньому навіть доробити деякі ліквідаційні справи.

Так закінчився третій етап перебудови, а з ним – і вся перебудова. Соціальний технолог залишився один, ніби в пустелі, прийшовши через весь перебудовний процес тільки до самого себе, бо все зруйнував і втратив. Результат його діяльності – купа битої цегли. Жодне його політичне рішення в організаційному плані не дало позитивних конструктивних наслідків. Як правило, результати були протилежними щодо тих, яких прагнув досягти реформатор. Це означало неадекватне застосування до соціальної тканини навіть деяких теоретично правильних соціотехнологій та соціоінженерій, а про неправильні годі й говорити. Реформатор породив нового сукупного соціального технолога, який, розпавшись на частини, почав діяти в республіках на інших технологічних, ідеологічних, світоглядних і моральних засадах.

Газета “Вашингтон Пост” (15 грудня 1991 року) гумористично підрахувала спадок Горбачова: у перебудовний період СРСР став свідком кінця “холодної війни”, уперше смакував “пепсі-колу”, обмочив сльозами своє економічне становище, демонтував самого себе і зробив непотрібною посаду... самого Горбачова”¹. А ось інші досягнення Союзу під керівництвом Горбачова (див. табл.17).

За даними Андре Сміта, спеціаліста Швейцарського банківського Союзу, картина добування і вивозу золота в СРСР часів горбачовського реформаторства була такою (в тоннах)² (див. табл.18).

З обох таблиць видно динаміку вивозу золота за кордон – від запасу 2500 т у 1985 році до 240 т у 1991 році (табл.17) і через підвищення–спадання–підвищення продажу (табл.18). Немає сумніву, реформаційний режим “з’їдав” золотий запас країни за умов неперервного спаду обсягів добування золота і поповнення ним золотого фонду. Очевидно, було багато “дірок”, оперативно затикати які доводилося продажем золота.

¹ Див.: Наследие Горбачева // Правда. – 1991. – №297. – 20 декабря.

² Передрук з газети “Japan Economic Journal” // Правда. – 1991. – №228. – 25 сентября.

Таблиця 17

Зміна деяких показників СРСР у перебудовний період

	1985	1991
Радянський золотий запас	Близько 2500 т	240 т
Продаж “біг-маків” в Москві	0	19 млн
Кількість політичних в’язнів	600	0
Офіційний курс долара	0,6 крб	90 крб
Чисельність радянських військ, розміщених за кордоном	221 100	28 200 (оцінка)
Політичні партії в Росії	1	12 (офіційно зареєстрованих)
Кількість членів КПРС	19 млн	0 (партія заборонена)
Офіційні темпи зростання радянської економіки	2,3%	- 11% (спад)
Зовнішній борг (млрд дол. за нинішнім курсом)	10,5	52*
Ціна кілограма м’яса	2 крб	100 крб
Експорт нафти (млн барелів)	1 172	511

* За різними оцінками, у грудні 1991 року зовнішній борг СРСР становив 70–77 млрд дол.

Таблиця 18

Динаміка видобутку, споживання та експорту золота в СРСР (т)

	1986	1987	1988	1989	1990
Продаж на Захід	350	250	280	310	340
Внутрішнє споживання	70	70	70	80	80
Продаж соціалістичним країнам	40	40	40	40	20
Загальний обсяг продажу	460	360	390	430	440
Обсяг видобутку	400	380	360	340	320

Виникає питання: на підставі яких мотивів діяв Горбачов, досягнувши такого невтішного реформаторського результату? Невже тільки під неослабним “сонцем” соціалістичної ідеї, у вірності якій так часто він клявся? Чи з престижних міркувань –

явити себе супер-реформатором усіх часів і народів, адже взявся перемонтовувати світову державу – продукт зусиль багатьох поколінь? Вони вкладали в неї свою енергію десятиріччями, а тут одна людина вирішила усе ними зроблене, змонтоване умить переробити, переінакшити. “Ви розумієте, який це був монстр”, – вигукнув він у своїй статті в “Независимой газете”, присвяченій сьомій річниці початку перебудови ¹. Виявляється, з монстром упорався, чому ж не супер-реформатор?

Виступаючи в одному з університетів Туреччини, Горбачов заявив, що метою свого життя він завжди вважав знищення комунізму в Радянському Союзі, й у цьому його підтримувала Раїса Максимівна, яка, за його словами, навіть раніше нього зрозуміла цю необхідність; а в Роттердамському університеті він пояснював, що, мовляв, працюючи ще у Ставрополі, зрозумів: змінити систему “знизу” неможливо, слід прорватися на вершину влади. І навіть ставши членом Політбюро, упевнився, що й на цій посаді міг зробити для реалізації своєї мети вельми небагато. Ось чому прийняв посаду Генсека ².

Можливо, із зазначеної мети, що свідчить про постійну ідеологічну роздвоєність світогляду й впливали всі мотиви реформаторської діяльності Горбачова, окрім, хіба що одного – особистого матеріального інтересу. Не міг найвищий номенклатурний чиновник його не мати, як і не міг не враховувати його у реформаторських пошуках. Останні відзначилися тим, що Горбачов прагнув створити систему необмежених можливостей гігантських заробітків для людей такого калібру, як він (в СРСР це було неможливим). Таку систему було створено після нього. Наступники Горбачова (Єльцин та ін.) умонтували в неї ще й можливість нескінченного збагачування за рахунок махінацій з приватизацією власності.

Хто багатший – Єльцин чи Горбачов? Як повідомляли “Всеукраинские ведомости”, редакція газети “Жизнь и кошелек” звернулася до декларацій про доходи екс-Президента СРСР і Президента Росії за 1994–1995 роки (табл.19).

¹ Цит. за: *Легостаев В.* Блеф // Гласность. – 1992. – 30 апреля.

² *Меньшиков С.* Спасибо, Михаил Сергеевич, накушались // Правда. – 1995. – 7 июля.

М. Горбачов**1. Доходи отримані від підприємств, закладів, організацій та інших роботодавців (руб.)**

Місце, де отримано дохід	За який термін отримано дохід	Сума валового сукупного річного доходу	Сума утриманого податку
Міжнародний фонд соціально-економічних і політичних досліджень	З 1.01.1994 року по 31.12.1994 року	7 003 453	806 873
Технобанк (пенсія)	За 1994 рік	192 000	23 040
Міжнародний фонд соціально-економічних і політичних досліджень	З 1.01.1995 року по 31.12.1995 року	11 283 900	1 332 163
Технобанк (пенсія)	За 1995 рік	569 721	68 336

2. Кошти, перераховані у благодійницькі та позабюджетні фонди, а також підприємствам, закладам і організаціям культури, освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення (руб)

Отримувач перерахувань	Дата перерахування	Перерахована сума
ЦІГО ім. Пирогова	5.10.1994 року	2 191 492
АТ "Інтерклініка"	5.10.1994 року	1 000 000
Ред. газети "Рабочая трибуна"	5.10.1994 року	24 000 000
Центральна студія АСФ	5.10.1994 року	17 000 000
Московське хореографічне училище	5.10.1994 року	33 000 000
Карловой С.Г.	17.10.1994 року	1 500 000
Московський дім ветеранів	27.10.1994 року	30 000 000
Горбачов – фонд	30.12.1994 року	710 000 000
Горбачов – фонд	22.02.1995 року	3 805 177

¹ Кто богаче – Ельцин или Горбачев? // Всеукраинские ведомости. – 1996. – 26 октября.

**3. Доходи, отримані в іноземних державах
або з іноземної держави**

Назва країни	Дата отримання доходу	Сума отриманого (в амер. дол.)	Сума доходу в рублях
Італія, вид-во "Стампа"	1.03.1994 року	49 839 50	82 584 052
Південна Корея (подарунок)	12.04.1994 року	26 450 81	46 870 052
Німеччина, видавництво	15.07.1994 року	800 000	1 617 600 000
Німеччина, видавництво	18.07.1994 року	200 000	404 400 000
США, видавництво	7.09.1994 року	100 000	222 200 000
Німеччина	1.03.1995 року	33 941 03	151 818 227
Італія	17.03.1995 року	69 000	328 923 000
США	31.03.1995 року	50 000	244 850 000
Японія	18.05.1995 року	20 000	101 120 000
Італія	3.07.1995 року	30 350	137 728 300
Німеччина	21.07.1995 року	14 312 13	64 833 949
Японія	14.11.1995 року	10 000	45 220 000

4. Валовий сукупний дохід, отриманий за:

- а) 1994 рік – 2 380 850 340 рублів
- б) 1995 рік – 1 087 347 097 рублів

5. Загальна сума перерахованого податку за:

- а) 1994 рік – 462 583 801 рублів
- б) 1995 рік – 319 075 650 рублів

Б.Єльцин

**1. Доходи, отримані від підприємств, закладів,
організацій та інших роботодавців (руб.)**

Місце основної роботи, де зберігається трудова книжка	За який термін отримано дохід	Сума валового сукупного доходу	Сума утриманого податку
Управління справами Президента Росії	З 1.01.1994 рік по 31.12.1994 рік	15 291 580	2 190 567
Управління справами Президента Росії	З 1.01.1995 рік по 31.12.1995 рік	26 784 596	4 309 216

2. Доходи, отримані в іноземних державах або з іноземної держави

Назва, країна	Дата отримання доходу	Сума отриманого доходу (в амер. дол.)	Сума отриманого доходу в рублях
Великобританія, Ендрю Нюрнберг Ассорсиетс	1.06.1994 року	280 000	–

3. Валовий сукупний дохід, отриманий за:

- а) 1994 рік – 552 331 580 рублів
- б) 1995 рік – 26 784 596 рублів

4. Загальна сума перерахованого податку за:

- а) 1994 рік – 159 797 851 рублів
- б) 1995 рік – 4 309 216 рублів

***

Отже, перебудова зазнала краху, спричинивши гігантську соціальну катастрофу. Дж.Буш тріумфував: “Отримано найвеличнішу перемогу над СРСР, причому руками його внутрішньої опозиції”¹. Опозиція ж вирощена перебудовою, а перебудову розпочав і вів соціальний технолог – невдаха, який сам себе загнав у глухий кут.

Однак у системі соціального технолога був один елемент, який міг всьому цьому запобігти, якби виявився на висоті своєї соціально-історичної ролі, якби не втратив своїх соціотехнологічних та соціоінженерних кондицій. Мова йде про “покійну” КІРС.

¹ Цит. за: *Лукьянов А.* За измену Родине – в Кремль! Антология развала СССР // Правда. – 1998. – №87. – 18–19 августа.

4. КПРС як соціотехнолог і соціоінженер

Якщо М.Горбачова не можна визнати справжнім, технологічно грамотним соціальним руйнівником, то ким тоді є в цьому відношенні КПРС, що його породила? І не тільки породила, а й не відчула, не зрозуміла смертельної небезпеки для суспільства і для себе, що йшла від Горбачова, котрий, досягнувши піку влади, узявся за соціально-економічні зміни.

Говорити про соціотехнологічні та соціоінженерні особливості КПРС надзвичайно складно, оскільки ця проблема становить для соціолога дуже широку дослідницьку тему з багатьма аспектами. Тільки один ретроспективний аспект чого вартий: треба дослідити соціотехнологічну та соціоінженерну діяльність партії, починаючи з моменту її утворення, перших кроків діяльності до моменту загибелі. Таке дослідження вимагає багато роботи. Інші аспекти – теж. Тому тут ми можемо заторкнутися цю тему лише схематично і фрагментарно, добираючи у ній те, що тією чи іншою мірою стосується і соціотехнологічної діяльності горбачовців.

КПРС – історично перша марксистська партія, що свідомо взялася за справу практичного втілення соціальних теорій, тобто, за проективно-конструктивістську справу стосовно історичного процесу. Точніше, сам цей процес вона зробила експериментальним, перетворила його на широке поле своїх соціальних експериментів. Уже з огляду на цей момент вона є незвичною, унікальною політичною партією, і, до речі, вона завжди була такою, всупереч навіть тим, хто вважав її не партією, а державною структурою, бо саме соціотехнологічний та соціоінженерний ухил домінував у її діяльності. У цьому зв'язку слід відзначити й особливу атрибутивну рису комуністів як партійних діячів, членів однієї партії – вони є за природою цілей соціальними технологами й інженерами, що здійснюють конструктивістський експеримент на основі марксистської теорії й технології, через діяльність трудящих мас, насамперед робітничого класу. Причому комуністи є соціальними конструкторами не в тому розумінні, як їх зображує О.Мороз, прагнучи протиставити їм спеціалістів: мовляв, соціалісти відрізняються від комуністів тим, що у своїй по-

літиці йдуть від життя, від реальності, а ці останні соціальну реальність підганяють під розроблені ними схеми ¹.

Звичайно, можна й так розрізнити ці дві політичні течії, але якщо це розрізнення копнути вглиб, то ним легко пояснюється те, чому соціалісти нерідко є маріонетками соціальної реальності, котрі приречені “плавати” в широкому політичному просторі між комуністами й “правими”, компромісно прибиваючись то до перших, то до других, а то й до третіх. Це ж пояснює й особливу деталь соціотехнологічної та соціоінженерної діяльності комуністів (“підганяння реальності під схеми”) – соціальне проектування та упровадження проектів, без чого немає конструктивістської діяльності. Однак як справжні соціотехнологи комуністи у своїй діяльності теж ідуть від соціальної реальності, що є, з їхньої точки зору, природно-історичним процесом, та розуміючи, що ця реальність твориться людьми, взаємодією соціальних груп, що, отже, в ній завжди є вістовий, проєктивно-конструктивний компонент, вони прагнуть самі його творити, тобто проектувати майбутню реальність і такі проєкти реалізовувати. Щоправда, трапляються моменти, коли з тієї чи іншої причини конструктивізм абсолютизується, перетворюється дійсно на підганяння реальності під схеми. Тоді це є не що інше, як грубе волюнтаристське порушення соціотехнології та соціоінженерії експерименту. У діяльності КПРС таких порушень не перелічити.

Партія поєднала й історично реалізувала два види соціотехнологій – революційну і реформаторську. З допомогою першої вона вчинила прорив, прорубала коридор для соціального виходу за межі світової капіталістичної системи, досягла перших перемог над нею (зокрема, у громадянській війні). Цей соціотехнологічний етап діяльності партії було здійснено головним чином під керівництвом В.Леніна і його соратників, здійснено на основі блискучих теоретичних, соціотехнологічних та соціоінженерних розробок Леніна. Конструктивістська реалізація реформаторських технологій здійснювалася під керівництвом Й.Сталіна і

---

¹ Див.: Десятников В. “Социализм можно построить вместе, но дачу – каждый индивидуально...” Заметки на полях новой книги Александра Мороза // Новости. – 1994. – 17 марта.

його соратників на основі теоретичних засад К.Маркса і В.Леніна, але з технологічними розробками й уточненнями Сталіна. На цьому етапі було забезпечено не тільки чергову воєнну перемогу соціалізму над капіталізмом (Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна), а й його зміцнення та розвиток.

Але на цьому етапі, коли виріс і зміцнів гігантський бюрократичний клас, для партії почалися соціотехнологічні проблеми. Річ у тому, що клас підпорядкував собі партію, відібравши в неї прерогативу соціотехнологічної ініціативи й перетворивши її на свій “привідний пасок”. Клас став ініціативним ядром системи соціального технолога, а партія – опробувачем та виконавцем його ініціатив, засобом активізації та спрямування мас на їх реалізацію. Крім того, трансформували принцип демократичного централізму в принцип централізму бюрократичного, “новий клас” позбавив партію можливості контролювати його, зокрема реферувати своїм колективним розумом його політичне мислення і поведінку. Внаслідок цього партія почала втрачати свій колективний інтелект або ж знижувати його рівень, дійшовши крайньої, нижньої його точки під гаслом “одобрямс”. Її соціально-політичне мислення стало копією інтелектуально-догматичного мислення бюрократії.

До речі, відповідаючи на запитання газети “Юманіте”, чи виступає комуністична партія в СРСР “привідним паском” стосовно держави, Горбачов, котрий сам використовував КПРС як привідний пасок на першому етапі перебудови, приписавши їй ініціативу започаткування останньої, ухилився від прямої відповіді. Наголосивши те, що партія, мовляв, є демократичною організацією, яка обирає свої керівні органи, він сказав: “У нашому суспільстві Комуністична партія є керівною і спрямовувальною силою. Таке її становище закріплено Конституцією... За партією – розроблення стратегії й тактики будівництва нового суспільства, здійснення кадрової політики, ідеологічне виховання народу. Партійні комітети всіх рівнів, аж до ЦК, діють як органи політичного керівництва. Партія зацікавлена в активній діяльності всіх ланок нашої політичної системи. Вона підтримує і надає допомогу Радам, профспілкам, комсомолу, іншим масовим орга-

нізаціям, добивається, щоб кожна з них повною мірою здійснювала свої функції”¹.

Це звичайна пропагандистська відповідь, яка дещо повідомляла про те, що робить партія і не розкривала того, як вона це робить. Взяти хоча б такий компонент її діяльності, за Горбачовим, як розроблення стратегії й тактики будівництва нового суспільства. Саме цим партія й не займалася, оскільки вся такого роду робота концентрувалася в апараті ЦК, а сам процес теоретизування з допомогою якого могли бути відкриті й обґрунтовані нові стратегії традиційно визнавався тільки за вождями. Він їм приписувався, навіть якщо ці вожді слова не могли сказати без написаного для них (та ще й великими літерами) тексту.

Міф про теоретичну творчість вождів підтримувався в КПРС надзвичайно ретельно, а обов’язковими цитуваннями закріплювався. Звичайно, тут не йдеться про Леніна і Сталіна, котрі справді були теоретиками (звісно, різної величини). Теоретизуванням займалися самостійно і власноруч, і потреба ця зумовлювалася далеко не тільки творчими здібностями, інтелектуальним потенціалом цих політичних діячів, необхідністю розроблення стратегії й тактики політичної боротьби партії тощо. То були часи, коли від вождя партії об’єктивно вимагалася ця функція, бо не існувало суспільної науки, яка б досліджувала процес соціалістичного будівництва і розробляла відповідні теорії. Коли ж в СРСР з’явилася така наука, то потреба в науковому теоретизуванні вождів відпала. За ними, у теоретизуванні, мала залишитися роль розробників (на основі науки та практики) політичних концепцій та технологій перевірки упровадження на суспільному рівні наукових рекомендацій. Однак цього не відбулося, найвищі партійні ідеологи продовжували видавати апаратні теоретичні розробки за ідеї та концепції вождів і вважати все це наукою. Науку ж, котра мала вивчати в суспільстві те, чого вожді й апаратники не знали та не розуміли, перетворили на коментатора цих ідей і висновків, принаймні – на дослідника того, що ними зафіксовано, або ж того, що дозволено вивчати. Отже, свій дослідницький об’єкт суспільна

---

¹ Ответы М.С. Горбачева на вопросы газеты “Юманите” // Правда. – 1986. – №39. – 8 февраля.

наука вільно не обирала, він нав'язувався їй, до того ж у масштабі, надзвичайно обмеженому політичними та ідеологічними вимогами. Та й сам напрям вивчення задавався ідеологією.

Партія не внесла потрібної корекції в цю ситуацію, вона ж сама сприяла її відриву від реальності, від мас і неточному баченню перспективи. Йдеться про те, що, з одного боку, партію примушували “бачити” реальність тільки крізь призму апаратно розроблених і озвучених вустами вождів концепцій і висновків, а з іншого – заважали можливості проводити теоретичні дискусії з їх приводу (і не тільки) в низових організаціях, тобто можливості колективного думання. З цього всього вплив не лише “одобрямс”, а й хибна, утопічна постановка мети. “Наша мета – комунізм!” Хіба ж можна комунізм – цю віддалену неясну перспективу людства, модель, ідеал – ставити як безпосередню мету діяльності партії та суспільства? Така постановка питання – міфічна, вона передбачає підміну ідеалу метою. Ще О.Герцен у своєму есе “З того берега” попереджав, що нескінченно далека мета є вивертом. Мета має бути реально зримою, щоб не перетворитися на посміховисько й абстракцію, в ім'я якої безрозсудно приносять всілякі жертви. І таки комунізм, його ідею ідеологи КПРС зробили посміховиськом. Яких тільки анекдотів не розповідали люди на цю тему.

Більше того, вони ж, ці ідеологи, своєю комуністичною міфологією і практикою її втілення породили “домашніх” антикомуністів, які повели боротьбу проти неіснуючого комунізму. Річ у тому, що з міфічної мети партійні ідеологи виводили таку ж міфічну комуністичну ідеологію, яка була надто завчасною, не маючи під собою реальної економічної й соціальної бази, і яку легко розгромили в 1989–1990 роках демократично-ліберальні публіцисти. Нарешті, з міфічної мети впливало нереальне, непосильне стратегічне псевдозавдання – будувати комунізм. Його будували, а він не будувався, бо опріч усього іншого, суперечив буденним прагненням людей – жити щасливо сьогодні, а не у далекому майбутньому, розв'язувати проблеми, що дають ефект сьогодні, а не завтра. Це – здоровий прагматизм, з яким комуністична ідеологія розбігалася. І знову партія, перебуваючи в такій абсурдній для себе ситуації, не внесла ніяких корекцій у фантастику своєї політичної верхівки.

Що ж, з рештою, отримала КПРС з усього цього? Чим все це закінчилося? Вона отримала загальну оцінку своєї діяльності як історичної невдачі, помилки. Звідси випливали звинувачення її в обмані народу, якого, мовляв, 70 років партія вела до утопічної мети, вимоги покаятися, а також заклики на кшталт “комуняку – на гілляку”, й навіть спроби, розправитися з партією (вчинення над нею суду типу “нового Нюрнбергу”, “полювання на відьом” і т.п.). А закінчилося це все загибеллю партії. Такий фінал є закономірним з точки зору соціотехнологічних помилок, яких вона трагічно припустилася, та діяльності горбачовців.

Витоки падіння партії як соціотехнолога і соціоінженера – в її абсолютному підпорядкуванні своїй вищій бюрократії у перетворенні на її інструмент, “привідний пасок”. Викликавши до життя “новий клас”, партія створила свого потенційного могильника, котрий дійсно відправив її до небуття, щойно відчув у цьому необхідність, а потрапивши під каблук цього класу, вона перестала бути реальним експериментатором. Та чи у партії можливість визволитися від такої залежності? Була – після XX з’їзду, коли було скасовано сталінський тоталітаризм, і коли заговорили про відновлення ленінських норм життєдіяльності партії, але повною мірою партійні бюрократи їх не відновили. Отож партії й належало подбати про це. Не подбали. Тому в системі соціального технолога, що вів без аналоговий конструктивістський експеримент, залишилася недоторканою структура, яка утвердилася ще за Сталіна: вища партійна керівна верхівка – Генсек з апаратом ЦК (справжній експериментатор); партійні інструменти реалізації соціотехнологій та соціоінженерій, проведення експерименту; історичний процес, суспільство – об’єкт експериментування. Віддавши зазначеному експериментаторові соціотехнологічну ініціативу і цілком довіривши йому цю справу, КПРС втратила необхідні кондиції суб’єкта історичної творчості, який вимагав сам конструктивістський експеримент. Вона стала просто сліпим виконавцем цього експерименту, під диктовку своєї бюрократії, який було певною мірою деформовано, з одного боку, під гігантським тиском капіталістичної системи, а з другого, – з причин порушення його технології на реформістському етапі.

У чому ж полягали ці порушення? Насамперед, у пониженні ролі та значення суспільної науки. Як ми вже зазначали, успіш-

ний без аналоговий конструктивістський експеримент можливий лише на науковій основі.

Це означає, що наука мала випереджати сам експеримент, бути весь час на його передньому краї. Від неї вимагалось: 1) продукувати концептуальні знання про суспільний процес, які не лише його пояснювали б, а й давали б змогу прогнозувати його майбутні стани, етапи; 2) розробляти й пропонувати соціотехнології діяльності експериментатора із забезпечення цих станів чи уникнення їх; 3) обстежувати перебіг експерименту і виробляти засоби його корекції; 4) обстежувати самого експериментатора, його навчання; 5) досліджувати результати та наслідки експерименту.

Що ж учинила бюрократія? На передньому краї експерименту вона поставила себе, а науку примусила досліджувати й теоретизувати тільки під кутом зору її ж, бюрократії, бачення реалій і розуміння завдань експерименту, отже, розвивалися, по суті, в межах теоретичних висновків самої бюрократії. Попервах, коли з учень класиків можна було висновувати прямі пояснення реалій, а соціалізм розвивався екстенсивно, до того ж випереджальними щодо капіталізму темпами, це приносило свої плоди, бюрократичний експериментатор виявляв свою творчу сутність і забезпечував прогрес. І раптом, наприкінці 1970-х років усе це вичерпалося, припинилося. Бюрократичний технолог відчув, що відповіді на виклики часу не дають очікуваного результату: перевагу в розвитку втрачено, почалося відставання в царині нових технологій, продуктивність праці, незважаючи навіть на цільову установку “догнати й перегнати” не вирівнювалася зі своїм західним еталоном і т.д.

На цьому тлі виникла необхідність серйозного переосмислення досягнутих рубежів суспільного розвитку і його подальших перспектив, але бюрократичний експериментатор виявився вельми неспроможним на цю справу, запропонована ним концепція розвиненого соціалізму, крім того, що вона неадекватно пояснювала реальність, мала ще й такий принциповий недолік: подаючи стратегію розвитку радянського суспільства по лінії соціалізм-комунізм, вона не містила обґрунтування нового механізму, нової технології її реалізації, а була розрахована в основному на косметичне підновлення та поліпшення старої системи. Отже,

технолог, зрештою, отримав те, що й мав отримати за такої поведінки: теоретичне безсилля й історичну сліпоту, оскільки спровадив науку на периферію свого експерименту. Звичайно, у нього під рукою були загальні висновки класиків марксизму, їхні вчення, але після того, як ці вчення були апробовані реальною практикою соціалістичного будівництва, вони вже або були частково вичерпані, або частково застаріли, словом, далеко не все у новій реальності, яка, до речі, не втрачала свого експериментального характеру, могли пояснити. Постало завдання переосмислення ідей класиків у світлі сучасних умов, досвіду і завдань з урахуванням практики розбудови соціалізму та особливостей світових тенденцій. А все це означало необхідність творчого розвитку марксистського вчення на новій фактологічній базі й за нових часів. Реформатор виявився нездатним і на цю справу, такими ж нездатними, тобто теоретично безсилою та історично сліпими явили себе і затиснута бюрократією суспільна наука, і сама партія.

Після смерті К.Черненка в структурі соціального технолога відбулася зміна поколінь, до влади прийшли молодші політики-горбачовці, утворивши нове ядро цієї структури. У них теж не було відповіді на проблему розвитку радянського суспільства по лінії соціалізм – комунізм, і вони одразу ж вивели з ужитку в межах своєї термінології комуністичну лексику, показавши тим самим, що горизонт свого бачення майбутнього вони обмежують соціалізмом, але “оновленим”. Тут і виникла триєдина проблема: 1) який соціалізм в СРСР збудовано? 2) що з ним слід зробити, щоб побудувати новий соціалізм? 3) що становить цей новий соціалізм? При цьому вони не стали реально турбуватися про творчий розвиток марксистського вчення (хоча на словах ратували за це), бо для них цей розвиток означав “винайдення велосипеда”, а проголосили необхідність повернення до лєнінської концепції соціалізму, до того ж “повернення” такого, щоб на практиці з’явився (цього вони не проголошували) сучасний соціальний капіталізм західного зразка (“шведська модель соціалізму”). Це був намір учинити під маскою лєнінської концепції соціалізму реверсивний історичний виверт (абсурдний за характером): повернутися до старої капіталістичної формації, але в точку її найвищого сучасного розвитку. Яку ціну слід було запла-

тити за цей реверс, ніхто не знав, але ніхто про це не запитав Горбачова.

Відповідь горбачовців на перше питання: соціалізм в СРСР – це деформований, антигуманний, недемократичний соціалізм, який будувався несправедливими, насильницькими методами та є відступом від ленінської концепції. Відповідь на друге питання: цей соціалізм слід оновити, виправивши в ньому деформації. Для цього потрібна перебудова всієї суспільної системи, з метою надати суспільству, соціалізму нової якості, нового поштовху для розвитку. Відповіддю на третє питання було розроблення горбачовцями “сучасної концепції соціалізму”.

Розглянемо її основні складові, нагадавши, що горбачовці трактували ідею соціалізму не в комуністичному, а в соціал-демократичному дусі, що реально означало: в СРСР слід виростити за допомогою приватної власності, найманої праці та бізнесу нових капіталістів, які б через систему податків поділилися своїми прибутками з усіма іншими верствами – як, скажімо, це відбувається у Швеції. Це завдання становило таємний задум горбачовців, його вони через пропаганду не оприлюднювали, однак неухильно виконували через депутатський корпус – ухвалення законодавчих актів про підприємництво, роздержавлення і приватизацію, власність та ін., якими відкривали канали й механізми для відтворення експлуататорського класу. Передбачалося, що неокapіталізм буде одним з укладів “змішаного” (“непівського”) соціалізму і мирно конкуруватиме з іншими укладами.

Реально ж трапилося не те Щойно з’явилися нові зачатки цього класу (кооператори, біржовики, великі торговці тощо), вони одразу ж кинулися не конкурувати, а на штурм соціалістичної системи¹. Наведемо такі факти. Як уже йшлося, Єльцин і його команда з “Білого дому” під час “путчу” звернулися до трудових колективів із закликem страйкувати. У відповідь з усіх московських підприємств застрайкувала лише Російська сировинна торгова біржа, яка, крім того, виділила гроші на оборону “Білого дому” і направила до нього бойову дружину (100 брокерів). Йшли

---

¹ Давидов М. Анатомія антикоммунизма в СССР // Правда. – 1991. – №32. – 6 февраля.

на Краснопресненську набережну фінансисти, маклери, оптовики – їм було що втрачати й було чого боятися, тому вони й виступили проти “гекачепістів”. Після перемоги над змовниками ці ж сили пронесли вулицями Москви гігантське трикокольорове полотнище – прапор Лютневої, а не Жовтневої революції. Згодом він і піднявся над Кремлем.

Питаннями нової концепції соціалізму займалися головним чином Горбачов і Медведєв. Окремі статті з цього приводу видрукували й окремі вчені та публіцисти, які підтримували горбачовців¹. У Горбачова головна праця на цю тему – стаття “Соціалістична ідея і революційна перебудова”, але він розробляв її у багатьох своїх доповідях, виступах, відповідях на запитання редакцій газет, кореспондентів тощо. В.Медведєв у 1988 році виступав із концепцією основних засад – нового бачення соціалізму на Міжнародній науковій конференції “Актуальні проблеми розвитку соціалізму на сучасному етапі”² та з низкою газетних статей, інтерв’ю³. Нарешті, основні елементи концепції викладено в таких документах, як Програмна заява ХХVІІІ з’їзду КПРС “До гуманного, демократичного соціалізму” та проект Програми КПРС “Соціалізм, демократія, прогрес”⁴. В основі концепції лежав новостворений стереотип – “нове бачення соціалізму”.

Якщо підсумувати підходи в обґрунтуванні основних елементів “нового бачення соціалізму”, то всі вони спиралися на такі

---

¹ Волков Г. Хмурое утро? Размышления над письмами читателей о новом облике социализма // Там само. – 1990. – №3. – 3 января; Бурлацкий Ф. Ленин и стратегия крутого перелома // Литературная газета. – 1986. – №16. – 16 апреля; Бурлацкий Ф. Какой социализм народу нужен? // Там само. – 1988. – №16. – 20 апреля; Коммунизм или социальная демократия? // Там само. – 1991. – №9. – 10 марта.

² Современная концепция социализма. Международная научная конференция // Правда. – 1988. – 5 октября.

³ Медведев В. Ядро перестроечных процессов // Правда. – №49. – 18 февраля; Идеология и правда // Там само. – 1990. – №180. – 29 июня.

⁴ К гуманному демократическому социализму (Програмное заявление ХХVІІІ съезда КПСС) // Там само. – 1990. – №196. – 15 июня; Программа Коммунистической партии Советского Союза “Социализм, демократия, прогресс”. Проект // Там само. – 1991. – №189. – 9 августа.

засади: 1) уявлення про перебудову як про революційний переворот, покликаний надати соціалізму нової якості, “нового дихання”; 2) концепцію “нового мислення”, яке визначає особливий кут зору на соціалізм з огляду на його світову роль і значення та відповідність загальнолюдським цінностям; 3) ленінську концепцію соціалізму, контури якої вимальовувалися в останніх роботах Леніна; 4) необхідність повної відмови від “сталінського соціалізму”, що практично означало його повне руйнування. Щоб стало все по-новому, за О.Яковлевим, слід було учинити із старою системою сім “Д”: департизацію, демілітаризацію, денационалізацію, деколективізацію, демонополізацію, деіндустріалізацію (екологічну), деанархізацію¹. Це й мав бути розвал.

Називалися такі проблеми, що мали бути охоплені концепцією: 1) використання закону вартості й товарно-грошових відносин у рамках державного плавну і в інтересах трудящих; 2) принцип оплати за кількістю і якістю праці; 3) допущення плюралізму соціалістичних форм власності; 4) визнання кооперації формою соціалістичного виробництва; 5) створення “твердого, але гнучкого” апарату держави за умови недопущення перетворення бюрократії на самодостатню силу, народний контроль над нею; 6) орієнтація соціальної політики на розмаїття інтересів трудящих; 7) упровадження прямих, горизонтальних, не обов’язково опосередкованих державою зв’язків між виробниками й громадянами; 8) формування соціалістичного громадянського суспільства; 9) активна участь трудящих в управлінні державними та громадськими справами; 10) послідовне розширення демократії; 11) справедливе розв’язання національного питання за умов багатонаціональної держави.

Підкреслювалося, що концепція з таким набором питань потребує не механічного перенесення в сучасність ленінської концепції, а її творчого розвитку за нинішніх обставин. Передбачалася також необхідність звільнення масової свідомості від старих уявлень про соціалізм на основі його сталінської моделі, згідно з якою він є суспільним ладом з двома формами власності

---

¹ Яковлев А. Семь “Д” или сколько шагов мы должны сделать в будущее // Московские новости. – 1992. – №6. – 5 января.

(державною і колгоспно-кооперативною) з жорстким централізованим плануванням, командно-адміністративним управлінням, дуже обмеженим госпрозрахунком і недостатньо розвиненими товарно-грошовими відносинами. Словом, мала відбутися абсолютна відмова від старого соціалізму, як у теорії, так і на практиці. У теорії його слід було замінити новою концепцією, на практиці – зруйнувати з допомогою реформ і на його місці побудувати соціалізм іншого гатунку. Наголосимо, цей намір провести реформи через зруйнування своєї системи соціалізму в СРСР був виявом технологічного ідіотизму горбачовців та їхньої інтелектуальної обслуги, аналогічним ідіотизмові того господаря, котрий знищував тарганів спаленням своєї хати. Були люди, які вказували на те, що реформи ведуться ціною добровільного самогубства країни, і що, мовляв, винен не соціалізм, а некомпетентне керівництво, що ставиться неточний діагноз економіці тощо. Це – громадянка Італії, економіст Клаудія Годінья, а також уповноважений представник Кабміну Бурятії з контактів із Заходом і американський політичний емігрант в СРСР Арнольд Локшин¹. Ніхто їх так і не почув.

М.Горбачов у своїй статті дещо конкретизував характеристики оновленого соціалізму, виходячи з такого сукупного критерію соціалістичності: свобода і визволення (ідея соціалізму – це ідея свободи і визволення людини від будь-яких форм експлуатації), утвердження справжнього народовладдя (залучення мас до управління), людський вимір (забезпечення всіх прав людини та умов для виконання нею обов'язків).

Оновлений соціалізм і відзначається демократичністю і гуманністю. Утвердження його, за Горбачовим, означає докорінну зміну точки зору на соціалізм саме на ділі, а не на словах. Стосовно економічної царини ця зміна означає розуміння того, що для прогресу сучасних продуктивних сил і зростання продуктивності суспільної праці необхідний розвиток різноманітних форм соціалістичної власності, створення нових механізмів її реалізації, здатних ефективно стимулювати трудову діяльність людей. При цьому Горбачов підкреслював: "Економічні механізми, що фор-

¹ Советская Россия. 1991. – №75. – 16 апреля.

муються перебудовою, дадуть належний ефект, коли трудяща людина стане реальним суб'єктом власності, робітник – власником засобів праці, селянин – господарем на землі, а в самих цих механізмах будуть представлені не тільки суспільні, а й – у гармонії з ними – власні інтереси трудівника, щоб люди могли бачити зв'язок результатів своєї праці з винагородою за працю”¹. Думка дуже правильна!

У політичній сфері оновлення соціалізму мало провести до забезпечення “справжнього народовладдя” шляхом формування громадянського суспільства і правової держави, де участь народу в управлінні забезпечуватиметься завдяки поєднанню практики соціалістичного самоврядування з механізмами представницької парламентської демократії, які побудовані на чіткому розподілі виконавчої й законодавчої влади. Передбачалося виникнення плюралістичної демократії та багатопартійності.

У соціальній сфері, зокрема в соціальній структурі суспільства, мав відбутися перехід від динаміки однорідності до динаміки багатоманіття. У сфері міжнаціональних відносин оновлений соціалізм мав забезпечити розв'язання наявних проблем і суперечностей, а в галузі ідеології, культури, освіти відкрити широкий простір духовному розвитку людини й суспільства.

Підсумовувальним елементом статті стало визначення нового соціалізму. “Отже, соціалізм, до якого ми рухаємось у ході перебудови, – це суспільство, що спирається на ефективну економіку, на найвищі досягнення науки й техніки, культури, на гуманізовані суспільні структури, які здійснили демократизацію всіх граней суспільного життя і створили умови для активного творчого життя і діяльності людей”².

Зазначимо, що в цій дефініції немає характеристик, зокрема соціальних, власне соціалізму. Який соціальний лад пануватиме в такому суспільстві, кому належатимуть влада і власність, основні багатства, як вони розподілятимуться – на основі праці, приватного чи суспільного володіння чи на основі просто, як напи-

¹ Горбачев М. Социалистическая идея и революционная перестройка // Правда. – 1989. – №330. – 26 ноября.

² Там само.

сав її автор, “діяльності людей”? Вказівок на все це у визначенні немає. Гадаємо, це не є випадковим фактом. Будучи замаскованим соціал-демократом і орієнтуючись на Захід, Горбачов свідомо уник констатацій цих характеристик, як і того моменту, що соціалізм, існуючи за умов взаємодії з капіталістичною системою, виступає стосовно неї в цілому класовим суспільством, бо, зрозуміло, такою ж класовою є щодо нього вся ця система. До речі, цей момент зовсім не фіксувався і в концепції нового соціалізму, яка цілком влаштувала не лише пересічного обивателя, а й багатьох у науці, оскільки всім обіцяла “золоті гори”. Однак справа залежала від того, як ця концепція буде реалізована, на якій соціальній базі. Саме на практиці вона не те що забуксувала, а розсипалася, бо соціалізм – і сталінський, і той, що намічався до побудови Горбачовим – зник, так і не ставши реальністю.

Допоки концепція перебувала на папері та у сфері теоретичних дискусій, вона не одразу поставила в центр своєї уваги питання, чи спроможний соціалізм, зберігаючи свою систему цінностей, соціальних гарантій, водночас забезпечити високу гнучкість економіки, її ефективність, успішне оволодіння досягненнями науково-технічного прогресу. Спершу відповідь на це питання мислилася самозрозумілою. Наближення ж перебудови до ринкового рубежу поставило горбачовських теоретиків перед цим питанням, як перед стіною. Чи економічний прогрес і при соціалізмі неминуче вимагає високої соціальної ціни та плати у вигляді безробіття, незабезпеченого існування мас, зниження рівня, а то й скасування соціальних гарантій? Чи справді він має супроводжуватися глибоким розшаруванням суспільства, прогресом нерівності, а на цій основі – соціальною напруженістю, дезінтеграцією, руйнуванням солідарності? І чи буде це тоді соціалізмом? Відповіді на це питання концепція не давала. Слід було її доробляти, причому з огляду як на її пояснювальну, так і на соціотехнологічну, спроможність. Для КПРС, яку горбачовці підштовхували до відходу від соціалізму, наставали часи дискусії зі своїм керівництвом, напруженої теоретичної роботи. До дискусії вона не вдалася, за теоретичну роботу не взялася. Остання була сконцентрована в руках Горбачова та його апарату, а також найближчих соратників.

Теоретичного уточнення потребувало багато питань. Перш за все питання про саму суть, сам соціальний образ “оновленого соціалізму”. Якщо реформатори розгортали в країні радикальні процеси перебудови всієї політико-економічної системи на основі приватизації, лібералізації, демократизації, запровадження найманої праці, приватного підприємництва, ринку, багатопартійності, якщо в суспільстві консолідувалися сили, що всіма способами й засобами, зокрема й воєнними (в зонах національних конфліктів), повели непримиренну боротьбу проти соціалізму, то постає питання, що це буде за “новий соціалізм”, чим він відрізнятиметься від “дикого капіталізму”? Якою є міра, де межа цих процесів, на якій слід зупинитися, щоб вони не призвели до принципової зміни соціального ладу та соціальної структури суспільства, заміни соціалізму капіталізмом. Чи не є перехід до ринку свідомим запровадженням хаосу, випадковості, розбалансованості в економіку, а зрештою – капіталізму?

Уже в 1989–1990 роках багатьом ставало дедалі зрозумілішим, що в СРСР ідуть процеси капіталізації. Оглядач газети “Правда” В.Гончаров свідчив: читацька пошта газети різко поділилася на три частини. В одній із них – вимога зупинити руйнування основ соціалізму і сповзання до капіталізму, у другій – вимога якомога швидшого просування до ринку, оскільки в ньому читачі бачили необхідну умову наповнення товарами полиць магазинів, у третій – критика і заперечення “сталінського соціалізму”, обґрунтування переваг “шведського соціалізму”, “швейцарського соціалізму”, “фінського соціалізму” тощо ¹. Зрозуміло, цей поділ читацької пошти свідчив про глибокий розкол масової свідомості та громадської думки тодішнього СРСР, про блукання у сфері теорії та ідеології, які не давали людям точного ідентифікаційного образу соціалізму, нової соціально-політичної ситуації, надійного аналізу перспектив. Одні тривожилися за долю суспільства і свою власну долю, не розуміючи, що й до чого, інші гнули свою лінію, ні на що не зважаючи, треті гналися за вигодою, ловлячи мить швидкого збагачення, четвертим капіталізм уже видався не експлуататорським суспільством, а раєм для людини, де панують демократія, ситість, гуманізм, іділія.

¹ Гончаров В. Где мы находимся? // Правда. – 1990. – 4 июня.

Зупинити капіталізацію потенційно могли спільними зусиллями тільки дві сили – КПРС і профспілки. Підкреслимо: потенційно могли, якби об'єднали свої наміри, відсторонили від влади горбачовців і поставили відповідну мету. Однак цього не сталося, бо і КПРС, і профспілки заблукали у просторі перебудови так само, як і пересічні люди. Профспілки дедалі глибше втягувалися у страйкову боротьбу, посилюючи блокування і руйнацію виробництва. Так, за словами академіка Л.Абалкіна (тоді першого заступника Голови Ради Міністрів СРСР, голови Державної комісії з питань економічної реформи), наприклад, у першому кварталі 1990 року щодня через страйки не виходили на роботу 130 тис. працівників. Це удвічі перевищувало кількість страйкарів, які залишали робочі місця під час вересневого страйкового піку 1989 року¹. У березні–квітні 1991 року, як повідомив Голова Кабміну СРСР В.Павлов на сесії ВР СРСР, через страйки було втрачено продукції на 18 млрд крб². Одне слово, профспілки перестали бути радянськими, політичний аспект їхньої ролі в суспільстві зникав, вони втрачали відповідний світогляд. Антирадянські й антисоціалістичні сили перетворювали їх на руйнівний таран, спрямований проти соціалістичної суспільної системи.

Що ж до КПРС, то вона значною мірою сама себе поставила у парадоксальну ситуацію внутрішньої кризи та політичного безсилля, повіривши у чудодійну силу Генсека Горбачова, його непогрішимість і незамінність і не знайшовши в собі сили вчасно відмовитися від цих ілюзій, коли стала явною роздвоєність Горбачова. Парадокс полягав у тому, що процеси демократизації, підвищення активності партійних мас, що йшли “знизу”, придушувалися авторитарно-волюнтаристськими зусиллями “нагорі”. Річ у тому, що в ЦК, Секретаріаті, Політбюро сформувався і відокремилося вузьке коло осіб на чолі з Генсеком, яке зуміло відсторонити від керівництва вищі органи партії. І все це під шумок розмов про розширення внутрішньопартійної демократії. За словами Є.Лихачова (виступ – як свідка – у Конституційному

¹ Абалкин Л. “Рынок не терпит дилетантства”. Интервью // Экономика и жизнь. – 1990. – №21 (май). – С.4.

² Ростовцев В., Сорокин Е. Премьер просит полномочий // Известия. – 1991. – №146. – 26 июня.

суді Росії під час слухання “справи КПРС”)¹, у 1989 році Горбачов, мотивуючи це необхідністю виконання рішень XIX партконференції, скасував засідання Секретаріату ЦК. На XXVIII З’їзді за його настійною ініціативою було замінено весь склад Політбюро, порушено принцип наступності керівництва. Та й саме Політбюро зусиллями Горбачова перетворилося на суто декоративний орган, який практично нічого не вирішував і рідко збирався на засідання.

Група Горбачова почала працювати на “два фронти”, коли повним своїм складом перейшла у президентські структури, що формувалися суто на базі апарату ЦК КПРС. Члени Політбюро стали членами Президентської Ради, помічники Генсека – помічниками Президента, а Загальним відділом ЦК і апаратом Президента стала керувати та сама людина. Інші відділи ЦК, залишаючись формально в його структурі, фактично теж працювали на Президента.

Отже, із системи соціального технолога Горбачов витіснив особливий виконавчий орган – партію (звісно, діючи в руслі пропозицій О.Яковлева кінця 1985 року), КПРС було відсторонено не те що від розв’язання, а навіть від обговорення ключових питань соціально-економічної політики, розвитку суспільства, проведення реформ. По суті, партію було взято в лещата: “згори” – її ж вищою бюрократією, “знизу” – антикомуністичними, антисоціалістичними силами, Радами (партійні комітети лишили можливості займатися економікою, передавши ці питання Радам, із яких комуністів поступово витісняли інші політичні сили), трудовими колективами, які виставили парткоми за межі підприємств. Усе це різко звузило і замануло соціально-політичний простір діяльності КПРС, у якому вона, потрапивши в ситуацію ізоляції та блокування функцій, почала хиріти, розкладатися, не знаходячи надійного виходу з ізоляції. Ще й довелося їй витримувати могутні ідеологічні удари ліберальних, націоналістичних та сепаратистських сил.

ЦК КПРС перетворився на простого статиста. Час від часу він виступав із зверненнями до трудящих або до народу, в яких, звичайно, констатував складність ситуації, що виникла, трудно-

¹ Фролов А. Узурпаторская “верхушка” // Советская Россия. – 1992. – 8 октября.

щі проведення реформ, запевняв у необхідності продовження перебудови тощо. Однак він пальцем не поворухнув, щоб щось змінити, полегшити становище мас і самої партії. Не розумів ЦК того, що його звернення дратують людей, оскільки в останніх давно вже виникало питання: “Чому ви, комуністи, так проводите реформи, що вони масам трудящих несуть тільки біду, погіршують життя”. Невтямки було людям зрозуміти, що реформи проводять вже не комуністи, а соціал-демократи, а там де до влади прийшли інші сили (Львів, Ленінград, Москва тощо) – то й ліберали, націоналісти, сепаратисти, тобто ті, хто виступав під маскою демократів. На цьому ґрунті сформувався образ партії, що зрадила трудящі маси, упроваджуючи для них інший лад, просто покинула їх, партії, що несе пряму відповідальність і за “криваву” історію, і за сталінські репресії, і за ГУЛАГи, і за перебудовні негаразди.

Хоча б якось вплинути на ситуацію, змінити її на краще прагнула новостворена Компартія РРФСР. У доповіді на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК (березень 1991 року) перший секретар ЦК І.Полозков зобразив чітку картину дуже небезпечної ситуації в країні, розподілу та боротьби соціально-політичних сил, розкрив соціальну базу антидержавного блоку правих радикалістських сил, що мають на меті вчинення контрреволюційного перевороту – спочатку в головах людей, а потім і в усій життєбудові суспільства на основі тріади, запропонованої Г.Поповим: “дефедералізація, дерадянізація, денационалізація”. Він визначив головну суперечність ситуації – між трудовим народом і буржуазно-демократичним угрупованням, готовим до прямої зради національних інтересів, розвалу країни. “Це справді класова суперечність, – сказав І.Полозков. – І мова йде вже не про те, щоб уникнути класової боротьби, а про те, щоб не допустити переростання її в крайні форми, в громадянську війну, що ще можливо”¹. Доповідач ставив питання про широке об'єднання сил спасіння соціалізму і країни.

¹ О задачах коммунистов по стабилизации общественно-политической ситуации в республике. Доклад первого секретаря ЦК Компартии РСФСР И.К.Полозкова // Советская Россия. – 1991. – №47. – 7 марта.

Компартія РРФСР сміливо виступила проти всіх руйнівних, про капіталістичних, антирадянських, антисоціалістичних сил, які за перебудовною лексикою називали себе “лівими”, маскуючи власну суть. За це її нарекли “консервативною”, “антиперебудовною”, “реакційною”, “правою” партією. Але їй не вдалося створити широкий союз дійсно “лівих”, про соціалістичних сил, чого боялися Горбачов, Єльцин, усі демократи. Вони просто не встигли це зробити, бо проіснувала лише трохи більше року: червень 1990 року – установчий з’їзд, який утворив партію; липень 1991 року – указ Єльцина про припинення діяльності партії, а 6 листопада того ж року – указ про її заборону. Забороною КП РРФСР і КПРС, а також розгоном Рад, 70–80% яких за словами Єльцина, підтримали ДКНС, завершився в Росії антисоціалістичний переворот. Антидержавний же, анти союзний переворот постійно продовжувався аж до Біловежжя та Алма-Атинської декларації (21 грудня 1991 року), якою закріплювалася Біловежська угода про створення СНД¹. Глави одинадцяти незалежних держав вирішили, не питаючи думки й згоди у своїх народів, що Співдружність не матиме єдиної державності. Отже, співдружність президентів була започаткована. Виникло питання про те, чи стане вона співдружністю народів, які пов’язані між собою надзвичайно тісними узами, єдиною долею.

Так, руйнівні сили не дали змоги КП РРФСР підставити плече КПРС, яка втратила свою цілісність і політичну волю, зазнавши політичного, ідеологічного, організаційного, бюрократичного, морального ударів. Кожен із них був надзвичайно тяжким для партії, але чи не найбільших втрат (з точки зору виникнення глибокого відчуження між КПРС і масами, народом) завдав їй моральний удар. Здається, саме він найбільшою мірою спричинив масовий вихід з партії, недовіру до неї. Якщо на XXVI і XXVII з’їздах повідомлялося про кількісне зростання партії, то на Жовтневому Пленумі ЦК КПРС (1990) заступник Генсека В.Івашко говорив про “почастішання виходів із партії”². Він назвав цифри: за пер-

¹ Алма-Атинская декларация // Правда. – 1991. – №299. – 23 декабря.

² Доклад В.А.Ивашко на Пленуме ЦК КПСС 8 октября 1990 года // Правда Украины. – 1990. – 10 октября.

ше півріччя 1990 року КПРС залишили 371 тис., а за липень–серпень – 311 тис. осіб. Отже, “процес пішов” з наростанням.

Івашко виокремив чотири основні групи політичного самовизначення комуністів на “крутому переломі”: 1) соціально пасивні, випадкові люди; 2) “перевертні”, які побачивши, що членство в КПРС не дає їм ніяких дивідендів, а вихід з неї безпечний, залишили її лави із розрахунком нажити політичний капітал; 3) антикомуністи й антирадянщини; 4) розгублені люди, що заблукали в складних політичних потрясіннях. Були й такі серед “вихідців”, що знову поверталися у партію. Через 9 місяців на липневому Пленумі ЦК КПРС (1991) М.Горбачов говорив про кризу партії, чисельність якої за останні півтора року скоротилася на 4,2 млн осіб і впала до позначки 1973 року (15 млн)¹. Отже, різкий спалах процесів розвалу КПРС дали друге півріччя 1990 і перше півріччя 1991 років. Цей же період відзначився й недовірою до партії, про що свідчать пресові, а також регіональні та загальносоюзні соціологічні опитування громадської думки. Перебудова йшла до завершення, вершина її хаосу, всіляких дисбалансів, суперечностей, боротьби й “перемагнічення” масової свідомості теж припадала на цей період.

Найповніше розкривають ставлення до КПРС тодішні гасла, що їх виносили люди на всілякі демонстрації й мітинги. Ось які з них, за поданням газет, несли демонстранти 1 травня 1990 року в Москві: “Партия, уйди красиво!”, “Партия, порви с прошлым!”, “Партия Ленина, уйди с дороги!”, “Партия, дай порулить!”, “КПСС – пережиток прошлого!”, “КПСС – капут!”, “Вышел из партии – помоги товарищу!”, “Марксизм-ленинизм – на свалку истории!”, “Долой империю красного фашизма!”, “Пусть живет КПСС на Чернобыльской АЭС!”, “С неба падает кирпич, удирай, Егор Кузьмич!”, “Горбачев – генеральный покровитель мафии!”, “Горбачев, хватит дуричь народ – в отставку со своей командой!”, “Долой горбачевщину!”, “Во всем виноват социализм!”, “Долой КПСС!”.

Тепер щодо довіри людей до КПРС. Львівське відділення Інституту економіки АН СРСР у листопаді–грудні 1990 року

¹ Горбачев М.С. О проекте новой Программы КПСС. Доклад на Пленуме ЦК КПСС 25 июля 1991 г. // Правда. – 1991. – №178. – 26 июля.

провело опитування в трудових колективах Львівщини (опитано 554 особи), в якому на запитання “Хто, на Вашу думку, може вивести республіку з напруженої ситуації?” одержано такі відповіді (%) ¹.

– Компартія України.....	0,7
– Об’єднання комуністів України навколо “демократичної платформи в КПРС”	4,0
– Народний Рух України (НРУ).....	49,5
– “Зелений світ”.....	1,1
– Соціал-демократичне угруповання.....	9,7
– Сам народ без будь-яких політичних партій та угруповань.....	20,9
– Важко відповісти.....	12,3
– Інше.....	1,8

Як впливає з цих даних, серед трудящих в Галичині КПУ наприкінці 1990 року практично втратила довіру, бо майже ніхто з них не пов’язував з нею можливість виведення республіки з напруженої ситуації, її місце посів Рух.

Напередодні XXVIII З’їзду КПРС (липень 1990 року) “Сибирская газета” провела опитування своїх читачів про роль Комуністичної партії в суспільстві. Відповіді на запитання “Як Ви вважаєте, чиї інтереси виражає політика КПРС?” була вражаючою, оскільки 85% опитаних відповіли: “Партапарату”. Підтримку читачами проекту Платформи КПРС фіксує таблиця 19.

Звісна річ, до газет в усі часи пишуть найактивніші читачі (вибірка випадкова), тому не можна ці результати поширювати за межі цієї групи респондентів. Однак ці дані свідчать про надто низький рівень підтримки КПРС цими респондентами. Найбільшою ж мірою не підтримували партію читачі-робітники (79%).

“Чи містить проект Платформи КПРС конкретну програму виходу радянського суспільства із кризи?” – таким було наступне запитання. Відповідь “містить” дали 9% респондентів, “не містить” – 86%, “важко сказати” – 5%. Ці дані пояснюють, чому переважна більшість активних читачів газети не підтримували проект Платформи КПРС – у ньому вони не бачили сенсу.

¹ Щербя Г. Громадська думка і політика // Молода Галичина. – 1991. – 23 травня.

Таблиця 19

**Ставлення читачів “Сибирской газеты”
до проекту Платформи КПРС (%)**

Соціальні групи	Підтримую повністю	Не згоден з окремим положеннями	Не підтримую в цілому
Робітники	12	9	79
Спеціалісти	6	18	76
Керівники середнього рівня	7	22	71
Пенсіонери	21	19	60
Інші групи	7	18	75

Опитані Центром соціологічних досліджень Академії суспільних наук (АСН) при ЦК КПРС делегати установчого з'їзду Компартії РРФСР так пояснили мотиви виходу з КПРС (% до кількості опитаних; можна було обрати кілька варіантів відповіді)¹:

- Небажання виконувати партійні рішення й обов'язки, сплачувати партійні внески.....39
- Розчарування в комуністичній ідеї 37
- Зневіра у КПРС як політичній силі.....36
- Небажання відповідати за помилки минулого.....33
- Побоювання, що членство в КПРС може обернутися бідною.....29
- Втрата переваг від партійності для кар'єрного просування..... 29
- Незгода з політичною лінією КПРС.....25
- Незадоволення станом відносин у парторганізації.....10
- Інші мотиви.....7

Що ж делегати з'їзду вважали найважливішим для завоювання партією політичного авторитету? Відповіді на це запитання розподілилися таким чином (%):

- Погодженість дій з Радами.....69
- Посилення впливу парторганізацій в трудових колективах.....46
- Досягнення партнерства з усіма політичними силами Росії.....42
- Забезпечення єдності комуністів.....36
- Активізація роботи за місцем проживання.....31
- Активна співпраця з інтелігенцією.....16

¹ Бойков В. Партия. // Диалог. – 1990. – №15. – С.3.

Опитування, проведені Центром за всесоюзною вибіркою (червень та липень 1990 року), показали, що тільки 17% респондентів мали надію на те, що рішення XXVIII з'їзду КПРС допоможуть переломити негативний перебіг перебудовних процесів.

Центром соціологічних досліджень АСН була також виявлено, що приблизно кожний десятий член КПРС серйозно замислюється над питанням про вихід з партії. В січні–лютому 1991 року Центр провів опитування у восьми союзних республіках (РРФСР, УРСР, БРСР, Молдавія, Естонія, Азербайджан, Таджикистан). Було опитано 1 600 комуністів, а також 1 831 особу з колишніх членів партії та 129 експертів (завідувачів оргвідділів обкомів, крайкомів і ЦК КП союзних республік). На наш погляд, це дослідження теж показало, що розрахунок Яковлева і Горбачова на розкол партії почав справджуватися. Партія неминуче розкололася б на кілька частин, якби серпневий “путч” не прискорив подій, що призвели до її заборони. На той час у ній не було вже ні ідеологічної, ні організаційної єдності, до того ж відбулася втрата політичної волі (як тоді говорили, тривало глибоке “сидіння КПРС в окопах”). Третина опитаних партійців песимістично оцінювали творчі можливості КПРС, 29% респондентів відчували внутрішній дискомфорт, бо в колективах, де вони працювали, посилювалася не толерантне, навіть нетерпиме, ставлення до КПРС, 68% комуністів вважали неминучим існування в партії різних фракцій і платформ, 46% виступали за приватну власність, майже стільки ж – проти, а 40% – за перетворення КПРС в союз самостійних компартій республік¹. Словом, зафіксовано повний хаос у свідомості комуністів,

А ось що показали результати опитування 500 комуністів Харківського військового авіаційного інженерного училища, проведеного напередодні XXVIII з'їзду КПРС. Відповідність своїх переконань більшою мірою Платформі ЦК КПРС засвідчили 13,2% опитаних, демократичній платформі – 40,9%, можливій їх комбінації – 30,5%.” “Чи потрібна департизація армії?” Так, потрібна – 84,4%, не потрібна – 1,9%. “Чи схвалюєте Ви поведінку

¹ Дискуссионный листок №82 // Правда. – 1991. – №49. – 28 февраля.

тих комуністів, котрі, будучи незадоволеними глибиною реформ, вийдуть із КПРС після XXVIII з'їзду?" Так, схвалюю – 74,4%, не схвалюю – 20,6%. “Ваша оцінка суміщення посад Президента СРСР і Генерального секретаря ЦК КПРС”. Позитивна – 9%, негативна – 91%¹.

Нарешті, результати ще одного соціологічного опитування, проведеного в червні 1990 року серед міського і сільського населення СРСР Всесоюзним центром дослідження громадської думки (ВЦДГД) з виокремленням десяти основних соціально-демографічних і соціально-професійних груп (2 150 осіб)².

Ставлення населення до КПРС (% до кількості опитаних)

1. Підвищився чи знизився авторитет КПРС за останні 2–3 роки?

– Підвищився.....	5,8
– Знизився.....	80,7
– Залишився незмінним.....	7,8

2. Хто, на Вашу думку, започаткував процес демократичних перетворень у країні?

– КПРС.....	5,8
– Прогресивні сили в партії.....	18,5
– М.Горбачов.....	57,8
– Учені та господарники – ініціатори економічної реформи.....	2,7
– А.Сахаров та інші правозахисники.....	11,2
– М.Хрущов доповіддю на XX з'їзді.....	10,9
– Я не вважаю, що в країні відбуваються процеси демократизації.....	7,9
– Важко сказати.....	6,8

¹ Аргументы и факты // 1990. – №27. – С.4.

² Отношение населения к КПСС // Правительственный вестник. – 1990. – №27 (июль). – С.3.

3. Чи згодні Ви з тим, що без КПРС наша країна не стала б великою країною?

- Повністю згоден.....25,6
- Частково згоден.....36,6
- Не згоден.....25,9
- Важко сказати.....12,0

4. Чи згодні Ви з тим, що партія є реальною об'єднувальною силою нашого суспільства?

- Повністю згоден.....20,6
- Частково згоден.....37,5
- Не згоден.....34,0
- Важко сказати.....8,0

5. Чим, на Вашу думку, повинна нині займатися КПРС? (Можливі кілька варіантів відповіді:

- Спрямувати суспільство шляхом комуністичного будівництва.....15,2
- Визначати стратегічні напрями розвитку країни.....25,1
- Здійснювати підбір керівних кадрів в усіх сферах суспільного життя.....21,5
- Розв'язувати повсякденні управлінські завдання у сфері економіки, культури, оборони, охорони порядку.....27,7
- Скористатися своїм авторитетом для проведення послідовних демократичних перетворень.....26,3
- Виховувати людей у дусі вірності ідеалам марксизму-ленінізму.....24,2
- Боротися за політичний вплив на рівних правах з іншими партіями.....9,0

6. Які дії КПРС можуть зміцнити Вашу довіру до неї? (Можливі кілька варіантів відповіді)

- Очищення рядів КПРС.....37,5
- Зміцнення партійної дисципліни.....20,4
- Забезпечення повної гласності партійних з'їздів і пленумів, відкриття партійних архівів.....22,5
- Відверте визнання з боку КПРС інших політичних рухів та об'єднань.....17,8
- Довіру до КПРС відновити вже не можна.....12,4
- Я ніколи не виявляв довіри до КПРС.....8,5

Хоча наведені дані різних опитувань не становлять єдиного масиву, і не є однаковою мірою надійними, в цілому вони свідчать про катастрофічну ситуацію, в яку потрапила КПРС на другому етапі перебудови, про те, що внутрішня атмосфера партії характеризувалася ідеологічним і психологічним надривом, інтелектуальним безсиллям, хаосом та організаційним розладом. Довіра до партії впала, більше того, в очах багатьох людей партія виявилася зайвою, вони не бачили ні її місця, ні її ролі в новому суспільстві. Це була розплата партії за недотримання нею фундаментальних вимог соціотехнології та соціоінженерії конструктивістського експерименту. Світова буржуазія взяла реванш за свою поразку в Жовтні 1917 року. Тоді двобій з капіталістичним світом виграла партія, бо більшовики точно знали, що потрібно трудящим масам. Кинувши в маси відповідні гасла, вони отримали у відповідь їхню могутню підтримку. Це була реалізація революційної соціотехнології й переконструювання суспільства, і партія, керована Леніним, незважаючи на неймовірні труднощі, виграла.

На другому етапі експерименту – реформістському – вона програла, однак не відразу. Цей етап мав два підетапи: перший можна назвати сталінсько-брежнєвським (етап державного соціалізму), другий – горбачовським (етап руйнування державного соціалізму). На першому підетапі КПРС в цілому експеримент реалізувала, до того ж у тій загальній формі соціалізму, який був необхідним і можливим за тих умов. У системі соціального технолога вона відіграла роль безпосереднього виконавця, хоча й була підпорядкована бюрократичному технологу. Останній, звичайно припустився незліченної кількості соціотехнологічних та соціоінженерних порушень, виявив волонтаризму, насилля, але він створив суспільно-економічну, політичну систему, яку понад шість років спеціально руйнував Горбачов, а понад 10 років ламають режими Єльцина–Путіна, Кравчука–Кучми, й, на диво, ще не все зруйновано.

Цей технолог, звісно, застарів, удався до теоретичного догматизму, вчасно не провів потрібних реформ із демонтажу державного соціалізму, перетворення його на соціалізм народний, пролетарський. Було у нього чимало й інших “мінусів”, але він твердо обстоював позиції соціалізму, спирався на могутність сконструйованої системи.

ваної ним системи й ніколи не перетворював себе на ведену класовим супротивником конячку. Під крилом і каблуком такого експериментатора партія могла віддавати тільки вторинні технологічні ролі, спеціально ним призначені для неї.

Зміна покоління управлінців у верховних ешелонах влади, яка відбувалася на другому підетапі, виявилася для КПРС трагічною, новий бюрократичний технолог, відмовившись від марксистсько-пролетарської інтерпретації соціалістичної ідеї, комуністичного ідеалу і реалій світу, тим самим одразу ж поставив себе у становище зазначеної конячки й потягнув за собою партію, котра фактично потрапила до нього в пастку. А могла ж вона визволитися із ярма бюрократії. Використавши демагогію нового технолога про демократію, свободу, гласність, повернення до лєнінської концепції партії тощо. Могла б, якби одразу чесно і прямо зреагувала на міфологію Горбачова про те, що нібито перебудову перебудову розпочав не він із найближчими своїми товаришами, а партія, котра насправді тільки підтримала ці починання, якби одразу ж забезпечила самовладдя партійних мас (як відомо, питання про нього ставилося на ХХVІІІ з'їзді КПРС), позбулася своєї незахищеності від політики перших осіб. Цього разу світова буржуазія діяла хитріше, не так грубо, як раніше, а надзвичайно тонкими методами через таких зубрів міжнародної політики та дипломатії, як Тетчер, Коль, Буш, Міттеран, Адріанотті, Гонсалес, Бейкер, Фішер та ін., помітивши ахіллесову п'яту в нового технолога СРСР. Можливо, навіть що Горбачова і Шеварднадзе взяли в полон ще й улєсливістю. А.Громико сказав своєму синові незадовго до смерті: "Улєсливість стало тим засобом, який активно використовується іноземцями, щоб затуманити мізки Горбачову і Шеварднадзе. Вони йдуть на нескінченні поступки, втрачають ґрунт під ногами й розтринькують наш воєнно-політичний капітал"¹. Отож, Горбачов і Шеварднадзе, ставши конячками названих політиків, потягли від соціалізму і Радянського Союзу туди, куди ці їздові непомітно спрямовували.

---

¹ *Громько А.* Громько Андрей. В Лабиринтах Кремля. Воспоминания и размышления сына. – М., 1977. – С.45.

До речі, напередодні XXVIII з'їзду КПРС редакція газети "Правда" звернулася до Е.Шеварднадзе з проханням відповідати на низку запитань, що їх ставлять дописувачі. Найпершим із них було: "Читачі у своїх листах дедалі частіше виявляють стурбованість із приводу наших поступок Заходу. Як ви до цього ставитесь?" Міністр на це запитання відповідав останньою чергою і по суті відповіді не дав, наголосивши три моменти: 1) інколи говорять про "поступки" через незнання справи; 2) немає "поступок", є компроміси; 3) щоб говорити про "поступки", слід бути кваліфікованим у судженнях про відповідні речі ¹.

Партія не помітила і не зробила належних висновків із того факту, що новий бюрократичний експериментатор різко змінив соціотехнологію – з реформістської на революціонаристську, проголосивши перебудову революцією ("продовженням Жовтня"), тобто перейшов від конструктивістської, продуктивної до руйнівної технології. У неї був технологічний "гріх" ще з часів попереднього експериментатора. Він полягав у тому, що КПРС після того, як успішно реалізувала революційну соціотехнологію, в подальшому припустилася фундаментальних технологічних помилок, які й призвели до фатального фіналу. Вона, проводячи конструктивістський експеримент, по-перше, знехтувала науковою теорією; по-друге, віддала абсолютну владу своїй бюрократії й підкорилася їй; по-третє, не привела до влади всієї клас, позбавивши себе надійної соціальної опори. Партія зжилася з цими помилками, вони її не турбували, бо старий експериментатор не ставив за мету витіснити КПРС за межі структур соціального технолога. Навпаки, партія правила у нього за підручного, була, як ми уже наголошували, безпосереднім виконавцем.

Коли ж новий бюрократичний соціотехнолог вирішив розправитися з партією, вивести її за межі управлінсько-владної системи й почав свій намір здійснювати, тут і далися ознаки ці помилки, бо саме на них він зіграв. Що залишалося робити партії? Спершу хоча б зрозуміти наслідки ходу коней Горбачова, зібратися з силами й кинути виправляти застарілі технологічні помилки,

---

¹ Шеварднадзе Э. О внешней политике // Правда. – 1990. – №177. – 26 июня.

насамперед звільнитися від бюрократичної залежності. Але партія, як ми вже говорили, виявилася теоретично сліпою, політично безвольною, і коли Горбачов запропонував свою концепцію бачення світу, перетворень, вона її некритично прийняла і безжодної підозри пішла за ним, перетворившись (через Горбачова) на таку ж саму конячку Заходу, як і він сам. Партія теж зійшла з класової позиції. Був час, коли газета “Правда” навіть зняла зі своєї першої сторінки заклик “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”. Виходило, що у світі або вже пролетарів немає, або об’єднуватися їм не треба. Поплив у теорії і Горбачов, попливла і партія. У яких саме питаннях? У питаннях оновленого соціалізму, власності й ринку, демократії, громадянського суспільства, влади та ін.

Новий соціалізм горбачовці збиралися будувати на засадах так званих загальногромадських цінностей, що маскували собою класові буржуазні інтереси, а також лєнінської концепції непу, особливо наголошуючи фразу Лєніна про докорінну зміну точки зору на соціалізм, якій вони приписували свій смисл. Із трансформованим значенням ця фраза стала опорою для горбачовців у справі прощтовхування ними в теорію і суспільну свідомість уявлень про “непівський” (змішаний, багатуокладний) соціалізм, який наприкінці ХХ століття був для СРСР позавчорашнім днем. У країні існував державний соціалізм, який, щоправда, вичерпав свої можливості й логіка історичного розвитку якого вимагала заміни його вищою формою – соціалізмом народним. горбачовці ж, маючи намір перетворити державний соціалізм на соціалізований капіталізм західного зразка, але під назвою “демократичного соціалізму”, “соціальної демократії”, ухопилися за фразу Лєніна як за аргумент для здійснення своєї утопії. Прикриваючись нею, вони прямо вводили в “оновлений соціалізм” капіталістичний ринок, приватну власність, приватне підприємництво. Тобто повертали з теорії ту економічну людину, яка своєю підприємницькою діяльністю створила колись капіталізм. Тепер же вона мала відродити його в СРСР. Однак еволюційно СРСР давно вже потребував не цього, а іншого типу господарської людини й іншого типу господарювання і вийти з кризи він міг з допомогою не неокapіталіста, а свого, певним чином, модернізованого виробника, тобто трудящої людини, котра поєднувала б у собі

функції власника, працівника й управлінця, і тим самим продукувала б народний соціалізм. Проте, як бачимо, горбачовці мали інший погляд на цю проблему: в проектах майбутнього СРСР протиставляли її комуністичній перспективі. Наприклад, Ф.Бурлацький ставив питання руба: комунізм чи соціальна демократія? ¹. Звісно, комунізм відкидався, а до соціальної демократії Горбачов і К^о збиралася прийти з допомогою Леніна.

Що ж це, нарешті, за фраза, за яку ухопилися Горбачові, мов за паличку-виручалочку? Вона написана Леніним на початку 1920-х років, коли країна переходила від “воєнного комунізму” до непу, а сам Ленін у своїх публічних виступах, працях у цей період, а також у відомих диктовках під час хвороби теоретично обґрунтував необхідність заміни доктрини насильницького позаекономічного впровадження соціалізму (“воєнно-економічної доктрини”) концепцією побудови соціалізму економічними методами – за допомогою використання під контролем пролетарської держави та шляхом вбудовування у господарські процеси справжнього усупільнення виробництва (“усупільнення на ділі”) елементів приватновласницьких, державно капіталістичних та товарно-грошових відносин. Ця теоретична діяльність Леніна концентровано вилася в дуже вагомому тезу, яку часто повторюють, приписуючи їй не той зміст, яким вона наповнена у автора, – тезу про “докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм”.

“Тепер, – наголошував у січні 1923 року Ленін, – ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне...із зростанням соціалізму, і разом з цим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм. Ця докорінна зміна полягає в тому, що раніше ми центр ваги клали і повинні були класти на політичну боротьбу, революцію, завоювання влади і т.д. А тепер же центр ваги міняється до того, що переноситься на мирну організаційну “культурну роботу”².

Отже, як бачимо, “докорінна зміна” точки зору на соціалізм полягає суто у запереченні поглядів, які ставили наголос на на-

¹ *Бурлацький Ф.* Коммунизм или социальная демократия? // Литературная газета. – 1991 – №3. – 6 марта.

² *Ленін В.І.* Про кооперацію // Повне зібрання творів. – Т.45. – С. 357.

сильницьких, позаекономічних методах побудови соціалізму, що саме й передбачав воєнний комунізм, і переході до мирних, організаційних засобів здійснення цієї справи.

А.Мелентьев, котрий досліджував проблему “зміни точки зору на соціалізм”, пише: “Мова фактично йде про відтворення і розвиток у непі концепції “усуспільнення на ділі”. Вона була розроблена ще в полемічно спрямованих проти “лівих комуністів” працях “Чергові завдання радянської влади” і “Про “ліве “хлоп’яцтво та дрібнобуржуазність” (весна 1918 року), але втілення її у життя було вимушено перервано екстраординарними умовами громадянської війни. Ця концепція “усуспільнення на ділі”, як відомо, виходила з факту багатокладності перехідної економіки, а отже, в необхідності збереження в значних сферах народного господарства товарного виробництва як системи та наявності товарної форми міжкласових відносин. Її суть полягала в тому, щоб шляхом величезної “позитивної” (що зовсім не зводиться до насильницьких актів експропріації, націоналізації, конфіскації тощо) діяльності пролетарської держави забезпечити розвиток соціалістичних виробничих відносин ушир і вглиб – на ґрунті докорінних та історично масштабних перетворень у матеріально-технічній базі. При цьому передбачалися демократизація впроваджуваного планового управління, врахування економічних інтересів класових сил, що співіснують і взаємодіють, застосування грошово-фінансових важелів, за діяння таких перехідних форм, як кооперація і держкапіталізм”¹.

Сам же Ленін у надиктованій статті “Про кооперацію”, розкриваючи суть “докорінної зміни”, вказував на такі два завдання: “перероблення нашого апарату”, “який ні на що не годиться і який взято нами цілком від попередньої епохи” та “культурну роботу для селянства”. А ця культурна робота серед селянства, на його думку, має своєю економічною метою саме кооперування².

¹ Мелентьев А. Менял ли Ленин точку зрения на социализм? // Экономика и жизнь. – 1991. – №3 (июнь). – С.4; Мелентьев А. “О чем шумят “лениноеды”?” // Там само. – 1991. – №17 (апрель). – С.4.

² Ленін В.І. Про кооперацію. // Повне зібрання творів. – Т.45. – С.351–358.

Кооперування за умов влади пролетарської держави над усіма основними засобами виробництва та союзу пролетаріату і селянства Ленін вважав необхідним і достатнім засобом для побудови соціалізму. “Це ще не побудова соціалістичного суспільства, але це все необхідне й достатнє для цієї побудови”¹.

Звідси й неп мислився Леніним як концепція перехідного від капіталізму до соціалізму періоду, тільки як засіб побудови соціалізму, а не як сам соціалізм. Недарма свій останній публічний виступ у листопаді 1922 року він закінчив словами: “З Росії не-півської буде Росія соціалістична”².

Отже, у сфері теорії ленінська корекція соціалістичного вибору й будівництва полягала в уточненні самого образу соціалізму, можливого за конкретних умов Росії, а на практиці – у переході до нової економічної політики, пов’язаної з реформуванням економіки (яке починалося у березні 1921 року), розореної шістьма роками Першої світової та громадянської воєн. Як бачимо, зовсім не те приписували йому горбачовці, що мав на увазі Ленін, говорячи про зміну точки зору на соціалізм. У нього непівська багатокладність (з капіталістичною формою господарювання) економіки була вимушеною (обставинами) умовою переходу до соціалізму, у горбачовців така багатокладність означала “оновлений соціалізм”, і це після державного соціалізму, який ліквідував капіталізм в економіці. У Леніна цивілізовані кооператори й соціалізм як соціальний лад цивілізованих кооператорів могли виникнути тільки на основі суспільної власності на засоби виробництва, у горбачовців – на основі приватної, й а вони не замовчували цього. На засіданні ВР СРСР, коли обговорювався проект Закону про власність в СРСР депутат Козлов твердив: “Лише визнавши приватну власність, ми можемо створити реальну базу для кооперації. Приватна власність є матеріальною основою кооперації”³. У Леніна зміна точки зору на соціалізм означала пере-

¹ *Ленін В.І.* Про кооперацію. // Повне зібрання творів. – Т.45. – С.352.

² *Ленін В.І.* Промова на пленумі Московської ради 20 листопада 1922 р. // Повне зібрання творів. – Т.45. – С.295.

³ Цит. за: *Панова М.* Назовем все своими именами // Экономическая газета. – 1989. – №49 (декабрь). – С.3.

хід до економічних методів його впровадження, у горбачовців – цей перехід означав упровадження капіталізму через приватну власність, приватне підприємництво з найманою працею і ринок.

Звісна річ, горбачовці ніде й слова не мовили про те, що під вивіскою “демократичний соціалізм” вони мислять капіталізм чистої проби. Однак постамент (економічна людина, приватна власність, ринок, наймана праця, підприємництво та ін.), на який вони ставили свій соціалізм, говорив однозначно про їхні наміри. Та й такі супутні капіталізму явища, як армія безробітних, зростання цін і погіршення життєвого становища найбільш активної (продуктивної) частини населення, зниження рівня соціальних гарантій і т.п., що передбачалися горбачовським “оновленим соціалізмом”, теж свідчили про те ж саме.

Постає питання, наприклад, навіщо повертати суспільству таке явище, як безробіття, коли в СРСР воно було зліквідоване, і цей факт знаменував собою справді велике соціально-економічне досягнення країни? Можна, звичайно, наводити аргументи на користь необхідності безробіття: мовляв, повна зайнятість підтримувалася значною мірою за рахунок ефективності виробництва, мали місце приховане безробіття, низька колективна й особиста відповідальність за результати праці та якість роботи, зрівнялівка в оплаті праці, депрофесіоналізація спеціалістів і т.д. Однак незрозуміло, чи були ці негативи породжені саме явищем повної зайнятості, тобто тим фактом, що кожному гарантувалося робоче місце, чи тією обставиною, що керівники підприємств, економісти, відомства, наука належним чином не займалися питаннями ефективного використання робочих місць, стимулюванням праці, диференціюванням оплати тощо?

І все ж таки безробіття, за горбачовцями, мало стати атрибутом “оновленого соціалізму”. На їхню думку, економічно краще не виплачувати допомогу з безробіття, ніж мати повну зайнятість. А в соціальному плані? Безробітний – людина, яка не має змоги реалізувати себе через працю, а звідси – розвинути й привласнити власну сутність. Виходить, демократичний, гуманний соціалізм передбачає і таких людей – без власне людської сутності, а отже, й гідності.

Складним і заплутаним виявилось в концепції нового соціалізму питання про власність. У своїй статті “Соціалістична ідея і

революційна перебудова” перетворення власності й визнання різноманіття її соціалістичних форм Горбачов назвав докорінною зміною точки зору на соціалізм. Причому ця зміна виявилася такою радикальною, що приватнокапіталістична власність опинилася серед усього різноманіття. Щоправда, у Законі СРСР “Про власність в СРСР” вона прямо й відкрито не передбачалася. “Власність в СРСР, – констатував Закон, – виступає у формі власності радянських громадян, колективної та державної власності”¹. Однак пункт 4 статті 1 Закону допускав можливість застосування власником праці громадян “за угодою” при здійсненні ним належного йому права власності, а пункт 1 статті 6 – можливість нетрудового походження майна громадян. Усе це – щілини закону, через які могла проникати в суспільство приватнокапіталістична власність. Опосередковано й замасковано визнано такою через Закони СРСР “Про загальні основи підприємництва громадян в СРСР” та “Про основні засади роздержавлення і приватизації підприємств”. Перший відкривав двері приватному підприємництву з найманою працею, яке саме й створює цю власність, другий надавав можливість придбати підприємства, на яких можна було застосувати найману працю. Та й під поняття “власність радянських громадян” можна було підвести приватнокапіталістичну форму власності при розробленні та ухваленні законів про власність в республіках. (У пункті з статті 4 Закону “Про власність в СРСР” говорить, що законодавчими актами союзних і автономних республік можуть встановлюватися інші, не передбачувані даним законом форми власності).

Таким чином, породжений горбачовцями законодавець юридичними законами створював можливості для виникнення в СРСР не соціалістичних, а саме капіталістичних економічних відносин. Тим самим він готував передумови перевороту в суспільно-економічному ладі. Багато хто це розумів, дехто з народних депутатів вказував на це при обговоренні проектів законів, а професор В.Черковець звертався до Верховної Ради: “Передовсім виникає питання: допоки Верховна Рада СРСР буде ухвалювати закони, що ігнорують соціалістичну спрямованість системи, адек-

¹ О собственности в СССР. Закон Союза Советских социалистических республик // Правда. – 1990. – №69. – 10 марта.

ватну офіційній назві нашої держави – Союзу соціалістичних республік?”¹ Однак таких тільки мовчки слухали, а робили своє. Під заклики відмовитися від “старих теоретичних догм”, позбутися “ідеологічних страхів”, “стати цивілізованими” протискували через законодавчий орган все, що відповідало концепції “оновленого соціалізму”.

А втім, визнання приватної власності було небезпечним для соціалізму не лише через можливий капіталістичний переворот. Законодавче її закріплення допомагало вивести з “тіні” гігантські капітали, а її власників миттєво перетворити НП новий експлуататорський клас або, як мінімум, на групу олігархів. Крім того, що приватна власність стимулювала й поглиблювала соціальну нерівність, вона порушувала й заміняла соціалістичний принцип трудового привласнення принципом привласнення через володіння власністю, викликала до життя згадану нами економічну людину, що дбає тільки про власну вигоду, власний зиск і діє на підставі економічних законів. Така людина мала підмінити радянський тип людини, котра виступала не лише виробником засобів до життя, а ще й будівником нового суспільства. Тому для неї є важливим не лише економічні, а й соціально-економічні закони. У цьому зв’язку справедливе зауваження зробив економіст М. Антонов: “Нас усе ще запевняють, що як за капіталізму, так і за соціалізму з залізною необхідністю діють по суті однотипні економічні закони, зокрема, закон вартості. Насправді ж за капіталізму суто економічні закони дедалі більше поступаються місцем соціально-економічним та ще й з урахуванням екологічних та інших обмежень, породжених нашим часом. А тим паче за соціалізму підвищується роль соціального і людського чинників. І крім того, якщо ми хочемо не просто збільшувати обсяги виробництва, а будувати нове суспільство, досягати певних соціальних цілей, то хоч би як широко розгорталися товарно-грошові відносини, партійне керівництво економікою залишається першою умовою (хоча методи цього керівництва можуть бути різними)”².

¹ Черковец В. Какие же это предприниматели? // Экономика и жизнь. – 1991. – №18 (апрель). – С.2.

² Антонов М. Идти своим путем // Социалистическая индустрия. – 1987. – №215. – 17 сентября.

Цим М. Антонов явно і неявно нагадав принаймні про три речі: 1) соціалізм – особливе експериментальне суспільство, і підходити до нього з капіталістичними мірками слід вельми обережно; 2) розгортання в ньому товарно-грошових відносин має межу, за якою вони можуть підірвати суспільство, змінити його соціально-економічний і політичний лад; 3) трансформація економічних законів у соціально-економічні, тобто екстраполяція їх на суспільство вимагає, щоб цю справу здійснювала не сама “економічна людина”, а особливий керівник економіки – партія (саме її, додамо від себе, позбавили такої можливості).

Не переконували в необхідності реабілітації приватної власності й такі дві групи аргументів. Перша з них спиралася на факт втрачання приватною власністю своєї традиційної ролі в капіталістичному світі, а точніше обмеження її, і мала на меті заспокоїти всіх, кого проймали “ідеологічні страхи”. Мовляв, приватна власність в СРСР створить конкуренцію державній і колективній власності, а сама почне відмирати, перетворюючись, як свідчить світова практика, на власність акціонерну, тобто колективну. Тому для хвилювання немає причин. Якби ж було саме так. Справді, на Заході має місце зазначена тенденція, але акціонерна власність виросла саме з приватнокапіталістичної, й тепер це означає, що підприємствами володіють колективи приватних власників, тому експлуатація найманої праці залишається. Цим же самим мало відзначатися й акціонування державних підприємств в СРСР, які мали ставати приватними, хоча й акціонерними (колективними). Звісно, сьогодні саме акціонерна форма власності є становим хребтом капіталістичної економіки.

Друга група містила аргументи на захист приватної власності, пов’язані з необхідністю ринку та пошуку потужніших, ніж заробітна плата, стимулів до праці. Оскільки ринок вимагає відособленого товаровиробника, то приватна власність проголошувалася найкращим і єдиним засобом цього відособлення. Більше того, багато хто поспішав довести, що й ринок можливий тільки на основі приватної власності, тому для того, щоб останній запровадити в СРСР, слід державну власність розчленити на групову і приватно-індивідуальну. На цих підставах перехід до ринку прихильниками капіталізму оголошувався як перехід до капіталізму.

му, капіталістичний ринок заперечувався, вважався неможливим, а терміни “соціалістичне товарне виробництво”, “соціалістичний ринок”, “соціалістичні товарні відносини” та ін. – абсурдними.

На все це були й заперечення, однак їх ніхто не слухав і не сприймав, зокрема й КПРС. Наприклад, член-кореспондент АН СРСР С.Алексєєв писав: “У принципі для товарного виробництва приватна власність не є обов’язковою. Для нього потрібно, щоб виробник–підприємство, кооператив, група осіб – мали майнову відособленість, виражену в так званих майнових справах, що включають в себе і право розпорядження. Крайня, межова форма таких майнових прав – справді право власності. Проте це не єдина форма із можливих”. І далі: “Оскільки у плановій економіці розв’язання стратегічних питань залишається за “центром” – соціалістичною державою, її верховними органами, то можливо уникнути й негативних виявів ринку. Шляхом державних інвестицій, економічно привілейованих державних замовлень, шляхом регулювання висоти цін, банківського проценту за кредити, орендної плати, податковою політикою – усім цим можливо надати досить організованого характеру соціалістичному товарному виробництву, запобігти багатьом його “мінусам”, неминучим в економіці, що стихійно розвивається”¹.

С.Алексєєв припускав можливість і соціалістичного товарного виробництва, і соціалістичного ринку, до того ж не на засадах приватної власності. Щоправда, це було до 1989 року. В подальшому він відійшов від цієї позиції й став доводити необхідність упровадження ринку на засадах приватизації та приватної власності. “Якщо не лукавити, називати речі своїми іменами й знати, – писав він у 1992 році, – що під прапором “ринку” в суспільство приходять капіталізм, то слід зустрічати його таким, яким він є – з усіма неминучими плюсами й мінусами. Адже багато країн уже випробували капіталізм на собі, вистраждали способи блокування його негативних рис, виробили механізми соціального захисту і вже сягнули тієї стадії, коли капіталістичні відносини (включно з відносинами найму, капіталістичного привлас-

---

¹ Алексєєв С. Формула перелома // Литературная газета. – 1989. – №8. – 22 февраля.

нення, розподілу прибутків) певною мірою гуманізувалися. Більше того, в низці країн шляхом розвитку підприємств з груповою власністю почалося подолання основного прокляття капіталізму – системи всезагального найму, відбувається включення виробників безпосередньо у відносини власності. Цей досвід можна прямо використати в наших перетвореннях”¹.

Зрозуміло, цей ринок існує на ґрунті приватної власності, приватнокапіталістичного привласнення. В СРСР, де цього типу привласнення вже не було, під час перебудовано-ринкових пертурбацій мала бути утворена тільки приватнотрудова власність, що поєднує працівника і господаря – власника. Ця власність здобувається, утверджується, примножується власною працею того, хто нею володіє. За цієї здатності людина, так би мовити, експлуатує сама себе, а не інших. Крім того, важливою є й така характеристика цієї форми власності: в її об’єкті збігаються два типи соціального володіння – власницьке (правове) і виробничо-трудова (технологічне). Звідси два висновки: 1) приватнотрудова власність потребувала приватизації тільки такого роду підприємств (дрібних, середніх), де їхні власники водночас виступали і працівниками; 2) разом із загальнонародною, колективною власністю приватнотрудова власність могла виступати основою соціалістичного ринку – протилежності ринку капіталістичного, який у своїй класичній формі ґрунтується переважно на приватнокапіталістичній власності, приватнокапіталістичному привласненні.

Однак, горбачовцям ринок не покоровся – ні соціалістичний, ні капіталістичний. І не тільки тому, що вони не встигли перейти до нього. Головний прорахунок – у теорії. Вони не з’ясували принаймні кількох фундаментальних питань і тому почали ринок просто копіювати. Академік В.Струминський зазначив: “Я стверджую, що теорії ринку до останнього часу взагалі не існувало. Розглядалися лише найпростіші явища ринкової економіки: рівновага попиту і пропозиції, явища надлишкового попиту та деякі інші. Для так званих регульованих ринків немає навіть примітивних моделей, хоча досвід розвинених капіталістичних країн показує, що в критичних ситуаціях монополії й держави можуть

¹ *Алексеев С.* Не рынок – капитализм! // Там само. – 1992. – №49. – 2 декабря.

якось регулювати ринок. Але для цього вони повинні мати в запасі велику кількість товарів і масивні фінансові засоби, що в дійсності бувають рідкі”¹.

Не розробленість загальної теорії ринку не означає, що реформатор, котрий збирається його впроваджувати, не повинен мати своєї концепції конкретного ринку, тим паче такий реформатор як горбачовці. Вони поставили завдання, по-перше, вчинити перехід до ринку, що не мав аналога у світовій історії; по-друге, здійснити перехід до ринку за допомогою системи управління, яка 60 років його заперечувала функціонуючи за зовсім інших умов; по-третє, забезпечити ринок в антиринковому середовищі, де ніхто реально не стикався з ринком, а тому свідомо і несвідомо опирався йому, як міг. Старій управлінській системі горбачовці не довірили ринкову справу і пішли на прямий розвал цієї системи. І все-таки фундаментальної концепції переходу до ринку і самого ринку не було, вони “склепали” її експромтом, але за копією.

Для КПРС ринкова проблема, перед якою зупинилися горбачовці, була останньою можливістю переконати соціотехнологічну та соціоінженерну ініціативу, зберегти Союз і соціалістичний шлях його подальшого розвитку. Саме ринок являв собою історичну розвилку: соціалізм – капіталізм. Якщо технолог “ставить” модель ринку на фундамент відносин загальнонародної власності, яка забезпечує привласнення результатів праці сумісно всією асоціацією трудівників, то ринок підштовхне рух суспільства соціалістичним шляхом. І сам він набуде певних соціалістичних барв. Навпаки, якщо модель ринку поставлять на ґрунт приватновласницьких відносин (навіть із певними домішками інших форм власності), вважай, є забезпеченим капіталістичний шлях розвитку, за якого пріоритети привласнення результатів праці в суспільстві належатимуть не трудівникам, а власникам.

Будучи соціал-демократами горбачовці, звісна річ, не відстоювали капіталістичну модель ринку і капіталістичний шлях розвитку. Проте у своїй концепції ринку вони точно не розв’язали таких теоретичних питань, як 1) до якого ринку (з огляду на його

---

¹ Струмінский В. Не ищите теорию рынка, или Экономическая программа XXУШ съезда КПСС... в действии // Правда. – 1992. – №132. – 25 сентября.

можливий в СРСР соціальний тип і зміст), належить переходити, щоб одержати обстоюваний ними шлях розвитку суспільства; 2) чим визначаються моделі ринку; 3) якою метою ринок інваріантний щодо суспільних систем; 4) що означає перехід до ринку від неринкової суспільної системи: умонтування його в цю систему чи навпаки – системи в ринок, або ж водночас і те, і те; 5) в чому полягає відмінність між ринком комуністичним і соціалістичним на теренах СРСР.

Коротше кажучи, горбачовці не обґрунтували, бо, очевидно, належним чином не розуміли конкретної радянської специфіки переходу до ринку, якої не було в моделях ринку на Заході. Тут би й втрутитися КПРС із концепцією радянського переходу до ринкової економіки, адже радянської специфіки у цій справі було занадто багато: національне питання, структурні зміни виробництва, розвал споживчого ринку, соціальні потрясіння, гігантська територія з неймовірними місцевими відмінностями, величезний “тіньовий” капітал, перехідний період, інфраструктура ринку (союзна, республіканська, місцева), світове значення кардинальних змін в СРСР і і. д. Не втрутилася КПРС, бо не було у неї власної концепції ні ринку, ні переходу до нього. Вона лише заявила через Платформу ЦК КПРС до XXУШ з’їзду: “КПРС виходить з того, що країні потрібний єдиний союзний ринок – повнокровний і регульований, який має стати постійно діючим механізмом забезпечення і підтримання збалансованості виробничих можливостей і потреб, динамічної рівноваги й платоспроможного попиту і пропозиції”.

Постає питання, про який саме ринок ідеться, адже він існує не сам по собі, а в соціальній системі. Крім того, ринок є не просто механізмом товарного обміну, підтримання рівноваги між попитом і пропозицією, а цілісним економічним ладом, на якому “стоїть” вся суспільна система, тому він сприймає певні впливи на нього цієї системи, як і система – його впливи. Не було у партії відповіді на це питання, вона цілком покладалася на горбачовців, переставши, по суті, бути соціальним технологом і соціальним інженером.

Горбачовці ж виходили з хибного стереотипу, нав’язаного, мабуть, елітою економічної науки, тільки елітою, котра намічала ринок через 200, 400, 500 днів... Стереотип полягав у тому, що

ринок, цей інструмент цивілізації, лишили інваріантним щодо суспільних систем. Він, мовляв, скрізь є ринком, а не чимось іншим. Це так, однак він є завжди конкретним ринком, припасованим до суспільної системи, як і система – до нього. Усе це означає, що ринок, здатний моделюватися, а от інваріантним щодо суспільних систем є його механізм. Він скрізь є механізмом ринку, і без нього в будь-якій суспільній системі ринок не можливий.

У світовій економіці склалося кілька моделей ринку, ринкового господарства (японська, американська, шведська та ін.), кожна з яких визначає специфічність суспільного розвитку. Наприклад, японська модель відзначається певним відставанням рівня життя населення, рівня заробітної плати від зростання продуктивності праці. За рахунок цього досягається зниження собівартості продукції й різке підвищення її конкурентоспроможності на світовому ринку. З метою стимулювання підприємницької діяльності не здійснюється детальний контроль за майновим розшаруванням. Така модель можлива лише за умови високого рівня розвитку національної самосвідомості, пріоритету інтересів нації над інтересами індивіда, готовності населення йти на певні матеріальні жертви заради благополуччя країни.

Шведська модель відрізняється сильною соціальною політикою, спрямованою на скорочення майнового розшарування за рахунок перерозподілу національного доходу на користь менш забезпечених верств населення. Цим всім створюється сприятливі умови для відтворення висококваліфікованої робочої сили, випуску високоякісної, конкурентоспроможної продукції. Ця соціально-економічна модель можлива на ґрунті відносно високого вихідного рівня економічного добробуту країни та кваліфікації працівників.

Американська модель побудована на системі всіякого заохочення підприємницької активності, збагачення найактивнішої частини населення. Водночас для послаблення соціальної напруженості малозабезпеченим групам населення забезпечується більш-менш припустимий рівень життя за рахунок часткового перерозподілу національного доходу. Ця модель ґрунтована на соціально-приватних особливостях нації – масовій орієнтації на

досягнення життєвого успіху, а також на високому рівні економічного добробуту ¹.

Що ж впливає із сказаного про соціально-економічні моделі ринку? Насамперед те, що ринок і капіталізм – не синоніми, що перший вписується в другий і використовується ним неоднаково. Ринкові відносини сягають глибокої давнини. “Минуло багато віків, – зауважує Ю.Шишков, – поки цей обмін продуктами переріс у більш-менш стійкий обіг товарів, вироблених спеціально для продажу, виникло товарне виробництво і сформувалися ринкові відносини, а водночас і ринковий механізм. Його ж використав капіталістичний спосіб виробництва як найзручніший для цього ладу особисто вільних і юридично рівноправних підприємців. За допомогою ринку капіталізм створив незрівнянно ефективнішу економіку, чим і забезпечив собі перемогу над усіма докапіталістичними способами виробництва. Більше того, буржуазне суспільство відкрило нові можливості для всебічного розвитку ринкового механізму, за два-три століття довело його до високого рівня досконалості й продовжує роботу в цьому напрямі, готуючи неоціниму спадщину для прийдешньої, після капіталістичної формації” ².

Отже, капіталізм упродовж тривалої історії не лише пристосував ринок до свого типу відносин, а й розвинув його. Це мав зробити й радянський соціалізм, коли стало зрозуміло, що ринок і соціалізм – не антоніми. Теоретично і практично поставала проблема вмонтування ринку в соціалістичну систему. Але як? Ні наука, ні економічна еліта, ні КПРС відповіді на це питання не дали. У класиків марксизму-ленінізму її теж не було. Зате в усіх перед очима стояв приклад Заходу, відрегульованого західного ринку. Щоб не “винаходити велосипед”, “лінива свідомість” горбачовців та інтелектуальної еліти, що обслуговувала їх, вирішила перенести модель цього ринку на спеціально підготовлений для нього ґрунт в СРСР, хоча повністю підготувати його не змогла і не встигла. Вирішила копіювати чуже, хоча її ідеолог О.Яковлев

¹ Чичканов В. Какую модель мы выбираем? // Экономика и жизнь. – 1990. – №21 (май). – С.7.

² Шишков Ю. Этот рыночный механизм // Сельская жизнь. – 1990. – №83. – 10 апреля.

застерігав: “Країна у нас в усіх відношеннях така, що прямі перенесення закордонного досвіду не годяться. Слід брати все краще, що показало себе але шукати свої форми використання цього досвіду, прокладати в житті власний шлях, можливо, неоднаковий навіть в різних частинах країни”¹. Це застереження Яковлева прямо стосувалося ринкових намірів самих же горбачовців, котрих одразу ж наказала несумірність двох контекстів: узялися переносити з одного в інший модель регульованого ринку, а побачили, що виходить щось не тільки нерегульоване, а й на ринок не схоже. Це був момент, коли треба було зупинитися з ринковими перетвореннями й осмислити проблему, однак горбачовці вже сходили з політичної арени й, звісно, такої можливості у них не було. Ім. вистачило часу тільки на те, щоб розвалити командно-адміністративну систему, за допомогою якої слід було впроваджувати ринок, а потім поступово її зживати. Розваливши цю систему, реформатори кинули країну і виробництво в управлінський хаос.

А проблема переходу до ринку теоретично роздвоювалася, розпадаючись на під проблеми, пов’язані насамперед із необхідністю визначення його соціально-економічної моделі та стратегій входження в ринок: 1) якщо ринок – абсолютний інваріант суспільних систем, то слід неодмінно ламати суспільну систему, щоб пристосувати її до нього; 2) якщо ринок – динамічний, відносний інваріант, то він має бути відкоригований, змодельований і вмонтований у систему, що теж певним чином має змінитися у процесі пристосування до нього. Дуже важливим було, зокрема, завдання не допускати варварського способу переходу до ринку.

Деякі західні вчені та спеціалісти, котрі це добре розуміли, підказували, що в СРСР має бути своя модель переходу до ринку. “Я – за радянську модель ринку”, – заявив японський мільярдер, глава фінансової групи “Сейбу-Сезон”, почесний професор Московського університету Сейдзі Сухумі в інтерв’ю кореспондентові газети “Труд” С.Буніну в жовтні 1990 року. При цьому він мав на увазі, що ринкова модель господарювання в СРСР, у разі успіху перебудови, не буде схожою ні на англійську, ні на американську, ні на німецьку. Вона буде припасована до умов країни.

¹ Яковлев А. На пороге крутых перемен // Известия. – 1990. – №152. – 1 июня.

“Спроба механічного перенесення такого абстрактного поняття, як вільний ринок, – наголосив Сухумі, – особливо недоцільна. Дорі наміри нічого не дадуть доти, доки не буде створено конкретний механізм ринкового регулювання”¹.

Американський професор економіки Дж.Гелбрейт доводив те саме. “Ті, – попереджав він, – хто говорить про повернення до вільного ринку часів Сміта, не праві настільки, що їхня точка зору може бути кваліфікована як психічне відхилення клінічного характеру. Це – те явище, якого у нас на Заході немає, яке б ми не стали терпіти та яке не змогло б вижити... Для східноєвропейців капіталізм у чистому вигляді так само неприйнятний, як він був би неприйнятним для нас”². На думку Гелбрейта, соціалізм теж має пристосуватися до ринку, як це зробив капіталізм. Його ринкове господарство мало постати як симбіоз конкурентних відносин і різних форм та способів державного регулювання їх.

Однак, чи мало відрізнятись пристосування соціалізму до ринку від такого процесу, здійсненого капіталізмом? Про це Гелбрейт конкретно не говорив. Звісно, це повинна була обґрунтувати вчена еліта СРСР, яка виявилася нездатною на ці речі.

Капіталізм пристосував ринок для себе і сам пристосувався до нього на основі принципів вільного підприємництва і приватної власності на засоби виробництва та його результати. Ключовою фігурою ринку тут виступав підприємець (ділова, економічна людина, буржуа), що є власником і засобів виробництва, і продукції (товару). В СРСР була інша ситуація: суспільна власність у формі державної, щоб не вчиняти гігантської розрухи й не підривати базу соціалістичної життєдіяльності суспільства, слід було впроваджувати ринок на ґрунті диференційованої суспільної власності та економічно відособленого трудового колективу як основного виробника й володаря суспільної власності. Що ж означав такий спосіб умонтування ринку на базі не приватної, а суспільної форми власності? Не що інше, як соціальну його модифікацію, а не тільки технологічну, як це робили капіталістичні країни, створюючи кожна свою модель ринку й не змінюючи

¹ “Я – за советскую модель рынка”. Интервью с японским миллиардером // Труд. – 1990. – 12 октября.

² Гелбрейт Дж. Почему правые не правы // Известия. – 1990. – №30. – 31 января.

його соціальної суті (центральною фігурою ринку скрізь залишався приватний підприємець, а його базою – приватна власність).

По-перше, ключовою фігурою ринку мав стати вільний колективний підприємець – трудовий колектив як володар і розпорядник суспільної власності на виробництві (без права зменшення уставного фонду), з правами власності на продукцію та найму адміністрації. По-друге, мав відбутися запуск процедур перетворення суспільної власності на інші форми, окрім приватнокапіталістичної, у такий спосіб, щоб забезпечувалися мотивація до праці, персоналіфікація новоствореної вартості та гарантія колективного егоїзму і появи нової експлуататорської надбудови. По-третє, потрібне було відпрацювання механізмів податків, інвестицій, платежів із метою стимулювання процесу утвердження підкоригової моделі ринку та відтворення системи відносин суспільної (як панівної) форми власності. Це мав бути ринок, на якому його учасники обмінювали б продукти тільки власної праці, здійснюваної на основі рентабельного володіння суспільною (загальнонародною) власністю. Він би й забезпечував становлення ринкового народного соціалізму, відхід від економіки, про яку свого часу директор Азовського комбінату з виробництва консервів для дитячого харчування О.Кривоуст сказав: “Коли тобі гарантовано 300 карбованців окладу і 40% преміальних та 5–6 окладів за підсумками кварталу, достатньо було за будь-яку ціну витіснити з людей план. Які вже там люди, настрої й самопочуття!... “За будь-яку ціну!” – і вся розмова. Чесно в цьому зізнаюся”¹.

Зрозуміло, на зміну такій ситуації мала прийти економічна свобода нового соціалістичного виробника, а щоб вона справді прийшла і закріпилася, слід було перетворення в СРСР проводити не як перебудову соціалізму на засадах соціал-демократичного прочитання його ідеї, а як добудову його нижчої форми вищою на основі розвитку марксистської концепції пролетарського соціалізму, тобто за іншим, аніж запропонований горбачовцями, сценарієм реформації державного соціалізму.

Спробуємо вказати на принципові його моменти, але спершу зауважимо: горбачовці, ставши на шлях реформації державного

¹ Інтерв'ю директора заводу Александра Кривоуста (Вестник “Бизнес в России”) // Российская газета. – 1993. – 17 июня.

соціалізму, не здійснили головного, чого давно вже вимагав цей соціалізм, – роздержавлення. Замість технологій роздержавлення вони застосували технології його знищення. В цьому крилася основна їхня помилка, авантюра як соціотехнологів та соціоінженерів, яка спричинилася до катастрофи унікальної суспільної системи. Проте біда була і в тому, що ні КПРС, ні суспільство вчасно не розпізнали смертельної небезпеки, яку несли їм горбачовці, котрі вторгалися в історію авантюрно, але під надзвичайно правильними гаслами. Останні й замаскували надовго справжні наміри горе-реформаторів.

КПРС несе подвійну відповідальність за все те, що трапилося – і за себе, і за соціалізм, Союз і суспільство. Як автор безаналогового конструктивістського експерименту, вона повинна була цього не допустити, але втративши під п'ятою бюрократії необхідні кондиції соціотехнолога, бачення соціальної перспективи, а також політичну волю, партія дозволила новій бюрократичній верхівці заблокувати свою керівну, конструктивістську участь у перебудові. За це вона поплатилася всім, що разом із народом будувала і захищала після Жовтня 1917 року, а також власним існуванням.

Загалом перебудова – це сліпий експеримент пошуку історичного шляху між державним соціалізмом і соціалізованим капіталізмом, спроба конвергентно поєднати соціалізм і капіталізм, яку вчинила та частина бюрократичної еліти та інтелігенції, котра розчарувалася в конструктивістському експерименті, відчула свою непевність у ньому і стала на шлях копіювальної соціальної експерименталістики. Ігнорування “архітекторами перебудови” логіки еволюційного шляху розвитку його модернізації, прагнення оновити його шляхом капіталізації й за зразками іншого соціуму поставило суспільство на грань краху. І воно загинуло, довело своєю смертю, що історія карає всіх соціотехнологів та соціоінженерів, хто, ігноруючи її закономірності, волюнтаристськи прагне її переробити.

Що ж, власне, слід було зробити, щоб реалізувати інший сценарій реформації державного соціалізму?

1. Здійснюється роздержавлення власності. Державну власність, яку ідеологічно називали загальнонародною, суспільною, а під час перебудованої критики – “нічиєю”, дійсно відбирають у держави й конституційно закріплюють за народом, перетворюю-

ють на його надбання (заводи, фабрики, землю, воду, надра, повітряний простір і т.д.). Що цим досягається? По-перше, народ набуває суверенності, стає реальним сувереном, перестаючи бути найманцем у держави, піддержавним народом. Отже, держава втрачає статус над народної, стає під народною державою і може бути тільки соціалістичною, правовою. На основі закріплення за народом власності, він являє себе реальним, а не декларованим, як нині, джерелом і носієм влади. По-друге, послаблюється адміністративно-командна система, яка змінює своє підпорядкування, роль і функції. Вона перестає бути державною корпорацією службовців-управлінців, бюрократичною структурою, диференціюється і в такій формі стає об'єктом почастинного найму – з боку володаря загальнонародної власності для професійного управління цією власністю. Отже, вона розчиняється в трудових колективах. Найманою структурою їй належить залишатися доти, доки вона не розв'яже з цим володарем питання про зміну свого статусу. По-третє, створюються умови для соціально рівного і безплатного доступу трудящих до умов виробництва та встановлення їхньої влади над додатковим продуктом (закон про власність встановлював платний (акціонування), тобто нерівний, навіть монопольний доступ до засобів виробництва, закон про оренду – те саме).

2. Забезпечується виникнення єдиного всезагального власника – народу, всезагального інтересу, а власність стає справді загальнонародною, тобто юридичний та ідеологічний зміст її назви збігаються. Це означає, що інші соціальні суб'єкти ні сукупно, ні нарізно не можуть бути власниками загальнонародного надбання, а тільки персоніфікованими його володарями, користувачами, розпорядниками, примножувачами з відповідними правами. Держава володіє своєю часткою загальнонародної власності, необхідною для виконання її функцій, трудовий колектив – своєю, Ради – своєю, громадські організації – своєю, індивіди – своєю. Усе це має забезпечити господарсько-економічну відособленість та самостійність виробників, і на цій основі виникають колективні та індивідуальні інтереси.

3. Загальнонародна власність не оприватнюється, тому приватизація її не проводиться (за винятком випадків приватнотру-

дової, тобто індивідуальної власності) та оприлюднення деяких видів продукції, наприклад, ідей, винаходів, відкриттів та ін.). Для соціалістичного суспільства важливі не приватні власники, а самостійні, вільні виробники, що привласнюють через свою відособлену працю її результати. Вже цей момент скасовує необхідність приватизації. Крім того, приватизацію в СРСР, як і в державах, що виникли з його уламків, не слід було проводити, бо її неможливо було вчинити чесно і справедливо внаслідок неможливості встановити внески в економіку поколінь, відомств, територій, сімей, мільйонів виробників і т.д. Отже, приватизація неминуче перетворилася на засіб несправедливого перерозподілу створеної народом власності. І, до речі, її провели прокапіталістичні політичні сили в республіках як епохальний обман трудящих мас.

4. На засадах загальнонародної власності або власності виробників та їх права розпоряджатися виробленою продукцією забезпечується виникнення та функціонування ринку з його необхідним механізмом. Соціально він різниться від того, що функціонує в традиційному капіталістичному суспільстві, бо його центральною фігурою виступає підприємець, тобто трудовий колектив. Усі інші виробники посідають на цьому ринку свої ніші. Звісно, можуть бути також відмінності в окремих функціях, елементах ринкового механізму, його формах. Скажімо, не обов'язково ринок робочої сили має спиратися на армію безробітних. Створивши центри перекваліфікації, перепідготовки, працевлаштування, суспільство зможе уникнути цього вічного для капіталізму негативу.

5. На ґрунті диференційованого володіння загальнонародною власністю вирізняються інтереси різних соціальних груп, громадських організацій, індивідів, що вможливорює виникнення плюралізму мислення, багатопартійності, тобто встановлюється повноцінна соціалістична демократія. Від ліберальних демократій Заходу вона відрізняється принципово тим, що в її межах не можуть функціонувати буржуазні партії, оскільки для них немає соціальної бази. Будується соціалістичне громадянське суспільство, знову-таки соціально інше, ніж на Заході, бо базовою його клітиною виступає трудовий колектив, а саме воно загалом є асоціацією виробників. Звісно, ця модель громадянського суспільства становить дещо інший тип соціальності, ніж на Заході.

6. Цей загальний механізм перетворень торує шлях народній економіці як особливій моделі соціально-економічного розвитку, рушію суспільного прогресу, становлення вищої форми соціалізму. “Вона визначає економічну систему, – роз’яснює С.Мочерний, – орієнтовану на потреби та інтереси людей праці, ґрунтується на домінуванні трудової колективної власності, принципах самоврядування і всебічного соціального захисту трудящих з використанням інших форм власності (в тому числі приватної) і національного та наднаціонального економічного планування”¹.

На цій підставі (або схожою) моделі господарювання і мав розквітнути роздержавлений народний соціалізм, продукований не державою, не чиновництвом, а трудовим народом. Технологом цього соціалізму мала виступати КПРС, можливо, в єдності з іншими партіями. Звісна річ, перехід до народної економіки мав бути поступовим – мірою готовності кожного трудового колективу. Головне – треба було не руйнувати виробництво, а тільки поступово міняти його структуру, усувати те, що віджило.

Народний соціалізм – суспільство, в якому трудящі через трудові колективи формують економічну політику, виробляють механізми ринкового регулювання та розподілу й привласнення додаткової вартості, що створюється ними ж, а через політичні державні органи народовладдя, право закріплюють і захищають цю політику. Цей соціалізм широко відкриває двері ініціативі – масовій, колективній, індивідуальній, забезпечує високу ефективність виробництва і життєвий достаток всім на ґрунті праці.

Шансу повороту до такого соціалізму КПРС у 1970–1980-ті роки ХХ століття не бачила, але він був реальною можливістю, яку перекреслила перебудова. Тепер він залишається як абстрактна можливість майбутнього. Реальною ж можливістю він стане не тільки за умови, якщо за кермом державної влади опиниться добре озброєна теорією та соціотехнологією марксистська партія, котра, спираючись на підтримку трудящих і враховуючи досвід проведення безаналогового конструктивістського експерименту КПРС, зуміє спрямувати соціальний розвиток суспільства до народного соціалізму.

---

¹ Мочерний С. До засад народної економіки // Товариш. – 1998. – №42 (жовтень).

Розділ VI

Інволюційний напрям соціальної експерименталістики в Україні

1. Перманентна деструктивність копіювального експерименту

Стратегія перетворень, що реалізується нині в країні, спрямована саме на вихід із соціалізму. Вона є результатом сумарного впливу на соціального технолога багатьох чинників, першим з яких не можна не назвати горбачовську перебудову. Нинішні реформи є гіпертрофованим її продовженням і запереченням у рамках ліберальної (рівно як і соціал- або націонал-демократичної) доктрини, яка ідеологічно прикриває капіталізацію України.

В основі стратегії лежить низка насамперед ідеологічних стереотипів і міфологем, нерідко навіть запозичених копіювальним розумом експериментуючої еліти у західних інтелектуалів, а саме:

- принципівий спір між капіталізмом і соціалізмом, під знаком якого пройшло ХХ століття, завершився перемогою капіталізму, тому історичний шлях України лежить прямо в це суспільство, але західного зразка (“інтеграція в Європу”);

- соціалізм історично не справдився й остаточно загинув, отже реанімації не підлягає;

- соціалістична ідея виявилася слабшою за ідею ліберальну або ж національну, тому в Україні вона має бути витіснена останніми;

- радянська модель економіки і суспільства не піддається реформуванню, а через те має бути демонтована (понад десятиріччя витрачено на її демонтаж);

- Жовтень 1917 року – історична випадковість;

- СРСР був історично приреченим через неспроможність його економічної соціальної та політичної систем адаптуватися до цивілізаційного процесу (СРСР “не так” входив до цивілізації);

- якщо ринок, то тільки вільний і тільки капіталістичний;
- не демократія більшості, а ліберальна демократія компромісу – найвища форма демократії, що відповідає потребам і реаліям України;
- український менталітет – індивідуалістський;
- Захід нам допоможе;
- приватна власність – найрентабельніша форма власності й основа основ демократії;
- право – від Бога, а мораль – від релігії і церкви.

Усі ці архісучасні міфи й постулати, на яких інтелектуально “стоїть” правляча група, говорять про те, що у післярадянські часи в Україні кардинально змінилися соціальний технолог, його світогляд, мета й спосіб реформувань. Структурно сукупного соціального технолога ще й досі складають функціонери різних політичних поколінь, його ядро утворюють вище (центральне) й середнє (регіональне) чиновництво і корпус народних депутатів. За більш ніж десятирічний строк реформувань це ядро так і не набуло належного авторитету в населення України. За даними опитування, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень і Центром “Соціальний моніторинг” (грудень 2002 року – січень 2003-го.), близько 93% респондентів переконані у тому, що посадові особи в Україні так чи так корумповані і схильні до хабарництва ¹. Звісно, така одностайна характеристика державного чиновництва – прямий доказ того, який вельми не авторитетний його образ сформувався в головах людей.

Що ж до поколінної структури сукупного соціального технолога, то слід виокремити насамперед старше покоління. Це – вихідці з компартійної, державної, господарської номенклатури, управлінських груп бізнесу, що мають досвід, знання, але переорієнтувалися на ліберальні цінності й радикалістські технології копіювальної експрименталістики. Таких було багато спочатку в оточенні Голови ВР України, а потім Президента України Л.Кравчука.

“Л.Кравчук має в своєму розпорядженні досвідчених функціонерів, здебільшого вчорашніх, – зазначав історик новітньої доби

---

¹ Трофімова Н. “Вічний двигун?” Українці звикають до корупції, вважають соціологи // День. – 2003. – №7. – 16 січня.

України В.Литвин. – Звичайне коло його співробітників – завсіди розкішних партнократичних кабінетів, фахівці ідеологічного штиту, тоді як М.Грушевський творив нові кадри, піднімав молодь. Сьогодні вчорашні партноменклатурники вже мають “заслуги перед самостійною Україною”. Це блискуча політика, що зберігає все – старі зв’язки, впливи, кошти, а головне – становище й владу! Цікаве питання: що належить до пріоритетів – демократія чи добробут? Бо коли стало сутужно, високопоставлена верства легко пожертвувала ідеологією – всім своїм марксистсько-ленінським світоглядом, разом узятим!”¹

Не менше “вчорашніх” (особливо у період першої каденції президентського правління) було й у кадровому корпусі глави держави Л.Кучми, за що керівництво Руху його гостро критикувало. За словами В.Чорновола, 1997 року майже в усіх регіонах України посади керівників, заступників обласних та районних держадміністрацій на 70–80% були заповнені колишніми керівниками обкомів і райкомів КПУ (КПРС)².

Слід зауважити, що старі кадри несли новому режиму певні плюси і мінуси, а також деякі проблеми. З одного боку, їх не було ким замінити, а управлінського досвіду їм позичати не доводилося, з іншого – виникала підозра щодо міри лояльності цих “учорашніх” до нової влади. Той же Чорновіл, критикуючи кадрову політику Л.Кучми, бив саме в цю точку. Мовляв, компартійні кадри є опозицією до держави, на виборах вони Кучму “здадуть”, бо готують перемогу “лівим” силам. Проте, як виявилось, у 1999 році старі кадри перемоги “лівим” не підготували, бо й самі перестали бути “лівими”. Вони блискуче зіграли свою роль в іншому – поширенні корупції, кримінального підприємництва та як “адмінресурс.”

І все ж час бере своє. Старше покоління реформаторів поступово сходить з політичної арени, сфери адміністративної роботи, а відтак витісняється за межі системи соціального технолога. Воно свою руйнівну справу зробило.

¹ Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К., 1994. – С.292.

² Чорновіл В. Так хто ж при владі, панове товариші? // Час/Time. – 1997. – №10. – 6–12 березня.

Середнє покоління – наймасивніший елемент структури соціального технолога і найбільше джерело економічного і політичного олігархізму. Регіональні та галузеві владно-бізнесові клани заповнені переважно людьми середнього покоління системи соціального технолога. Що ж це за функціонери? Вихідці з колишньої комсомольської номенклатури, котра ще за радянських часів набула вправних бюрократичних здібностей та умінь, міщанського світогляду, підприємливості. А тому легко перекинулася із системи в систему і призвичаїлася у нових структурах. Та найбільше в цій групі представників нових соціальних, політичних, економічних прошарків; націонал- та соціал-демократів, лібералів, підприємців, учених, чиновників і т.д.

Молодше покоління соціотехнологів становлять люди, яких називають “політиками нової генерації”, “новими політиками”, “озиминою”, напрогочуючи їм велике майбутнє. Цих функціонерів ще відносно небагато в структурах влади, але вони поступово прориваються до владного Олімпу.

Нарешті, сукупний соціальний технолог характеризується з точки зору своєї лідерської верхівки. Перший і другий президенти України – два лідери, що забезпечили дещо різні акценти в стратегії реформувань. Зокрема, Л.Кравчук прагнув досягнення триєдиної стратегічної мети: 1) побудови національної державності (“розбудова держави”, “державотворення” і т.п.); 2) створення незалежної економіки шляхом швидкого виходу з карбованцевого простору і розриву виробничих зв’язків з Росією; 3) забезпечення міжнародного визнання і престижу України в світі. Ставши головними, ці завдання відтіснили на задній план проведення соціально-економічних реформ, покликаних трансформувати економіку й суспільство на засадах ринку. Ці реформи поставив у центр своєї політики Л.Кучма. Однак, як саме поставив, на яких соціотехнологічних і соціоінженерних засадах? Загалом, можна сказати, на засадах керованої катастрофи.

Після проголошення незалежності Україна опинилася в ситуації соціального вибору. Теоретично її соціальне майбутнє виявилось багатоваріантним, неозначеним: 1) повернутися до державного соціалізму, внісши в систему певні зміни і корекції; 2) продовжити лінію перетворень, розпочату і провалену М.Горбачовим

(соціал-демократичний шлях розвитку); 3) принципово змінити вектор просування у майбутнє через пряму реставрацію капіталізму; 4) добудувати соціалізму його вищою формою. Реально ж справа вибору майбутнього виглядала по-іншому. Зокрема, повернення до державного соціалізму було неможливим. “Гласні” критики часів перебудови так його розвінчали, а сама перебудова так дискредитувала, що від цього соціалізму відмовилися навіть ті, кому він дуже багато дав, – трудящі. Крім того, прихильники цієї форми соціалізму – комуністи, партійна бюрократія, котра не пішла на службу до нового режиму, – внаслідок заборони КПУ не становили згуртованої політичної сили, яка боролася б за цей соціалізм. Усі вони тривалий час перебували в шоківому стані, належним чином навіть не розуміючи того, що ж відбулося і як діяти.

Продовжувати горбачовську перебудову український соціальний технолог теж не міг – і не тільки тому, що вона зазнала краху, що сам цей технолог формувався як сепаратистська опозиція горбачовським реформаторам. Головне полягало в тому, що з позиції українського соціоінженера перебудова реалізувала потаємну його мету – розвал Союзу. З початком доби державної незалежності України перед ним поставали такі завдання, що в сценарій перебудови безпосередньо не вписувалися, інші ж, хоча й були цілком перебудовними, вимагали не горбачовських технологій, треті – могли розв’язуватися в дусі перебудови. Важливо було технологічно зважити й уточнити ці завдання з огляду на оптимальні засоби і терміни їх виконання. Належною мірою це не було зроблено, і все ж певні аспекти перебудови були продовжені в Україні (доламування адміністративної системи, роздержавлення, приватизація, усунення держави з виробництва і т.д.).

Що ж до добудови соціалізму його вищою формою, то цей варіант розвитку українського суспільства не міг навіть теоретично розглядатися – не було відповідного соціального суб’єкта, котрий розуміючи цю соціальну перспективу, запропонував її теоретичний проект й обстоював його у політичній боротьбі. Не було насамперед організації комуністів нової генерації. Сам же соціальний технолог теж навряд чи міг “бачити” цей варіант розвитку, що був, до речі, органічним для тодішнього українського

суспільства. Технолога відвертав від нього новий (ідеалістичний) світогляд, набутий за часів перебудови. І ще один чинник був істотною перепорою у цій справі: це – політичні та інші сили (націонал-демократи, “республіканці”, ліберали, тіньовики, бюрократія, бізнес), що потужно тиснули на соціального технолога, відштовхуючи його від соціалізму і Росії. Кандидат у Президенти України В.Чорновіл в одному із своїх виступів напередодні грудневих виборів 1991 року так висловлював прагнення цих сил: “Пора деструктивної діяльності завершується, настав час творення нашої держави... Треба ліквідувати радянську владу як нікчемну і зжиту форму державного правління. Парламент ми розпустимо лише тоді, коли матимемо Президента з усіма його службами і структурами влади”¹.

Добудова соціалізму означала проведення перетворень в Україні винятково в інтересах трудящих, адже в центр цих перетворень вона поставила б трудовий колектив, де вони й концентрувалися.. Саме трудові колективи і громадські організації мали розкрити свій демократичний потенціал: захистити суспільство від наміченого національною бюрократією та “правими” силами повернення до капіталізму, катастрофічного розкрадання країни через високо посадові місця та “прихвати́зацію”, розорення. Цей шлях розвитку забезпечував збереження і навіть розширення, збагачення всіх соціальних гарантій, які дав трудівникові державний соціалізм. Нарешті, він уможлилював установлення справжнього народовладдя через Ради, в яких мали домінувати посланці трудових колективів, та економічну демократію на основі володіння колективами народною власністю на виробництві. Не судилося цьому варіанту майбутнього стати реальним вектором руху суспільства, хоча деякі політики й партії про роль трудових колективів у суспільному житті не забували. Зокрема, тільки-но утворена Соціалістична партія України виступала за передачу заводів і фабрик трудовим колективам², а у передвиборній програмі “Нова Україна. П’ять ”Д””: Державність. Демократія. Достаток. Духовність. Довіра ” кандидата у Президенти України

¹ Кого обере народ? // Демократична Україна. – 1991. – №206. – 30 листопада.

² Мороз О. Орієнтир – трудові колективи // Голос України. – 1992. – 2 квітня.

Л.Кравчука передбачалося надати трудовим колективам певні пільги та пріоритети при проведенні роздержавлення та приватизації, у визначенні обсягів, форм та конкретних шляхів здійснення цих процесів ¹.

Залишився четвертий, по суті, політично безперешкодний варіант трансформації суспільства – радикальна капіталізація, технологію якого дала перебудова: роздержавлення, приватизація, упровадження капіталістичного ринку і т.д. Проте тут слід говорити про певні технологічні нюанси його реалізації командами двох Президентів – Кравчука і Кучми. У процедурно-сценарному відношенні технологія копіювального експерименту у них загалом та сама, але стилі реформувань – різні. У Кравчука нерішучий, обережний, у Кучми – радикалістський, хірургічний, але і один, і другий антигуманні, оскільки ні Кравчук, ні Кучма не врахували досвіду світової історії капіталізації, зокрема періоду первісного нагромадження капіталу, його варварства, жорстокості, аморальності, антигуманізму і навіть не намагалися уникнути цих негативів. Незважаючи ні на що, ці носії наукових ступенів, але холодні бюрократи за способом дій і світосприйняттям, пішли на всі варварства зазначеного історичного періоду, щоправда, осучасненого 1990-ми роками минулого і початковими роками ХХІ століття. Пішли, розуміючи, що занурювання у першопочатковий капіталізм поза минулих віків буде вигідним небагатьом і аж ніяк не народіві. Керувалися єдиним: “усі через це пройшли”, та ще й у відносно далекому минулому, і полінувалися поворухнути мізками, щоб подумати: якщо “усі через це пройшли”, та ще й у відносно далекому минулому, то чи варто нам проходити, до того ж з ласки самих цих неореформаторів.

“Революція згори” – загальний соціотехнологічний спосіб проведення експерименту в Україні, який відзначається: 1) несамостійністю технолога, його підпорядкованістю політичним силам певного гатунку, західним валютним центрам та іноземним радникам; 2) відвертою деструкцією – значним зруйнуванням держсектора економіки; 3) прямим копіюванням західних

---

¹ Михальченко Н.И., Андрущенко В.П. Беловежье. Л. Кравчук. Украина. 1991–1995. – К., 1996. – С.163.

зразків, підведенням під них української соціальної реальності; 4) застосуванням варварських методів реформувань (експропріація банківських вкладів населення, обман за допомогою довірчих товариств, кількомісячна невплата зарплати, пенсії тощо; 5) маніпулюванням масовою свідомістю через ЗМІ; 6) катастрофічним зниженням життєвого рівня нації і її вимиранням; 7) антагонізмом влади і суспільства..

Якщо тепер говорити про соціотехнологічні нюанси двох реформаторів, то найперше слід відзначити сепаратистську поведінку Л.Кравчука і як Голови ВР України, і як її Президента, причому використовував він, як кажуть, і “білих”, і “чорних”, діючи певний час на два фронти. Мав рацію В.Литвин, характеризуючи Л.Кравчука: “На відміну від Б.Єльцина, також видного функціонера Комуністичної партії, котрий пішов наперекір кремлівським правилам, узяв на себе ризик порвати з системою й зробив другу політичну кар’єру почасти на руїнах першої, Л.Кравчук до останнього тримався за КПУ і в КПУ. Водночас готував собі місце в протилежному таборі, а тому остаточна зміна ним позицій у серпні 1991 року не була чимось несподіваним”¹.

“Протилежним табором” для Кравчука були лідери Руху (Народної Ради в парламенті), з якими він вступив у змову. За словами Ю.Гнаткевича, наприкінці червня 1991 року Кравчук мав нараду з лідерами Народної Ради з приводу спільної тактики зволікання обговорення нового Союзного договору. Гнаткевич пригадує: “Я його не підпишу, - сказав тоді нам Кравчук. – Але ви мусите мені допомогти в цьому”. Саме позиція України спровокувала ГКЧП, після якого розвалився Союз. Але позиція України могла бути іншою, якби іншу позицію мав Л.Кравчук”². Отже, сепаратистську позицію Кравчук зайняв задовго до того дня, коли він відправився в Біловезьку Пущу підписувати Угоду про співдружність незалежних держав, ще будучи членом Політбюро ЦК КПУ. Це й була гра на дві балалайки.

¹ Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994. – С.244.

² Гнаткевич Ю. Свободу в холодильник не кладуть – за неї борються і вмирають // Час/Time. – 1996. – 30 серпня.

Поза сумнівом, Л.Кравчук, ставши Президентом України, шукав, на його думку, ключ реформувань. Він попереджав, що механічне перенесення чужого досвіду на терени України небезпечне, що кинулися в стихію ринку – те ж саме. Польська “шокова терапія” Україні не підходить. Слід знайти модель для республіки шляхом поєднання конкретних її умов з найперспективнішими тенденціями світового прогресу. Питання полягало тільки в тому, як поєднати - через активізацію, посилення ролі трудового колективу та ініціативної особи чи через повернення з історичного небуття приватнокапіталістичного підприємця? Відповідь на нього дали такі два пункти передвиборної програми Кравчука (1991): роздержавити і приватизувати власність; ухвалити закони, що надійно охороняють право людини на будь-яку форму власності та економічної діяльності¹. Отже, приватизація і закони для охорони будь-якої форми власності, звичайно і приватнокапіталістичної. Так Кравчук тихенько, без галасу, повертав в Україну капіталізм – спершу своєю програмою, а потім і своєю прямою діяльністю. На його ґрунті сподівався виконати свої “П’ять ‘Д’” і трансформувати суспільство.

Водночас він уникав дискусії щодо проблеми “Соціалізм–капіталізм: що обирає Україна?” Навіть тоді, коли редакція “Вечірнього Києва” запросила його відповісти на запитання читачів (1 000 листів, серед яких багато саме таких запитань), Кравчук відмовився від дискусії. “Був соціалізм, – сказав він, – і багато людей вважають, і вони мають факти в руках, що було краще. Можна було піти в магазин і купити щось... Хоч це було не багатство, але були гарантії. Ось що, мовляв, давав соціалізм. А зараз почалося розшарування суспільства, в магазинах ціни зросли, зарплата росте меншими темпами, корупція. Все це підводить людей до висновку, що, може, ми зробили помилку, “відійшовши” від усталених стереотипів, коли бідність – порівну, але були певні гарантії, а зараз їх немає. Ви знаєте, на таке запитання нелегко відповісти, тому що, по-перше, людину дратує, коли їй кажуть: “Почекайте, завтра буде краще”. Кожен вимірює своє життя сього-

---

¹ Програми кандидатів у Президенти // Вечірній Київ. – 1991. – №224. – 25 листопада.

днішніми мірками. Тому я б не хотів у дискусію встрявати – соціалізм це чи капіталізм. Нам потрібно йти тим шляхом, який ми вже обрали. Ми обрали шлях вільної ринкової економіки і відкритого демократичного суспільства.¹

Хто це – “ми обрали”? Народ чи бюрократія? Усенародного ж вибору не було! Найвища державна посадова особа в Україні Л.Кравчук продемонстрував цією своєю поведінкою дві речі: 1) уникання правлячою групою питання соціального вибору в Україні – “соціалізм–капіталізм”; 2) величезну небезпеку для народу компартійної бюрократії, котра, ставши першим ешелонном управління, зайнялася переведенням державного капіталізму у приватновласницький. Раніше ця небезпека висіла над всім СРСР, тепер, як бачимо, нависла вона і над самостійною Україною. Обраний Кравчуком “шлях вільної ринкової економіки” є прямим шляхом до капіталізму, насамперед, дикого, архаїчного.

Однак приватного капіталізму без капіталістів не існує. Кравчук почав їх створювати спершу як тіньовиків і мафіозі через привласнення без приватизації, зробивши ставку не на трудові колективи, а на господарську бюрократію. Залишивши цю бюрократію при владі, а під її владою – державну власність на основну масу підприємств, він створив їй режим сприяння для корисливого підприємництва, швидкого збагачення, розв’язав руки для виникнення кримінальних і напівкримінальних груп, словом, для утворення і зміцнення фінансово-промислових і територіальних кланів. Справа в тому, що директори як державних, так і корпоративізованих та приватизованих підприємств, ставши, по суті, їх фактичними господарями, створювали при підприємствах різного роду “тіньові” структури для отримання капіталістичного прибутку за рахунок спекулятивного використання державної власності. Так формувалися прошарки багатих людей (вже не за “влади Москви”, а Києва), які, з’єднуючись з корумпованими представниками місцевої, галузевої, центральної влади, створювали мафію, олігархічні клани.

За Президента Кравчука держава послабила контроль за сферою кредиту, зовнішньоторговельною діяльністю підприємств,

---

¹ Наші діалоги: Президент Л.Кравчук – читачі “Вечірки” // Вечірній Київ. – 1992. – №6. – 10 січня.

вивезенням капіталів, цінами (з 1 липня 1992 року Кабмін України відпустив ціни на продукти у “вільне плавання”, внаслідок чого хліб і ковбаси подорожчали утричі, масло, сметана, молоко, цукор – у 8–10 разів), заробітною платою, інфляційними процесами. До всього цього додавалася несприятлива структура промислового комплексу, сировинної бази, ситуація, коли 70% економіки продовжували працювати “на себе”, нічого не даючи споживачам, а 80% промислового виробництва республіки не мали на її території завершеного технологічного циклу. За таких умов, робив висновок прем’єр-міністр В.П.Фокін у доповіді на сесії ВР України, народне господарство республіки на сьогодні розвиватися динамічно не здатне¹.

За таких умов не могли бути успішними і реформи, і навіть самостійний розвиток України після виходу із Союзу, хоча за формальними показниками картина виглядала по-іншому – позитивніше, оптимістичніше, тому ж інколи твердять: “Україна, слідом за РРФСР, мала найбільш сприятливі умови для самостійного розвитку. Про це свідчив її могутній індустріальний, агропромисловий і науково-технічний потенціал. Республіка за чисельністю населення (близько 52 млн чол.) посідала п’яте місце в Європі. Маючи 2,7% земельної території, 18% населення, 15,5% основних виробничих фондів СРСР, Україна виробляла близько 17,4% промислової і 22% сільськогосподарської продукції. У 1988 р. питома вага України в загальносоюзному видобутку залізної руди досягала 46,4%, виплавці чавуну – 41,1%, випуску сталі, готового прокату, сталевих труб – 35%. В Україні вироблялося понад чверть багатьох видів машин і устаткування, 35,5% телевізорів, більш як половина цукру, більш як третина олії”².

Усе це так, але не зовсім, оскільки зазначений потенціал України міг реально визначати умови її самостійного розвитку одразу ж після виходу з СРСР тільки залежно від способу його використання й у взаємодії з іншими уламками того єдиного союзного

¹ Якою бути економіці незалежної України. Доповідь Прем’єр-міністра України В.П.Фокіна // Голос України. – 1991. – №209. – 26 жовтня.

² Алексєєв Ю.М., Кульчицький С.М., Слісаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). – К., 2000. – С.23.

економічного організму, що його було розвалено. Парадокс ситуації самостійності України полягав у тому, що відторгнутий нею від союзного народногосподарського комплексу економічний потенціал був чималим, але одразу ж запрацювати повною мірою самостійно він не міг, бо до того функціонував саме в системі комплексу. Для перетворення його на самостійну національну економіку потрібні були час, структурна перебудова, гігантські фінансові вливання, кадри. Крім того, сам реформатор брався “оживити” цей “обрубок” через деструктивну технологію його перетворень, тому, природно, більший, аніж в інших республіках (крім Росії), потенціал належало довше і глибше ламати. І його ламали – спершу через зупинення виробництв, що втратили кооперативні зв’язки, а потім – їх розпродажем (приватизацією). І, зрозуміло, тут вже не до розмов про сприятливий самостійний розвиток, а про падіння в кризову яму.

До цього додалася запізнювальна політика виконавчої влади у фінансовій та ціновій сферах. Як відомо, після скасування СРСР в обігу залишилися радянські гроші, що дало змогу покупцям із республік Прибалтики, Закавказзя, Середньої Азії вивозити з України товарні запаси й матеріальні блага, погіршуючи становище українського споживача. Щоправда, за нагромаджені у такий спосіб кошти можна було купувати енергоносії в Росії, проте це не забезпечувало припинення росту боргів перед нею. Упровадження в 1992 році рятувальної грошової одиниці – купонокарбованця разом із так званим “фіксованим курсом” (1:1), без урахування ринкового курсу, призвело до падіння купона відносно російського рубля, випадання капіталу в “тінь”, нагромадження боргу. “Продавши товар за кордоном, – роз’яснював пізніше цю ситуацію голова Комітету ВР України з питань соціальної політики і праці Є.Марчук, – український експортер зобов’язаний був віддати зароблені рублі рідній державі. А навзамін одержати купонокарбованці у співвідношенні 1:1! Це пограбування сором’язливо називалося “фіксованим курсом”. Капітал швиденько заховався у підпілля. Зароблені гроші або залишалися за кордоном, або поверталися додому без якої б то було реєстрації. Кожен, хто вчиняв таким чином, керувався винятково здоровим глуздом. Так Україна поклала початок нагромадженню зовнішнього боргу за

неоплачений імпорт енергоносіїв, які ми традиційно купували в Росії. Якби держава не вимагала віддавати валютну виручку за фіксованим курсом, прихований капітал повернувся б до України і уможливив би розрахунки з кредиторами за газ”¹.

Нарешті, на технолога шалено натискали націонал-демократичні сили (НРУ, РПУ, ДемПУ та ін.), які прагнули швидше відірвати Україну від Росії, не рахуючись, по суті, з наслідками і не даючи йому оговтатися, добре все прорахувати. І коли вдалося, наприклад, підписати у Москві економічну угоду між суверенними республіками, ці сили сприйняли її ледве не як трагедію України. “У мене сьогодні сумний день, – говорив В.Чорновіл. – Сьогодні в Москві від імені України парафували угоду про економічне співробітництво. Не треба було цього робити. Це величезна помилка. Це антиринкова угода. По-перше, вона передбачає встановлення єдиних цін. Над цим повинен бути контроль міністерств чи ще якихось центральних організацій. Уже те, що вона передбачає регулювання, означає необхідність певної надбудови”².

Подібних “надбудов” у системі СНД рухівці боялися, як вогню, бо міркували абсолютно одномірно: мовляв, вони закабальють Україну. В.Фокіну його попередження, звернуте до рухівських романтиків, а також підписання ним згаданої економічної угоди, коштували прем’єрської посади. Верховна Рада, де шуміла Народна Рада, виразила йому та уряду недовіру (жовтень 1992 року). А.Фокін, зокрема, сказав у зазначеній доповіді: “Я звертаюся до всіх депутатів, але в першу чергу до тих романтиків та ідеалістів, що й досі ще плекають надію відновити Україну з біленькими хатками під солом’яною стріхою, до тих, хто проголошує: “Україна проживе сама, хай інші спробують!” Це небезпечна омана.”

Отже, потужний і галасливий рухівський тиск на сукупного соціального інженера був невід’ємним елементом тодішнього застосування соціотехнологій. Здебільшого цей тиск був руйнів-

¹ *Марчук Е.* Почему украинец стал всемирно нищим? // *Голос Украины.* – 1998. – №186. – 29 сентября.

² “Я уже виграв...” Оптимістичне інтерв’ю з кандидатом у Президенти України В.Чорноволом у сумний для нього день // *Демократична Україна.* – 1991. – №203. – 23 листопада.

ного характеру, тому недаремно народ узагальнив діяльність Руху відомою формулою: “Спасибі Руху за розруху”. Сам же Рух мав свої “ударні сили”, спочатку переважно студентів (використання “студентської наметової революції” у жовтні 1990-го і 1992 року), згодом – деяку частину інтелігенції та робітників. Проте соціально-територіальною опорою Руху була Галичина. Та Рух не був би Рухом, якби не намагався перетворити Київ на центр політичного протистояння і громадської непокори, що йому вдалося зробити в 1989–1991 роках. Агресивно-мітинговий наступ на КПРС, соціалізм і Союз Рух різко посилив після своїх других всеукраїнських зборів (жовтень 1990 року), на яких він перетворився на відверто антикомуністичну організацію, що повела активну боротьбу проти підписання Союзного договору, соціалістичного вибору, КПУ.

Особливо активну агітаційно-пропагандистську роботу розгорнув Рух під час підготовки до грудневого (1991 року) референдуму та виборів Президента України. Безумовно, значна частина електорату підтримала його заклики проголосувати за підтвердження Акту проголошення незалежності України. Однак згодом, коли ейфорія незалежності почала згасати, а життя різко погіршилося, так само швидко вичерпалася довіра до НРУ. Так вже на початку червня 1992 року, за даними опитування, проведеного Науково-практичним центром САУ та дослідним інститутом Радіо “Свобода” і Міжнародним дослідним інститутом соціальних змін (НІОН, Швейцарія), Руху довіряли лише 17% громадян України (не довіряли – 49%, не мали однозначного ставлення – 34%)¹. Спад довіри до Руху означав зменшення його політичного потенціалу та впливу в суспільстві.

Негативно поставився Рух і до призначення нового глави уряду.

13 жовтня 1992 року ВР України 316 голосами “за” висловилися за призначення прем’єр-міністром України Л.Кучми, котрий, виступаючи наприкінці жовтня в парламенті, вразив депутатів тим, що назвав речі своїми іменами: 1) те, що переживає незалежна Україна, це не криза, а катастрофа; 2) в Україні пара-

---

¹ Хмелько В. Кому мы доверяем? // Украинский обозреватель. – 1992. – №.7 – С.6.

лельно з законодавчою, виконавчою, судовою і неформальною владою преси існує п'ята влада – влада мафії. Він навів такі дані. Міністерством енергетики та електрифікації за 9 місяців 1992 року продано за кордон 4 млрд квтг електроенергії на 160 млн доларів, а в державний валютний фонд надійшло лише 40 тис. доларів. За ті ж дев'ять місяців експортовано продукції на 5 млрд доларів, а державний валютний фонд поповнився всього 84-ма млн доларів. Хто й куди подів цю валюту? “Слід називати речі своїми іменами, – наголосив Л.Кучма, – йде тотальне пограбування держави, цинічний розпродаж за кордон її багатств”¹.

Звісно, цей висновок Л.Кучми мав конкретного адресата – чиновників Кабміну й президентської адміністрації, міністерств та відомств, депутатів ВР, галузеві і регіональні владні групи, представників Президента на місцях. Чимало цих функціонерів діяло через різні підлеглі їм групи ділових людей (комерсантів, посередників, торговців, кооператорів, господарників державних підприємств, банкірів, біржовиків і т.д.), з яких виростали так звані нові українці, олігархічні клани, об'єднання кримінальної необуржуазії. А ставши Президентом України, Л.Кучма у виступі на розширеній колегії МВС України 5 серпня 1994 року назвав такі чинники виникнення п'ятої влади: 1) наявність тіньової економіки; 2) державний рекет (масове хабарництво і корупція посадових осіб державних установ та організацій); 3) проникнення до влади карно-злочинної верстви людей (через підкуп чиновників, співробітників правоохоронних органів, політиків, депутатів)².

Ці причини теж “зав'язані” на обраний технологом руйнівний спосіб реформувань. КПУ заборонили, підприємства, організації, заклади департизували, народний контроль скасували і тим самим звільнили чиновників з-під політичного і народного нагляду. Взяти хоча б ту ж “тіньову економіку”. Л.Кучма у згаданому виступі сказав: “Ми маємо визнати, що свідомо чи несві-

---

¹ Бень А. ...И тут к власти пришел Леонид Кучма // Голос Украины. – 2001. – №66. – 12 апреля.

² Як знешкодити “п'яту владу”. Виступ Президента України Леоніда Кучми на розширеній колегії Міністерства внутрішніх справ України 5 серпня 1994 року // Урядовий кур'єр. – 1994. – №123. – 9 серпня.

домо держава сама сприяла активному формуванню цього третього сектора економіки. Своєю податковою, зовнішньоекономічною, валютною політикою, режимом регулювання тих чи інших сфер економічної діяльності ми просто заганяли до тіні цілі галузі нашої економіки”. Так, і приватні підприємці, і господарники державного сектора йшли в “економічну тінь”, але ж заганяла туди їх не держава як така, а, ще раз наголосимо, чиновництво, що від її імені розробляло і здійснювало проекти корисливої для себе політики, а також депутати, які оформляли і приймали ці проекти у вигляді законів.

Словом, технологія перетворень зумовила зрощення корисливого чиновництва, частини народних депутатів, капіталу, злочинного світу. Чи вдалося президентській владі знешкодити цю “п’яту владу”? Ні. Підбиваючи на науковій конференції підсумки десятиріччя реформувань, Л.Кучма визнав: “Особливе занепокоєння викликають розбалансованість економіки, вкрай деформована структура виробництва, спотворена за своїм змістом система відносин власності, значна частина яких базується на тіньових, корумпованих засадах. Існує реальна перспектива консервації, закріплення цих небезпечних явищ”¹. Ця загроза не могла не виникнути за такого реформаторського курсу, коли спочатку створюють негативи (ту ж таки “п’яту владу”), а потім удають, що борються з ними. Наприклад, першу спробу обговорення законопроектів “Про запобігання та протидію легалізації (“відмиванню”) доходів, отриманих злочинним шляхом” Верховна Рада України учинила тільки в липні 2002 року, коли, за визначенням самих депутатів, питання перезріло в часі, а за кордон сплигло не менш, як 40 млрд доларів². Виходить, упродовж усіх років незалежності “нечесні” капітали вивозилися за кордон, відмивалися, а механізм боротьби з цим явищем не був законодавчо закріплений.

Як соціальний технолог Л.Кучма пройшов три етапи своєї еволюції: критично-пошуковий – період депутатства і прем’єрства,

¹ Кучма Л.Д. Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє // Україна на порозі XXI століття: Уроки реформ та стратегія розвитку. Матеріали наукової конференції. – К., 2001. – С.7.

² Цюпа Н. “Тіньові” гроші: спроба контролю (На сесії Верховної Ради) // Сільські вісті. – 2002. – №78. – 5 липня.

керівництва УСПП; наступальний – перший період президентства; закріплюючий – другий період президентства. На критично-пошуковому етапі соціотехнологічна діяльність Кучми як соціоінженера здійснювалася в тому реформаторському полі, що його створили ВР і Президент України Л.Кравчук, і була значною мірою вимушеною, експромтною, бо прем'єр-міністр Кучма і керований ним уряд, як визнав сам Президент Кравчук, “минулі шість місяців діяли в екстремальних умовах”¹. На лавину проблем, що насунулися на молоду державу й суспільство, йому доводилося реагувати в одну мить без глибокого й детального попереднього їх вивчення та аналізу. Було навіть утворено Надзвичайний комітет Кабінету міністрів з питань оперативного управління економікою (Голова Л.Кучма), який працював під безпосереднім керівництвом Л.Кравчука. За таких експромтів помилок не уникнути.

Сам же Л.Кучма, очевидно, у цей період переживав світоглядно-ідейну еволюцію, – як колишній секретар парткому великого заводу, “червоний директор”, котрий ступав на ліберальну платформу перетворень, що мав їх здійснювати уряд під його керівництвом. Тому в газетних інтерв'ю, доповідях, виступах Кучми цього періоду можна знайти думки, які аж ніяк не личать буржуазному лібералові. Особливо їх чимало висловлено у 1993 році і під час передвиборчої кампанії 1994 року. Це, зокрема, твердження про те, що тільки народ має право виступати “замовником” державного ладу, до того ж не за “підказками” політиків чи закордонних радників; що нічого не варта держава, якщо вона не може захистити своїх громадян від матеріального і духовного зубожіння; що реформи не можуть провадитися за рахунок народу, а якщо вони так проводяться, то вони аморальні. Мабуть аморальними неодмінно є й ті, хто їх здійснював у такий спосіб².

¹ Заключне слово Президента України Л.М.Кравчука на сесії Верховної Ради України 21 травня 1993 року // *Голос України*. – 1993. – №95. – 25 травня.

² *Кучма Л.* Вырваться из оков надо. Но без “шоковой терапии” // *Правда*. – 1992. – №164. – 11 ноября; *Кучма Л.* Какое общество мы строим? // *Правда*. – 1993. – 9 июля; *Кучма Л.* “Государство для народа, а не народ для государства” // *Товариш*. – 1993. – №35 (сепень).

У цей же період Л.Кучма ставив перед законодавцями питання, яке суспільство вони збираються будувати, і в цьому питанні відчувалася “жилка” соціоінженера, котрому належало знати й мати проект, за яким слід створювати соціально-економічну конструкцію майбутнього суспільства.

Проте це були тільки слова, які слід оцінювати як маскування зміни позиції та намірів. Насправді ж Кучма повів реформи, названі ним радикальними й безальтернативними, саме за рахунок народу. Він чітко вловив замовлення прокапіталістичних сил на такий сценарій і тип модерністських реформ, за допомогою яких гарантувався б перерозподіл власності і багатств суспільства на їхню користь, або ж, в термінології самого Кучми та ідеологів його курсу, “ефективних власників”. Очевидно, смак до жорстких реформ виробився в цього реформатора таранного типу ще під час виконання обов’язків глави уряду (з жовтня 1992 по вересень 1993 року), коли він, виявивши деякі здатності “залізної руки”, завоював симпатії більшості чиновників старої генерації в апаратах міністерств і відомств, однак примусив розчаруватися в собі багатьох “генералів економіки” з директорського корпусу та економістів.

Тоді новий прем’єр проголосив три головні цільові напрями діяльності уряду: зупинення спаду виробництва за рахунок насамперед зміцнення економічних зв’язків з Росією; опора на трудові колективи, врахування їх інтересів через налагодження господарського механізму; поєднання державного регулювання з ринковим на всіх рівнях управління. Оскільки в Україні на той час домінувала державна і колективна власність, він сподівався використати саме їх переваги з метою стабілізації економіки.

Директорів заводів, фабрик, шахт зачепила за живе не так риторика прем’єра (про необхідність унесення змін до закону про підприємство, які зупинили б розходження інтересів держави і виробництва; про необґрунтованість “свободної заробітної плати”, тобто незалежної від росту обсягів виробництва, але опертої на банківські кредити; про повернення до старого типу планування в держсекторі тощо), як його ратування за ліквідацію структур, що були утворені на базі держпідприємств і нещадно експлуатували ті самі державні виробничі фонди. Це директори вже сприйняли як прямий удар по них. Не могли вони так не

сприйняти наміри Л.Кучми, бо комерційні і кооперативні структури при підприємствах, як уже йшлося, стали “дійними коровами” для директорів, засобами швидкого їх збагачення, зростання економічної могутності цієї верстви виробничої бюрократії.

Звичайно, “генерали економіки” удар прем’єра витримали і, як кажуть, своє взяли – через кредити, акціонування, оренду, приватизацію, комерцію, але у відповідь вони поставили категоричну вимогу змінити або скасувати практично всі основні декрети уряду Кучми, кваліфікувавши їх як його цілеспрямовану роботу з розвалу державних підприємств, створенню особливої моделі економіки – “кучманоміки”¹. Водночас директори, якщо й не схвалювали, то, принаймні, не стримували страйковий рух, особливо шахтарський, що набирає сили, темпів. Страйкуючі ж ставили на порядок денний вимоги не тільки про підвищення заробітної плати, виплату боргів, а й недовіри Президенту, ВР і уряду, що наближало дострокові вибори Президента і народних депутатів України.

І все ж головний удар Кучма-прем’єр наніс по трудящих. Вважаючи відпуск зарплати попереднім урядом В.Фокіна помилкою, він декретом припинив індексування грошових доходів населення. Гіперінфляція, яка 1993 року в Україні була найвищою в світі, сягала понад 10 000% і яку все ж удалося певною мірою приборкати, з’їла заощадження вкладників Ощадбанку (153 млрд крб), а декрет Кабінету Міністрів “Про довірчі товариства”, підписаний Кучмою, сприяв ошукуванню трастами мільйонів довірливих громадян (борг товариств перед цими вкладниками становив близько 132 млн доларів)².

Ось ще деякі результати діяльності уряду Кучми: зростання податків, запровадження великих акцизів (удар по виробникові, підприємництву); падіння курсу українського карбованця до долара у 36 разів; загальне зниження купівельної спроможності

¹ Коваленко Ю. Своя дорога к рынку Леонида Даниловича. Попытка анализа кучманоміки // Бизнес. – 1993. – №23. – 7 июля.

² Довірчими товариствами ошукано мільйони людей (Інформація віце-прем’єр-міністра В.Дурдинця) // Голос України. – 1995. – №240. – 19 грудня; Ковальчук Т. Кілька слів про трасти, які луснули в Україні та розквітають за кордоном // Час/Time. – 1997. – 3–9 липня; 4 миллиона обмануемых // Известия – Украина. – 1997. – №31. – 18 февраля.

карбованця у 100 разів; різке зростання кредиторської заборгованості між підприємствами, що поклало початок жорсткій платіжній кризі, наслідком якої стали падіння виробництва, невивплата зарплати, пенсій, стипендій, допомоги¹. Звісно, ці результати й наслідки діяльності Л.Кучми як соціального технолога свідчать про варваризацію трансформаційного процесу, який негативно позначився на становищі трудящих мас.

Відзначимо й такий безпрецедентний технологічний прийом соціального інженера, як делегування Верховною Радою уряду Кучми прерогатив створення для своєї реформаторської діяльності правового поля через декретотворчість. Декрети, що їх півроку видавав уряд, мали ранг законів. Навряд чи можна знайти сприятливіший для Кабінету Міністрів правовий момент, як під час прем'єрства Л.Кучми. Після скасування права на декретотворчість (травень 1993 року) Л.Кучма просив у ВР нових надзвичайних повноважень, але їх не одержав, хоча необхідність цих повноважень обґрунтовував своєю ринковою програмою. Річ у тому, що не лише директори, а й депутати ВР України, особливо від націонал-демократів, звинувачували уряд Кучми в гальмуванні просування країни до ринку, у відсутності у нього ринкової програми. У відповідь прем'єр висунув своє звинувачування депутатам: "Якщо цей уряд без програми ринкових реформ суспільству не потрібний, то у мене як прем'єр-міністра виникає питання до політиків, зокрема і в цій залі: а що, власне, ми будемо? Хіба може Кабінет Міністрів ставити "дім на піску" в ситуації, коли жодна політична структура за конституцією не визначила майбутнього образу суспільства?"

У цьому Кучма був, безумовно, правий: соціальний конструктор не може будувати нове суспільство без його проекту, тому завданням політиків, законодавців він вважав необхідність дати безпосередньому конструкторові цей проект. Однак проекту вони не давали, а в діях самого прем'єра і депутати, і Президент Л.Кравчук вловлювали принаймні дві тенденції: ринкову риторику (без спроб форсованого створення приватного сектора еко-

---

¹ Інформація з Кабінету Міністрів України // Урядовий кур'єр. – 1994. – №58–59. – 14 квітня.

номіки) і прагнення упровадити жорсткий режим управління державним сектором економіки. Це викликало недовіру всього істеблішменту до прем'єра та його претензій на ще більші повноваження уряду. В такій ситуації Кравчук виступив із пропозицією самому очолити уряд ринкових реформ, унаслідок чого, зрозуміло, прем'єрська зірка Л.Кучми почала падати з неба і, зрештою, закоїлася у вересні 1993 року.

Період прем'єрства марно не минув для Кучми, дав йому змогу набути певного соціотехнологічного досвіду, дійти потрібних реформаторських висновків. Якщо вдається до аналізу виступів, доповідей, інтерв'ю, газетних матеріалів про Л.Кучму того часу, то це, зокрема, такі висновки: у 1991 році Україна не була готова до незалежності; в наступні кілька років республіка стала жертвою помилково спрямованої економічної політики (на ізоляцію); період 1991–1994 років слід розглядати як епоху політичного романтизму, коли закладалися тільки перші основи державності; повернення до соціалізму недоцільне; національна ідея не спрацювала; Україні потрібна сильна президентська влада з такою ж сильною і чіткою виконавчою вертикаллю; багато наших бід пов'язані з нецивілізованим розлученням після розпаду СРСР – розлучення мало бути політичним, а не економічним (економічна єдність пострадянських країн мала залишитися); за Радами народних депутатів слід залишити тільки функції органів місцевого самоуправління (по суті, виведення Рад за межі держави); належить тісніше співробітничати з міжнародними фінансовими організаціями (МВФ, СБ) для отримання кредитів; слід розробити й реалізувати макроекономічну стабілізаційну програму виходу з кризи; швидше розпочати проведення масової приватизації (спершу малої), створити стабілізаційний фонд валюти для упровадження гривні; для здійснення усіх цих заходів потрібний уряд реформаторів і т.д.¹

¹Кучма Л. О самом главном. Отрывки из книги Президента // Факты . – 1999. – № 209–210. – 11 ноября; Присяга на вірність народові України. Промова Президента України Леоніда Кучми // Урядовий кур'єр. – 1994. – №112–113. – 21 липня; Овсянников Ю. Выходы, которые видит Леонид Кучма // Новости. – 1994. – №79. – 5 октября; Кучма Леонид. Вырваться из оков надо. Но без “шоковой терапии” // Правда. – 1992. – №164. – 11 ноября та ін.

Можливість реалізувати ці висновки як керівні настанови з'явилася в нього, коли він став Президентом України. Вони лягли в основу програми радикальних реформ, спрямованих на капіталізацію України. Президент проголосив нову економічну політику, що мала забезпечити прискорення ринкової трансформації економіки й кардинальних змін у суспільстві. Слід зауважити, що Кучма приступив до виконання президентських обов'язків та здійснення трансформації і модернізації суспільства за відсутності фундаментально розробленої теорії перехідних суспільств. Тут у нього було щось схоже з Горбачовим, коли той приступав до перебудови без відповідних концептуальних розробок, за які довелося братися йому самому. Щоправда, на відміну від Горбачова, котрий був водночас теоретиком і практиком перебудови, Л.Кучма теоретиком своїх радикальних реформ не став. Їх проект, що передбачав кардинальне оновлення реформаторського курсу і зміну напрямку розвитку українського суспільства, народився у президентській адміністрації, тобто його створили представники бюрократичного класу й обслуговуючої його інтелектуальної еліти. Це була програма реформ, факт появи якої засвідчив, що новітній українській бюрократії не потрібні ні теорія перетворення суспільства, ні теорія перехідних суспільств, ні будь-яка інша теорія. Не потрібні, бо у неї є приклад Заходу і цілий легіон порадників – як закордонних, так і своїх. Від них цей владний клас вимагав не теорії реформ, а обґрунтування такої їх моделі, сценарію, які гарантували б йому форсоване збагачення, стовідсотковий контроль над засобами виробництва і сировинними багатствами країни, якими можна було б торгувати¹, судячи з доповіді Президента “Про основні засади економічної та соціальної політики” (1994 р.), яка розкривала головний зміст і спрямованість підготовленого проекту реформ, його концептуальні засади становила низка таких соціотехнологічних принципів: принцип відкидання соціалізму (реалізований під маскою виконання планів демонтажу командно-адміністративної системи, це завдання розв'язувалося упродовж десяти років президентства

¹ *Калинчук В.* Не “пост” і не “ретро”, а поки що постійні розриви безперервності // *Голос України.* – 1995. – №26. – 9 лютого.

Л.Кучми); принцип визнання капіталістичної перспективи розвитку України і необхідності капіталізації та проголошення цього історичного шляху безальтернативним (реалізація через форсоване впровадження капіталістичного ринку, докорінне реформування відносин власності на основі приватної власності, корпоратизацію); принцип маскуванню обраного шляху (реалізація – через ідеологічне проголошення завдань формування соціально орієнтованої економіки і побудови “соціально відповідального” суспільства); принцип запозичення – перенесення без змін на терени України цінностей, норм, відносин, культурних взірців, технологій, вироблених на Заході; принцип копіювання – створення копій того, що привнесене на терени України; принцип ігнорування соціальної ціни перетворень (антигуманізм); нарешті, система принципів проведення “революції згори”, серед яких головний – принцип адміністративного тиску, насилля.

Усі ці принципи спиралися на три ключові позиції, що їх вимагає від реформаторів обов’язково дотримуватися Міжнародний валютний фонд, надаючи їм кредити: лібералізація економіки, всеохоплююча приватизація, припинення втручання держави в економіку. З МВФ Уряд України підписував відповідні меморандуми, до речі, не публікуючи їх для широкого загалу (крім першого).

Соціотехнологічна мета реалізації зазначених принципів і позицій: шляхом руйнації радянської економіки і всієї соціалістичної суспільної системи довести Україну до рубежів, які унеможливили б її повернення до соціалізму попереднього зразка. Довести навіть ціною величезних жертв, що ними мало заплатити населення за перетворення. Застосування руйнівної технології досягнення “точки неповернення” штовхало українське суспільство на “дно”, примушувало падати до рівня “нульового циклу”, після чого, за планами реформаторів, мав початися підйом за законами вже іншого типу соціального розвитку – капіталістичного, по суті, всі 1990-ті роки Україна падала на “дно”, демонструючи повну керованість правилами МВФ і Світового Банку.

Відповідно до наведених принципів і позицій основні вузли концепції радикальних реформ передбачали те, що прямо вимагали ці принципи. 1. Власність: прискорене створення приватної власності за рахунок державної (ваучерна та грошова приватиза-

ція). 2. Регулювання економіки: монетарна модель регулювання, усунення держави з економіки, цінова лібералізація останньої; прагнення подолати або істотно зменшити дефіцит бюджету через скорочення соціальних програм, дотацій і пільг. Пріоритет – фінансова стабілізація. 3. Аграрні і земельні відносини: впровадження приватної власності на землю з правом її вільного продажу; розпаювання землі, надання можливості селянам виходу з паями з колективних господарств. 4. Ціноутворення: лібералізація цін, вільне їх утворення і різке зменшення кількості тих, що регулюються державою, урізання дотацій на комунальне господарство, електроенергію. 5. Заробітна плата: збереження низької ціни робочої сили, віднесення виплат зарплати на третє місце за черговістю (провокування невчасних виплат). Регулювання заробітної плати через обмеження фонду споживання на державних підприємствах і в організаціях. 6. Податкова, бюджетна пільгова політика: посилення податкового тиску на виробника з метою збалансування бюджету; стабілізаційний податок; пільгове оподаткування банків, спільних підприємств та імпорту; зменшення пільг інвалідам, малозахищеним верствам, сільгоспвиробникам. 7. Валютне регулювання: грошова реформа неконфіскаційного типу; запровадження безперешкодного обігу іноземної валюти; лібералізація валютного курсу, співпраця з МВФ. 8. Влада, форма управління державою: сильна виконавча влада на чолі з Президентом України (фактично нікому не підконтрольна і не підзвітна); президентська республіка, обласні й районні держадміністрації; ослаблена законодавча влада; місцеве самоврядування; призначення голів обласних і районних держадміністрацій Президентом України.

Так що ж це за програма реформ? У стратегічному плані це – програма забезпечення Україні принципово нового, ніж за радянських часів, алгоритму соціально-економічного розвитку – тепер уже на засадах приватної власності на основні засоби виробництва. Реформатор визнає останню найпотужнішим мотиваційним чинником, а прискорена приватизація, за його планом, мала дати головного рушія нового типу розвитку – масового приватного власника. Передбачається, що на принципах приватної власності виникнуть і утвердяться нові суспільні відносини, цін-

ності, інститути, організації, словом, постане в усій своїй повноті громадянське суспільство. У контексті термінів “соціалістичне – капіталістичне” його вже не оцінюють і не ідентифікують, розробники програми і курсу реформ прикладають до нього інші характеристики – “соціально відповідальне суспільство” або “суспільство з соціально орієнтованою економікою”.

У тактичному плані, за задумом реформатора, це програма виведення економіки і країни з системної кризи. По суті, це чіткий план здійснення ортодоксальної монетарної політики, початок якої датують 1995 роком. І хоча ця політика відзначається багатьма парадоксами і глухими кутами ¹, все ж її активно проводили, розраховуючи шляхом стабілізації цін і валютного курсу, зменшення грошової маси, зниження платоспроможного попиту створити сприятливі умови для інвестицій. А останні вже мали дати поштовх оживленню і зростанню економіки.

Що ж було отримано внаслідок здійснення запланованого? “У кінцевому підсумку, – зауважував економіст В.Найдьонов, – ми отримали глибокий застій, катастрофічне наростання боргів, бартеризацію економіки, параліч фінансової системи, дедалі більше згортання ринку”². Він навів такі дані. 1996 року кількість грошей (гривень) в обігу було доведено до 11,5% від вартості ВВП України, тоді як 1991 року їх було 88%. Зрештою, дефіцит грошей загальмував ріст цін, але водночас він почав гнітити виробництво. Річ у тому, що частка обігових коштів підприємств 1996 року впала до 2%, а 1998-го – до 1,5. Грошей стало навіть менше, ніж вимагалось їх для виплати зарплати, не кажучи вже про розрахунки підприємств із постачальниками та бюджетом (податки). Коротко кажучи, підприємства втратили можливість нормально вести виробництво, а про інвестування оновлення його технічної бази не могло бути й мови. Вони ледве виживали тільки завдяки бартеру, невиплаті заробітної плати, здійсненню тіньових махінацій (45% гривневої маси оберталось поза банками, до неї

¹ Ковальчук Т. Тупики ортодоксального монетаризма // *Голос України*. – 1996. – №213. – 14 ноября.

² Найденов В. Нужен и возможен другой алгоритм развития // *Киевские ведомости*. – 1999. – 21 декабря.

додавалася значна доларова сума, що обслуговувала посередницько-спекулятивну діяльність). Саме в цей час лунали вигуки невдоволених про недостатність і гальмування реформ. Влада схаменулася тільки незадовго до президентських виборів 1999 року, коли почала дбати про зменшення заборгованості з зарплати, пенсій, стипендій і про поліпшення фінансового стану виробництва. У тому ж році кількість грошей в економіці було збільшено до 17,8%.

Соціальний технолог зрозумів, що курсом на фінансову стабілізацію, який заблокував виробництво, неможливо ні забезпечити його підйом, ні загнuzдати високу інфляцію. Все упиралося, здавалося б, у дуже прозору обставину: виробництво не має прибутків, йому ні з чого сплачувати податки, без яких не наповниш бюджет. Вимушене скорочення бюджетних витрат за таких умов значно ускладнює й без того складне становище: нагромаджуються невиплати і борги, зменшуються доходи населення й знижується його платоспроможний попит, посилюється інфляція, загострюється безробіття, звужується простір внутрішнього ринку тощо. Та й очікувані інвестиції не надходять, бо хто ж насмілиться вкладати кошти в економіку, що деградує і розвалюється?

Виникла надзвичайно складна ситуація. На початку 1996 року ВВП України становив 43,5% від обсягу ВВП у 1990 році. За 5 років (1991–1995) ВВП країни скоротився майже у 2,5 раза, а промислове виробництво – на дві третини. Впродовж одного тільки 1995 року майже три чверті промислових підприємств скоротили обсяги виробництва, причому найбільшою мірою (36%) підприємства легкої промисловості. У виробництві будівельних матеріалів падіння дорівнювало 26,2%, у машинобудуванні – 25,9%¹. Якщо в 1990–1991 роках бюджет України складав у середньому 100 млрд доларів, то у 1999–2000 роках – тільки 6,5 млрд. Різниця катастрофічна.

Готуючись до виборної кампанії 1999 року, Л.Кучма заявляв, що головним його суперником на виборах залишається тяжкий економічний стан України. За словами тодішнього голови ВР

---

¹ Черняк В. Цілі й засоби економічної політики в Україні // Голос України. – 1996. – №100. – 5 червня.

України О.Ткаченка, президентство Л.Кучми не вдалося. “Якщо проголосуємо за продовження курсу безальтернативних реформ діючого Президента, – заявив він у своєму зверненні до народу напередодні виборів 31 жовтня 1999 року, – то це означатиме, що зарплата і пенсії будуть виплачуватися ще рідше. На них зможемо купити усе менше, оскільки росту цін нам не наздогнати. Це – зростання непосильного боргу іноземцям, ліквідація залишків безоплатного лікування та навчання... Бачу, що більшість пропрезидентських засобів масової інформації просто обманюють, а владні структури – шантажують виборців, прагнучи примусити їх голосувати за діючого Президента”¹.

Перша п’ятирічка президентства Кучми була невдалою, надзвичайно руйнівною, хоча й наступальною. Вибудовуючи вертикаль своєї влади, він постійно конфліктував з Верховною Радою, очолюваною О.Морозом. Зрештою, двом владам удалося укласти компромісний конституційний договір між ВР і Президентом “Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України”, за яким Президент визнавався главою держави і главою державної виконавчої влади України².

Ідучи на другий строк президентства, Л.Кучма навіть не прозвітував про виконання тієї програми, яку він обіцяв здійснити виборцям ще 1994 року. А вона в багатьох пунктах не була виконана. І хоча електорат 1999 року відрізнявся від електорату п’ятирічної давнини більшим протестним потенціалом, він усе ж не вимагав від Кучми – претендента цього звіту. Це неабияк дивувало опозицію та іноземних спостерігачів за виборною кампанією. Сам претендент на другий строк обіцяв явити себе “іншим Президентом” і реформатором. Тепер уже він опирався на нову Конституцію України, яка закріпила його владну вертикаль, зробив-

¹ 31 октября – выборы Президента Украины. Обращение к народу Председателя Верховной Рады Украины Александра Ткаченко // Там само. – 1999. – №203. – 30 октября.

² Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України “Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України” // Голос України. – 1995. – №106. – 10 червня.

ши президентську владу наймогутнішою в Україні і надала Президентіві право через так звані перехідні положення регулювати процеси в суспільстві, що ще не врегульовані законодавством. Це сповна використав Л.Кучма для “підштовхування” реформ. Загалом же соціально-економічна, політична, психо-моральна обстановка в суспільстві напередодні президентських виборів (1999) характеризувалася такими особливостями: 1) різким падінням виробництва, рівня життя народу і неймовірним ростом його бідуня, незахищеності, розчарування у незалежності, спалахом злочинності, недовіри до влади; 2) незакінченістю боротьби супротивних політичних сил за майбутнє України. Справа в тому, що на той час Україна ще не пройшла “точку можливого повороту назад” (до державного соціалізму), тому реально, тим паче у таких тяжких умовах, нависала можливість так званого “червоного реваншу” лівих сил, особливо комуністів. Усі “праві сили”, а також бюрократія, боялися цього реваншу. Однак самі “ліві” з причини амбітності своїх вождів лишили себе перемоги, пішли на вибори чотирма колонами, очолюваними П.Симоненком, О.Морозом, Н.Вітренко, О.Ткаченком, розпорошили свій електорат; 3) відсутністю загальнонаціонального лідера харизматичного типу (кожен з 15-ти претендентів на посаду Президента, у тому числі й Л.Кучма, чимось хибував з точки зору масштабності національного лідера); 4) несформованістю привабливої для більшості соціальної ідеї; 5) політичною безвольністю електорату, значна частина якого легко піддавалася виборчим PR-технологіям, підкупам, тискові “адмінресурсу”, ідеологічним маніпуляціям; 6) неоднозначністю усвідомлення в суспільстві геополітичної буферності України, що виражалася у боротьбі двох ліній орієнтації Схід (Росія) – Захід (Європа і США).

Щоб перемогти, Л.Кучма та його виборчий штаб використали все, що було в їх силах, починаючи з пропрезидентських партій, державних ЗМІ і кінчаючи мистецькою інтелігенцією, котра давала концерти “під егідою Президента”, агітуючи за Л.Кучму.

Новий термін президентства Л.Кучма розпочав акцентом на два головні технологічні вузли своїх реформувань – аграрної реформи і поглиблення приватизації. Його Указ від 3 грудня 1999 року “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування

аграрного сектора економіки” вимагав за кілька місяців демонтувати колективні сільгоспідприємства (КСП) і перетворити їх на інші форми організації сільгоспвиробництва, засновані на приватній власності на землю і майно. Зникло майже 12 тис. колгоспів, радгоспів, агрооб’єднань, натомість утворилося близько 19 тис. сільгоспідприємств на приватно-колективній основі, понад 43 тис. фермерських і майже 12,9 млн особистих селянських господарств. Власниками землі стали 6,9 млн громадян, тобто вони отримали сертифікат на володіння земельною часткою-паєм. Щоправда, державні акти на право власності на землю видано лише 3,35 млн осіб (на 01.06.2003)¹.

З переходом села на приватну власність на землю повертається в життя і стосунки селян те, про що вони забули за радянських часів, – боротьба за межі та більш родючі ділянки (до речі, уже з випадками вбивств і підпалів), наймитування, бідність, порушення агротехніки, варварське використання землі, засмічення її тощо. Поступово створюються умови для формування латифундій та верств великих власників на селі. Нині ці умови “прив’язані” до факту віртуальної власності селян на землю. Вона у них нібито є (у межах своєї садиби) і її нібито й немає (на паї, здані “ефективному власникові” в оренду). Цей власник уже є фактичним користувачем паїв, а коли буде знято мораторій на торгівлю землею і вона стане товаром, він поведе всілякими способами вельми активну роботу з привласнення паїв. Шлях у латифундисти йому вже ніхто не закриє (хіба що нова революція з націоналізацією землі).

Що ж до приватизації, то парламентські слухання на тему “Наслідки і перспективи приватизації в Україні” (26 лютого 2003 року) яскраво показали, яким є цей процес, названий у народі “прихватацією”, і що він дав суспільству. За 10 років (1992–2002) у ході приватизації форму власності змінили 86 тис. підприємств (суто приватними стало близько 23 тис.), унаслідок чого на роздержавлений сектор сьогодні припадає 34% основних фон-

---

¹ Саблук П., Месель-Веселяк В., Федоров М. Закон і зміни на селі // Там само. – 2003. – №121. – 3 липня; Даниленко А. Нормативно-правове забезпечення земельної реформи // Там само. – 2003. – №127. – 11 липня.

дів виробництва у вартісному вимірі. До держбюджету надійшло 5,9 млрд грн (замість планованих 14 млрд).

За цими цифрами криється глибока зміна соціальної реальності. Вона полягає насамперед у швидкому й цілеспрямованому зменшенні суспільного майна і багатства (заводів, фабрик, надр, земельних угідь тощо), бо воно потрапляє до приватних рук. Отже, соціальний технолог, відбираючи засоби виробництва у суспільства, народу і передаючи їх до рук приватника, ставить суспільство і народ у пряму залежність від останнього, у позицію підлеглих йому найманців. Самим же процесом приватизації формується цілий приватний клас, котрий, поступово консолідуючись, стає господарем соціального життя, реальним носієм влади, визначником долі суспільства.

Другий принциповий момент. Приватизація є суцільним порушенням соціальної справедливості і доброї волі попередніх поколінь – фундаторів суспільного майна, що нині розбазарюється. Йдеться про те, що частково відзначив голова Фонду держмайна України М.Чечетов: “Історично склалося так, що одні покоління будували підприємства, а наше – продає. Але ж будуть жити ще й наші діти, онуки. Отже, мабуть, правильно було б, якби ми, одержавши естафетну паличку від батьків і дідів у вигляді підприємств, передали її майбутнім поколінням у подобі грошей за ці підприємства. Маю на увазі те, що кошти, одержані від приватизації, не можна просто проїдати, їх треба спрямовувати у розвиток економіки, вкладати в розвиток стратегічних для країни галузей”¹.

Що й казати, має рацію новий керівник ФДМУ: кошти від приватизації слід витратити на подальшу розбудову економіки. Проте він уникає питань, по-перше, про історичну доцільність і правомірність самої приватизації (адже приватизатори не одержували дозволу на продаж майна від поколінь, що його створювали) і, по-друге, про те, чи здатне на таке витрачання коштів нинішнє егоїстичне покоління торговців суспільною власністю? Воно ж уже виявило свою неспроможність користуватися й управляти нею і тому скидає її у приватні руки, хоча старші покоління

¹ Чечетов М. Приватизація – не самоціль // Там само. – 2003. – №120. – 2 липня.

її створили саме як суспільну власність, а, отже, значущу і для дітей, і для онуків-правнуків, тобто для всього народу, суспільства. Нинішні ж “прихвати затори” хапають власність головно для себе і своїх дітей, їхній інтерес кардинально розходиться з інтересом поколінь як її творців, з інтересом суспільства.

Нарешті, ще один аспект приватизації слід відзначити. Його виокремила у доповіді на згаданих слуханнях голова Спеціальної контрольної комісії ВР з питань приватизації В.Семенюк. Це відверті негативні наслідки приватизації: розпорошеність колишньої державної власності серед дрібних акціонерів, котрі не спроможні впливати на управління виробництвом і розподіл прибутку (вважається, що в Україні нині за списками 19 млн акціонерів, але більшість із них не отримують ніяких дивідендів, не мають ніяких прав, а тому фактично є фіктивними власниками); практично повне і безкарне всевладдя управлінського корпусу приватизованих підприємств щодо розпорядження активами цих підприємств із метою особистого збагачення; уникання відповідальності керівників, чиновників, власників за знищення виробництва; втрата працівниками приватних підприємств основних соціальних гарантій і прав, передусім права на працю; проведення приватизації за принципом: прибуткові підприємства – у приватну власність, збиткові – у державну; застосування тінювих методів приватизації, зокрема способів штучного доведення підприємств до банкрутств із метою зниження їх продажної вартості; втрата державою контролю за виробництвом у більшості базових галузей промисловості та сфер діяльності суспільства¹.

Прямий соціально-економічний результат приватизації в Україні – глибоке майнове розшарування, простір якого протягнувся між неймовірно багатими кланово-олігархічними групами, що володіють гігантськими капіталами, і бідними групами людей, котрі можуть витратити на своє життя один долар, а то й менше

¹ Семенюк В. Десятирічний процес приватизації та його наслідки // *Голос України*. – 2003. – №45–46. – 12 березня; див. також: Приватизация в Украине: как это было // *Товарищ*. – 2003. – №10 (март); *Грузин В.* Кому мільйони з гаком, а кому – дулю з маком // *Сільські вісті*. – 2003. – №73. – 26 червня; *Самойленко Л.* “Великий переділ” ще попереду // *Столиця*. – 2003. – №13. – 28 березня – 3 квітня.

на добу (за даними Держкомстату, таких в Україні понад 13 млн). Існує й психологічний результат приватизації – масова ненависть і недовіра до багатих людей. Узагалі ставлення масової свідомості до приватизації ніколи не було однозначним, повністю схвальним чи повністю осудливим, недовірливим¹. Для громадян приватизація важлива перш за все своїми матеріальними наслідками. А для суспільства? Від приватизації залежить його соціальна природа, тому в руслі завдань соціальної ідентифікації суспільства постає необхідність з'ясування двох істотних питань: 1) який тип роздержавлення власності закріплює приватизація в Україні; 2) у якому соціально-історичному напрямі вона штовхає розвиток суспільства?

Офіційна точка зору соціального технолога на ці питання продукує відповідь на них у контексті стратегії “європейського вибору”, яка передбачає “рух до стандартів реальної демократії, інформаційного суспільства, соціально орієнтованого ринкового господарства, базованого на засадах верховенства права й забезпечення прав та свобод людини і громадянина”². Проте “європейський вибір” – це вибір не соціальний, а геополітичний, який не характеризує суспільство в соціальному плані. Ну й що з того, що проголошується рух до інформаційного суспільства чи соціально орієнтованого ринкового господарства? Замовчується головне: яким буде суспільство, якого соціального типу? А ці атрибути визначаються вже сьогодні роздержавленням і приватизацією – не на користь усього суспільства, а переважно окремих його верств.

Результати й наслідки приватизації, про які йшлося, яскраво говорять про те, що соціальний технолог фокусує її не так на процвітання суспільства, народу, як окремих соціальних груп. В Україні, як справедливо зауважує С.Мочерний, “здійснюється мафіозно-номенклатурний прокапіталістичний тип роздержав-

¹ Приватизационные процессы в Украине: оценки и позиции граждан (Материалы “круглого” стола. 21 марта 1999 г.). – К., 1999.

² Послання Президента України до Верховної Ради України. Європейський вибір. Концептуальні засади й стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки // Урядовий кур’єр. – 2002. – №100. – 4 червня.

лення”, тобто перехід значної частини державної власності за безцінь (шляхом штучного заниження її вартості або розкрадання) до рук директорського корпусу, вищих чиновників держапарату, представників тіньового капіталу. Він же й резюмує: “В Україні формуються ті елементи економічної структури, які властиві розвинутим країнам світу на ступені державно-корпоративного капіталізму. Йдеться про зрощування великих монополізованих підприємств (персоніфікатором яких є нова компрадорська українська буржуазія) та наймогутніших підприємств тіньового капіталу з вищими чиновниками державного апарату і формування паразитичного прошарку кланово-номенклатурної буржуазії. Уклад, який при цьому створюється, найлогічніше назвати номенклатурно-клановим капіталізмом.”¹

Отже, з огляду на застосований в Україні тип роздержавлення та приватизації тут проглядається не “соціально відповідальне”, а звичайне капіталістичне суспільство на етапі “дикості”, “варварства” цього ладу, однак осучасненого й “пом’якшеного” нинішніми формами культури, моралі, історичної пам’яті, науки. Більше того, дехто вважає цю лінію розвитку закономірною, бо вона, мовляв, приведе суспільство до соціалізованого капіталізму. “Від тоталітарного соціалізму, – твердить А.Гальчинський, – єдино можливим соціально прийнятним шляхом є шлях до соціалізованого капіталізму”. На його думку, цей шлях “коротший, ніж той, якого через примітивізм нашого економічного мислення, низьку світоглядну культуру ми стихійно дотримувалися. Але справа навіть і не у відстані. Рух до соціалізованого капіталізму менш болісний. Тут не потрібно здійснювати політики “випаленого поля”, руйнувати все “до основания”². Ні, все-таки руйнування не лише стін, а й основ фундаменту цей тип розвитку передбачає, що й довів більш ніж десятирічний період реформувань. Крім того, слід взяти до уваги й таке: щоб забезпечити еволюцію, перетворення звичайного капіталістичного суспільства на “соціально відповідальне”, слід відібрати й повернути наро-

¹ Мочерний С. Характер перехідного періоду в Україні 90-х // Віче. – 1999. – №10. – С.67, 69.

² Гальчинський А. Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? – К., 1996. – С.7.

дові награвоване у нього, чого, як не прикро, в Україні реформатори не роблять.

Інший автор указує на необхідність і можливість на цій основі “третього шляху” для України. “...Ми не соціалісти і не капіталісти, – пише голова СДПУ(о) В.Медведчук. – Наш оптимальний вибір – соціал-демократичний шлях розвитку, отой третій шлях, який лежить між неприборканим капіталізмом і планованим соціалізмом. Суть цього третього шляху – в об’єднанні принципу свободи ринку із соціальною збалансованістю, що винятково важливо, з етичною відповідальністю кожного за долю країни”¹. Очевидно, тут намічено ту саму історичну дорогу для України до “приборканого” соціалізованого капіталізму, яка ідеологічно маскується ярликом “третьій шлях”.

Ще одна точка зору – бачення історичного роздоріжжя, що прослалося перед Україною внаслідок реформ. “Україна в своєму розвитку як незалежна держава, – зазначає, наприклад, С.Головатий, – стоїть на роздоріжжі. Вона все ще знаходиться перед вибором, який визначає майбутнє демократії в країні і впливає на безпеку та стабільність в Європі: або йти курсом, вибраним Польщею, маючи на меті подальшу інтеграцію в європейську сім’ю народів, або піти за Білоруссю в далеко не безхмарний панслов’янський союз з економічно покаліченою Росією, котра дедалі більше занурюється в хаос”².

Згадаймо, нарешті, ще й націоналістичну альтернативу (титульна нація і національна держава “над усе”, державу Україна замінити Українською Державою), непатріотичний “неоколоніалістський режим” – патріотичним режимом і т.д. Вона або безпосередньо протиставляється практиці – будувати державу на засадах концепції політичної нації, або ж певним чином акумулює цю концепцію у собі. “Консолідація суспільства і будівництво стабільної процвітаючої держави, – запевняє С.Хмара, – можливе на основі Української Нації, яка має в собі дві складові: головну – історико-культурну (яку визначає титульний, автохтонний український етнос) і підпорядковану їй – політичну. Політична нація об’єднує сучасних

¹ *Медведчук В.* Роздуми про головне // Наша газета. – 1999. – №29. – 30 жовтня.

² *Головатий С.* Україна на роздоріжжі: перспективи незалежності, демократії та реформ // День. – 1999. – №70. – 17 квітня.

членів суспільства навколо бажання реалізувати закладені в національній ідеї свої соціально-економічні і громадянські права (право на щастя і добробут, визнаючи за історико-культурною нацією (ук-раїнським етносом) визначальне право виробляти політичний курс і визначати українську національно-культурну духовну суть і зовнішні атрибути української держави“¹.

Словом, стратегія європейського вибору, реалізована на засадах мафіозно-номенклатурного прокапіталістичного типу роздержавлення і приватизації, не забезпечує ні одновекторного шляху розвитку українського суспільства, ні однакового для всіх членів суспільства його бачення. Однак, якщо домінуючим у соціальній площині все ж таки виступає вектор руху від соціалізму до капіталізму (та ще й за чужими взірцями), то слід говорити про інволюційний та інверсивний тип розвитку, який нав’язує Україні експериментуючий соціальний технолог і під якого підлаштовують свої варіанти майбутнього України ідеологи політичних сил, що підтримують реформаторський курс Л.Кучми.

Що ж це за інволюційний та інверсивний типи розвитку? Ці два нових терміни означають у суспільних науках “зворотний розвиток”, “рух уперед через повернення назад”, “розвиток через відтворення старих форм”, “прогрес через певний регрес”, “зміну суспільства за стандартами іншого суспільства” тощо.

Такий тип розвитку особливо зацікавив деяких суспільствознавців у перебудовний період, коли нищівній критиці піддавався радянський соціалізм, особливо його сталінська версія, способи його побудови, невідповідність ідеалу, теорії, історична невчасність, та запозичувалися досягнення Заходу. Тоді ж було вперше проаналізовано спробу застосування самого терміна “інволюція” для позначення надзвичайно суперечливого суспільно-

¹ *Хмара С.* Кого ж підтримувати на президентських виборах? – К., 1999. – С.2; див. також: *Кляшторний О.* Перед порогом. Націоналістична альтернатива // Українські проблеми. – 1994. – №3. – С.17–19; Конгресс украинских националистов выступает за примат нации и государства над личностью и партийными интересами // Киевские ведомости. – 1993. – 7 июля.

² *Капустин М.П.* Конец утопии? Прошлое и будущее социализма. – М., 1990. – С.5 і далі.

го “розвитку навпаки”². Згодом В.Бабкін і В.Селиванов змалювали інволюцію соціалізму в СРСР у контексті “іронії історії”¹. В.Тьорин уточнив зміст терміна “інверсія”. “Інверсія як суспільне явище – це “розвиток навпаки”, який стає імперативним, коли виживання даного суспільства передбачає його вихід на рівень досягнень в економіці, екології, культурі, будівництві збройних сил, якості життя і т.д. іншого суспільства або інших суспільств...” Інверсія, за Тьориним, – реактивний тип розвитку, коли суспільство реагує на досягнення іншого суспільства, ідеально “привласнює” (запозичує), моделює та відкидає (заперечує) своє майбутнє².

Ураховуючи сказане про інволюційний інверсивний розвиток, ми можемо характеризувати його в Україні на основі таких ознак: 1) “розвиток навпаки” – шлях до капіталізму як напрям, діаметрально обернений до соціалізму; 2) інволюційний – значить не еволюційний, а штучний, нав’язаний позаеволюційний розвиток; 3) “рух уперед через повернення назад” – спрямування до соціалізованого капіталізму, але через повернення до епохи “дикого”, “варварського” капіталізму; 4) “реакція на рівень досягнень іншого суспільства” – запозичення і копіювання зразків на Заході, створення копій запозиченого; 5) відкидання свого минулого – абсолютне заперечення, руйнування державного соціалізму. Ці характеристики прикладаються до сучасного українського суспільства саме тому, що воно формується на засадах мафіозно-номенклатурного прокапіталістичного типу роздержавлення і приватизації. Так, суспільство демонструє інволюційний, інверсивний, позаеволюційний тип соціального розвитку, повертає на арену соціального життя те, що на попередньому етапі було подолано, зжито, або відтворює те, що не є “своїм”, а притаманне іншому суспільству. М.Павловський бачить навіть два стратегічні інволюційні шляхи, що повертають суспільство назад: один – до державного капіталізму (соціалізму), отже, на початок ХХ століття, другий – “це шлях курсу реформ Л.Кучми, що веде до моделі дикого капіталізму (ринкового держкапіталізму) ХVІІІ–ХІХ сто-

¹ Бабкін В. Д., Селиванов В. Н. Народ и власть. – К, 1996. – С.315–328.

² Тьорин В. Н. Инверсия как реактивный тип общественного развития // Новое и старое в теоретической социологии. Кн.1. – М., 1999. – С.58–59.

літь”. Еволюційний же шлях, на думку М.Павловського, – “у коло розвинутих лідерів ХХІ століття, де є середній пласт та вільний, соціально орієнтований ринок, що регулюється державою”¹. По суті, це бачення М.Павловським “еволюційної лінії розвитку” збігається з трактуванням її і Гальчинським, і Медведчуком, і самим Кучмою.

Насправді еволюційний тип соціального розвитку України персоналізують “ліві” політичні сили, що пропонують продовжити жовтневий вибір 1917 року і рухатися від соціалізму радянського зразка до оновленого соціалізму, будованого на ринковій основі і з урахуванням досвіду його формування в СРСР. Зокрема, комуністи, на партію яких (КПУ, перший секретар С.Гуренко) зняв заборону Конституційний Суд України, закликають “продовжити соціалістичні перетворення мирним шляхом – забезпечити будівництво суспільства соціальної справедливості, уникаючи жахів капіталізації”². Це був би розвиток суспільства не на запозиченій, а на власній основі, до того ж без гігантських руйнувань.

Таким чином, соціотехнологія і соціоінженерія реформаторського курсу Л.Кучми забезпечують інволюційний, інверсивний розвиток українського суспільства, в чийй історичній логіці все переставлено навпаки. Дійсно, перехід від соціалізму до капіталізму, який утверджує цей курс, не становить історичної послідовності. Він є бюрократичним насиллям над історією, яку прагнуть примусити рухатися спиною вперед. Однак цей тип соціального розвитку має ще й деградативний характер.

---

¹ Павловський М. Хто і куди веде? // Українське слово. – 2001. – №47. – 22–28 листопада.

² Симоненко П. Економічна платформа партії на сучасному етапі // Комуніст. – 2001. – №24. – 14 червня.

2. Модель деградтивного соціального розвитку

За офіційною версією, в Україні почався післякризовий період розвитку: економіка вийшла на траєкторію сталого зростання. Це означає, що більш ніж десятирічний цикл перетворень, зрештою, дав певні позитивні результати, які належить закріпити. Планується у 2002–2004 роках підтримувати щорічні темпи приросту ВВП на рівні не менш як 5–6%.

У звіті Кабінету Міністрів України про виконання держбюджету 2001 року, з яким виступив 18 червня 2002 року на сесії Верховної Ради України міністр фінансів І.Юшко, наводилися такі дані: обсяг виробництва збільшився на 14,2%, бартер знизився на 8%, експорт товарів зріс на 1,8 млрд доларів, рівень безробіття упав до 3,2%, середня пенсія піднялася до 122,5 грн, що на 44% більше, ніж у 2000 році. Реальний приріст доходів населення становив 11,8%¹.

Правляча еліта вважає, що на тлі цих кількісних змін Україна починає демонструвати особливий тип соціально-економічного розвитку – інноваційний. Саме він у наступному десятиріччі, як наголошується у Посланні Президента України Верховній Раді України (2002), має бути якомога повніше і швидше освоєним, бо ця модель розвитку вважається основою і гарантією політичної стратегії євроінтеграції України. Тому кинуте гасло: “До Європи – на основі інноваційного шляху розвитку!”.

Однак виникає питання: якщо в Україні має місце після кризове економічне піднесення, якщо почався процес нарощення інновацій, то чи сприяє (і як саме) усе це такому ж соціальному піднесенню, чи забезпечується тим самим такий же інноваційний соціальний розвиток суспільства, яке реформами фактично переведене на інволюційну траєкторію історичного поступу?

Ні, не забезпечується, бо соціальний розвиток не є автоматичною відповіддю на економічні зміни і прямою копією економічного розвитку. Та й чи можливі справжні не віртуальні новації на основі копій чужого? Крім того, в Україні немає головного соціального суб'єкта інноваційного типу розвитку – повноцінного

¹ Голос України. – 2002. – №110. – 19 червня.

середнього класу. Лише поставлено завдання його сформувати, причому виходять з того, що цей клас стане основним соціальним каталізатором євроінтеграційного курсу. Що ж до бюрократичної еліти, то вона не може виконувати роль суб'єкта інноваційного розвитку, бо вона, як ми вже не раз наголошували, вичерпала свій творчий потенціал, свою здатність до інновацій. Як носій тільки копіювального інтелекту бюрократична верхівка здатна тільки до соціальних репродукцій. Одна з них – середній клас, що його бюрократія хоче створити за аналогом, але як свою опору і носія еталонного для суспільства здорового глузду.

Цілеспрямовано сформувати середній клас у глибоко поляризованому суспільстві – нелегке завдання. Як свідчить соціальна історія розвинутих капіталістичних країн Заходу, поява в них середнього класу була пов'язана з поєднанням двох тенденцій – до нівелювання соціальних нерівностей і усереднення параметрів життєдіяльності соціальних груп (створення вищої від попередньої “життєвої середини”, досконалішого середнього еталону досягнень і забезпечення), що ґрунтувалися на прискореному протіканні процесів соціальної мобільності. Отже, треба було, щоб для цього поєднання визріли необхідні умови, які сприяли б подоланню міжгрупової напруги, конфліктів, у тому числі конфлікту цілей.

Першу з названих тенденцій французький соціолог А.Токвіль спостерігав на початку 30-х років XIX століття у США, другу – дослідив у XX столітті німецький соціолог Г.Шельські – автор концепції “суспільства середніх верств”. Він показав, що в Західній Німеччині (ФРН) у повоєнні часи життєдіяльність принаймні двох поколінь людей відзначалася високою соціальною мобільністю. Піднесення й опускання суспільних статусів охопило широкі верстви зайнятого населення, до того ж не лише на індивідуальному, а й на колективному рівні. Частина робітників, технічних спеціалістам, управлінським службовцям, інтелектуальній еліті вдалося підняти свій статус на драбині суспільної ієрархії, натомість деяким верствам колишніх власників (буржуа, багаті бауери, торговці) та освічених громадян довелося спуститися вниз. Це призвело до певного нівелювання нерівностей економічного і соціального статусу груп, утворення його “середнього” рівня, проте вищого, ніж попередній. Згодом цей рівень став гасити процеси соціальної стратифікації, замикаючи їх на собі.

Чи спостерігаються подібні процеси (як домінуючі) в Україні? Ні, не спостерігаються, бо, по-перше, Україна не досягла того рівня розвитку капіталізму, який забезпечила собі та ж таки колишня ФРН у 60–70-х роках ХХ століття, і, по-друге, в українському суспільстві відбувається соціальне розшарування такого роду, коли клас багатих і клас бідних не те що не сходяться параметрами своєї життєдіяльності, а з шаленою швидкістю розбігаються. Тому не виникає якась “середня” лінія стику їх статусів, коли б ї класу бідних різко піднялися, а з класу багатих опустилися певні групи, давши поштовх для кристалізації середнього класу на ґрунті цієї “лінії” як його власного статусу. Підкреслимо: без цього атрибуту (власного статусу) середній клас не може вважатися сформованим. Окрім того, між цими класами існує конфлікт цілей і цінностей. Що ж до проміжних груп (дрібний і середній бізнес, високооплачувані спеціалісти, самозайняті робітники та ін.), то самі по собі вони не є прообразом середнього класу і не можуть стати ним, а тільки його певним елементом – у полі статусної взаємодії між верствами багатих і бідних.

Унаслідок реформ “згори” Україна застрягла на стадії “дикого” капіталізму (і це в ХХІ сторіччі!), який посилює стратифікаційні процеси, знищує досягнуті соціальні стандарти, руйнує соціальну сферу, висмоктуючи з неї ресурси для свого утвердження. Отже, чи є історично і соціально виправданим відтворення цього капіталізму в Україні? Аж ніяк!

Сама влада починає поступово визнавати деструктивність ринкового експерименту, який вона учинила над суспільством, його соціальною сферою. Не хто-небудь, а головний його архітектор Президент України Л.Кучма вже неодноразово публічно висловлював убивчу для політичного експериментатора оцінку: “Ми фактично почали рухатися у зворотному напрямі – демонтажу відповідного потенціалу розвитку, до запровадження стандартів країн, що нині спеціалізуються на обслуговуванні потреб постіндустріального центру”¹.

¹ Послання Президента України до Верховної Ради України. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2010 роки // Урядовий кур’єр. – 2002. – №100. – 4 червня.

Можливо, цього руху “в зворотному напрямі”, тобто, з нашої точки зору, інволюційного соціального поступу не було б, якби Президент-2 прислухався свого часу до зауваження Президента-1, висловленого ще 21 жовтня 1993 року на сесії ВР України. “Принципово хибними та суперечливими, – сказав тоді Л.Кравчук, – виявилися як сам курс, так і послідовність економічних реформ. З двох відомих альтернатив переходу від централізовано-планової до ринкової економіки ми обрали лібералізаційну модель, пов’язану з монетаристським підходом і орієнтовану на жорсткі засади фінансової стабілізації. Але такі наші підходи не виправдалися. Лібералізаційна модель має поступитися соціально орієнтованій моделі ринкової економіки.”¹

Проте не поступилася, бо ні концепція реформ, ні спосіб їх здійснення Президентом-2 цього не передбачали. Щоб помилкова модель перетворень змінилася конструктивною і перспективною, до того ж підтриманою народом, слід було спершу стабілізувати виробництво, рівень життя в суспільстві, визначитися разом з народом у питанні соціально-історичного вибору (соціалізм – капіталізм), після чого взятися за поступові й обережні трансформації.

Проте новообраний Президент із цим не погодився. У своїй програмній доповіді перед Верховною Радою 11 жовтня 1994 року Л.Кучма наголосив, що “прискорення ринкової трансформації економіки розглядається як єдина умова й основний засіб виходу з кризи та економічної стабілізації. Не попередня стабілізація і лише згодом реформування, як на цьому наполягають окремі політичні сили, а енергійна робота з реформування усіх сфер економічного життя, забезпечення взаємної узгодженості та комплексності цих процесів – такою є концептуальна позиція Президента України з цього принципово важливого питання”².

А коли згодом дехто з політиків, спеціалістів, учених заговорив про необхідність корекції курсу реформ, ці розмови припинив сам Президент. У доповіді з нагоди 1-ї річниці ухвалення

¹ Свій шлях для України. Виступ Президента України Л.М.Кравчука на сесії Верховної Ради України 21 жовтня 1993 року // Урядовий кур’єр. – 1993. – 23 жовтня.

² Кучма Л.Д. Шляхом радикальних економічних реформ. – К., 1994. – С.48.

Конституції України він сказав: “Час уже зрозуміти безперспективність для країни нескінченних постановок питання про доцільність курсу на реформи. Він правильний і буде витримуватися”¹. Віце-прем’єра уряду В.Куратченка було навіть звільнено з посади, як прокоментувала газета “Голос України”, “за висловлювання про необхідність коригування курсу реформ і припинення співробітництва з міжнародними фінансовими інститутами”².

І ось маємо висновок самого конструктора і стратега реформ про соціальний результат “правильного” курсу: запроваджена модель ринкової трансформації за названою формулою виявилася в соціальному плані не “просто помилковою, а глибоко деструктивною”. Вона вже понад десять років випробовує терпіння мільйонів простих українців, не забезпечивши їм не те що сучасних європейських, а навіть радянських життєвих стандартів 70-х років минулого століття. Як не дивно, але суспільство, переоране вздовж і поперек руйнівними реформами, досі не ставить питання про відповідальність за запровадження деструктивної моделі ринкової трансформації. До речі, цього питання не ставлять і на різного роду наукових і науково-практичних конференціях, де обговорюються уроки реформ та стратегії розвитку³.

Отже, який тип (модель) соціального поступу відтворює Україна за умов запровадження деструктивної, інверсивної ринкової моделі трансформації? Як він емпірично відбитий у матеріалах моніторингу-2002 та інших досліджень?

Звісно, за умов деструктивних перетворень модель соціального розвитку може бути тільки деградативною, адже такого роду перетворення підривають, а то й повністю руйнують досягнутий потенціал зростання, що й трапилося в Україні. Проте спершу уточнимо зміст поняття “модель соціального розвитку”, бо моніторинг фіксує її як грань широкомасштабної картини суспільного розвитку.

¹ Відповідальність перед Україною. Доповідь Президента України Л.Д.Кучми на урочистих зборах з нагоди 1-ї річниці прийняття Конституції України 27 червня 1997 року // Урядовий кур’єр. – 1997. – № 118–119. – 3 липня.

² Голос України. – 1999. – №142. – 4 серпня.

³ Див.: Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку. Матеріали наукової конференції. – К., 2001.

Спочатку нагадаємо, що свого часу проблема соціального розвитку і вибору його шляхів була генеральною темою ІХ Всесвітнього соціологічного конгресу (1978). Сьогодні ж в Україні вона є не лише теоретичною, а й практичною проблемою.

Як відомо, усталене суспільство досягає певної гармонії головних чотирьох граней: економічної, соціальної, політичної і духовної. Що ж являє собою соціальна грань, з якою безпосередньо пов'язаний соціальний розвиток суспільства? Загалом це – сфера соціального життя і саме це життя, тобто насамперед соціальна сфера з її інфраструктурою, спосіб і якість життєдіяльності індивідів і груп, соціальні відносини, соціальний устрій, соціальна політика і т.д. Отже, соціальний розвиток суспільства є не що інше, як прогресивний чи регресивний рух усієї сфери соціального життя, нагромадження в ній позитивних чи негативних змін унаслідок розв'язання чи нерозв'язання назрілих людських проблем: зайнятість, доходи, здоров'я, освіта, сім'я, виховання, дозвілля, відпочинок і т.д.

Соціальний розвиток виявляє себе як певна тенденція до поліпшення чи погіршення людського життя, соціального самопочуття мас, забезпечення соціальної рівності, соціальної справедливості чи поглиблення соціальної нерівності, соціальної несправедливості, створення умов для всебічного чи обмеженого розвитку особи, ускладнення чи спрощення соціальної структури суспільства, гуманізації чи дегуманізації відносин, демократизації чи авторитаризації соціального життя і т.д. Звідси випливає висновок про різномодульність, різнотенденційність і неоднакову спрямованість соціального розвитку. Отже, ту чи ту тенденцію соціального поступу чи відступу, що акумулює в собі якісну специфіку соціальних змін і вказує на певну їх спрямованість, можна кваліфікувати як модель соціального розвитку (еволюційного чи інволюційного, прогресивного чи регресивного і т.п.).

Сама ж ця тенденція складається об'єктивно як результат взаємодії певних чинників і так само об'єктивно виражає назрілі потреби змін суспільства і людини. Що ж це за чинники? Найголовніші з них такі: рівень суспільного виробництва (економічний чинник); діяльність мас і соціальних груп, яка впливає на стан життєвої ситуації в суспільстві (людський чинник); дії і заходи

політичної влади, що прискорюють, стопорять чи деформують суспільну динаміку з огляду на основні параметри людського життя (владно-управлінський чинник).

Трансформаційні процеси охопили нині всі системи і сфери українського суспільства, зумовивши таке поєднання дії трьох зазначених чинників, що результати й наслідки перетворень у багатьох випадках істотно знизили рівень соціальних досягнень людини і суспільства. Про це свідчить, зокрема, обрахований спеціалістами Програми розвитку ООН (ПРООН) індекс людського розвитку – узагальнювальний показник стану й динаміки створених у суспільстві умов проживання і розвитку людини. В Україні він поки що падає (див. табл. 22).

Дані цієї таблиці показують, що індекс людського розвитку 2000 року знизився в усіх регіонах України, крім АР Крим. Навіть у Києві, де найвищий показник, він теж упав. Певна строкатість спадаючого показника вказує на те, що умови й можливості людського розвитку в регіонах України дуже неоднакові. Помітним є відставання Донецької та Луганської областей, за ними – Миколаївської і Дніпропетровської. Словом, у найбільш промислових областях маємо найгіршу ситуацію виживання і розвитку людини.

Якщо ж звернутися до даних моніторингу і проаналізувати їх під кутом зору тих-таки умов існування і розвитку людини, то неодмінно дійдемо думки про те, що сьогодні в Україні живе і діє соціально пригнічена масова особа, стрижена суцільним невістачанням, постійним дефіцитом необхідних життєвих умов, індивідуальних якостей для виживання у несприятливому для неї соціальному світі, низьким рівнем соціального самопочуття і високим – недовіри до основних новостворених реформаторством інститутів держави і суспільства, а також невизначеністю і негарантованістю перспектив. Здається, ця людина зіткана із суцільних суперечностей, проте насправді вона є “одновимірною” істотою і в розпачі стоїть перед дилемою: що робити? Втікати від свободи, про що свого часу писав Е.Фромм, беззастережно приймати її через пасивну приреченість на фізичне животіння чи активно діяти, щоб скасувати цю свободу?

Але Е.Фромм мав на увазі свободу з надлишком варіантів вибору, з яким історично стикнувся звільнений від станових обме-

Регіональні індекси людського розвитку в Україні ¹

Області:	1999	2000
Вінницька	0,565	0,531
Волинська	0,510	0,473
Дніпропетровська	0,496	0,453
Донецька	0,431	0,409
Житомирська	0,503	0,465
Закарпатська	0,532	0,518
Івано-Франківська	0,539	0,494
Київська	0,545	0,494
Кіровоградська	0,481	0,480
Луганська	0,431	0,383
Львівська	0,538	0,506
Миколаївська	0,471	0,438
Одеська	0,487	0,467
Полтавська	0,570	0,529
Рівненська	0,534	0,457
Сумська	0,482	0,450
Тернопільська	0,560	0,514
Херсонська	0,497	0,450
Хмельницька	0,553	0,513
Черкаська	0,565	0,519
Чернівецька	0,535	0,503
Чернігівська	0,512	0,501
м. Київ	0,663	0,640
м. Севастополь	0,531	0,530
АР Крим	0,512	0,518

жень і приписів індивід, котрий спасував перед ним, відчувши жах перед свободою. В Україні маємо інший тип соціальної свободи для масового індивіда – дефіцитну свободу, в рамках якої індивіда душить невістачання умов для нормальної життєдіяльності та можливостей розвитку його особистості. У цій свободі є лише три згадані вище вибори, і позитивно вийти з неї можна тільки через самоактивізацію, аби ці умови та можливості собі

¹ Джерело: Индекс человеческого развития // Товарищ. – 2002. – №23. – 6–12 июня.

забезпечити. Проте дефіцит сягнув таких масштабів і такої глибини та гостроти, ставши тотальним, що саме він і заблоковує багатьом спроби активізуватися, наганяючи на людину песимізм і жах перед свободою “не для неї”.

Як свідчать відповіді респондентів, для активності багатьом з них не вистачає здоров'я (54,9%), бажаної роботи (54,1%), економічних знань (46,2%), можливості підзаробляти (48,8%), юридичної допомоги для захисту своїх прав (56%), упевненості у своїх силах (35,7%), рішучості у досягненні мети (31,8%) і т.д. Крім того, не вистачає ще багатьох передумов: порядку в суспільстві (75,4%), можливості дати своїм дітям повноцінну освіту (67,3%), фінансових збережень (86,1%), надійності чинних законів (70,8%), можливості харчуватися за смаками (71%), повноцінного відпочинку під час відпустки (65,1%), змістовного дозвілля (51,6%), доброго житла (42,4%), упевненості у майбутньому (72,2%)¹. Постає питання: якою може бути масова особа в ситуації суцільного дефіциту – як життєвих умов, так і її власних соціальних рис? Соціально недовершеною, якщо глянути на неї з позиції поставленого завдання – сформувати середній клас, довівши його до 50–60% населення України. Це далеко ще не той людський матеріал, з якого можна ліпити масивну структурну одиницю громадянського суспільства. Він не охоплений швидкоплинними процесами соціальної мобільності. Скажімо, приватизація заводів, фабрик та землі не додала соціальної енергії таким гігантським класам, як робітники та селяни, і не прискорила зміну їхнього суцільного статусу у бік його піднесення. Навпаки, вона загнітила цю енергію, роздробивши класи на непов'язані між собою статусні групи, і принизила соціально-трудова і політичний статус багатьох із них.

Крім того, цей людський матеріал, з точки зору його соціальної забезпеченості й здатності володіти суспільними обставинами, не досягнув вишого, ніж у радянському суспільстві, “середнього” рівня життєвих і діяльнісних стандартів, він не має відповідної соціальної культури для того, щоб функціонувати хоча б як ядро, початкова структура середнього класу.

¹ Див.: Украинское общество: от выборов до выборов (Социологический мониторинг 1994, 1998, 2002). – К., 2002. – С.30–35 та ін.

Мабуть, це розуміє уряд, який шукає інші шляхи форсування створення середнього класу – не через різку соціально мобілізовану рухливість мас і поліпшення їхнього життя, а через стимулювання виходу з “тіні” великих заробітків і доходів, куди вони були спрямовані самими ж реформаторами. Поданий ним до Верховної Ради законопроект “Про податок на доходи фізичних осіб”, який уже став законом¹, зорієнтований, за словами І.Юшка, саме на цю мету. Уряд передбачає зміну шкали оподаткування мінімуму доходів громадян та встановлення ставки прибуткового податку в інтервалі 10–40%. Пропонується така механіка оподаткування: із сукупного доходу за рік до 4800 грн –10%; і з доходу до 120 тис. грн – 480 грн плюс 15% суми, що перевищує 4800 грн; і з доходу понад 120 тис. грн – 17760 грн плюс 20% суми, що перевищує 120 тис. гривень².

Що ж, якби хоча б “конвертні” зарплати за допомогою нової шкали оподаткування вдалося вивести з “тіні”, то, можливо, це певною мірою підштовхнуло б процес формування середніх верств в офіційній (світлій) сфері суспільства. Однак, думається, це не головний, а тільки допоміжний засіб їх консолідації. Головним є стимулювання високих заробітків і піднесення рівня життя масового виробника, спеціалістів, народної інтелігенції, а також зменшення чисельності низькооплачуваних верств населення.

Звісно, на шляху здійснення цього стимулювання багато перешкод. Одна з них – тенденція до відставання процесу збільшення надходжень до бюджету від зростання ВВП. За словами П.Гайдуцького, голови економічного управління Адміністрації Президента України, ресурс в економіці належним чином не мобілізується на поповнення бюджету через перенасиченість економічної, законодавчої та соціальної політики пільгами. Існує близько 400 їх видів, загальна вартість яких приблизно дорівнює сумі бюджету. У зменшенні кількості пільг хоча б наполовину П.Гайдуцький убачає вихід із цієї колізії³.

¹ Див.: Закон України “Про податок з доходів фізичних осіб” // Голос України. – 2003. – №134. – 22 липня.

² Див.: Цюпа Н. Податкова прелюдія // Сільські вісті. – 2002. – № 81. – 12 липня.

³ Див.: У пошуках “середнього класу” // День. – 2002. – № 102. – 8 червня.

Останнім часом уряд наступає на систему пільг, вдаючись до їх скорочення. Проте цей крок суперечливий, бо навряд чи справа тут вичерпується пільгами, та й чи сприяє він благополуччю тих, кого лишують пільг. Він спрямовує статусні зміни у напрямку формування радше збіднілих, аніж середніх верств.

Якщо висхідні канали “утікання” від дефіцитної свободи обмежені, то їх нерідко заступають нисхідні, яких у соціально пригніченої особи чимало, але вони не обстежувалися у моніторингу. Це наркоманія, пияцтво й алкоголізм, проституція, злочинність, жебрацтво тощо. Звичайно, усе це є канали випадання людини в осад на соціальне “дно”, яке стало дуже масивним в українському суспільстві. Проте й ті, хто до “дна” не дійшов, повідомили, що впродовж останніх 12 місяців вони потрапили в таку матеріальну скруту, коли не було за що купити навіть необхідні продукти. Таких 1994 року було, за відповідями респондентів, 34%, 1998-го – 46,1%, 2002-го – 33,8%. Цього ж року 10,2% опитаних стали безробітними, 6,7% – постраждали від злочинності, 17,6% – виявилися беззахисними перед свавіллям влади, 20,6% – утратили соціальний оптимізм, 17,5% – розчарувалися в людях. Лише 28,4% опитаних в останньому році не переживали якихось тяжких ситуацій і станів. Цей показник виявився у 2002 році удвічі більшим за такий показник 1998 року (14,6%). Очевидно, впродовж чотирьох років (1999–2002) певна група громадян України неухильно поліпшувала умови свого існування. Можливо, у межах цієї групи і відбувалися якісь усереднювальні процеси, однак не в суспільстві загалом.

Цікавим є те, що по допомогу у розв’язанні своїх пекучих проблем звертається до держорганів мізер людей. Це фактично 3–5% населення. Але й ці люди далеко не завжди отримують потрібну допомогу, тому більш усього щодо підтримки у своїх справах вони, як правило, розраховують на керівників підприємств, організацій, де вони працюють, та ЖЕКи. Низький рівень довіри до держави й органів влади, високих посадових осіб, відчуження від них – ось що стримує пересічних громадян звертатися до них. Сучасна українська держава, абсолютно відмовившись від патерналізму колишньої радянської держави, мало що вирішує і мало що гарантує конкретній людині. Крім того, вона

так побудована, що помилкове щодо прохача чи невігідне йому рішення, прийняте на місцевому рівні влади або адміністрацією підприємства, нерідко не може бути скасоване вищими інстанціями. Людині слід звертатися до суду, а це не обіцяє швидкого розв'язання справи, отже, подовжується час перебування людини у стані своєї незахищеності.

На наш погляд, можна вважати, що відчуження між державою і громадянином в Україні стало традиційним і невідворотним, що й виливається у вражаючі цифри недовіри людей до держави. Громадянин не може вважати таку державу своєю, бо вона мало йому служить.

Таблиця 23

Рівень довіри респондентів (%)¹

Ступінь довіри	Президента України	ВР України	Уряду України	Місцевих органів влади
Зовсім не довіряю	34,5	34,3	30,1	27,2
Скоріше не довіряю	24,7	30,8	28,7	27,6
Важко сказати, довіряю чи ні	27,4	27,4	31,4	30,6
Скоріше довіряю	10,2	6,1	8,1	12,3
Цілком довіряю	2,9	1,3	1,5	2,0
Немає відповіді	0,3	0,2	0,3	0,3

Таблиця 23 демонструє неймовірно високий рівень недовіри до державної влади. А до її представників? Сьогодні масова свідомість не може не бачити їх теж у негативному світлі. Так, на запитання, хто найчастіше в Україні порушує закони, одержано такий розклад відповідей: високі чиновники міністерств і відомств – 64,7%, народні депутати – 62,9%, високопоставлені особи Адміністрації Президента України – 55,5%, держслужбовці на місцях – 49%. До цих категорій порушників законів 52% респон-

¹ Україна – 2002 . Моніторинг соціальних змін. – К., 2002. – С.583–584.

дентів віднесли також підприємців і бізнесменів. Це і є дві порівняно невеликі соціальні групи суспільства, які не сприймаються масовою свідомістю як такі, що співіснують з іншими групами в єдиному соціальному просторі. Навпаки, їх бачать тільки на вершині суспільної статусної драбини, що височать над усім “низом” і протистоять йому.

Невдоволеність людей своїм становищем у суспільстві та песимізм – теж вагома риса деградативної моделі соціального розвитку. Цілком задоволених своїм становищем виявилось всього 1,8% респондентів, радше задоволених, аніж незадоволених – 10,4%, цілком не задоволених – 29,5%, радше не задоволених – 33,4%. Вагалися з оцінкою 23,7%. Що ж до песимізму, то 43,8% опитаних переконані, що у найближчій перспективі ніякого поліпшення їхнього життя не буде, майже стільки ж (41,3%) не можуть нічого певного сказати про це. Лише 13% вважають, що їхнє життя більш-менш налагодиться.

Чи бачить масова особа соціальний шлях виходу суспільства з тієї ситуації, яка її не влаштовує? Не бачить, бо вона розчавлена плюралізмом соціальних і політичних ідей, що функціонують у соціальному інтелекті суспільства і через ЗМІ “закручують” їй мізки. Ця особа просто розгублена і не може зорієнтуватися у варіантах соціально-політичного вибору. Результати моніторингу показують: підтримують прихильників соціалізму 27,5% опитаних, капіталізму – 12,1%, а водночас тих і тих – 16,3%. Не підтримують ні перших, ні других – 22,4%. Загалом виходить, що в суспільстві немає критичної маси людей, яка тиснула б на “верхи”, вимагаючи того чи того варіанту соціального розвитку суспільства. Тому деградативна його модель залишиться в Україні надовго.

Поступова зміна цієї моделі, на наш погляд, передбачає кардинальне розв’язання принаймні двох проблем: подолання дефіцитної свободи для мас і перехід до політики, спрямованої не на статусне розбігання, а зближення соціальних груп. За цих умов з потрібною швидкістю формуватиметься і середній клас, причому не з “тіньовою” мораллю і не в “тіні”.

Як же такі масова особа, що виявилася відчуженою від суспільства, держави і навіть самої себе, ідентифікує суспільство, в якому живе? Якою мірою ця особа відчуває, що українське су-

спільство вступило в еру перетворень з тривалим історичним циклом, і тому ті сподівання жити в умовах матеріального і духовного забезпечення, соціальної захищеності, свободи, соціального миру і національної безпеки ще довго залишатиметься для неї нерозв'язаною проблемою?

3. Результати та наслідки копіювальної соціальної експерименталістики очима респондентів

Як ми вже побачили, понад десять років наша країна перебуває в такій соціально-політичній ситуації, яка характеризується зворотним значенням усталених визначень і понять, а саме: декваліфікацією, деіндустріалізацією, дезорієнтацією, депопуляцією тощо. Впродовж цього періоду спостерігаються чіткі тенденції зменшення позитивних ознак та оптимістичних оцінок респондентами того чи того феномена, процесу або події. Домінуючий негативізм масової свідомості населення України, породжений нездійсненими сподіваннями та перебільшеною вірою в самостійність та незалежність країни, фіксується, коментується і пояснюється соціологами НАН України починаючи з 1992 року¹. Всі ці дослідження підтверджують той факт, що впродовж всього періоду незалежності України (попри офіційну версію про вихід із кризи) так і не вдалося подолати кризовості стану, вийти з перехідного періоду, визначити чіткі орієнтири суспільного розвитку і створити суспільство, де б кожен його громадянин відчував себе повноправним учасником загального соціального процесу, частиною певної цілісності, тобто ідентифікував себе із соціальною спільністю на ймення “Україна”. Навпаки, частіше ідентифікують себе з територіальною спільністю. (див. табл. 24).

¹ Див.: Головаха С. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. – К., 1997.; Паніна Н.В., Головаха С.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1998 рр). Соціологічні показники (таблиці, ілюстрації, коментарі). – К., 1999.; Українське суспільство: моніторинг-2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали. – К., 2000; Українське суспільство: десять років незалежності. – К., 2001; Украинское общество: от выборов до выборов. Социологический мониторинг. 1994, 1988, 2002. – К., 2002; Українське суспільство. 1992–2002 (Соціологічний моніторинг). – К., 2003 та ін.

Таблиця 24

Соціально-територіальна самоідентифікація населення (%)

Межі території	1992	2000	2001	2002
Населення району/міста	24,0	31,3	30,2	31,6
Населення регіону/області	6,8	6,9	8,6	5,9
Населення України	45,6	41,0	34,6	41,0
Населення колишнього СРСР	12,7	12,2	17,8	12,7
Населення Європи	3,8	2,8	2,8	0,7
Населення світу	6,4	5,6	5,7	2,7
Не відповіли	0,6	0,2	0,3	0,8

Дані таблиці свідчать, що мешканці України в переважній більшості сьогодні хоча вже й не ідентифікують себе з колись популярною “ новою історичною спільністю – радянським народом”, проте вони ще не всі усвідомлюють свою належність до народу України. Що ж тоді об’єднує людей в нашому суспільстві, які ідентичності та конвенції?

Відчуття кризовості стану суспільства набуло особливої гостроти внаслідок усвідомлення людьми втрати контролю не тільки над процесами, які відбуваються в масштабах усього суспільства, а й над відтворенням та реконструкцією значної частини індивідуальних і групових ідентичностей. Затяжна економічна криза зруйнувала колишні фахові і соціальні ідентичності, більшість громадян втратила контроль над власною економічною та соціальною ситуацією, зосередившись головним чином на розв’язанні питань власного фізичного виживання. Так, людей сьогодні об’єднують спільні життєві проблеми, почуття втрати нормального життя, невдоволення владою, страх перед майбутнім (табл. 25).

Загалом, як бачимо, в масовій думці немає якоїсь одної переважаючої позиції стосовно чинника, який би об’єднував людей. Та ж національна ідея, навколо якої вже понад десять років точаться дискусії, гуртує лише 8,6% громадян України, майже таку саму кількість єднають патріотичні почуття (9%) і національна належність (9,9%). На запитання, наскільки Ви пишаєтеся тим, що Ви є громадянином України, позитивну відповідь дали лише 41% респондентів. Зрозуміло, що таке суспільство аж ніяк не

Таблиця 25

Що сьогодні об'єднує людей в українському суспільстві²
(можливі кілька варіантів відповідей)

- Спільні труднощі життя.....	34,7
- Невдоволеність владою.....	28,4
- Страх перед майбутнім.....	28,7
- Родинні чи товариські почуття.....	27,8
- Відчуття втрати нормального життя.....	24,0
- Релігія (віршповідання).....	11,8
- Національна належність.....	9,9
- Патріотичні почуття громадянина України.....	9,0
- Національна ідея побудови української держави.....	8,6
- Політичні погляди.....	4,7

приваблює масового респондента і, звичайно, не викликає бажання ідентифікуватися з ним. Люди дедалі більше відчують себе чужими у своїй країні. Останнє підтверджується не лише масовою свідомістю, а й виражається у відповідній поведінці, діях різних соціальних груп. Це стосується не тільки пересічних громадян, що живуть на зарплату, пенсії, стипендії, а й заможніших верств населення країни: підприємців, бізнесменів, політичної еліти. Згідно з індексом людського розвитку (за даними “Доповіді про розвиток людини за 2001 рік”) Україна 1999 року посідала 74 місце серед 162 країн світу, пропустивши поперед себе країни Прибалтики, Росію, Білорусь, Вірменію, натомість 1994 року це була 45 позиція. За показником ВВП на душу населення Україна посідала 96 місце, за індексом “економічної свободи” – 133 місце з-поміж 155 країн світу, пропустивши поперед себе Естонію, Росію, Молдову, Казахстан, Азербайджан і Таджикистан; за рівнем корупції – 2000 року посіла 88 місце серед 90, “випередивши” за цим показником лише Югославію і Нігерію. Цифри вельми показові.

Основним елементом механізму ідентифікації громадянами свого суспільства є “ситуація соціальної невизначеності”, дезорієнтованість, і навіть такий індикатор, як “політична система, що була б найкращою для України”, теж вказує, хоча й опосередкова-

¹ Українское общество: от выборов до выборов. – К., 2002. – С.98.

но, на наявність ситуації політичної та соціальної невизначеності, а також ідентифікаційної кризи в суспільстві, оскільки відповіді респондентів показують, що вони диференціюються на прихильників західної демократії (43,6%) і радянської системи (32%)¹.

Очевидно, для сучасного українського суспільства є характерним своєрідний стан невизначеності, слабкості нормативних регуляцій в суспільстві, порушення загальноприйнятих правил, традиційних способів діяльності в усіх сферах. Такий синдром добре відомий соціологам як аномія, і його слід вважати звичайним для періодів великих соціальних трансформацій в історії людства (наприклад, переходу від примітивного суспільства до традиційного, від традиційного до сучасного і від сучасного до найсучаснішого, тобто від модерну до постмодерну²). Факти, виявлені моніторинговими дослідженнями Інституту соціології НАНУ впродовж 1992–2002 років³, свідчать, що й економічна свідомість населення розколота: одні групи орієнтуються на перехід до ринку, інші – на соціалістичну економіку (“Потрібно повернути економіку до стану, в якому вона перебувала на початку перебудови”), треті – вважають, що економіці України потрібні лише окремі зміни (див. табл. 26). Отже, групи орієнтовані, так би мовити, в різні боки, а в цілому ситуація залишається односторонньо невизначеною⁴.

Нескладно побачити, що якщо в перші роки перехідного періоду (1994) ледь не третина всього населення (29,6%) вважала, що потрібен повний перехід до ринкової економіки як гарантії

---

¹ Дані наведені за результатами опитування, проведеного Центром соціологічних досліджень факультету соціології та психології Київського національного університету ім. Т.Шевченка в межах проекту “Політичні орієнтації населення України (регіональний аспект)” у вересні 2000 року (Вибіркова сукупність становила 1206 осіб).

² *Galtung J.* Who’s Got the Year 2000 Right – the People or the Experts? // *Futures Bulletin.* – Vol.25. – №4. – January. – P.6.

³ Українське суспільство: Моніторинг–2000 р.: Інформаційно-аналітичні матеріали. – К., 2000.

⁴ *Сакада М.О.* Тенденції зайнятості та соціального захисту населення в Україні // Українське суспільство: Моніторинг – 2000 р.: Інформаційно-аналітичні матеріали. – К., 2000. – С.44.

**Ставлення респондентів до економічних
перетворень в Україні (%)**

<i>Ставлення до реформ</i>	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Потрібний повний перехід до ринку	29,6	27,8	23,9	20,0	20,0	20,7	22,5	20,8
Необхідні окремі зміни	21,4	19,0	23,6	24,1	23,8	23,0	28,3	28,8
Треба повернути економіку до стану, в якому вона була на початку перебудови	30,9	34,8	33,8	38,0	39,0	38,5	30,4	33,2
Інше	2,5	2,5	2,4	2,7	3,6	2,8	2,8	3,6
Важко відповісти	15,1	15,9	16,5	14,9	13,3	14,6	15,5	13,4

вільного і демократичного розвитку країни, то до 2000 року їх кількість зменшилася до 22,5%, а на початку 2001 року становила 21%. Зате за цей період зросла кількість прихильників окремих економічних змін: з 21,4% 1994 року до 28% 2000-го (і навіть 29% на початку 2001-го). Приблизно стільки ж респондентів – та ж третина всього населення – хотіли б повернути економіку до того стану, в якому вона перебувала до початку перебудови. Ця кількість прихильників планової соціалістичної економіки збільшилася ледь не на 10% у найважчий для виживання період, а саме у 1997–1999 роках (38–39%), знизившись знову ж таки до 30% 2000 року і трохи збільшившись до 33% на початку 2001-го.

Отож, ми спостерігаємо, що в ставленні громадян до економіки немає переважаючої більшості прихильників якогось одного напрямку розвитку, одного вектора руху, тобто і тут фіксується та сама ситуація (в даному прикладі – економічній) невизначеності.

Ситуація соціальної невизначеності – складне поняття, що фіксує, по-перше, такий рівень ідентифікаційної практики в суспільстві, за якого ця практика не забезпечує його власним адекватним образом самого себе, внаслідок чого суспільство не може розпізнати себе (самоідентифікуватися) за типом соціальності (соціуму), що існує або складається (виникає) в ньому; по-друге, стан масової свідомості людей, за якого останні не знають, не

можуть зрозуміти, в суспільстві якого соціального типу вони живуть. Їм або ідеологічно нав'язують модель цього розуміння, або ж вони спираються на індивідуальний емпіричний досвід свого життя (індивідуальну ідентифікаційну практику типу “краще–гірше”, “легше–тяжче” тощо).

Нині в Україні, як уже не раз зазначалося, реалізується переважно копіювально-імітаційна модель ідентифікації суспільства, що є, по суті, офіційною практикою влади. Вона ґрунтується на наслідуванні західних еталонів і стандартів та отождоженні з ними. Її загальний механізм описано вище. Саме ця практика, її позитиви й негативи, суперечності, механізм та результати вивчалися з огляду на те, що вона нав'язана суспільству реформаторами й подається як практика всього суспільства. Однак вона дає неадекватний оптимістичний його образ, до того ж запозичений, але просякнутий певним оптимістичним очікуванням.

З метою виявлення ідентифікаційного образу суспільства, який існує в масовій свідомості респондентів і яким можна було б перевірити офіційну ідентифікаційну практику на істинність, брався цілий комплекс показників, що їх мали оцінити респонденти або висловити довіру чи недовіру до них: демократія, політична система, діяльність партій, влади, уряду, Верховної Ради, Президента, інших державних і політичних діячів, стан законності та правопорядку, солідарність людей, пристосованість до ринкової економіки, матеріальний рівень сім'ї, комфортність життя, стан релігійності, участь в управлінні державою, найістотніша риса суспільства тощо. На підставі цього комплексу параметрів та їх оцінок і був зроблений висновок про негативний образ українського суспільства в свідомості громадян. А якщо образ суспільства загалом негативний, то це має означати, що домінуюча (офіційна) в Україні модель ідентифікаційної практики, яка продукує перспективно позитивний образ суспільства, вводить в оману. Вона просто хибна, а тому й не спроможна забезпечити суспільство істинною ідентичністю. Отже, існує розбіжність між нав'язаною суспільству ідентифікаційною практикою (офіційною) й ідентичністю, яку вона виробляє, з одного боку, та ідентифікаційною практикою громадян та зафіксованою в ній ідентичністю – з іншого.

Оскільки в сучасній теорії ідентифікації не обґрунтовано способів перевірки істинності ідентичностей, то ми в цьому питанні

пішли своїм шляхом, а саме для перевірки на “справжність” (істинність) копіювально-імітаційної ідентифікаційної практики бралася за еталон та ідентифікація суспільства, яку здійснили респонденти. А останні, йдучи від свого життя, власного досвіду, намалювали в цілому негативний образ сучасного українського суспільства (див. табл. 27,28,29).

Таблиця 27

Найхарактерніші риси сучасного українського суспільства (%)
(можливі кілька варіантів відповідей)

– Криза виробництва.....	59,5
– Невизначеність завтрашнього дня (відсутність перспективи)....	58,0
– Корупція.....	54,2
– Постійний пошук людьми засобів існування	52,8
– Втрата довіри до влади.....	44,6
– Втрата моральних цінностей і орієнтирів.....	34,43
– Слабкість правопорядку та законності.....	39,0
– Соціальна напруженість.....	26,0
– Ностальгія за впорядкованим побутом радянського періоду.....	22,2
– Перебудова державної системи та економіки.....	10,0
– Протистояння політичних партій.....	8,0

Таблиця 28

Ставлення до економічної ситуації в Україні
(за десятибальною шкалою)

Таблиця 29

Оцінювання політичної ситуації в Україні										
Бали	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	
0 (дуже погана)	38,4	38,1	41,3	43,3	44,5	40,7	33,2	31,8	25,1	
1	16,0	15,7	17,3	14,3	15,9	16,0	15,5	13,6	13,7	
2	17,5	17,2	16,9	17,0	17,2	17,6	19,3	16,6	17,2	
3	17,3	16,6	14,2	15,3	14,6	16,9	19,6	21,3	22,2	
4	4,5	6,0	4,9	5,4	3,6	4,9	6,2	8,2	9,6	
5	3,8	4,9	3,8	3,8	3,4	2,9	4,3	6,6	8,0	
6	0,4	0,5	0,6	0,5	0,3	0,6	1,0	1,0	107	
7	0,1	0,3	0,6	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	1,3	
8	0,1	0,1	0,0	0,2	0,2	0,1	0,2	0,1	0,6	
9	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,2	
10 (дуже добра)	1,9	0,3	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,3	

Оцінка	1998	1999	2000	2001	2002
1 - благополучна	0,9	1,2	3,2	0,9	2,7
2 – спокійна	8,2	11,7	25,7	10,1	16,0
3 – напружена	50,3	54,4	45,9	57,9	55,3
4 – критична, вибухонебезпечна	33,9	21,9	13,6	22,4	14,8
5 – важко сказати	6,6	10,7	11,5	8,5	11,1

Криза виробництва, невизначеність завтрашнього дня, відсутність ясної перспективи, корупція, постійний пошук людьми засобів для існування, втрата довіри до влади (відчуженість між владою і народом), невдоволеність економічною ситуацією, втрата моральних цінностей, низький розвиток демократії, слабкість правопорядку й законності, ностальгія за втраченим і т.д. – все це демонструє суцільний негативізм оцінок. Отже, можна твердити, що респонденти оцінювали й розпізнавали суспільство, в якому живуть, як соціально аномальне, тобто таке, що опустилося нижче досягнутих ним раніше норм і стандартів і не досягло тих нормативних показників і параметрів, що їх демонструють сусідні соціуми (в Європі), суспільство, що живе нижче рівня цивілізаційних норм.

Як уже йшлося, здійснювана в Україні ідентифікаційна практика є груповою (владні структури, соціально-політичні сили, що орієнтуються на Захід, певна частина населення). Її сукупний суб'єкт, за різними вимірами, становить від 40 до 60% від усіх громадян України. Вона ґрунтується на ідеології “європейського вибору” і тих перетвореннях, що здійснюються в Україні за зразками та стандартами Заходу (див. табл. 30).

“Стати Україною європейською державою”, “сформувати громадянське суспільство традиційного західного зразка” – центральне завдання, навколо якого обертається ця практика. У ракурсі її здійснення за еталон беруть рівень і спосіб життя, соціальний устрій, соціальну організацію, нормативну і ціннісну системи західного суспільства, тип соціальних відносин між людьми тощо. Ідентифікатор спирається на особливу картину соціального світу “я – вони”, яку він інтерпретує з позиції невідповідності один одному зазначених полюсів (у теперішньому часі) і відповідності у майбутньому, коли “я” має увійти у “вони” і стати “ними” або,

Таблиця 30

Ставлення до вступу України в Європейський Союз

Оцінка	2000	2001	2002
Переважно негативне	9,6	8,0	15,0
Важко сказати	34,4	36,0	40,1
Переважно позитивне	56,0	55,8	44,4

принаймні, досягти максимальної схожості з “ними”. Проте в суспільстві цій практиці протистоять інші моделі самовизначення, про що свідчать відповіді на запитання про вибір найкращої політичної системи і перспектив майбутнього для України. (див. табл. 31).

Таблиця 31

Соціальний вибір України (%)

(Яка політична система була б найкращою для України?)

– Радянська система типу тої, що була до перебудови.....	32,0
– Політична система, яка існує зараз.....	5,5
– Демократія західного типу.....	43,6
– Важко відповісти.....	17,7

Найпривабливішим для респондентів виявився варіант “демократія західного типу”, який обрали майже 44% опитаних, і який репрезентує, можна сказати, ідеал масової свідомості громадян. Третина населення залишається прихильниками радянської системи, і не тільки, як ми вже бачили, в економічному, а й у політичному плані.

Отже, копіювально-імітаційна практика в Україні – це спроба певного суб’єкта на основі кардинальних реформувань, перетворень й змін виробити соціальну ідентичність суспільства, яка уможливила б для нього засади самоототожнення з еталонним Заходом, уподібнення йому. Без цього самоототожнення й уподібнення “справжня інтеграція в Європу” не зможе відбутися (див. табл. 32).

Таблиця 32

Перспективи майбутнього для України (%)

(Яким чином мають складатися стосунки між Україною і Європою?)

- Україна має інтегруватися в Європейське співтовариство.....18,1
- Україна має поступово зміцнювати свої зв'язки з Європою.....59,0
- Стосунки повинні залишатися такими, як були до того.....3,6
- Україна повинна обмежувати свої зв'язки з Європою..... 4,7
- Україна і Європа повинні розвиватися абсолютно по-різному... . 8,9
- Важко відповісти..... 5,5

Загалом можна констатувати, що в масовій думці відсутня якась одна, переважаюча, превалююча позиція щодо шляхів розвитку країни, певного суспільного ладу. З одного боку, 77% громадян вважає, що Україна має поступово зміцнювати свої зв'язки з Європою, і серед них 18% говорять про те, що Україна має інтегруватися в Європейську співдружність, а з іншого боку – 37% населення за те, щоб Україна об'єдналася з Росією, хоча 51% громадян вважає, що ці дві країни мають зміцнювати свої зв'язки, але не об'єднуватися. Цікаво, що орієнтація на співробітництво з Росією притаманна 91% громадян українського сходу і лише 13% мешканців західної частини країни (див. табл. 33, 34).

Таблиця 33

Стосунки між Україною і Росією (%)

- Україна і Росія повинні об'єднатися.....36,7
- Україна і Росія повинні зміцнювати зв'язки, але не об'єднуватися.....50,8
- Стосунки повинні залишатися такими, якими вони є зараз..... 2,2
- Стосунки повинні послабитися.....1,6
- Україна і Росія повинні розвиватися незалежно і по-різному.....6,8

Результати опитування населення доводять і підтверджують те, що соціально-психологічна атмосфера в Україні сьогодні набула класичних рис, притаманних нестабільним суспільствам, які перебувають у стані глибокої системної кризи, стані ідентифікаційної невизначеності, котрий відбивається на масовій свідомості, формує громадську думку і політичні орієнтації населення, створюючи атмосферу загальної соціальної втоми, невизначеності і байдужості. Так, 90,3% громадян України переконані, що вони взагалі не в змозі вплинути на перебіг подій у країні та на дії уряду. Люди перестали сподіватися на конструктивні зміни в державній

Таблиця 34

**Орієнтація на співробітництво з Росією
та іншими країнами СНД (%)**
(Як Ви вважаєте, наскільки ця характеристика
притаманна мешканцям Правобережної (Західної)
та Лівобережної (Східної) України)

Характеристика	Східна Україна	Західна Україна
Цілком притаманна	47,1	2,4
Скоріше притаманні	44,0	10,9
Скоріше не притаманна	5,3	41,5
Не притаманна	2,2	42,9

системі та економіці, час від часу переконуючись у відсутності належного правопорядку, беззаконні, корупції і т.д. Слід сказати, що і Батьківщиною таку країну вважають лише 66,8% населення (щоправда, за моніторинговим дослідженням 2002 року Україну як свою Батьківщину сприймало вже 84% населення), тоді як для 23,7% це – криза, злидні та безвихідь. Для 26,6% Україна залишається лише територією, на якій вони проживають, для 12,2% – це просто природа, клімат, ландшафти, а для 15,9% – взагалі частина колишнього Радянського Союзу. І тільки 14,5% вважають Україну самостійною державою, а 18,6% – країною з своєю культурою, історією, побутом. Загалом для більшості населення (63,9%) рідна країна асоціюється з місцем, де людина народилася і виросла, і лише 26,0% респондентів асоціює її із своєю громадянською належністю (дані наведені за результатами кількох опитувань громадської думки (див. табл. 35, 36).

Звичайно, можна вважати, що така ієрархія ціннісних орієнтацій зумовлена прихильністю масової свідомості до традиційних, звичних явищ повсякденного життя, тим більше що сприйняття країни як своєї Батьківщини опосередковується суперечностями і складнощами соціально-політичного та економічного характеру. Можна також списати на те, що питання вміщує занадто багато варіантів для відповіді, й усі вони є різними аспектами одного поняття, і крім того, досить некоректно зведені до купи (не будемо обговорювати цю проблему, оскільки це не

Таблиця 35

“Що для Вас означає Україна?” (%)¹

– Природа, клімат, ландшафти	12,1
– Люди зі своєю культурою, історією, побутом.....	18,6
– Життєва криза, безвихідь, бідність.....	23,6
– Батьківщина.....	66,8
– Територія, на якій я проживаю.....	26,6
– Самостійна держава.....	14,5
– Частина колишнього Радянського Союзу.....	15,8

Таблиця 36

**“З чим, першою чергою, пов’язане Ваше
уявлення про Батьківщину?” (%)²**
(можна позначити не більше трьох відповідей)

– Рідна природа.....	27,4
– Народні звичаї, обряди, пісні.....	25,5
– Моя земля, територія.....	22,7
– Історичне минуле.....	12,0
– Місце, де я народився і виріс.....	63,9
– Держава, чийм громадянином я є	26,0
– Видатні діячі мого народу.....	2,1
– Особливості національного характеру	6,5
– Пам’ятні для мене місця.....	10,7
– Рідна мова.....	24,4
– Релігія.....	4,7
– Прапор, герб, гімн, національні символи.....	4,6
– Місце, де я проживаю.....	31,0
– Інше.....	0,7

є предметом нашого дослідження), але пригадуються слова Ж.-Ж.Руссо, який колись сказав: “Батьківщину створюють не мури і не люди, а закони, звичаї, звички, врядування, державний лад і спосіб життя, що є наслідком цього всього. Батьківщина –

¹ Дані наводяться за результатами опитування в межах проекту “Політичні орієнтації населення України (регіональний аспект)” у вересні 2000 року.

² Див. Украинское общество: от выборов до выборов. Социологический мониторинг 1994, 1998, 2002. – К, 2002. – С. 97.

це ставлення держави до своїх підданих: коли це ставлення стає неприхильним, а то й ворожим, батьківщина зникає”¹.

Звичайно, ситуація соціальної невизначеності не тільки продукує і посилює невпевненість і суперечливість думок щодо наявного стану суспільства, а й активно “сприяє” розмиванню власного бачення людьми майбутнього. Опитування показало, що оптимізм щодо майбутнього України притаманний 41,2% населення на її Заході та 65,5% на Сході. Показовою є також, наприклад, відповідь на запитання, чи завжди у вас виникає почуття гордості й поваги, коли лунає український національний гімн, лише 39,0% населення України відчувають гордість.

Стосовно статусної самоідентифікації населення (що не була предметом нашого дослідження, але хотілося б звернути на це увагу, і що також є яскравим підтвердженням наших висновків), то переважна його більшість вважає, що перебуває на найнижчих щаблях соціальної драбини (див. табл. 37).

Таблиця 37

Оцінка матеріального рівня життя (%)

Оцінка	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
1-найнижча	11,3	11,8	17,6	18,8	15,7	13,6	12,2	11,4	2,4
2	8,2	10,7	12,6	11,8	19,3	21,9	19,8	19,5	17,8
3	27,9	27,5	25,5	26,1	26,6	25,9	26,6	26,7	22,6
4	16,3	14,5	12,6	12,9	11,4	11,8	13,8	13,7	26,5
5	13,4	13,2	10,2	10,3	9,1	10,4	11,2	12,4	21,8
6	3,3	2,5	1,8	2,0	1,8	1,6	1,8	3,2	3,7
7	1,4	1,5	0,7	0,9	0,8	1,1	1,7	1,8	0,9
8	0,2	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,2	0,4	0,1
9	0,1	0,2	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,2	0,0
10-найвища	0,3	0,2	0,1	0,1	0,1	0,3	0,2	0,0	0,1

Як бачимо, оцінка матеріального рівня життя респондентами з року в рік залишається низькою. Основна маса населення (понад 80%) загалом бачить його у негативному світлі, оскільки в дійсності відбувається погіршення соціально-економічного становища мас. Що ж до позитивної оцінки, то її динаміка майже не помітна. Якщо 1994 року до категорії малозабезпечених відноси-

¹ Цит. за: *Сміт Е.-Д.* Національна ідентичність. – К., 1994. – С.96.

ло себе 47% населення, 1998-го їх стало вже майже 70%. Відповідно знизилася доля тих, хто відносив себе до людей середнього достатку: з 51% до 37%¹. На підставі даних Держкомстату України спеціалістами було зроблено узагальнення показників стратифікації населення країни, що дало змогу визначити за рівнем добробуту такі чотири групи населення: 1) бідні – ті, чий прибуток на особу не перевищує 172 грн на місяць, і такі становлять 27,8% усього населення України. До їх складу входять злиднені (з прибутком до 137 грн/міс.) та низькодоходні (прибуток в межах 172–137 грн/міс.), і групи; 2) потенційно середньо доходні, або протосередні, чий доходи перевищують межу бідності, але є недостатніми для віднесення до середнього класу (прибуток від 172 до 335 грн/міс.). Ці люди балансують між бідністю і добробутом, і тому від спрямованості та ефективності державної політики та результативності власних зусиль у майбутньому можуть перейти або до середнього класу, або опуститися до бідних верств населення. 2001 року такі люди склали 48,4% населення; 3) середньодходні – ті, чий прибуток складали від 335 до 643 грн/міс. За висновком спеціалістів, ця верства може розглядатися як соціальна база майбутнього середнього класу, і становить 20,8% населення; 4) заможні, яких 2001 року, за словами Президента України, було лише 3% від усього населення².

За даними моніторингу ІС НАН України 2002 року, понад 40% громадян живе нижче межі бідності, балансуючи на грані жебрацтва і злиднів; за адміністративно встановленою межею бідності існує 70% населення України, а не 27,8%, як стверджує Держкомстат; нижче межі прожиткового мінімуму існує близько 90% українського населення; вище середнього рівня живе лише 0,2% усього населення України³. Домінуючою тенденцією кінця ХХ століття, на думку українських соціологів, є помітне зменшення частки тих, хто за рівнем матеріальної забезпеченості

¹ Див.: Сакада М. Чинники соціально-економічної нерівності // Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін. – 2002. – С.80.

² Див.: Послання Президента України до Верховної Ради України. Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2001 році. – К., 2002. – С.109–110.

³ Саєнко Ю. Середній клас у соціологічних вимірах // Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін. – С.72–74.

ідентифікував себе з категорією людей середнього рівня добробуту. Так, якщо 1994 року таких було 50,6%, то 1999-го – лише 31%. Ця тенденція змінилася у 2000 році, коли почала зростати доля тих, хто відніс себе до категорії середньоприбуткових. 2001 року вона становила 37,4% ¹.

При всьому цьому спостерігається цікава закономірність: чим вище рівень освіти респондентів, тим імовірніше їх розташування на найнижчих щаблях соціальної ієрархії. Цим підтверджується той факт, що освіта сьогодні перестала бути ознакою престижу і соціального статусу, втратила свій авторитет і соціальну вагомість. За результатами численних опитувань та їх аналізу, люди з вищою освітою країни, чи не найпершими поповнили лави безробітних або змінили рід діяльності, виконуючи роботу, що не відповідає їхній кваліфікації та вимогам статусу, щойно з'явилися перші ознаки економічної кризи в країні. І дотепер залишаються досить високими темпи скорочення чисельності фахівців у галузі технічних та природничих наук. Так, з 1991 року на них припадає 80% загального зменшення, відбувається реструктуризація кадрового потенціалу за науковими дисциплінами, секторами науки, кваліфікаційним рівнем (наприклад, спостерігається збільшення питомої ваги соціогуманітарних наук при скороченні кількості спеціалістів в інших галузях) ².

Те саме можна сказати і про рівень доходу: чим він нижче, тим нижче людина розміщує себе в соціальній ієрархії. Так, якщо 1994 року до малозабезпечених відносило себе 47,9% населення, то 1997-го їх було вже 60,6%, а 2001-го – 62,4%; до людей середнього достатку 1994-го відносило себе 52% респондентів, 1997-го – 39,2%, то 2001-го – лише 37,4%. Тобто спостерігається тенденція посилення розшарування населення за рівнем прибутків, що є проявом поглиблення матеріальної нерівності взагалі в країні.

Варто додати до цього, що соціологічні дослідження дають дуже мало уявлення про найзабезпеченіші верстви населення. Так,

¹ Див.: *Макеев С., Оксамитна С.* Тенденції становлення середнього класу // Українське суспільство. – С.282.

² Див.: *Прибуткова І.М.* Населення України та його трудовий потенціал // Там само. – С.66–70.

у 2001 році, за даними Державної податкової адміністрації офіційні річні доходи 185 осіб становили від 500 тис до 1 млн грн, а 75 – перевищували 1 млн грн. За даними ДАІ, населення України володіє майже 5,5 млн автомобілів, тоді як за підсумками дослідження умов життя домогосподарств – удвічі менше. Це пояснюється тим, що заможні домогосподарства, які мають високі доходи (наявність автомобіля вже про це свідчить), практично не охоплюються дослідженнями. Це по-перше. По-друге, в умовах тіньової економіки, приховування незаконних, “лівих” прибутків спостерігається заниження оцінки заможними респондентами свого матеріального стану. Проте, як свідчать експертні дослідження, що спираються на опосередковані дані (про наявність дорогих автомобілів, дорогих екскурсійних турів, купівля елітних меблів, предметів розкоші тощо), доходи 10% найзаможніших верств населення України перевищують доходи такої ж кількості найбільш бідних приблизно у 12–15 разів. І як наслідок такого майнового розшарування відбувається формування соціально диференційованого суспільства, а не такого, що має потужний середній клас, який є основою і найхарактернішою рисою стабільного розвинутого суспільства ¹.

Слід зауважити, що певні умови для створення середнього класу в нашій країні існували, проте це не було враховано, і в процесі перетворень та супутніх соціальних деформацій статусну ідентичність значної частини населення було зруйновано. Навіть зростання реальних доходів на початку XXI століття у порівнянні, наприклад, з 1994 роком не компенсувало цих втрат. Аналогічні наслідки мали зміни на ринку праці. Безробіття, рівень якого становить, за даними Держкомстату України, від 20,4 до 18,6% (разом із незареєстрованою та прихованою його формами) практично однаково торкається всіх професійних верств населення. Одним з наслідків безробіття є, наприклад, зростання трудової міграції, пошук роботи мешканцями України за межами країни, особливо жителями західної її частини, чий зароблені кошти є чи не єдиним джерелом існування їхніх сімей (43,5%).

---

¹ Див.: *Прибиткова І.М.* Населення України та його трудовий потенціал // Українське суспільство. – С.107.

46,9% опитаних готові емігрувати в країни далекого зарубіжжя заради поліпшення власної життєвої ситуації (на 87% цю категорію складають працездатні люди віком від 30 до 55 років із загальною середньою освітою).

Отже, індивідуальні ідентичності стають дедалі більше невиразними і розмитими, і все це, звичайно, супроводжується зростанням незадоволеності і роздратованості. Проте, – а в цьому полягає парадоксальність українського буття й менталітету – за подальшого погіршення життєвих умов аж ніяк не збільшується кількість прихильників активного протесту проти цього (див. табл. 38).

Таблиця 38

Соціально-громадська активність населення (%)
(Чи доводилося Вам за власною ініціативою
упродовж останніх п'яти років ...)

	Так (один раз і більше)	Ні
звертатися до ЗМІ, ТБ	6,8	92,5
звертатися до депутатів або ін. офіційних осіб	13,4	85,9
підписувати листи або петиції	12,0	87,4
брати участь в страйках	4,9	94,8
брати участь в мітингах/демонстраціях	14,4	85,2
вступати до громад. організацій	5,9	93,7

Слід зауважити, що 74% усього населення вважають себе небайдужими людьми, які цікавляться всім, що відбувається в країні. І якщо переважна більшість громадян з перших днів встановлення незалежності України ще сподівалася на позитивні зміни і реальні перетворення в країні і, певно, ладна була брати в них активну участь, то сьогодні, коли сподівання не виправдалися, народний ентузіазм змінився песимізмом, байдужістю та глибокою недовірою до авторитету держави, Президента та його уряду. Все це посилює і продовжує посилювати розчарування людей у самих демократичних механізмах влади. Причому почуття невпевненості у майбутньому, його невизначеності, до речі, охоплює не лише малозабезпечені, а й відносно заможні верстви на-

селення, що підтверджується результатами й інших соціологічних опитувань. Люди дедалі більше зосереджуються на самих собі і власних сім'ях, отримуючи душевну рівновагу і комфорт у спілкуванні з рідними та близькими (таких виявилось 58,7%).

На жаль, історична доля країни, завдячуючи соціальному реформаторові, склалася так, що українське суспільство так і не отримало досвіду передання наступним генераціям самостійно усвідомлених ідеалів, демократичних традицій, цивілізованих норм суспільного життя. На все потрібний час. Інше питання – скільки? З одного боку, десять років – не такий уже й малий період, щоб не зробити хоча б якісь відчутні зміни, а з іншого – вельми достатній, щоб призвести до втрати життєвих ідеалів, кризи віри, цінностей та ідеалів, що є найруйнівнішим чинником для будь-якого суспільства. Сьогодні 52% населення України не вірує ні в яку ідею і не здатне ні на які жертви заради неї, хоча 38,8% людей стверджують, що їм усе ж бракує норм і цінностей, які б згуртували їх у суспільстві та державі, 44,9% не вистачає політичних ідеалів, що заслуговували б підтримки й наслідування¹. Така ситуація масового розчарування небезпечна для всього суспільства і його майбутнього, оскільки гальмує його консолідацію і згуртованість, тим самим заперечуючи соціальну визначеність і соціальну стабільність держави.

Нестабільний характер сьогодення, який гальмує процес формування гомогенної ідентифікації, ускладнює процеси і механізми адаптації до нових життєвих обставин (хоча з іншого боку, надає людям інші адаптивні можливості). Так, 57% населення сподівається і розраховує лише на самого себе, частково на своїх близьких і родичів, не очікуючи допомоги з боку держави, свого підприємства чи організації, і лише 20% сподівається на якісь зміни в державі без власної участі й особистого внеску.

Дослідження в сфері дозвілля, відпочинку і розваг свідчать про поглиблення індивідуалізації культурного життя людей, які дедалі більше відмовляються від колективних форм проведення вільного часу, віддаючи перевагу замкненому способу життя (див. табл. 39).

¹ Див.: Українське суспільство: Десять років незалежності. – К., 2001. – С.601–612.

**Заняття людей у вільний від основної
та домашньої роботи час**
(можливі кілька відповідей)

Перелік занять	1994	1998	2002
Відвідування плавального басейну, заняття в спортзалі, на стадіоні, спортмайданчику	4,7	4,9	2,9
Екскурсійна подорож	2,9	2,3	1,1
Відвідування спортивних видовищ	3,8	4,0	1,7
Відвідування кінотеатру	7,9	1,5	2,0
Відвідування театрів, концертів, музеїв, художніх виставок	–	–	3,7
Гостювання у родичів, знайомих	39,6	36,1	31,5
Прийом гостей	38,2	34,7	31,5
Відвідування ресторану, нічного клубу	9,3	9,8	4,4
Громадська робота	5,0	4,3	4,2
Відвідування бібліотеки, читання	7,2	5,9	5,8
Читання газет	53,6	61,9	61,2
Прослуховування радіопередач	47,3	50,2	43,6
Читання художньої літератури	37,7	35,0	24,4
Перегляд телепередач	79,2	80,1	76,5
Художня творчість (створення музики, поезії, прози, гра на музичних інструментах)	4,5	3,5	2,1
Прикладна творчість (рукоділья, виготовлення дрібних виробів)	12,9	9,2	6,7
Проблема суверенізації музики			

Така суверенізація музики ємоційного стану свідчить про загальну розірваність суспільної та індивідуальної свідомості: з одного боку, спостерігається агресивність, незадоволеність і роздратованість населення, а з іншого – його стомленість, розгубленість, пасивність і навіть байдужість. У політичному плані українське суспільство сьогодні – це мовчазна більшість, яка ніяк не може визначитись і досі чітко не знає, чого саме прагне. Так, наприклад, на запитання: “За яку з політичних партій Ви проголосували на останніх виборах?” 20% населення (а це кожен п’ятий дорос-

лий громадянин!) зізналося, що не брало участі в голосуванні, а 26% уже навіть встигли забути, за кого віддали свій голос ¹. Хоча з часу проведення виборів (березень 1998 року) і до моменту опитування (початок 2001 року) пройшло майже три роки, а це – чималий період, проте подія виборів – не такий вже ординарний або повсякденний захід, щоб забути, кому ти віддаєш перевагу чи довіряєш вирішувати долю держави). Люди, вимушені постійно шукати засобів існування, втрачають орієнтири та звичні вірування, не довіряючи ані Президенту, ані його адміністрації, ані Верховній Раді, так само як і взагалі всім існуючим в Україні політичним партіям (див. табл. 40, 41, 42, 43, 44, 45, в яких рівень довіри-недовіри зафіксовано в динаміці протягом 8 років ²).

Таблиця 40

Рівень довіри Президенту (%)

Оцінка	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Негативне ставлення	52,8	37,0	45,9	50,3	60,8	57,9	43,1	60,1	59,2
Важко сказати, позитивне чи негативне ставлення	27,1	29,0	30,7	31,9	28,7	29,1	29,6	27,4	27,4
Позитивне ставлення	16,1	33,3	23,4	17,6	9,7	12,5	26,9	12,3	13,1

Таблиця 41

Рівень довіри Верховній Раді (%)

Оцінка	Рівень довіри уряду (%)	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Негативне ставлення	51,2	60,6	60,0	64,3	65,0	62,5	62,0	64,2	65,1	
Важко сказати, позитивне чи негативне ставлення	35,2	29,2	29,3	28,3	26,8	29,7	30,3	29,1	27,4	
Позитивне ставлення	9,7	9,5	8,7	6,9	7,3	7,5	7,1	6,7	7,4	

Таблиця 42

¹ Див.: Українське суспільство: Десять років незалежності. – К., 2001. – С.589.

² Див.: Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін. – К., 2002; Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994 – 2003. – К., 2003.

Оцінка	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Негативне ставлення	50,8	49,5	54,3	58,2	61,6	61,9	49,4	56,5	58,8
Важко сказати, позитивне чи негативне ставлення	33,8	33,9	32,8	31,8	29,9	27,9	36,2	31,8	31,4
Позитивне ставлення	11,4	15,9	13,0	9,5	7,6	9,8	13,7	11,6	9,6

Рівень довіри політичним партіям (%)

Оцінка	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Негативне ставлення	67,1	63,5	65,0	61,9	61,2	63,1	63,3	61,7
Важко сказати, позитивне чи негативне ставлення	28,8	33,3	31,8	34,0	34,8	32,7	32,9	30,6
Позитивне ставлення	2,8	3,3	2,9	3,2	3,4	3,8	3,8	3,4

Чи є сьогодні в Україні лідери, що здатні ефективно керувати державою? (%)

Відповідь	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
ні	24,7	26,8	30,3	35,1	30,7	32,2	29,8	34,7	33,0
важко сказати	55,7	61,0	58,4	54,6	53,5	47,3	49,4	46,2	36,1
так	18,5	11,5	11,3	10,0	15,5	20,1	20,6	18,8	30,5

Чи можна сказати, що обраний Вами від Вашого округу до Верховної Ради депутат здатен виразити Ваші інтереси? (%)

Відсутність об'єднуючої ідеї та спільного ідеалу обумовлює

Відповідь	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Так	22,9	8,6	7,1	3,8	13,4	9,2	7,1	7,8	8,5
Не впевнений	33,4	30,8	29,7	25,1	43,0	38,3	37,9	36,1	37,6
Ні	12,6	34,2	31,7	41,8	24,2	33,9	32,1	34,4	30,4
Я не знаю, хто був обраний	21,0	24,0	29,4	27,8	17,7	17,5	22,0	20,7	16,9
Не відповіли	1,8	0,4	0,0	0,2	0,2	0,3	0,3	0,1	0,7

ності, коли “українцями” в політичному значенні вважають себе лише близько двох третин населення. Одна третина до цього часу перебувають в полоні “радянської ідентичності”, зовсім не ідентифікує себе стосовно держави, в якій проживає, орієнтуючись на минуле, живучи його ідеалами й цінностями (консервативно-ретроспективна модель ідентифікаційної практики). Соціальне розмежування тільки посилює цю невизначеність української ідентичності. Песимістичні очікування щодо майбутнього так само не сприяють консолідації та мобілізації суспільства, об’єднанню зусиль усіх соціальних верств стосовно конструктивного розв’язання проблем. Звідси стійка живучість “комплексу державної неповноцінності”, або меншовартості, його маргіналізації, коли національне, українське все ще пов’язується з чимось другорядним, провінційним, “немодним”. А коли все це ще супроводжується ускладненнями економічного характеру, соціально-політичним розчаруванням і розгубленістю перед завтрашнім днем, то й поготів – глухий кут. Треба зауважити, що такий стан може розтягнутися ще на значний період. Тут доречно згадати дотепний вислів Р.Дарендорфа, який, використовуючи символіку цифри “шість”, якимось вимовив, що країнам Східної Європи потрібно було шість місяців на проведення конституційних реформ, шість років на те, щоб суспільство відчуло результати цих реформ, і може не вистачити шістдесяти років для того, щоб закласти фундамент життєдайного громадянського суспільства і зробити зміни, що відбулися, незворотними¹.

Щодо відсутності загальнооб’єднувальної, консолідаційної ідеї або ідеалу, треба додати, що недостатньо лише висунути її, треба, щоб вона збігалася з інтересами широких верств населення, закріпилася в масовій свідомості і стала індивідуально-особистим ідеалом кожного. (Хоча б так, як це було з комуністичним ідеалом.) А про які ідеї можна говорити, коли втрачено особистісну ідентичність, тверді орієнтири та індивідуальні життєві цілі? Лише 16% населення більш-менш навчилося жити в сучасних умовах (хоча, якщо порівнювати з недавнім минулим, то 1995 року таких було лише 4%). Майже кожен п’ятий (22%) громадянин зізнався, що йому бракує можливості прилучатися до своєї

¹ Див. : *Uncaptive Minds*. – 1993. – Vol. 6. – № 2.

національної культури (1995 року таких було 17%). Але слід звернути увагу на те, що 31% громадян навіть не змогли визначити, вистачає їм цього, чи ні (приблизно стільки ж їх було і 1995 року), а 16% узагалі викреслили поняття національної культури з кола своїх інтересів, тоді як 1995 року питаннями культури не цікавилось лише 12% респондентів¹. Цифри вельми красномовні.

Безперечно, все, що відбувається в нашій країні, лише посилює драматизм сьогоденного існування. Так, майже кожен четвертий мешканець України вважає, що його матеріальний стан не змінився у порівнянні з минулим роком, а у 69% навіть погіршився. 54% громадян, на жаль, і не розраховують на те, що через рік в їх добробуті відбудуться зміни на краще. Приблизно такий самий розподіл громадської думки і щодо економічного стану країни та прогнозів (відповідно 70% і 55%)². Втім, простеживши динаміку оптимізму по роках, ми бачимо, що все ж таки відбуваються зміни в свідомості респондентів, нехай незначні, але ж вони є, хоча, на наш погляд, це пояснюється, по-перше, соціальною втомою людей, а, по-друге, адаптивними можливостями людини, яка звикає постійно перебувати в стресовому стані й пристосовується до нього (див. табл. 46).

Ми говорили в попередніх розділах, що ідентифікаційна практика, яка сьогодні реалізується в Україні, значною мірою впливає на ідентифікаційну свідомість і процес соціального самовизначення населення країни, нав'язуючи йому свої стереотипи, міфи, образи та поняття, оскільки воно розколоте на різні ідентифікаційні групи, причому не лише за ідеологічними, політичними, а й навіть територіальними відмінностями. Наприклад, масові опитування населення довели, що ідентифікаційна свідомість респондентів східного і західного регіонів України також дещо по-різному акцентована. Скажімо, оптимістів, котрі ідентифікують Україну із щасливим майбутнім і вірять в нього, майже втричі більше на її Заході (18,4%), аніж на Сході (6,3%). Зате

¹ Див.: Українське суспільство: Соціологічний моніторинг 1994–2003. – К., 2003.

² Дані опитування, проведеного Центром соціологічних досліджень факультету соціології та психології Київського національного університету ім. Т.Шевченка в межах проекту "Політичні орієнтації населення України (регіональний аспект)" у вересні 2000 р.

Таблиця 46

Як ви вважаєте, чи відбудуться найближчим часом зміни на краще? (%)

Відповіді	1998	1999	2000	2001	2002
Ніякого покращання не буде	70,3	61,8	56,2	60,4	43,8
Важко сказати	18,7	26,4	24,3	24,2	43,1
Переважно налагодиться	11,1	11,2	19,3	15,1	13,0

тих, хто ідентифікує шлях розвитку України через тісне співробітництво з Росією, значно більше на Сході (47,1%), аніж на Заході країни (2,4%). Втім, загальний оптимізм щодо позитивного бачення майбутнього України притаманний 65,5% мешканців західної частини України і 41% мешканців її східного регіону.

Отже, становлення новітньої соціальної ідентичності в Україні відбувається складно і болюче для її громадян. Можна стверджувати, що соціальна ідентичність перебуває в процесі бродіння, переструктуризації, коли виникають нові ідентифікаційні комплекси, а старі або слабнуть, або ж втрачають свій соціальний простір і час. Загалом маємо справу з “дифузною ідентичністю, позбавленою чітких цілей і цінностей”¹. Тобто криза ідентичності в реформованому суспільстві не подолана, а вона сама має еkleктичний характер. Ідентифікаційна практика, як і такого ж роду свідомість громадян України, розколота і не забезпечує їм в цілому позитивного образу суспільства. Навпаки, вона малює їм загалом негативний його образ, який ставить під сумнів істинність офіційної копіювально-імітаційної ідентифікаційної практики, що опирається на “стратегію європейського вибору”, котра спричиняє інволюційний, інверсивний поступ України. Примушуючи її йти цим шляхом, соціальний технолог прагне вивести українське суспільство за межі соціалізму, однак негативний образ новоствореної форми суспільства, що склався в масовій свідомості, говорить про історичну недоцільність цього наміру.

¹ Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Украины? – К., 2000. – С.225–226.